

Biblioteca școlară

Livratură N. 714 din 19 Iunie 1909
Din donația „Casei Școlarelor.”

ISTORIA

BISERICII ROMÂNEȘTI

ȘI A

VIETII RELIGIOASE A ROMÂNILOR

DE

N. IORGA

6278536

III. No 74 Istorie
142503

VOLUMUL I-ii

7578

VĂLENII-DE-MUNTE

TIPOGRAFIA «NEAMUL ROMĂNESC»

1908.

1956

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITĂRĂ
BUCUREȘTI
COTA..... 12608

B.C.U. Bucuresti

C142503

12608
Dublet

PREFAȚA

Sânt mai mulți ani de zile de când Ministeriul de Instrucție mi-a cerut o *Istorie a Bisericii Române*.

Nu mai trebuie să stăruiu asupra nevoii ce eră de a se da clerului nostru și acelor persoane care se interesează de Biserică, în care se cuvine a vedea una din formele cele mai vechi și cele mai bogate ale vieții noastre naționale, o carte în care să se înfățișeze, pe temeiul de acte autentice, întrebuintate cu spirit critic, o istorie a dezvoltării Bisericii românești, în serviciul căreia stau unii și pentru buna stare și rostul cinstit al căreia au datoria de a se îngriji ceilalți. Nimic nu poate fi mai folositor pentru ca preoții noștri să înlătore anumite ispite, pentru ca ei să cultive anumite îndeletniciri potrivite cu demnitatea și chemarea lor, nimic nu poate fi mai prîncios pentru a-i face să înțeleagă marea misiune culturală, socială și națională care li se impune, legătura strînsă ce trebuie să păstreze cu poporul, cultul de artă și carte cu care sânt datori, mândria la care au drept îndată ce vor urmă bunele tradiții, decât priveliștea unei vieți organizate, aproape milenare, în cursul căreia Mitropolii, Episcopii, Egumenii și așa de adesea ori și smeriții călugări ori umilii preoți de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învățătura, au inzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfântă, cu o artă în legătură cu

gustul și cu nevoile lui, au sprijinit Statul fără să lase a fi înghițiți de dânsul, au călăuzit neamul pe drumurile pământului fără a-și desface ochii dela cer și au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei românești, — dând istoriei noastre cărturari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oa meni de Stat, ostași, mucenici și sfinți.

Dacă o parte din lucrările mele nu m'ar fi pregătit pentru sarcina de a scrie Istoria Bisericii românești, dacă ele nu mi-ar fi pus la îndemână un material adunat laolaltă, criticat și adus în legătură cauzală, n'aș fi primit sarcina ce mi se făcuse onoarea de a mi-o încredința. Chiar așa însă, având, dela început, orientarea cuvenită și elementele de informație cerute, am simțit două greutăți, pe care nu le-am putut birui până astăzi, când lucrarea de mult făgăduită și pusă la cale poate să apară.

Întâiu eră nevoie să văd un foarte mare număr de mă-năstiri și biserici. Cele mai însemnate și vestite aveau să-mi dea lămuriri biografice și note artistice de care nu poate fi lipsit acela care voiește să scrie, nu o cronică a diferitelor eparhii, confundate în aceeași serie cronologică, ci o istorie a vieții bisericesti așa cum ea se revarsă pe tărâmurile ce trebuie să fie în chip firesc atinse de dânsa. Dar aveau interes și micile biserici ori schituri de sihastri, — pe de o parte pentru știrile neașteptate pe care le pot da, însă mai ales pentru a se căpăta întipărirea rosturilor populare întinse și felurite ale Bisericii pe care aveam s'o urmăresc.

Aceste cercelări mi-au cerut mai mulți ani de zile, și am găsit încă, din fericire, timpul material să le întreprind, neavând atunci gretele și multele ocupații care mă țin pe loc astăzi.

O a doua greutate stăteă în caracterul însuși al subiectului. Ce poate fi pentru istoricul ei, pentru istoricul român al ei, Biserica noastră? Forme bisericesti deosebite au fost necesitate de sfința a două Principate pentru viața

politică a neamului nostru. Biserica metropolitană a Moldovei a avut alte condiții adesea decât Biserica metropolitană a Țerii-Românești, care alcătuiă și aceasta un organism bine hotărât. În al doilea rând, Ținuturile desfăcute, prin nenorociri și fatalități istorice, de cele două țeri au avut din clipa sfășierii alte alcătuirii, în legătură cu interesele și datinele Statelor cuceritoare. În al treilea rând, Ardealul, Banatul, părțile ungurești n'au avut a face decât în anume puncte și trecător cu organizația politică a Românilor liberi, și viața lor bisericească s'a găsit deci în alt cadru și supt alte înrâuriri. În sfârșit împrejurările în legătură cu ocupația austriacă la începutul veacului al XVIII-lea au dat acelor provincii ale românismului, încă o formă bisericească, a Bisericii unite, în legătură cu Roma și îndreptată mai adesea dușmănește față de vechea Biserică ortodoxă a Românilor de peste munți.

Se pot cuprinde toate aceste dezvoltări în una singură ?

Din punctul de vedere strict bisericesc, cu greu. Când însă un mirean, care pune temeiul înainte de toate pe rosturile ființei naționale, iea asupra-și, cu respectul cuvenit și cu silința ce trebuie pentru a înțelege ideile călăuzitoare ale eroilor săi, scrierea Istoriei Bisericii românești, el poate găsi, deși nu fără mari greutateți, calea potrivită. Prin scrierea «Istoriei poporului românesc» publicată în limba germană, ca și prin «Istoria Românilor pentru poporul românesc» cred că am putut dovedi că, peste hotarele fără trăinicie ale formelor politice, se poate scrie o istorie a tuturor Românilor, înlănțuindu-se acele fenomene politice care au în adevăr însemnătate, prin izvorul comun al culturii,— cultură de tradiții sufletești, de obiceiuri economice și agrare, de drept românesc, de limbă, întrebuintată pe rând în cântec și poveste, în carte bisericească și predică, în poezie, istorie și cugetare liberă.

Și, când are cineva numai viața bisericească înaintea ochilor, unitatea,—fără care nu se poate scrie niciodată o

carte adevărată —, legătura strânsă, înțelegerea deplină, lumina și viața, organizația nu se pot afla pe altă cale. Istoria bisericească a Românilor constă — și există în această calitate — din neconținutul joc de înrâuriri culturale, de mișcări în domeniul ideilor, de schimburi de conștiință, de colaborare pe teren cultural — cu ținta religioasă osebitoare, în tot cuprinsul neamului. E urmărirea pe bază națională, în holare naționale, în condiții sufletești naționale a legăturilor acelora dintre oameni, ca suflete vii răspunzătoare, dăruite cu nemurire, și ființa dumnezeiască veșnică din care ele pornesc după învățătura revelată cuprinsă în cărțile sfinte și lămurită prin apostoli, prin Sfinții Părinți și prin teologii celor d'întâiu timpuri.

Astfel am înțeles menirea mea; această concepție mi-a impus-o subiectul însuși când s'a desfăcut înaintea mea, și eu am căutat a-i da expresie în această carte.

Mulți vor dori alte judecăți, în anumite momente ale dezvoltării vieții noastre bisericești. Fîndcă îndrăznesc a se deosebî în felul lor de credință și închinare, teologii trebuie să stăruie mult asupra legitimității acestei deosebiri. Fiecare din punctul său de vedere poate aduce argumentele sale, și credincioșii sînt obișnuiți a le primi. Ele nu pot avea însă aceiași valoare pentru cel care a prins o viață și o urmărește fără alt principiu decît al constatării răbdătoare, așa cum înaintea lui se desfășură cursul ideilor și al împrejurărilor. Față de adevărurile credinței, adesea tălcuite în feluri ce nu se asemănă, punctul său de vedere îl are și neamul care dă Bisericii un caracter național. Un conflict se întîmpină adesea între rigiditatea doctrinei și relativitatea primirii ei de acel neam, fără de care primire însăși ideea Bisericii naționale dispare. Istoricul vede acest conflict; el nu se dă de o parte sau de cealaltă, — între altele și pentru aceia că din acest conflict tocmai se desface o formă particulară a vieții, pe care el trebuie s'o

zugrăvească, formă care țintește neștrămutat la cer, dar își are, și trebuie să-și aibă, rădăcinile în pământ. Și, când ramurile se răsfră sus, el nu va țineă atâta socoteală de această dezbinare, atunci când vede același trunchiu, aceleași mijloace de hrană din același pământ, și când știe că în aceeași clipă după aceleași legi și ramurile cele mai depărtate vor avea aceleași flori și vor da aceleași roade.

Laude nu aștept, și n'am nevoie de ele. De un lucru aș dori să fiu cruțat, de acele procese cu privire la amănunte, care nu scad o carte, ci arată punctul de vedere scăzut al specialistului care se improvizează judecător. De orice adausuri și observații competente voi țineă seamă însă la o ediție viitoare, — dacă se poate aștepta așa ceva în împrejurările actuale, încă așa de nenorocite.

N. IORGA.

26 Octobre 1908.

INTRODUCERE

I.

Începuturile vieții creștine la Dunăre.

Românii se coboară din amestecul autohtonilor, adică al băștinașilor Iliri și Traci, vechii locuitori ai peninsulei balcanice, moștenitorii, sau, am putea zice, moștenii ei, cu elemente din Imperiul roman, cari, de seminții deosebite, se deprinseseră a vorbi limba latină a poporului de jos.

Tracii și Ilirii au trăit și au murit, afară de excepții rare, în legea lor păgână. Această lege cuprindeă închinarea puterilor naturii: cerul înainte de toate, cu lumina zilei, început al tuturor lucrurilor și veșnic îndemn la viață, dar, în același timp, credința, nespus de puternică și gata de orice jertfe, în viața veșnică a sufletului omenesc. Acești strămoși mai bătrâni ai neamului nostru n'aveau, după cât știm, nicio închipuire de Iad și de Raiu, lăcașuri de petrecere dure-roasă sau senină și răsplătitoare a sufletelor desfăcute din trecătorul trup pământesc; ei nu se așteptau la o judecată a lui Dumnezeu asupra faptelor săvârșite în viață, o judecată de pe urmă care să despartă pentru vremi fără sfârșit pe vrednici de nevrednici și pe cei buni de cei răi. Ei erau siguri însă că dincolo de nori și de albastrul văzut al cerului este sălaș de veșnicie netulburată pentru ostașul bun, pentru femeia gospodină, care a dat feciori voinici

neamului, pentru toți cei ce au murit fără să-și fi înjosit mândria și să-și fi pătat cinstea. Cu deosebită râvnă doriau de această Împărăție a cerurilor; cel ce se năștea era căinat în leagănul său pentru suferințele care-l așteptau, iar înaintea mortului se cântau cântece de bucurie pentru izbăvirea lui din năcazuri și intrarea lui în fericirea ce nu mai are margini. Și, când neamul voia să trimeată la cer un sol cu veste de durere și cu chemare de ajutor, fiecare era vesel să fie ales de sorți pentru a fi zvârlit prin aierul sfânt al zilei și, căzând, să moară în virful sulitelor ce-l așteptau, jos.

Coloniștii aduși de Traian, întemeietorul Daciei romane, ca și aceia cari, înainte de dânsul, se așezaseră în provincii mai vechi ale Romei cuceritoare, Iliria și Moesia, veteranii din legiunile care, acuma, nu mai aveau un caracter curat roman, din punctul de vedere al neamului, — erau păgâni în cea mai mare parte. Acest păgânism n'avea a face însă, în de obște, cu păgânismul rafinat, filosofic, al oamenilor învățați din Imperiu, cari-și hrăneau sufletul cu vechea filosofie elenică, tălmăcind în abstracțiile ei sublime vechile superstiții și legende, vechile alegorii naive ale popoarelor de pe malurile fericite ale Mării Mediterane. Tot așa de puțin sămăna cu acel cult italic primitiv ce consistă din închinarea simplă a bunilor zei cari ocrotesc plugăria. Păgânismul acestor locuitori mai noi ai țărilor dunărene era alcătuit din două elemente: unul formal și celalt real, adânc înrădăcinat în suflete, pe care le stăpâniă cu desăvîrșire. Elementul formal era cerut de Stat și datorit lui de fiecare bun cetățean, de fiecare supus credincios și recunoscător al Împăratului ce dă pace și ocrotire, de fiecare «patriot», am zice astăzi: oricine trebuia să aducă în tabără, în piața publică, în cuprinsul luminos al templelor, jertfă zeilor militari, zeilor sprijinatori ai Împărăției, zeilor cari, înainte de a se urcă în Olimpul plin de oaspeți al oficialității, avuseră pe pământ fruntea încinsă cu laurul Cesarilor și, în sfârșit,

— adecă mai ales —, zeului care stătea în acea clipă pe Scaunul împărătesc. Atâta cerea Cârmuirea, și orice ar fi crezut cetățeanul roman în sinceritatea și intimitatea vieții lui, orice ar fi săvârșit el între pereții casei lui nu mai privia pe dregătorii împărătești.

Cu atâta însă, cu formulele, gesturile și actele prevăzute de legile și regulamentele din departamentul de Stat al Religiei, nu se satură sufletul omenesc, care, în ceia ce privește credințele religioase, cere lucruri minunate și mai presus de închipuirea obișnuită, cere amestecul neconținut, nevăzut, și mai ales văzut, al zeilor în mișcarea și călăuzirea lumii, cere minuni și farmece, taină și revelație. Astfel la acești Romani, de obârșii foarte deosebite, aveau o mare trecere, nu fabulele vechi ale Lațului, ori zimbitoria mitologie armonioasă a Helladei, ci miturile sălbatece, sumbre, orgiastice, pline de zgomot, de desfrâu, de dureri mari și de bucurii supraomenești ale Asiei pătimase și superstițioase, de unde au venit pe rând toate bețiile și toate entuziasmele. De aceia pietrele de mormânt ce s'au găsit până astăzi între hotarele Daciei sau ale Moesiei pomenesc adesea, ca ocrotitor dincolo de mormânt, pe marele zeu Mithra, care se bucură de sângele jertfelor revărsat în groapă, pe zeița Isis, a tainelor Egiptului milenar, pe o sumă de zei mărunți ai Asiei Mici și ai Siriei.

Pentru taina cuprinsă în ele, pentru jertfa lui Dumnezeu făcut om, prigonit, bătut cu vergi, înțepat cu sulite, adăpat cu oțet și mort de moartea rușinoasă a crucii tâlharilor, pentru făgăduința unui cer de pașnică fericire se răspândise între aceiași coloniști și veterani, chiar din ceasul d'intăiu, creștinismul, venit din aceleași părți ale Asiei apropiate. El mai vorbea sărăcimii, din care mai ales se alcătuiau locuitorii cei noi ai provinciei, prin învățătura dreaptă a egalității oamenilor între sine, ca fii ai aceluiași Dumnezeu-părinte, ca frați meniți să ducă o frățească viață de iubire între sine, prin sfaturile de iertare a greșelilor, pentru care așa de adese ori omul e atât de puțin vinovat și răspunzător,

prin pilda vieții comune, în aceeași casă, dacă se poate, la aceeași masă, cu aceeași vistierie, la care ajutase fiecare după mijloacele sale. Cu cât crește numărul mărturisitorilor, al *martirilor*, cari nu se mulțameau să creadă într'un singur Dumnezeu, în Treimea prin care se înfățișează Fiul dumnezeiesc, jertfit pentru păcatele oamenilor, ci simțiau o datorie, și, încă mai mult, o bucurie deosebită, să proclame această credință, refuzând jertfa legală și declarând, în auzul tuturor, învățătura cea oprită, gata să primească apoi loviturile și moartea, prin care se încunună viața de pe pământ și se deschideă triumfal cealaltă, — cu atâta se îmbulzeă lumea romană la altarele mărunte, de piatră aspră, la chipurile simbolice ale mielului blând, purtând crucea suferinții, la catacombe și alte peșteri și ascunzători ale creștinismului prigunit pentru că, singur între toate legile, negă cultul oficial și răniă în inimă Statul însuși.

Traian s'a văzut silit să orânduiască urmărirea creștinilor din Asia Mică, nu pentru credința lor, ci pentru rebeliuncea fățișă împotriva codului religios al Imperiului. Din Asia Mică, unde un om ca Pliniu-cel-Tânăr, fruntaș între cărturari, eră silit să lovească în creștini, veniseră destui coloniști în părțile Dunării. Știm ce putere a căpătat religia lui Hristos-mântuitorul de oameni în Galia, de unde iarăși veniră oaspeți în număr mare. Dalmații, cari dădură lucrători pentru minele de aur și de argint ale Daciei, veniau dintr'o provincie cunoscută pentru vechimea trecutului ei creștin ¹. De alminterea, «biserici» creștine, tovărășii religioase secrete, cluburi revoluționare religioase, întemeiate după modelul celor iudaice, foarte vechi, erau răspândite de-a lungul tuturor drumurilor de negoț, și orice negustor, orice călător convertit la creștinism, aveă ca o datorie sfântă să câștige, în cursul tuturor drumurilor sale, aderenți noi la credința sa.

Marea e priincioasă și circulației mărfurilor și străbaterii ideilor. Astfel, încă de curînd, Dobrogea de astăzi, zisă pe

¹ Diehl, *En Méditerranée*, p. 32 și următoarele.

atunci Scythia Minor, țara cea mică a Sciților, avu creștini în porturile ei, destul de înfloritoare, dela Pontul Euxin, Marea Neagră a noastră. În veacul al III-lea poate, în al IV-lea de sigur, creștinii aceștia din Sciția Mică își avură alcătuirile și bisericile lor, pe urma cărora dăm, prin săpături, în timpurile noastre. Spre acest term se îndreptă însă dela sine o bună parte din viața economică a Daciei și a Moesiei, și, în legăturile dese pe care le aveau negustorii din porturi cu locuitorii orașelor din interior, creștinismul trebuia să folosească, răspândindu-se și mai mult¹.

Nici Dacii, nici ceilalți Traci și câți Iliri mai erau ne-romanizați nu puteau să rămâie în afară din frăția creștină ce se înjgheba tot mai bine pe pământul lor. Legea cea nouă se potrivea în multe privinți cu legea lor cea veche, pe care stăpânii cei noi o răspinseseră la sate și căutaseră s'o nimicească². Aceiași sete de jertfă, acelaș despreț pentru viață, scurt loc de ispășire din care ai datoria să pleci cât mai curând, aceiași râvnă pentru lăcașul ceresc al veșniciei sigure, aceiași credință într'un singur Dumnezeu de lumină, aceiași taină și aceiași frăție. Astfel semnul crucii îl făcură tot mai des degetele aspre ale ciobanilor și vânătorilor, ale plugarilor și pribegilor rătăcitori din neamurile surgunite prin sate și cătune, care însă stăpâniseră odată peninsula balcanică.

În creștinism ca și în limba latină vulgară, a obștii poporului, găsiră învingătorii și învinșii, stăpânii noi și cei vechi ai acestor locuri, acea unitate sufletească ce corespundeă unității politice rezultate din cuprinderea în marginile aceleiași Împărății, și trebuia să-i corespundă pentru

¹ Broșurile arhiepiscopului catolic Netzhammer cuprind folositoare observații cu privire la antichitățile creștine din Dobrogea. V. mai ales aceia despre Axiopolis și Troesmis.

² De aici: *păgân* dela *paganus*, locuitor în sate. Tot așa și în alte limbi neolatine. Cuvântul a fost imprumutat dela Români de alte neamuri; d. ex. ungureșcul *pogány*.

ca din cetățenii și supușii aceluiași Stat să se formeze pe încetul unul și același popor, care e al nostru.

Legea creștină eră și prigonită și sfoasă prin sine însăși, desprețuitoare de publicitate, neglijentă în scris și săpat înscipții. De aceia, pe când păgânii iese la iveală cu ale lor, creștinii nu ni-au lăsat puțința unei recolte și pe acestăalt câmp. Să se mai adauge, pentru a lămurii această lipsă, și faptul că bogăția celor d'intăiu li îngăduia cheltuieli de pomenire pe care sărăcimea obișnuită a creștinilor, nu numai că n'avea de ce să le facă, dar nici nu putea să le poarte.

În limbă însă au rămas dovezi despre vechimea creștinismului românesc, care, departe de a fi împrumutat dela neamuri mai nouă în cultură decât noi, ca Bulgarii, a fost unul din mijloacele prin care s'a întemeiat poporul nostru al Românilor. Astfel divinitatea unică, stăpânitoare și făptuitoare singură a lumilor, e însemnată, prin unirea a două cuvinte latine, Dumnezeu; Mintuitorul, *Christus*, e *Crest*, de unde derivatul *creștin* — necredinciosul fiind *păgân*, «paganus»; pentru religia cea nouă se păstrează cuvântul vechiu, din vremea când Statul hotăria și în cele sufletești, *lege*¹. Sfinții, ridicați mai presus de ceilalți creștini ce au fost, prin viața lor de bunătate, de ajutorare a oamenilor, de mărturisire a credinței cu fapte, au la noi nume care arată originea lor latină: Sânzienne, Sânziana, Cosânzeana, Sântion (Sf. Ioan), Sântămăria, Sâmpietru, Sângiordz, Sânvăsiu și Sânmădru (Sf. Dumitru), Sânnicoară (Sf. Nicolae), Îndreiu, — din vechiu, de bună samă: Sântîndreiu; Sântoader. *Călinđariul* e și el roman. Latin e și *inger*, din *angelus*. Locul de adunare al credincioșilor, după biruința ultimă, în vechiul sălaș al autorității profane, cucerite sau izgonite, se chiamă *beserecă*, *biserică* — din «basilica», și semnul credinței celei nouă sună ca în latinește: *cruce*. *Popa* sau *preotul* (lat.

¹ V. și Sextil Pușcariu, în n-1 jubilar al «Candelei» din Cernăuți.

popa, presbyter) fac slujbă. Serviciul divin, slujba dumnezeiască nu eră încă destul de bine așezată în cele d'intăiu timpuri ca să se fi putut transmite din ele numiri latine; *serbătoarea* e însă din comoara latină a limbii, care a dat nume și pentru soroacele postului: *cășlegi*, *cârnelegi*, *lăsat de sec*, *miezipăresimi* și *păresimi*; este discuție în privința originii cuvântului *Crăciun*, pe care unii mai noi caută a-l deriva din grecește chiar¹, dar nu poate fi niciuna cu privire la originalul latin al cuvântului *Paști* și al cuvântului *Rusalii*; *serbătoarea* din fiecare săptămână, *Dumineca*, e «dominica». *Botezul* ca și *cuminecătura*, două din numele tainelor creștine, sânt iarăși venite din latinește².

II.

Cele d'intăiu orânduieli bisericesti în părțile noastre.

Până la Constantin-cel-Mare, care, printr'un șir de măsuri, luate cu un deosebit simț politic, ajunse a da Imperiului o formă religioasă creștină, nu putea fi vorba la Dunăre, unde împlântarea creștinismului eră mai nouă, de așezarea unei ierarhii a legii care luptă cu toată puterea hotărâtoare a oficialității. Creștinism fără episcopi canonici a fost cu puțință aici și peste o mie de ani dela aceste timpuri întunecoase, cu atât mai mult atuncea: religie prinsă dela o bucată de vreme în forme stricte și sfinte, imutabile și eterne, el a putut trăi, în anume locuri și împrejurări, până foarte târziu și fără ele. Darul hirotoniei, «punerii minilor» asupra preoților și darul sfințirii lăcașurilor sfinte — sarcina cercetării lor are mai puțină în-

¹ Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, I. pp. 251-2; *Conv. lit.*, 1903, p. 640; Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 222.

² V. G. Chițu, în *Columna lui Traian*, 1882, pp. 425 și urm., 607 și urm.

semnătate și se lasă dese ori la o parte — le exercitau atunci preoți mai bătrâni și singurateci, călugări vestiți pentru evlavia lor. În acest timp, de alminterea, episcopii — al căror nume e nou — cei vechi ziceau *piscup* și, slavonește, *Vlădică*, «stăpân» —, se alegeau, cum se știe, de cetățenii unui oraș, de poporării unei biserici, și ei puteau fi ridicați oricând din rândurile mirenilor, fără a fi sfințiți măcar în forme canonice reale.

Astfel de păstori sufletești au fost, neapărat, din cele mai depărtate timpuri, în orașele vecine cu noi, care s'au mai păstrat după retragerea dregătorilor și a legiunilor din Dacia, adecă în orașele dela Mare și în cele dela Dunăre, ceia ce înseamnă de pe malul drept al acestei ape. Ei nu par să fi existat însă la venirea în părțile noastre a Goților, cari erau încă, în clipa năvălirii, păgâni, de și episcopul Teofil al «Goților» iea parte la sinodul ecumenic din 325. Goții aveau însă în mijlocul lor un mare număr de robi luați în cursul expedițiilor prădalnice pe care le făceau pe Mare în Asia Mică, provincie creștină clasică. Dintre aceștia s'a ridicat Ulfila, care a dat barbarilor creștinismul arian, eretic față de hotărârile sinoadelor chemate, patronate și presidate de Împărați. Pentru ai săi Ulfila, care a tradus Biblia în limba gotică și a întemeiat astfel literatura germană, e un om mare. Pentru noi și alcătuirile noastre bisericesti el are însă numai însemnătatea că a strămutat la arianism pe cea mai mare parte din creștinii, fără deosebire de nație, cari locuiau în părțile dunărene. Pe urma lui găsim în marea cetate a Durostorului, Drăstorul scriitorilor noștri mai vechi și Silistra de astăzi, un episcop arian, de origine latină însă, cum îl arată numele, pe Auxentius; el a scris și viața lui Ulfila care, l-a învățat și i-a dat și darul episcopal¹.

Arianismul dunărean și balcanic, sprijinit pe puterea Go-

¹ V. *Auxentii Dorostorensis epistula de fide, vita et obitu Wulfilae*, de Friedrich Kauffmann (tesă; Strassburg, 1899).

ților, a căror partidă păgână, represintată prin Atanaric judele, prigonitor de creștini — atunci se pomenesc pe pământul nostru mucenici, ca Sava și Nichita, cu nume latino-grecești —, a durat cât și această stăpânire. Cu Alaric, Goții de Apus sau Visigoții s'au strămutat, fără a lăsa urme de niciun fel, în Italia; tot așa au făcut apoi și Ostrogoții, supt regele Teodoric, care stătuse un timp, în tinereța sa, la Novae, Siștovul din zilele noastre, patria mucenicului Lupus, unde, iarăși, a fost, neapărat, și un al doilea episcop arian, pe lângă cel din Durostor, și unul și altul fiind pentru amândouă malurile Dunării. La anul 500 arianismul își încheiase stăpânirea în aceste Ținuturi.

Imperiul însă nu putea să stăpânească de fapt în asemenea depărtate părți de margine, și astfel eră și domn în ale lumii episcopul, mai mult sau mai puțin ortodox acuma, și în stare să meargă la sinoadele din orașele mari ale Răsăritului, unde se hotăria, după placul Împăraților schimbători, normele credinții. Ce traiu duceau astfel de episcopi dela hotare știm după Viața Sf. Severin, care a păstorit în Panonia, cu puțin timp înaintea de căderea Romei supt Odoacru regele herul. El are grija orașului, care e în adevăr *al său*, supt toate raporturile; chiamă poporul, îl judecă, îl pedepsește, îi dă sfaturi politice; scrie către regele barbar vecin, îl spovedește, îl lecuiește, îl face să respecte legea creștină, în care acesta nu crede; dar mai ales, pe lângă atâtea dovezi de înțelepciune, face minuni și împarte preziceri, pentru toți și pentru toate. Prin el se mai ține în astfel de locuri amenințate ceva din gospodăria, din pacea, din limba, din cultura Romei, izgonită ca stăpânire de către barbari, cari, ei, nu știu să stăpânească, ci numai să stoarcă și să apese în vechi forme naive și crude.

Ca și în Naissus, Margus și Viminacium din regiunea sârbească, în Sirmium și Singidunum dela Sava și Drava, în Serdica, Sofia și Odessos-Varna din părțile bulgărești, episcopii hotăresc toate și în *marginea* moesică, la Nicopolis

pe Iantra, la Novae, la Durostor, unde se întâlnește și un nou mucenic, Emilian¹. Ei rămân ortodoxi în acest veac al V-lea când Împărații apleacă spre doctrina eretică nouă a lui Eutyches, monofisitismul. În păstrarea tradiției așa cum o hotărâse mai de curând soborul din Chalkedon, acești episcopi sânt sprijiniți de poporeniilor lor și, ceia ce li folosește mai mult, de soldații luați din mijlocul lor pentru apărarea de barbari, cari roiesc încă dincolo de Dunăre, a acestor cetăți².

Cel d'intâiu Împărat de Răsărit, care, cucerind o bună parte din malul stâng al Dunării, încearcă a cuprinde în formă strict ierarhice acest separatism bisericesc, e marele Iustinian, la jumătatea veacului al VI-lea.

Încă înainte de a fi înlăturat stăpânirea Ostrogoților în Italia, în 535 Iustinian ia arhiepiscopului de Salonic, vicariu statornic al Scaunului roman în părțile dunărene și balcanice, care se țineau încă de acesta, situația sa de suprem cap bisericesc și o dă unui nou prelat, a cărui reședință o statornicî el la Tauresium, locul său de naștere, numit de el, ca restaurator, Prima Iustiniana.

Această arhiepiscopie n'ăvî însă mai mult viitor decât însăși stăpânirea cea nouă bizantină la Nordul Dunării. Peste câtvă timp, Patriarhia constantinopolitană, legată în dezvoltarea ei de Imperiul de Răsărit, smulgea Romei drepturile ei asupra acestor provincii.

Nu trebuie să se creadă însă că această usurpare, potrivită, de altfel, cu situația geografică și cu toate celelalte împrejurări, ar fi avut efecte reale asupra vieții bisericesti din părțile noastre. Infiltrația slavă a rămas și ea fără rezultate deocamdată. La noi ca și în Panonia, barbarii cei noi putură cunoaște și primi, în mare parte, creștinismul,

¹ *Chron. Pascale*, I, 549.

² V. Marcellinus Comes și Victor Tonnenensis, la Mommsen, *Auctores antiquissimi*, pp. 98-9, 199. Cf. a mea *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 102 (unde e de scos numele lui Vitalian).

pe care îl duseră cu ei în peninsula balcanică, unde găsiră un și mai puternic substrat creștin. Astfel și dincolo de hotarele stăpânirii de fapt a Bizanțului, aceeași religie, reprezentată de episcopii dunăreni, uniă pe locuitorii deosebitelor țeri. Acești episcopi păstrau, de alminterea, rostul lor de cărmuitori în orașe, și, în veacul al VII-lea, când, supt Împăratul Mauriciu, Romani din Constantinopol și barbari dela Dunăre erau în veșnică luptă, episcopul de Novae avu aceeași situație ca odinioară Sf. Severin sau episcopii sârbi în vremea năvălirilor hunice ¹.

O schimbare a condițiilor religioase în părțile locuite de Români se petrece numai atunci când Bulgarii uralo-altaici, veniți, spre sfârșitul veacului al VII-lea, prin Scitia Mică în mijlocul Slavilor mesici, trec la creștinism, în formă latină întâiu, apoi în cea firească răsăriteană, supt Țarul Boris, botezat acum Mihail, la sfârșitul veacului al IX-lea.

Biserica cea nouă a Bulgariei creștine prin voința stăpânitorului ei, n'avea o organizație deplină; un episcop stătea pe lângă Țar, care începea să aibă ambiții mai înalte. Despre ființarea episcopiilor dunărene sau despre cei cari ar fi ocupat Scaunul lor de păstorie, n'avem nicio știre. În ce privește pe Români, cari se pot privi acuma ca un popor cu totul format, ei păstrau și mai departe legăturile lor bisericești cu malul drept al Dunării. Dela un timp, Biserica bulgărească și-a avut cărturarii și caligrafii ei, cari imitau, după putință, strălucita viață culturală a Bizanțului grecesc. În slova cea nouă, zisă cirilică, începù a se scrie prin aceste Ținuturi care până atunci stătuseră în afară de hotarele civilizației bisericești, ce eră pe atunci și civilizația de căpetenie.

Totuși, și în zilele mai luminate ale Țarului Simion, care căută și nădăjduia să ajungă Împărat în Constantinopol, Biserica Bulgariei eră însăși preă slabă în ceia ce privește

¹ Teofilact, ed. Bonn, pp. 273-5 și Teofan, pp. 423-5.

viața culturală pentru ca să poată determina la noi începerea unui curent de cultură slavonă împrumutată. De bună seamă că atunci au pătruns la noi cuvintele slave sau slavo-grecești care numesc părțile slujbei, cărțile întrebuințate în ea, felurile rugăciuni și cântări, în scurt, toate amănuntele bisericesti. Dar într'aceasta și învățarea pe de rost a Crezului, a Tatăl-Nostrului, a unor «molitfe» mai obișnuite în limba slavonă, așa cum o vorbeau pe atunci Bulgarii slavizați, se încheie înrăurirea exercitată asupra noastră supt raportul bisericesc de vecinii de peste Dunăre. O stăpânire politică a lor asupra noastră, care ar fi crescut înrăurirea, n'a existat, cu toate că mulți învățați, străini și români, cred într'insa. Țerile noastre erau atunci acoperite de mlaștini și păduri, și cele câteva sate ascunse în poiene nu erau în stare să ațâțe pofta de cucerire a nimănu. Trebuie să spunem că raza culturii mai înalte se opriă cu totul la hotarele noastre.

Când Împăratul Vasile, zis Bulgaroctonul, fiindcă a măcelărit Bulgari cu miile, mântui, — supuind regiunile apusene, unde se adăpostiseră cei din urmă apărători ai neatârării, — cu supunerea, cu distrugerea Țaratului bulgăresc, el trimise (1019) un arhiepiscop grec, Ioan, în Bulgaria, în Capitala ultimilor Țari de Apus, Ohrida, și organizează din nou, cu prelați din Bizanț, Biserica țerii supuse. Avem actul lui de orânduială (1020), și din el se vede limpede că părțile noastre erau în strânsă atârnaire ierarhică de episcopii din Silistra și Vidin, cari înlocuiseră pe cei din aceiași Silistră-Durostorum, din Novae și din Viminacium¹.

Astfel, preoții noștri făcură, în veacurile al XI-lea și al XII-lea, drumul la aceste două centre bisericesti bizantine pentru linia Dunării bulgărești, întocmai așa precum urmașii lor făceau același drum în veacul al XVIII-lea, când mai ales Vidinul împărțiă hirotonii ieftene după răspun-

¹ *Byz. Zeitschrift*, II, pp. 42-6.

derea unei taxe fixe și învățarea, mai mult sau mai puțin neîndestulătoare, a câtorva rugăciuni străine.

O nouă eră pentru Biserica noastră începe, în sfârșit, cu întemeierea celui de-al doilea Stat bulgăresc, al Asăneștilor. Nu e nicio dovadă că el ar fi cuprins în sine și părți de dincoace de Dunăre; luarea-aminte a Împăraților eră îndreptată, de alminterea, nu asupra smârcurilor și pădurilor de sălcii de pe malul stâng al Dunării, ci asupra bogățiilor și strălucirii Bizanțului. Totuși de episcopii bulgari dela Dunăre din această nouă epocă, numiți de Patriarchul din Târnova, care a fost recunoscut, o clipă, de Papa, au fost mai strâns legate județele românești din apropierea râului și, prin ele, Românii din Ținuturile celelalte. Acum mai ales a pătruns la noi influența slavonă în Biserică, precum în aceiași epocă s'a întins o influență bizantino-slavă asupra Statului.

Ca punct prin care s'a făcut în cea mai mare parte înrăurirea trebuie să se însemne Țaratul bulgăresc separatist care se întemeiază în părțile Vidinului la sfârșitul veacului al XIII-lea, după ce se încheie șirul marilor Împărați și începe, odată cu decadența, și sfărâmarea Împărăției. Pe acolo, în regiunea din stânga Oltului, unde până pe la 1300 a fost un Voevodat deosebit, a pătruns curentul de cultură religioasă bulgăresc, care se desfăcuse el însuși din largul fluviu, cu depărtate izvoare, al culturii ortodoxe bizantine.

În curând însă năvălirea turcească eră să schimbe multe, și, între altele, ea a sfărâmat vatra acelei culturi din Târnova, unde un patriarh Eftimie întemeiasă o școală vestită și a risipit în toate părțile flăcările, din care s'a aprins apoi foc și pe vatra noastră. Iar, în același timp, episcopiile bulgărești rămaseră așa de îngustate în rosturi și venituri după ce subașii turci se așezară în reședințele boierilor bulgari, guvernatori de provincii, încât ei fură bucuroși să se strămute la noi, cu situația lor ierarhică, cultura și talentele lor.

Astfel se ajunsese, cu treizeci de ani înainte de ultima luare a Târnovei de către Turci, la întemeierea celei d'întâiu episcopii canonice a Românilor, cari până atunci, în Domnia cea nouă «a toată Țara-Românească», formată puțin după anul 1300, ca și în părțile supuse încă Ungurilor și Tatarilor (Ardealul, părțile ungurești și viitoarea Moldovă), avuseră numai Vlădici-egumeni, stând prin locuri ferite, în schituri de lemn, unde-i căută evlavia oamenilor ca și nevoia clericilor de a căpăta, din mâinile lor, necanonice, de sigur, dar singurele întinse spre binecuvântare, hirotonia. De astfel de episcopi e vorba când la 1234 Papa se plânge că în episcopia sa românească, a Cumanilor, — cum vom vedea în părțile Buzăului, Putnei și Bacăului —, «falsii episcopi», *pseudo-episcopi*, zice scrisoarea, ai Românilor au ispitit la ei și pe «unii din regatul Ungariei, Unguri ca și Germani și alți catolici, cari vin la ei ca să rămâie statornic și alcătuiesc unul și același popor cu Români», adică locuitorii târgurilor de munte pe care străinii de altă lege le întemeiaseră de curând¹.

¹ Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, pp. 60-1: «a quibusdam pseudoepiscopis Graecorum ritum tenentibus universa recipiunt ecclesiastica sacramenta, et nonnulli de regno Ungariae, tam Ungari quam Theutonici et alii orthodoxi, morandi causa cum ipsis, transeunt ad eosdem et sic cum eis, quia populus unus facti cum eisdem Wallachis», etc.

Pentru acestea toate, v. și buna expunere a p. C. Auner, «Câteva momente din începuturile Bisericii române», Blaj, 1902.

CARTEA I-a

EPOCA SLAVONĂ.

PARTEA I-a.

INTEMEIAREA IERARHIEI EPISCOPALE SI A VIETII MĂNĂSTIRESTI.

CAP. I.

Lupta catolicismului cu Vlădicii de schituri pentru luarea în stăpânire a Țerilor românești.

Necunoscuții *pseudo-episcopi*, Vlădicii de schituri, cu obârșie necanonică, de după anul 1000 nu erau în stare să apere ortodoxia răsăriteană, împrumutată de peste Dunăre, împotriva încălcărilor, tot mai îndrăznețe, ale catolicismului apusean, care căpătă încă dela sfârșitul veacului al XIII-lea, deci atunci când nu se simțea noua înrăurire religioasă a Statului bulgăresc înviat, apărători și propagatori prin armă, căpitani de cruciată prin Țerile schismaticilor, în regii unguri cari veniră la tron după ridicarea Ungariei din suferințele năvălirilor tătărești.

La 1222 regele dădea voie cavalerilor teutoni, călugări și ostași, cruciați în toată activitatea lor, pe cari-i așezase în părțile Birsei, în jurul Brașovului, să treacă peste munți pentru a supune, zdrobind puterea Cumanilor, stăpânitorii noștri de atunci, Ținuturile românești până la Dunăre și la Siretiu, până la hotarele Bulgarilor și ale Rușilor¹. Tot odată ei trebuiau să facă și din barbari, dacă se poate, dar mai ales din Românii supuși lor, fii credincioși ai Bisericii catolice, reprezentată în aceste locuri de hotar de arhipreotul, neatârnat de autoritatea episcopală, al Teutonilor.

¹ Zimmermann-Werner, I, p. 16, no. 27; p. 18 și urm., no. 31.

Peste puțin însă, cavalerii trebuiră să părăsească țara, pe care regele Ungariei, pus pe gânduri de progresele lor, găsi cu cale să li-o iea îndărăt; din opera Teutonilor rămase o singură urmă, *cloașterul* (Kloster) catolic din Câmpulung, care se află pe alt loc — acela cunoscut și astăzi supt acest nume — decât biserica mai târzie a Sfântului Iacob.

Sarcina convertirii locuitorilor de peste munți fû îndreptată acum unui legat pontifical, trimes special și statornic al Papei, care eră însuși primatul Ungariei, arhiepiscopul de Strigonia sau Esztergom. Un «principe» cuman, — de bună seamă, nu Român supt stăpânirea cumană, ci Cuman de sânge —, alergă la el în Ardeal și-i oferî supunere în cele duhovnicești ca și în cele politice. Arhiepiscopul Robert venî cu o întregă oaste ungurească, în fruntea căreia se găseă Bela, fiul regelui. Cumanii, supt amenințarea săbiei, se botezară cu grămada, și un călugăr predicator, un Dominican, fost prior în Ungaria, fû numit episcop în diecesa munteană, care se numîa a Cumanilor. Secuî din Ardeal erau uniți cu barbarii de curând convertiți și cu Românii de pe plaiuri, cari însă firește că nu-și părăsiră pe Vlădicii lor, supt cărja noului episcop. Pentru Români trebuî ca Teodoric, care, firește, stă tot în Ardeal, să aleagă un sufragant din mijlocul lor chiar, care să trăiască în aceste părți transalpine ale noastre¹. La urmă, însă, el își luă reședința în noua cetate a Milcovului, pe apa cu acest nume.

Peste cîțivă ani, tot Dominicanii, pornind din noua cetate a Severinului, clădită de Unguri pentru a se împotrivi din zidurile ei Bulgarilor Vidinului, predicau în mijlocul Romanilor din județele oltene. Eră vorba de o cruciată convertitoare împotriva Țarului Ioan Asan și de întemeierea, la 1238, a unei episcopii catolice a Severinului².

¹ Zimmermann-Werner, I, pp. 60-1. Cf. *Studii și documente*, I-II, p. XI și urm.

² Hurmuzaki, I, pp. 134, 153 și urm., 164-5, 175 și urm.

Năvălirea Tatarilor sfărâmă toate aceste planuri frumoase, așa de grele de îndeplinit. Milcovul fù nimicit. Dacă, după plecarea barbarilor, regele ar fi izbutit să facă din teritoriile românești o provincie a călugărilor cruciați din Ordinul Ioaniților sau al Ospitalierilor, cum voiă prin 1250, catolicismul s'ar fi aruncat într'un nou atac. Așa însă, Dominicanii își pierdură încrederea în izbânda unei lupte de convertire, și numai într'un târziu, pe la 1279, locul lor eră luat de alți călugări propagandiști, de Franciscani sau Minoriti, cari însă își îndreaptă luarea-aminte mai mult asupra părților unde mai târziu s'a întemeiat principatul Moldovei. Eră și vorba de a se înnoi pentru un Franciscan episcopia Milcovului, dar nu se dădù nicio urmare acestei idei ¹.

În veacul al XIV-lea, când regii unguri intraseră în luptă cu Basarab, cel d'intăiu Domn a toată Țara-Românească și stăpân pe amândouă malurile Oltului, ei se gândiră a câștiga prin religie pe Românii îndărătnici în apărarea libertății lor. Data aceasta, din Ungaria vin îndemnuri la Roma pentru înviarea diecesei, și Papa numește, pe rând, după stăruințele regelui, ca episcopi de Milcov pe Franciscanul italian Vito de Monteferreo, pe Augustinul Toma de Nympti, Ungur, pe un Toma, de același neam: un Bernard, Polon, căpătă titlul zădarnic de episcop al Milcovului prin alte stăruinți. Niciunul dintr'înșii nu se încumetă însă a frânge cerbicia «schismaticilor».

CAP. II.

Întemeierea Mitropoliei Țerii-Românești.

Patriarhia de Constantinopol pierduse, în cele d'intăiu timpuri de existență energetică a Împărăției bulgărești nouă, orice gând de a se amesteca în părțile de sus ale Peninsulei Balcanice, unde, de alminterea, nu-i făcuseră loc nici

¹ Hurmuzaki, I, pp. 429-30.

Cesarii bizantini ai celor d'întâiu recuceriri. După Ohrida lui Vasile Bulgarohtonul, păstrată în rosturile ei bulgărești mai vechi în ceia ce privește atârnarea de dânsa a părților dunărene, locuite de Români, venise la stăpânire duhovnicească în aceste regiuni Târnova Asăneștilor. Aceasta avu putere, atâta vreme cât se ținù și puterea Statului bulgăresc unic, într'un timp când cu dependența ierarhică bisericească se uniă, dela sine, și o situație de atârnare politică.

După moartea lui Ioan Asan, cel mai mare, desăvârșit și netăgăduit Împărat bulgăresc al Peninsulei, Bulgaria împărătească slăbește însă, și, în același timp, începe a se sfărâma, după necesitățile geografice, într'o adevărată Bulgarie centrală, în jurul centrului firesc din Târnova, într'o Bulgarie de către Sârbi, care se apăra prin cetatea Vidinului, și între o Bulgarie răsăriteană, a Mării, care cuprindea Varna, Kalliakra, ce ajunse o reședință de Țar separatist, precum și toată Dobrogea mai restrânsă pe care azi o stăpânește Statul român. În această Bulgarie maritimă, încă dela sfârșitul veacului al XIII-lea găsim pe un stăpânitor cu numele de Mircea, care e în bune legături cu Bizanțul înviat, al Paleologilor, restauratorii de ortodoxie, pe cari el se și sprijină în rivalitatea lui cu Târnovenii. Fiul lui Mircea, Ioan, avu cinstea de a se încuscri cu Împărății constantinopolitani, într'o vreme, când, de altfel, și Țarul din Târnova ținea pe o nepoată a Paleologului domnitor și numiă pe fiul născut din această căsătorie cu numele măritului *Basileus*, Mihail.

E sigur că, în aceste împrejurări, Mircea, fiul și ginerele său, stăpânitorii Țermului Mării Negre până la gurile Dunării, stătură în legătură de supunere și cu Biserica patriarhală grecească, adusă înapoi la Constantinopol. În Varna, erau, și mai de mult, episcopi cu vechiu titlu metropolitan; pentru Ținutul care se chemase în anticitate «Scița Mică», li se dădù un episcop sufragant, care fù așezat la Vicina, o stație de corăbii și loc de schimb cu barbarii dela Nord, cari aduceau grâne și piei

Înainte negustorilor greci și italieni veniți pe Dunăre. Vicina jucă pe atunci rolul pe care mai târziu îl jucă portul Chiliei, care fû genovez întâiu, apoi muntean, moldovenesc și în sfârșit ajunse în mâna Turcilor, cari-i mântuiră, prin neglijență, însemnătatea. Astăzi nu mai e nicio urmă din Vicina, pomenită și în veacul al IX-lea ca Ditzina¹, al cărui nume n'are nimic a face cu Măcinul, corect: Mecinul de astăzi, și care, după mărturia neîndoielnică a portulanilor, a hărților de plutire pe care le întrebuintau negustorii apuseni, din Italia și Catalonia, eră așezată, nu în fața Brăilei, ca Mecinul, ci pe la unghiul de îndoire al Dunării către Răsărit, pe un braț numit: râul Vicina, între Isaccea și Tulcea, și mai curând, dată fiind existența acestui braț, supt zidurile ei, în poziția splendidă, supt toate raporturile, pe care o ocupă astăzi acest din urmă oraș². Ea fû luată de Turci la 1387-8, și dispărû astfel din istorie³.

Episcopii de Vicina se păstrează în toată întâia jumătate a veacului al XIV-lea. Unul din ei, Luca, mijloci trecerea unui mare număr de «Alani», adecă Români, în peninsula balcanică⁴. Astfel ei aveau la aceste vaduri ale Dunării-dejos și o oarecare însemnătate politică. Supt îngrijirea lor trebuie să fi stat și castelele pe care, prin vre-o danie a lui Mircea Bulgarul sau a familiei sale, le aveă Patriarhia constantinopolitană în aceste părți, între altele Chilia, care nu se ridicase la o însemnătate comercială⁵. De alminterea, Patriarhia era așa de bine împărțită în aceste regiuni, prin astfel de danii, în care interesul politic aveă mai multă parte decât evlavia, încât Silistra însăși, și chiar reședința din Kalliakra a Țarilor, sânt pomenite între posesiunile patriarhale⁶.

¹ *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 24. Tot așa în știrile rusești despre «Bărdadnicii» cari fac vitejii la Dunăre; *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 184.

² *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 47 și nota 5.

³ *Ibid.*, p. 63; cf. *Geschichte des osm. Reiches*, I, p. 259-260.

⁴ Pachymeres, II, p. 268 și urm.

⁵ Miklosich și Müller, *Acta Patriarchatus constantinopolitani*, I, p. 95.

⁶ *Ibid.*

Pe la 1350 stăpâniă asupra Bulgariei întregi Țarul Alexandru, cel de-al doilea din noua dinastie vidineană, o rudă și un prieten al Domnilor Țerii-Românești. Părțile dobrogene, de la Kalliakra până la Chilia, nu se desfăcuseră încă de suut ascultarea lui, pentru a formă din nou un Stat deosebit, al lui Dobrotici¹, care deocamdată se mulțămia și cu mai puțin². Tatarii, cari stăpâniseră, multă vreme, malul stâng al Dunării, lângă revărsarea ei, avându-și dragătorii și vameșii în Cetatea-Albă dela limanul Nistrului, erau în decădere răpede, și nu se găsiseră încă o putere nouă care să-i moștenească. E îndoielnic dacă în asemenea împrejurări un episcop de Vicina putea să-și mai îndeplinească îndatoririle păstorești în acest colț de sălbăticie veșnic neliniștită. Va fi rezidat pe aiurea, ca un simplu *in partibus*, episcop cu titlu, dar fără reședință, și el va fi primit cu cea mai mare bucurie rugăminta celui de-al doilea Domn al Țerii-Românești, Alexandru-Vodă, de a veni să se așeze la el, în Scaunul de Domnie al Argeșului.

Basarab, tatăl lui Alexandru, se luptase cu Ungurii și-i biruise; fiul biruitorului urmă politica de dușmănie față de regele vecin până la 1343, când merse în Ardeal și făcù închinare noului stăpân al Ungariei, lui Ludovic. Totuși pribegi din Țara-Românească erau adăpostiți în regat, și pacea n'avea nicio siguranță: dacă la 1355 Alexandru e numit de Ludovic: «Voevodul nostru transalpin», la 1359 nu i se mai dă acest titlu, ceia ce înseamnă că relațiile se stricaseră iarăși³.

A stă în dușmănie cu regele Ungariei însemnă însă a înlătură orice legătură cu Biserica lui catolică. Dar Basarab primise la 1327 din partea Papei, care se gândia iarăși, în adăpostul său francez din Avignon, la cruciata călugărilor ca și la cruciata cavalerilor, împotriva shismaticilor ca și

¹ De aici și numele de Dobrogea, dat de Turci: «țara lui Dobrotici».

² Chilia și Cetatea-Albă, p. 51 și urm.

³ *Gesch. des rum. Volkes*, I, p. 262.

împotriva păgânilor, îndemnul de a sprijini legea latină, singura mântuitoare de suflet¹. Și Bulgaria eră cuprinsă în programul de acțiune convertitoare al catolicismului². La 1345 Alexandru-Vodă, împreună cu mai mulți Voevozi ale căror reședințe nu se pot hotărî cu siguranță, erau priviți ca întorși delă schisma pierzătoare și câștigați pentru confesia romană, cel puțin după mărturisirea unor călugări franciscani cari fuseseră pe la ei și li luaseră declarații ce se lămuresc foarte bine prin nevoile politice ale Țerii-Românești în acel moment³. În sensul catolic, Alexandru aveă, de altfel, o îndemnătoare statornică în a doua Doamnă a lui, Clara, care urmase unei ortodoxe, probabil unei Bosniace, care a dat fiului ei numele sârbesc de Vlaicu⁴.

Acuma însă, prin 1359, Alexandru nu mai făcă politică ungrească. În Bizanț ajunsese din nou la putere Împăratul Ioan al V-lea, după ce mântuise îndelungata lui luptă împotriva usurpatorului Ioan al VI-lea Cantacuzino (1354). În lupta cu Palamas, ortodoxia se lămurise; varlaamismul, sprijinit de Biserica Romei, care admiteă multe pentru triumful dogmei și al ierarhiei, căzuse zdrobit; nevoia unor veșnice negocieri cu Papa, cășunată de greutățile politice, se isprăvise odată cu înlăturarea definitivă a lui Cantacuzino; în Nichifor Gregoras, bizantinismul religios găsise un teoretician și un polemist. Un spirit nou părea că pătrunde în vechea clădire amenințată a Patriarhiei. Târnova nu aveă încă pe ultimul și marele ei cărturar; Ohrida, neconținut despoiată, păstră autoritate numai în părțile macedonene, sfâșiate între mai mulți dinaști sârbi, de tot slabi; Biserica sârbească din Ipec, a noilor Țari și regi, ridicată abia la demnitatea patriarhală, pierduse aproape totul prin moartea, la 1355, a întemeietorului ei, «Împăratul» Ștefan Dușan, «al Roma-

¹ Hurmuzaki, I, pp. 600-1, no. 476; p. 609, no. 483; Zimmermann-Werner, I, pp. 408-9, no. 452; p. 410, no. 454.

² Hurmuzaki, I, pp. 647-8, no. 516.

³ *Ibid.*, pp. 697-8, no. 551.

⁴ *Ibid.*, I², pp. 158-9, n-le 172-3; cf. pp. 268-9, no. 207.

nilor și Grecilor». Legătura cu Bizanțul era astfel impusă lui Alexandru, când el căută să dea o organizație ortodoxă Bisericii sale, precum, de alminterea, această legătură se impuse, în aceeași vreme — deși numai peste câțiva ani — Despotului sârb Uglieșa, pentru că stătea în luptă cu Craiul Vucașin, urmașul lui Dușan, și noului Țar vidinean, după moartea lui Alexandru, Strașimir, pentru că era îndușmănit cu cellalt fiu al lui Alexandru, Sișman, care stăpâniă în Sofia ¹.

Astfel episcopul Iachint de Vicina, care stătea acum la Argeș, fu cerut de Alexandru și de boierii săi dela patriarhul de Constantinopol ca Mitropolit al Țerii-Românești. El trebuia să rămâie adecă în țară, să îndeplinească aici funcțiile obișnuite ale unui ierarh, creând preoți în adevăr canonici și sfințind biserici în care să se poată face slujba potrivit cu dreptul bisericesc. Dar, ca unul ce fusese ordinar, el nu era să fie pus din nou în Scaun. Nici titlul său din Vicina nu avea de ce să-l piardă: în Țara-Românească el era să fie doar numai un *exarh*, un delegat al Patriarhului, pentru a exercita drepturile episcopale, un exarh al *plaiurilor*, care alcătuiau pe atunci stăpânirea de fapt a Voevodului, a «marelui Voevod și Domn», spun scrisorile patriarhale, al Țerii-Românești, al «Ungrovlahiei» — ca să nu se confunde cu Vlahia balcanică, supusă altor păstori sufletești. Iachint era numit, de hatârul Domnului, care, spun aceleași scrisori, îl ceruse, «nu odată numai, ci și de mai multe ori, prin scrisorile sale», «Mitropolit a toată Ungrovlachia», dar fără specificarea locului de reședință, fără crearea unui nou Scaun metropolitan, unei nouă diecese. Mitropolit de Vicina, poate cu drepturi străvechi asupra teritoriilor ce stăteau acuma supt oblăduirea lui Alexandru, el rămânea cu drepturile sale de până atunci și situația sa anterioară în ierarhia Orientului, dar căpătă,

¹ *Acta Patr.*, I, pp. 551, 560 și urm.; cf. pp. 577-8.

după stăruința unui nou Domn ortodox, și drepturi metropolitane pe o întindere de pământ, mare, de sigur, dar încă rău definită. O mai pronunțată învoire și o mai deplină orînduială aveau să se facă numai la moartea lui Iachint, cînd Patriarchia făgăduia să sfințească un arhipăstor *anume* pentru țara lui Alexandru, dacă numai acesta și cei cari-i pot fi moștenitori vor da jurămînt scris că nu se vor îndreptă spre alt Scaun patriarhal din Balcani și dacă se vor feri de rătăcirile latine de până atunci¹. Astfel, prin hotărârile Patriarchiei din Maiu 1359 dorința lui Alexandru-Vodă de a face din țara sa un teritoriu ortodox statornicit eră îndeplinită, măcar întru cît îngăduiau canoanele și împrejurările date ale aceluia moment.

CAP. III.

Cele d'întăiu biserici românești.

Cele d'întăiu biserici ale Românilor, din Țara-Românească, din Moldova și din părțile de peste munți, au fost clădite ușor, din lemn. Cu biserici de acestea de lemn s'a făcut toată slujba dumnezeiască în satele și în cele câteva, foarte puține, târguri ale noastre, până în veacul al XIV-lea.

Cum erau făcute aceste biserici, se poate înțelege după cele care s'au făcut, tot din lemn, în vremuri mai nouă. Așa, până dăunăzi, biserica românească din Bistrița în Ardeal eră de lemn, și ea n'a fost dărâmată cînd s'a căpătat, din piatră trainică, frumosul lăcaș de astăzi, ci s'a strămutat într'un sat din apropiere, unde poate să mai trăiască multă vreme sau să treacă în alt sat mai sărac, care nu poate clădi. La Șcheia, în Ținutul Vasluiului, se vede și astăzi pe o înălțime o bisericuța de lemn în care se slujește încă;

¹ *Acta Patr.*, I, pp. 383-8.

e făcută trainic din lemn bun de stejar vechiu. Odată a fost până la acest sat codrul cel mare al Căpoteștilor, și Vasile Lupu, Domnul Moldovei, gonit de Cazaci și de Tătari, cari străbăteau țara în toate părțile, s'a ascuns în acest desiș de copaci, în anul 1650¹, și a stat acolo mai multă vreme, pe când Doamna lui se închisese în Cetatea Neamțului. Domnul însă nu putea să petreacă atâtea zile fără slujbă dumnezeiască, și de aceia s'a încheiat în pripă o biserică de lemn, care a rămas pe urmă pentru săteni, dar pomelnicul începe cu numele lui Vasile-Vodă. Meșterul s'a îndreptat în toate după clădirile de piatră și a pus astfel brăie de lemn cioplit, ca și colacele dela celelalte biserici, iar, la fereste, în locul pietrei lustruite, a așezat un cadru de stejar bine netezit. O lucrare ca aceasta, dacă s'ar drege ici și colo, ar putea să mai ție o sută de ani.

O biserică de lemn destul de veche a fost aceia care s'a și chemat «dintr'un lemn», în județul Vâlcea, dar astăzi nu mai putem ști cum a fost alcătuită². Chiar Domnii cei d'intâiu, neavând lucrători de piatră sau material de cărămidă la îndemână, au pus să se lucreze din lemn biserici în care erau să asculte slujba și să se odihnească după moarte. Așa ni se spune de cronicarii Costinești din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea despre o bisericuță de lemn a lui Dragoș-Vodă, care ar fi astfel cel mai vechiu lăcaș domnesc din Moldova: «Înțeles-am și noi din oameni bătrâni, lăcuitori de aici din țeară, cum se trage cuvântul din om în om că o biserică de lemn, la Olovăț, să fie făcută de Dragoș-Vodă, și acolo zic să fie îngropat Dragoș-Vodă. Și acea biserică de lemn au mutat-o Ștefan-Vodă, de o au clădit la mănăstirea Putna, unde stă până acum; iară pe locul bisericii de lemn, la Olovăț, Ștefan-Vodă au zidit biserică de piatră»³.

¹ V. *Studii și documente privitoare la istoria Românilor*, IV, p. CCXXXIV; cf. Miron Costin, în *Letopisește*, I, p. 320.

² V. *Inscripții din bisericile României*, I, p. 181.

³ *Letopisește*, I, p. 133, nota 1.

Abia prin veacul al XIV-lea în Țara-Românească, iar în Moldova prin al XV-lea, au început a se clădi biserici de zid, și anume de către Domni. Nici boierii chiar n'aveau mijloacele și priceperea ce trebuiau ca să înalțe astfel de clădiri. Tocmai prin veacul al XVI-lea au prins și aceștia a zidi, dar nu biserici de mir pentru țerani, ci gropnițe pentru dânșii, și mănăstiri. Satele au trăit cu biserici de lemn până prin veacul al XVII-lea. Numai în cei din urmă trei sute de ani s'a părăsit obiceiul de a întrebuiți lemn pentru biserici. Boierii, mai ales în Moldova-de-sus, și chiar sătenii au început atunci a dură acele biserici mai trainice, care puteau să ție până la trei sute de ani chiar, și dintre care cele mai multe s'au păstrat — prefăcute ori neprefăcute — până în zilele noastre.

Teutonii, cari se luptau pentru cruce, având ca ocrotitoare pe Fecioara Maria, înălțau pretutindeni unde ajungeau să stăpânească, biserici ale Maicii Domnului. O astfel de biserică, zidită din piatră, se făcuse deci, cum am văzut, și la Câmpulung. Acesta a fost cel d'intăiu lăcaș de zid în toată România. În mănăstirea aceasta de piatră a Maicii Domnului locuiau călugări dominicani sau predicatori, cari păstrau moaștele Sfântului Andrei Apostolul¹.

La 1655-6, nu se mai știa însă decât de locul *Cloșterului*, povestindu-se că el fusese dăruit Apusenilor de către «Doamna lui Negru-Vodă», soția deci a Domnului acelaia din povești, pe care credința poporului îl puneă la începutul vieții neatârnată a Țerii-Românești²; călugării franciscani se judecară vreo cincizeci de ani cu orășenii din Câmpulung, cari nu voiau să li-l dea în stăpânire³. Sulzer, autor din veacul al XVIII-lea, care a stat mult timp în țară, pe care o cunoștea bine, a văzut numai, din această zidire, pe care el

¹ Hurmuzaki, I², p. 276, n. ccxvi; *Acte și fragmente*, III, p. 2: «do-
st Sancti Andrewes Fus lyphafftig» (în 1385); pp. 81-2.

² *Studii și documente*, I—II, p. 278, n-1 x.

³ *Ibid.*, p. 283, nr. xxii.

o credeă că a fost «o mănăstire de maice», «un loc mare pe care acum crește iarba și în care se mai văd temelile vechilor ziduri ale mănăstirii și bisericii, pe lângă o cruce de piatră căzută, cu o inscripție latină, dar nu în litere gotice», și un trunchiu uscat, vestit odinioară ca făcător de minuni. Pe vremea lui, singura piatră de mormânt din *Cloașter*, a județului Laurențiu de Câmpulung, căpetenia orașului, se află, cum se află și astăzi, înaintea altarului Sf. Iacob¹.

Cum a fost *cloașterul*, nu putem ști decât prin comparație cu clădiri de prin aceiași vreme care se află până astăzi în Ardeal. Și în Brașov au stat cavalerii teutoni, și deladânșii trebuie să-și tragă începutul marea biserică de acolo, trecută pe urmă la slujba luterană: Biserica Neagră, precum îi zic Românii brașoveni. E o înaltă clădire, foarte încăpătoare, cu pereții suptiri răzimați pe contraforturi; fereștile sânt destul de simple; turnul nu s'a putut isprăvi; materialul ce s'a întrebuințat, e piatră de Carpați, poroasă, ușoară de înegrit, deci și puțin trainică. În proporții mult mai mici, așa trebuie să fi fost biserica Teutonilor în orașul Câmpulungului.

La începutul veacului al XIV-lea, cei d'intăiu stăpânitori români au făcut apoi biserici de zid în cele două orașe din vechea lor moștenire de pe plaiurile Ținutului de dincoace de Olt: Argeșul și Câmpulungul.

Cetatea Argeșului eră de sigur pe cea mai mare din înălțimile ce se întâmpină în aceste părți, de-asupra râului cu același nume. Dar locuință domnească nu se putea fără biserică, și astfel se clădi biserica Sf. Nicolae, numită, cu numele pe care-l dă poporul acestui sfânt, Săn-Nicoară. Ea trebuie să fi avut alt hram din vechime, când eră de lemn. Acel care o făcù de piatră, e Nicolae Alexandru-Vodă.

¹ Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, I, Viena, 1784, pp. 334—2; III, pp. 633—640; *Studii și documente*, I—II, p. 273, n-1 r. Cf. Lăpêdatu, în *Convorbiri literare* pe anul 1901.

Această biserică se păstrează astăzi ca ruină, slujba încetând încă de mult. Îi lipsește mai bine de jumătate a turnului, toată bolta și o parte din păretele din dreapta. Cât s'a păstrat însă, alcătuieste o clădire ce se poate înțelege pe deplin.

Meșterul a întrebuintat cărămidă tare, care alternează în straturi cu un ciment puternic în care sânt prinși bolovani rotunzi din muncelile vecine. Din acest material s'a durat o biserică de 16 metri lungime și 8 metri lățime, adică o zi lire destul de lungă, dar îngustă: proporțiile erau în legătură cu scopul, pentru că aici nu eră să vie țerănimă de prin satele care au format apoi orașul, ci numai Domnul, familia lui și câțiva dregători și slujbași. Ca și alte biserici ale Curții, ea e întunecoasă: altarul primește lumină printr'o ferestucă, iar credincioșii erau luminați prin ferestile turnului. Se făcuseră două intrări: una pentru Curte în față, alta pentru oamenii mai de jos, în dreapta. Podoabele lipsesc cu totul: altarul singur are muchi, și un rând de firide-i face un brâu ceva mai sus decât la mijlocul lui. În total privită, Sân-Nicoară n'are forma răsăriteană a unei cruci, căci îi lipsesc ramurile, adică boltiturile, din dreapta și din stânga, ale stranelor. În schimb, altarul are două firide, la *proscomidie* și *diaconicon*.

Biserica are o singură încăpere. Dar o a doua se găsește alipită la dânsa, de spre partea intrării de căpetenie, supt un puternic turn cu trei rânduri, străbătut de trei fereste mari, în lung. Turnul acesta e încăpător mai mult decât jumătate din biserică însăși. În el vor fi fost atârinate clopote, care nu se mai află acum, dar menirea lui de căpetenie eră, fără îndoială, să supravegheze și să apere. Dacă e însă așa, el nu putea să străjuiască și să înfrunte isolat, ci, ca și la mănăstirea din Câmpulung, la dreapta și la stânga lui, porniau înalte, trainice ziduri de locuință, care erau în același timp și platoșa cetății, pentru care scop le străbăteau numai puține ferestucii înguste.

Tot așa se fac însă turnurile în Ardeal: acela prin care

se intră în casa Sfatului dela Sibiiu are și el patru rânduri de cărămidă și e străbătut în fiecare din ele printr'o ferestruie; jos, se află acolo o boltă liberă, pentru trecere, care aici a fost zidită și s'a făcut astfel intrare la o biserică. Și forma de biserică a bisericii e luată din Ardeal, căci în Răsărit modelele de clădire erau altele.

Deci trebuie să se admită că Săn-Nicoară e o prefacere în cărămidă și ciment cu bolovani a vechii biserici de lemn din cetatea Argeșului și că atât biserica aceasta nouă, cât și cetatea de zid, s'au făcut prin meșterii din Ardeal, și anume din Sibiiu, la care se mergea prin pasul cel mai apropiat, Turnu-Roșu.

Săn-Nicoară a trecut de sigur prin cel puțin o reparație, căci niciuna din vechile noastre biserici n'a putut trăi peste două, trei sute de ani, fără să fie dreasă. Dar la Săn-Nicoară nu s'a schimbat nimic. Numai cât, la reparație, cetatea eră în ruine, și rămășițele ei s'au înlăturat, lăsând pe dealul ce stăpânește micul oraș, numai biserița și puternicul turn. Zugrăveala e cu totul pierdută, iar mormintele domnești ce trebuie să fi fost aici, n'au lăsat nicio urmă¹.

Când patriarhul de Antiochia, Macarie, a călătorit prin țerile noastre, la jumătatea veacului al XVII-lea, i s'a spus la Argeș că biserica cea mai veche e cea domnească, al cărei hram e tot Sfântul Nicolae². Această biserică, sprijinită astăzi în stâlpi, și pe dinăuntru și pe din afară, e însă întreagă. Dela Săn-Nicoară o vezi în vale cu gârbova-i cupolă centrală și multele unghiuri ale zidurilor ei. Până ce dăunăzi a trebuit să se oprească și acolo slujba, în această biserică stăteau moaștele muceniei Filofteia, tăiată de tatăl ei, pentru că, la o vreme de foamete, împărțiă la săraci grânele ascunse cu multă scumpătate de acest tiran.

¹ Vezi, pentru tot ce privește arhitectura, N. Gabrielescu, *Ruina Sănnicoară din Curtea-de-Argeș*, București, 1888.

² *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiochia în țerile române*; 1653—1658, teză de Emilia Cioran, București, 1900; cf. pp. 139, 141, 142.

Tot acolo se păstră și o icoană a Maicii Domnului care se descoperise într'un loc pe dealul unde s'a zidit apoi mănăstirea. O cronică a Țerii-Românești, scrisă în veacul al XVIII-lea, arată însă că Radu Negru ar fi făcut la Argeș «Curți» și «bisearică, în carea, după moartea lui, s'au îngropat și i-au făcut și statul de piatră, adecă chipul lui, care iaste în slona» — adecă pridvorul — «acei bisearici»¹.

De fapt, această biserică a fost înălțată din nou, tot de Alexandru-Vodă, care poate fi privit, deci, drept cel d'intăiu printre Domnii ce au împodobit cu biserici pământul țărilor noastre. Ea eră menită, nu atâta pentru orașenii din Argeș, cari erau puțini, sau pentru sătenii din împrejurimi, cât pentru Mitropolie. Mitropolitul Ioachim eră un Grec, în legătură cu Constantinopolul; planul bisericii celei mai mari și mai însemnate a Țerii-Românești din acea vreme trebuie să fi venit dela dânsul. El n'are a face, în adevăr, cu acela al bisericii de pe dealul cu cetatea, dar samănă întru toate, și în așa chip în cât nu i se mai află părechea în tot ce au clădit strămoșii noștri, cu bisericile grecești, bizantine, din ultimele timpuri.

Intrarea nu se face pe lature, ci în față, prin păretele înaintea căruia s'a adaus mai dăunăzi un foarte urât pridvor închis. Găsești întâiu un pronaos, în care se află morminte din veacul al XIX-lea, ale Brătenilor, iar dincolo, în partea stângă, pietre vechi, a căror inscripție nu se mai poate înțelege. Printr'o ușă în zidul despărțitor, treci în naos, care înfățișează o navă întreită, formată prin două linii de stâlpi. Potrivit cu forma de cruce, pe care o vom găsi la cele mai multe din bisericile noastre, iar nu cu aceia de basilică fără umflături la strane, așa cum am întâmpinat-o la Sân-Nicoară, sânt aici, la dreapta și la stânga, unde vin stranele, arcuituri de zid, care se mântuie afară printr'o față dreaptă,

¹ Șincai, *Cronica Românilor*, ediția a II-a, I, p. 394; cf. Tunusli, *Istoria Țerii-Românești*, Viena, 1806, cap. LI; cf. Onciul, *Originile principatelor române*, București, 1899, p. 221.

străpunsă sus și jos cu câte o fereștrică: absida altarului, în fund, are pãretele exterior în formă poligonală: aici e o singurã fereastă, tocmai jos. Proscomidia și diaconicul iese puternic în afară, la dreapta și la stânga absidei altarului, alcãtuind ca douã cãsute mai mici, cu exteriorul poligonal și câte o ferestrică în zidul lor. Pe cele trei cupole mai mici ale acoperișului de la aceste arcuituri se ridică acum o cupolă de turn, având de jur împrejur firide, prin ferestile — acum închise — ale cărora trebuiã să intre lumina, cãzând apoi în valuri asupra naosului mare, pe când micul pronaos își ascunde în întunec mormintele domnești, acum pierdute. În stil mult mai simplu și mai sãrãcãcios fãrã podoabe, e ca biserica Theotokos din Constantinopol¹. Materialul nu e nici mai bun, nici mai rãu decãt la Sãn-Nicoarã: tot rãnduri roșii de cãrãmidã între straturi palide de ciment întãrit cu bolovani vineți.

Dar ctitorul nu trãi sã-și vadã sfințit lãcașul: zidirea și pregãtirea lui par sã se fi trãgãnat în tot cursul lungii Domnii a urmașului acestuia, Vladislav sau Vlaicu-Vodã; Radu, fiul lui Vladislav, avu însã o grijã deosebitã pentru Mitropolia lui Antim, și numele lui, pe lângã care s'a adus acela al Negrului-Vodã, fiindcã biserica erã foarte veche, e în strãnsã legãturã cu aceastã bisericã. Povestea spune pãnã astãzi cã el a fost acel ce a adus aici moaștele Sfintei Filofteia².

Nicolae Alexandru-Vodã a dat încã și Cãmpulungului o bisericã. Aici trebuie sã fi fost și mai de mult întãrituri în gura vãii, precum și o locuințã ușoarã pentru Domn, lângã

¹ Romstorfer, *Die moldawisch-byzantinische Baukunst*, Viena, 1896: pl. I, fig. 10, 11 și 12.

² Macarie, *l. c.* și descrierea visitației Mitropolitului Neofit, în *Biserica ortodoxã*, II, pp. 635-6. Clãdirea a suferit, neapãrat, reparații, care totuși nu i-au schimbat înfãțișarea. Cred cã acel ce a dres-o, trebuie sã fi fost Neagoe-Vodã, dela începutul veacului al XVI-lea, care, clãdind frumoasa mãnãstire de de-asupra râului, n'a putut sã lase în uitare vechea bisericã, atit de apropiatã, a strãbunilor sãi.

care se convenia să aibă o bisericuță pentru rugăciunile sale. Statornicind forma ortodoxă a vieții creștine din țara sa, Domnul evlavios și harnic nu voi să lase Apusenilor întâietatea la Câmpulung în ceia ce privește mărimea și caracterul bisericii. El făcù biserică de zid, într'o formă care va fi sămănat cu a bisericii domnești dela Argeș. Ca și la Săn-Nicoară, el înălță aici un strașnic turn cu mai multe rânduri, străbătute de câte o fereastă îngustă și împodobite cu firide frumoase. De la el plecau apoi două aripi de ziduri, care alcătuiau încunjurul cetății celei nouă de cărămidă tare.

Pe atunci reședința Domnilor se mutase și la Câmpulung, și, astfel Nicolae Alexandru se îngropă aici, în biserica sa¹. Dar lucrul urmă și mai departe, așa încât șirul ctitorilor cuprinde și pe Radu, nepot de fiu al întemeietorului, și pe fiul acestuia chiar, Dan, în vremea căruia s'a mântuit deci zugrăveala².

¹ *Inscripțiile mele*, I, p. 132.

² *Visitația citată*, în *Biserica ortodoxă*, III, p. 180. Nicolae dăruise bisericii sale moșia Bădeștii (*Operele lui Constantin Cantacuzino București*, 1901, p. 20). Mai pe urmă cetatea nu mai putù aduce niciun folos: atunci vre-un Domn cucernic din veacul al XV-lea făcù din încăperile de locuință ale Domnilor și ostașilor o mănăstire, care putea stă acum în fața vechii mănăstiri catolice. Biserica se prăpădi prin cutremur în vremea lui Alexandru Iliș, deci între 1610-20. Matei Basarab o făcù din nou, dar altfel. După aceasta, Nicolae Mavrocordat află că această biserică, «făcută de Doamna Mircii-Vodă» (*sic*), s'a stricat, și puse de se «inoi și biserica», zugrăvind-o după vechea zugrăveală și înzestrând-o cu odăjdii nouă (Radu Popescu, în *Magazinul istoric*, IV, p. 127). În sfârșit ea a fost iarăși dreasă, după ce mai căzuse odată, prin anii 1820-30. Din vechile ziduri a rămas numai turnul, acum cu totul osebit de biserică, și o parte din puternicul zid de către drum; cf. *Inscripții*, I, p. 126 și urm.

CAP. IV.

A doua episcopie a Țerii-Românești și viața bisericească în acest principat până la începutul veacului al XV-lea.

Alexandru sau Nicolae Alexandru-Vodă muri la 1364, în toamnă, fără a mai părăsi punctul său de vedere ortodox sau a mai face concesii catolicismului sprijinit de Ungaria. Urmașul său, Vladislav, Vlaicu, urmă la început aceeași linie de purtare în materie religioasă și, arătându-se îndărătnic în ceea ce privește îndeplinirea datoriilor sale feudale față de regele Ludovic, acesta pregăti la 1365 o expediție de cucerire împotriva Țerii-Românești.

Ea se îndreptă însă în altă direcție, căci moartea Țarului Alexandru făcea cu puțință întinderea regatului unguresc în părțile vidinene. Vlaicu văzu cum Vidinul ajunge în stăpânirea unui Ban al regelui, acel Vidin în care se așezase, după moartea tatălui său, Țarul Strașimir, soțul unei surori catolice a lui Vlaicu. Peste câteva luni însă, orașenii din Vidin se răsculau împotriva ostașilor unguri și a Franciscanilor aduși de aceștia, înlăturându-se episcopul răsăritean de Vidin, și cetatea trecu pe scurt timp în mâinile Românilor lui Vlaicu, cari se aflau la îndemână.

Urmează lupta între oamenii Domnului și ai regelui, până ce Voevodul Ardealului, năvălind în Țara-Românească, perî, cu cea mai mare parte dintre ai săi. Ludovic trebui să primească deci o împăcare care dădea Vidinul înapoi lui Strașimir.

Vlaicu câștigase în aceste împrejurări, nu numai ducatul ardelean, creat anume pentru dânsul, al Făgărașului, dar și Banatul Severinului, fie și în calitate de vasal al puternicului rege vecin. Din partea lui, el se arată îndatoritor față de de un învins așa de darnic, și, în 1369 încă, el recunoștea atârnarea bisericească a țerii sale de episcopia catolică a Ardealului și îngăduia episcopului Dimitrie de acolo

să-și puie, în Argeș chiar, de sigur la Săn-Nicoară, un sufragant, pe care aveau să-l asculte, spun scrisorile domnești, redactate în limba latină, catolicii «de orice neam și limbă», și «cetățeni» (*cives*) și «oaspeți», adică orașeni ca aceia din Câmpulung, și «popoare», sau «locuitori» în genere, dar nu *oricari* locuitori ai țerii sale. Aceasta constituie însă o mare deosebire și face să se recunoască în acest act, nu o măsură de convertire cu sila, sau măcar de îndemn la o convertire, cât una de îngăduință, menită să rămâie fără urmări practice ¹. De bună seamă că sufragantul a fost și numit, pe baza acestei patente a Domnului, și el pare să fi fost Grigore, pe care-l și întâlnim peste câtvă timp.

O parte în această orânduire bisericească va fi avut-o și Clara, care se pare a fi păstrat încă până în acest timp un rost însemnat în conducerea principatului muntean. Amândouă fetele ei, cea măritată cu Strașimir și alta care luase pe Craiul sârbesc Vucașin, rămăsese răcatolice și sprijiniau opera de propagandă a Franciscanilor în Peninsula Balcanică. În 1370 Papa-i aduce mulțămiri pentru aceasta și nu uită cu acest prilej nici pe Vlaicu însuși ².

Cu câțiva ani în urmă, pribegii din Maramurăș, cu Voevodul Bogdan, prefăcuseră provincia ungurească de pe apa Moldovei, a lui Sas-Vodă, fiul lui Dragoș, și a urmașilor săi, într'o Domnie neatârnată. Bogdan stăpâni puțin, în veșnică luptă cu Ungurii regelui, care nu-l putea iertă, nici îngădui. Nu eră în puterea lui să încerce, într'o măsură cât de slabă, a organiza un Stat, care încă nu-și găsisese măcar hotarele firești. Fiul său, Lațcu, se simția destul de primejduit pentru a cere, cu orice preț, ajutorul regelui Poloniei, care, cucerind ultimele rămășițe din regatul de odinioară al Rusiei Mici, îi ajunsese vecin. Deși ortodox el însuși și căsătorit cu o Doamnă care ținea la ortodoxie, Lațcu rupse legăturile cu Mitropolia rusească a Haliciului,

¹ Hurmuzaki, I ², pp. 148-9, n-1 cxii.

² *Ibid.*, pp. 158-9, n-le cxxii-iii.

unde până atunci mergeau să se sfințească preoții săi, și însărcină pe doi Franciscani germani să meargă la Roma chiar, pentru a declara că el se supune, împreună cu țara cea nouă, Bisericii Apusului și cere dela Papă un episcop nou pentru Scaunul său de Domnie al Siretiului, din care vrea să facă și un centru de diecesă. Lațcu alese, ceva mai târziu, pentru locul de episcop catolic al «Țerii moldovenești» pe un Polon, recomandat, de sigur, din partea regelui, Andrei Wasilo din Cracovia. După crearea diecesei Siretiului de către Scaunul roman, Andrei fù consacrat în orașul său de naștere, de către arhipăstorul local, pe care-l ajutară episcopi latini din Răsărit, cel de Chios și unul din «Elata»; între asistenți se întâmpină un călugăr venit din Chios și un Franciscan din Vicina, care poate fi cea dela Dunăre¹. E de crezut că Andrei, episcopul catolic, se va fi așezat chiar în Siretiu și că pentru dânsul s'a clădit, pe dealul care străjuiește orașul, bisericuța de zid, adesea prefăcută, care încă, și în forma ei de astăzi, are urme de o mare vechime.

Haliciul stătea și el în veacul al XIV-lea supt aripa ocrotitoare a Patriarhiei de Constantinopol. Aceasta pierdeă teren pretutindeni, suferind din ultimele înaintări latine, ca demnitate măcar, mai mult decât ortodoxia însăși atacată de vechii ei dușmani. La aceste lovituri ea răspunse prin chemarea la Constantinopol, pentru informații și poate chiar pentru pedeapsă, a reprezentantului ei în părțile românești, Mitropolitul Iachint.

«Pitacul» adresat de Iachint către Patriarhie ni spune că Domnul s'a împotrivit la plecarea arhierelui străin care aveă, de mai bine de zece ani de zile, grija țerii sale și care, îngăduind întinderea catolicismului și alcătuirea lui în episcopie, nu făcuse altceva decât să urmeze politica lui Vlaicu-

¹ Hurmuzaki, I², p. 160 și urm.; *Studii și documente*, I-II, pp. xxv-vii.

Vodă însuși. Bătrânul Mitropolit fu deci oprit în țară, dar Vodă și Sfatul său trimeseră la Constantinopol pe un alt Grec, Daniil Kritopulos, care, cu acest prilej, se călugări luând numele de Antim, se făcù Patriarhului propunerea de a-l sfinți pe acesta, dacă totuși el vrea să facă un nou Mitropolit, sau, cum se zicea acum, «carhiereu a toată Ungrovlahia». Nu doar că Vlaicu ar fi voit și el înlocuirea lui Iachint, dar se temeă ca Bizanțul să nu-i trimeată, potrivit dreptului ce i se recunoscuse în 1359, cine știe ce om necunoscut pentru a păstori țara.

La Constantinopol se luă o măsură prudentă, de împăciuire. Iachint fu păstrat, fără să i se mai impuie grija de a lucra de fapt; aceasta va fi căzut toată asupra celui care eră chemat să-l înlocuiască, Antim, căruia i se dădù numai titlul de «Mitropolit al unei părți din Ungrovlahia», cu adausul neobișnuit și neprecis: «al unei jumătăți» (Octombrie 1370)¹. Cum se vede, nu se crease o diecesă nouă, ci se pregătise numai urmașul voit de Domn pentru diecesa cea veche, a cărei reședință rămâneă tot nehotărâtă canoniceste.

Un an după hotărârea în acest chip a împrejurărilor religioase din Țara-Românească, la 1371 deci, Patriarhia întări și situația ortodoxiei în părțile rusești și moldovenești, «ruso-vlahe», cum se zicea une ori la Constantinopol, prin aceia că, — după cererea noului stăpân al Galitiei și Lodomiriei, de alminterea, — ridică episcopia decăzută a Haliciului la demnitatea de Mitropolie, supuindu-i patru episcopate aflătoare cu toatele în țara regelui Casimir². Actul de înălțare al Haliciului e foarte lămurit în ce privește scopurile Bizantinilor în aceste regiuni: noul Mitropolit rusesc al Nord-Vestului se va putea uni cu Mitropolitul, ceva mai vechiu, al Țerii-Românești pentru a face hirotoniile de episcopi unde s'ar simți nevoie. Aceasta înseamnă că

¹ *Acta Patr.*, I, p. 532 și urm. Pentru toate, cf. N. Dobrescu *Intemeierea Mitropoliilor*, București, 1906.

² *Acta Patr.*, I, pp. 578-80.

Patriarhul avea cunoștință de înfrângerea catolicismului în țara de curând înființată a Moldovei și că se gândia să câștige înapoi această provincie pierdută pentru ortodoxie, îndată ce ar ajunge în Scaunul Domniei moldovenești un stăpânitor asemenea cu Alexandru Munteanul.

Lațcu muri înainte de a se putea hotărî la o schimbare a politicii sale religioase. Boierii săi chemară pentru a-l urma pe cneazul rus Iurg Coriatovici, dintre aceia pentru cari tocmai Patriarhul organisase și întărise Biserica ortodoxă în Statele regelui Poloniei. Domnia lui reprezintă, fără îndoială, cum am spus și altă dată, și o «reacțiune ortodoxă»; legături de-ale lui cu Roma nu se constată și nu se pot închipui; seria episcopilor de Siretiu se poate urmări numai cu greu, și niciunul n'a lăsat vre-o urmă de păstorie efectivă. A stăpânit însă prea puțin pentru ca așezăminte nouă să poată însemna cei câțiva ani pe cari i-a îngăduit la noi soarta. Ceia ce spune legenda, păstrată în cronica lui Ureche, că Iurg a făcut Mitropolie nouă de Scaunul patriarhal din Ohrida,— care nu însemna atunci absolut nimic —, cade în rândul acelor greșeli tradiționale care nu se mai discută și n'ar fi trebuit, poate, să fie discutate niciodată. Că, totuși, el ar fi făcut, cu voie dela Constantinopol, o asemenea Mitropolie, — nu se poate admite.

Avem doar actele patriarhale până la începutul veacului al XV-lea, și în ele nu se cuprinde nicio piesă privitoare la această creare a unei nouă diecese metropolitane. Nimic în corespondențele ulterioare, — care privesc pe «episcopii» moldoveni și pe niciun Mitropolit al țerii, — nu poate fi tălmăcit ca o aluzie la vre-un mai vechiu oblăduitor sufletesc al Moldovei. Patriarhul, care dăduse un Mitropolit provinciilor rusești ale Poloniei și altul Chievului, mai târziu Chievului și Lituaniei¹, ar fi făcut pentru Moldoveni doar un

¹ V. Dobrescu, pp. 79-80.

episcop, sufragan al acestora, căci a numi un Mitropolit însemnă și a recunoaște neatârnată politica a unei țeri, ceia ce pentru Moldova lui Iurg eră, se va recunoaște, o chestie destul de gingașă, mai ales cu privire la regele Casimir, precum și mai târziu la urmașul lui, Jagello Litvanul, făcut în același timp creștin și rege al Poloniei. Dacă ar fi fost măcar un episcop moldovenesc, n'ar fi jurat urmașul lui Iurg, Petru al Mușatei, credința regelui polon, fie și în Lemberg, în mâinile unui arhieru străin, Vlădica de Chiev și Lituania¹. Și, în sfârșit, la limanul Nistrului, în Cetatea-Albă, curățită acum de Tatars, în locul unde pătimise și eră îngropat mucenicul Ioan-cel-Nou², ființa o episcopie în legătură cu a Haliciului, — episcopie al cărei trecut, de alminteri, nu se poate restitui, dar care trebuie să fi fost întemeiată în aceleași timpuri care au văzut întemeierea episcopiei românești cu titlul metropolitan din Vicina. Cetatea-Albă, ce e dreptul, nu făcea parte încă din Moldova³, dar se află în raza ei firească de înrăurire și de cucerire viitoare neapărată, și a crea o Mitropolie a Moldovei, uitând această episcopie făcută totuși anume pentru Moldoveni, pentru cei din Țara-de-jos măcar, — se pare un lucru cu neputință⁴.

¹ Hurmuzaki, I², pp. 295-6, no. CCXXXV.

² V. legenda lui în *Rev. pentru ist., arch. și fil.*, III¹, p. 165-74. Cf. Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 46 și urm.

³ Cu tot actul lui Iurg pentru Iacșa Litavor, «locșitor la Cetatea-Albă», pe care și acum — cf. *Studii și doc.*, V, p. 597 și urm., cu Gh. Popovici, în *Prinos Sturdza*, p. 361 și urm. — îl cred fals. Cf. recentul memoriu al d-lui I. Bogdan, în «Analele Academiei Române» pe 1908, despre Inscriptiile dela Cetatea-Albă.

⁴ Cf. Dobrescu, p. 76 și urm., care admite Mitropolia lui Iurg, întârită de patriarhul din Târnova.

CAP. V.

Decăderea înrâuririi grecești. Noua înrâurire sârbească.

Speranțele cele mari ale Patriarhului constantinopolitan de a păstră și mai departe teritoriul cucerit în astfel de împrejurări, foarte prielnice, dar trecătoare, nu se dovediră însă întemeiate.

Pe de o parte, Latinii începură iarăși a se mișcă pentru ca să ia în stăpânire Țara-Românească. Până la sfârșitul vieții sale, către 1380, Vlaicu-Vodă și-a păstrat,—deși jură, întâmplător, lui Ludovic-cel-Mare pe sfinții catolici Ștefan, Ladislau și Emeric¹,—cei doi episcopi ortodocși pe câte o «jumătate» de țară, dar n'a gonit nici pe cel catolic, sprijinit de rege. La 1383, după ce Banatul se găsise poate câțva timp în mâni ungurești, episcopul catolic Grigore se intitulă,—ceia ce la el avea, de sigur, însemnătate,—«episcop de Severin, precum și al părților de dincoace de munți², adecă a toată Țara-Românească, deși făcea o hirotonie în Câmpulung, în cuprinsul cloașterului.

La această dată, Iachint, cel d'întăiu Mitropolit muntean, nu mai eră în viață. Încă dela 1379, apare însă ca Mitropolit, nu Antim, căruia i se păstrase moștenirea, ci, nu știm prin ce influențe, un Hariton, care dispare după 1381³. Hariton va fi stat la Constantinopol, unde-l și întâlnim, luând parte la soboare, dar mai ales la Atos, unde eră întâiul egumen, *protos*, al obștei. La 1381 titlul de «Mitropolit», fără niciun fel de circumscriere⁴, îl are însă Antim însuși, care se în-

¹ Hurmuzaki, I², pp. 198-200; Zimmermann-Werner, II, pp. 386-7.

² «Episcopus Severini, necnon parcium transalpinarum»; Hurmuzaki,², p. 276, nr. CCXVI.

³ *Acta patr.*, II, pp. 7, 10, 17, 19, 24, *Byzantina Chronika (Vizantinschii Vremennic)*, XIII (1906), pp. 107, 112 (semnalare a d-lui A. T. Dimitrescu).

⁴ *Ibid.*, pp. 27, 28, 37, etc. Cf. Dobrescu, *o. c.*, p. 47.

tâmpină ultima oară la 1394 ca singur «Mitropolit», în mărturia unui hrisov al lui Mircea, din 8 Ianuar ¹.

Pe la 1389 Antim, bolnav, se făcuse schimnic, dar, căpătându-și din nou puterea, i se îngădui de Patriarhie, la 15 Februar din acel an, să iea din nou asupra-și păstoria țerii, caz care e adus înainte într'o discuție din veacul al XV-lea ².

La 1381, nu știm cine era Domn muntean: dela 1386 însă stăpâniă Mircea, fiul lui Radu și nepotul de fiu al lui Vlaicu. Știm sigur că el dobândi, fără nici-un războiu, Severinul și că un Ban se găsiă între boierii săi. Grigore, episcopul catolic, nu mai avu urmași aici, dar dela 1389 până în 1401 găsim în actele patriarhale un episcop al «Severinului», al «Ungrovlahiei de către Severin ³», care stă la Constantinopol și iscălește în josul tuturor hotărîrilor sinodale. La 1394 însă, Atanasie, «Mitropolit de Severin», se află în țară și iscălește ca martur într'un act domnesc lângă Antim ⁴. Firește însă că pierderea Banatului, îndată după Mircea, încheie și rostul acestor Mitropoliți ai cuprinsului muntean ⁵.

O altă înrăurire însă decât cea apuseană, latină, trebuiă să înlătore, măcar în parte, acea influență grecească, pe care Patriarhia o credeă puternic întemeiată la noi, odată ce Domnii Țerii-Românești se îndatoriseră a primi numai pe Mitropoliții trimeși de la Constantinopol și odată ce Mitropoliile

¹ Hasdeu, *Istoria critică*, ed. a 2 a, pp. 125-6 și nota 12.

² Migne, *Patrologia graeca*, CLX, pp. 99-100 (cf. Dobrescu, *Contribuțiuni la ist. bisericii române*, din «Conv. Literare» 1907; p. 15, nota 3) și Meletie de Arta, III, p. 239 (adus înainte de Lesviodax, *Istoria bisericească*, pp. 396-7).

³ *Acta patr.*, II, pp. 135, 270, 272, 277, 285, 291-2, 312-3, 489, 491, 504.

⁴ Hasdeu, *l. c.*

⁵ E o adevărată rușine pentru gospodăria noastră culturală că am lăsat să se iea de la mănăstirea Neamțului sbornicul slavon care cuprindeă, între altele, și corespondența lui Antim cu vestitul Patriarh Eftimie de Târnova; Melhisedec, în *Rev. p. ist., arh. și filologie*, II¹, p. 130.

muntenne fuseseră introduse în rânduiala ierarhică a Bisericii Răsăritului grecesc, Scaunele lor fiind puse în locul celor de Nicomedia și Amasia, aflătoare în teritoriile definitiv pierdute către Turci, cari aduseseră la legea lor chiar, pe locuitorii acelor provincii.

Concurentul cel nou veniă tot din Balcani. El era superior bizantinismului formalist și amorf, prin viciul său avânt de credință, prin marea sa râvnă de muncă, prin setea de jertfă pentru legea creștină și prin dorința sa nobilă de a folosi omenirii cu răspândirea de lumină, ca și cu smerenia apostolică, cu sărăcia neîntinată, cu popularitatea simplă a celor cari-l reprezentau. El găsiă un sprijin și în faptul că aveă în apropiere rădăcini din care se puteă hrăni, pe când bizantinismul nu puteă să afle niciun ajutor în vecinătatea vre unui neam care să întrebuițeze limba grecească. E vorba de spiritul călugăresc de cărturărie din Atos, așa cum el se mlădiază întru câtva și vine la noi prin «popa», adecă ieromonahul Nicodim, un sfânt al muncii, al organizării și binefacerilor culturale.

Eră un Macedonean fără nație lămurită, născut la Perlepe sau Prilep¹, în stăpânirea sârbească, din mamă sârboaică, dar din tată grec. De timpuriu merse să-și facă ucenicia la Atos, vatră de veche cultură, care-și aprinse mai puternic lumina în acest veac al XIV-lea, când Panselinos întemeiază acolo o nouă școală de pictură, în sensul căreia au lucrat și zugravii dela noi, mai târziu când Palamas petrece între călugări, când Împăratul Ioan Cantacuzino, un polemist bucuros de discuții filosofice privitoare la religie, își căută aici adăpostul, după ultimele sale nenorociri politice, ca Ioasaf călugărul, și când, în mijlocul războaielor civile și străine, Atosul, încheind cu toți luptătorii învoieli deosebite, știu să se păstreze la o parte, în pașnica-ia viață închinată culturii economice, culturii artistice și, firește, mai ales, culturii teologice propriu zise.

¹ Aceasta se spune și în pisania mănăstirii Călușului, care-i este închinată: «Nicodima prilipenschi»; Ștefulescu, *Tismana*, ed. a 2-a, București, 1903, p. 67.

Călugării din Atos nu se țineau strâns și exclusiv de niciuna din marile Biserici ambițioase care se certau pentru supremația duhovnicească în Peninsula Balcanică, ci ei erau bucuroși să împace, în folosul ortodoxiei, gâlcevile astfel stârnite. Când Isaia din Atos luă asupra-și, în 1374-5, să împace cu Bizanțul Biserica patriarhală sârbească întemeiată de Împăratul Dușan, Nicodim se află pe lângă dânsul, tălmăcind în folosul păcii bisericești¹. Pe un astfel de om au trebuit să caute a-l ține pe lângă dânsii și noul stăpânitor al Serbiei, cneazul Lazăr, și, după moartea lui, pe câmpul de luptă dela Cosovo (1389), văduva lui, Milița, și fiul ei, noul oblăduitor al Sârbilor liberi, *despotul* Ștefan, care, căpătând acest titlu dela Constantinopol, în 1403, avea și bune legături bisericești cu Patriarhul de acolo. Dar, când, după marea înfrângere a creștinilor de către Sultanul Baiezid la Nicopol, Serbia fû amenințată și domnia lui Ștefan se clătină, Nicodim trecu statornic în Țara-Românească, pe care până atunci o cercetase numai adese ori,—mai ales, neapărat, în acele părți «ungurești» ale Banatului de peste Olt, care corespundeau Serbiei sale².

Pe vremea cînd trăia încă Lazăr cneazul și când Țara-Românească se află tot supt stăpânirea lui Vlaicu-Vodă, Nicodim veni în părțile Mehedințului și întemeie, cu hramul Sf. Antonie — Antonie fiind patronul schivnicilor; Antonie se numi și un patriarh constantinopolitan de atuncea —, o mănăstire chiar pe malul Dunării, la Vodița, aproape de Vârciorova de astăzi, într'un loc de unde se văd mai bine munții malului sârbesc decât părțile oltenești vecine. Zidirea a fost făcută, firește, în stilul pe care-l obișnuiau pe atunci Atoniții ca și Sârbii, în acela care deosebește și biserica patriarhală din Ipec³, dar în proporții foarte modeste și cu un material inferior, bolovani din gârla apropiată, amestecați cu cărămidă destul de tare. Astăzi, într'un colț năpădit de

¹ Ruvarac, În *Archiv für slav, Philologie*, XI, p. 355.

² Cf. și *Viața lui Isaia*, de Ducici, în «Cnij radovi», p. 87 (mie neacesibilă).

³ La Ștefulescu, p. 40.

copaci, supt un deluleț, nu se mai vede din biserica Sf. Antonie și din chiliile călugărești care o încunjurau pe vremuri, decât, pe lângă urme de temelie, un morman de pietre și moluz¹. D. Ștefulescu, care a văzut ruinele cu câtvă timp înainte, a putut lua următoarele măsuri: 19^{1/2} metri lungime, 8 metri lățime²; d-sa a constatat și forma de cruce cu abside la strane a clădirii³.

Avem, fără dată însă, actul de întemeiere al Vodiței, dat de Vlaicu-Vodă încă, «bine-credinciosul Voevod Vladislav, cu mila lui Dumnezeu Domn a toată Ungrovlahia». Cum se vede, în titlul Domnului nu se pomenește nici ducatul Făgărașului, nici Bănia Severinului, ceia ce ar face să se creadă că documentul e mai vechiu decât anul 1369, când s'au adaus aceste stăpâniri nouă. E vechiul pământ al Domniei, dar faptul că Vladislav poate dăruî Olteniei sale locuri oltene, «ungurești», ca Jidovștița, ca locul dela Costeni până la Topolnița, «malul dunărean dela podina Oreahovei până la podul din sus de Rușava» și «Vodița cea mare, pe amândouă laturile», pe lângă alte pământuri, arată că el eră stăpân aici, și pune astfel acest act ctitoresc după încheierea războiului pentru Vidin, deci dela 1369 înainte, când și prin asemenea clădiri bisericesti Vlaicu căută să-și întărească dreptul domnesc și legea ortodoxă în pământurile din nou cucerite de el și recunoscute de rege⁴.

Pentru întâia oară, un Domn muntean dăruia unei mănăstiri zidite din piatră, supuse unui egumen canonic și având o adevărată avere, moșii și venituri. E interesant să ne oprim o clipă asupra lor. Vodița capătă sate în deplină stăpânire, cu absolută imunitate, ca și satele care se dădeau în Sârbia mănăstirilor de acolo de către stăpânitorii țerii; satul Jidovștița nu va da, astfel, fiind «slobod», nici

¹ V. Iorga, *Sate și mănăstiri*, p. 343.

² *Tismana*, pp. 47-8.

³ *Ibid.*

⁴ Actul în Ștefulescu, *Tismana*, p. 48 și urm. Originalul în Arhiva Statului.

«dări», nici «lucru domnesc», *robotă* pentru Domn, nici nu va îndeplini îndatoririle de oaste. În aceleași condiții se vor fi aflat și cele zece sate sârbești pe care cneazul Lazăr le dete, încă dela început, ctitoriilor «popei Nicodim» pe pământul «unguresc» ajuns acum în mâna Românilor¹. În alte părți i se dă mănăstirii numai dijma de grâne pe care obișnuia s'o ridice Domnul: «câblele», câblăritul, numit așa după măsura de grâu, care se zice în Ardeal, de Sași: *Kübel*, sau o parte din peștele domnesc prins în Dunăre. Când va fi hramul Sf. Antonie, egumenul Vodiței va primi o mie de perperi în bani, pentru ospățul îndătinat, precum și pentru alte cheltuieli ale călugărilor. Pe lângă aceasta, dela Domnie se vor trimete 300 de perperi spre a se împărți săracilor și, în același timp, tot pentru acest scop, douăsprezece burduri de brânză, douăsprezece cașuri, tot atâtea părechi de haine și de încălțăminte, ba chiar și atâtea paturi, pe lângă o majă de ceară, în vederea lumânărilor. Vlaicu-Vodă înzestrase Vodița și cu odoare și odăjdii, de mătasă și «cambă»².

Ca viață călugărească, Vodița cuprindeă călugări cari n'aveau decât grija rugăciunilor, călugări *proști*, cum s'a zis mai pe urmă, și călugări cu știință de carte sau cu meșteșug de artă. Nicodim însuși eră un caligraf ales și un bun cunoscător al limbii literare slavone; se păstrează astfel și astăzi, în Muzeul din București, evanghelia pe care a scris-o el în anul dela facerea Lumii 6913, deci sau în toamna unului 1403 sau în lunile până la Septembrie ale anului următor. Are o frumoasă scrisoare sigură, dar lipsită de orice podoabe. Dacă legătura în argint lucrat e din aceiași vreme însă, nu se poate hotărâ.

Mitropolitul Severinului n'avea niciun drept de amestec, și nici Domnul ctitor. Nicodim eră monarhul chinoviei sale

¹ Hasdeu, *Arch. ist.*, I¹, p. 17 și urm.

² Așa-zisul în Apus *camocatto*.

de harnice albine mănăstirești, care țineau să câștige pentru cultura superioară o țară întreagă ce nu fusese încă atinsă de dânsa. După moartea lui, frații aveau să aleagă în libertate deplină un nou egumen. Un act din 1394, care a mai fost citat, ne ajută să știm că, înainte de sfârșitul zilelor lui Nicodim, când acesta se strămută în noua zidire, de care va fi vorba acum, călugării din Vodița, care alcătuiau o obște deosebită, aveau alt egumen, pe Vladislav, care-și luase poate acest nume duhovnicesc în cinstea Domnului întemeietor.

Legenda, auzită de mulți în deosebite timpuri și, la urmă, pusă și în scris¹, știe să povestească în ce chip minunatul părinte Nicodim, pe care-l cântă și unele cântece ale Sârbilor², după ce a trecut Dunărea pe veșmântul lui aspru așternut peste valurile răzvrătite, a cutreierat părțile de spre munte ale Ținutului oltean, căutând locul cu căderi de apă despre care era înștiințat în chip minunat că trebuie să cuprindă o nouă zidire bisericească a lui. Un ciobănel care-și căta porcii prin păduri îl îndreptă la dealul răsărit din codru care-și ia numele dela pârăul Tismanei, ale cărui ape țîșnesc din stâncă și se izbesc, căzând din treaptă în treaptă, de ascuțișurile pietrei zdrumecate. Aici făcù el, și tot cu banii domnești, ai lui Vlaicu, dar, pe urmă, și ai lui Radu, fiul celui d'întăiu ctitor, ai lui Radu și ai soției lui din Bizanț, Doamna Calinichia, și în sfârșit ai lui Dan, fiul acestora, mănăstirea, mult mai bine așezată și mai trainic intruchipată, a Tismanei.

O făcù în stilul Voditei, dar cu trei turnuri, și cu mai multe abside; înfățișarea ei de astăzi nu poate să dea, după

¹ «Viața prea-cuviosului nostru Nicodim sfințitul, arhimandritul lavrei din sfânta mănăstire Tismana, lucrată de ieromonahul și duhovnicul din Tismana, Ștefan, la anul 1839, după o carte tipărită la 1863 de episcopul Râmnicului chir Partenie, și după un manuscris vechiu tipărit de Iosif Bobulescu»; București, 1883.

² Ștefulescu, pp. 65-6.

atâtea reparații, dintre care cea din urmă, pe vremea lui Vodă Bibescu, a fost o adevărată prefacere în stil comun apusean, nici măcar o idee apropiată de ce a fost zidirea lui Nicodim; doar proporțiile să fi rămas întru câtva aceleași. De alminterea, încă din 1542, când Radu Paisie o zidi din nou, în forma, apropiată de cea moldovenească, prin care se deosebesc zidirile muntene din această epocă, ea nu mai are nimic care să poată aminti construcția primitivă. Felonul ce se arată nu e, de sigur, acela care ar fi avut darul minunat de a feri pe sfânt de atingerea flăcărilor atunci când Craiul din Buda i-ar fi cerut aceasta, și pot fi îndoieli și cu privire la grosolana cruce de plumb cu numele Mântuitorului și al celor patru evangheliști, despre care se spune că Nicodim ar fi purtat-o la gât pe vremea când eră de ajuns să atingă cineva piciorul lui pentru ca din mort de foame să se trezească întremat și sătul.

La 1385, supt Dan-Vodă, Tismana era gata, și i se dădea cel d'întăiu privilegiu, care fû întărit, peste ceva mai puțin decât doi ani de zile, de către noul Domn al Țerii-Românești, Mircea¹, care rămase ocrotitorul mănăstirii, dându-i la 1406, când merse în Banat să se întâlnească cu Craiul Sigismund, privilegiu de imunitate pentru pescuit și întrebuințarea izlazului². Dan recușoaste ca întăiu ctitor, nu pe Vlaicu, ci pe tatăl său, Radu, care, în zilele Domniei sale nesigure și, oricum, tulburate, nu putuse isprăvi, încheindu-i-se înainte de vreme viața, marea și frumoasa clădire, fără păreche încă în țerile noastre. Dela ctitorii săi aceștia, Tismana are, ca și Vodița, sate, livezile de nuci ale Dăbăceștilor, rudele Doamnei Clara, cele 400 de «câble» dintr'un întreg județ de munte, dispărut pe urmă, al Jaleșului, grâu ce eră să se trimeată de-a dreptul egumenului, fără să mai

¹ Hasdeu, *Arch. ist.*, III, pp. 192-3.

² Venelin, *Documente româno-bulgare* (rusește), 1840, pp. 22-3; traducere românească în *Arch. ist.*, I¹, p. 98; cf. Ștefulescu, pp. 85 și urm.

ceară «câblarul» dezlegare dela Domnie; apoi, iarăși, în ziua hramului, dacă nu bani, frumoși perperi «roșii» de aur, ca dincolo, măcar burdufurile de brânză, cașurile, paturile, «postavurile de veșminte» și «postavurile de încălțăminte», — însă, cu mai puțină dărnicie, în vremi mai grele: câte zece, nu douăsprezece; în sfârșit, și ceara de lumânări, și chiar miere¹. Mai târziu, cel de al doilea Dan, din veacul al XV-lea adause o sumă de sate nouă și, pe lângă ele, pentru întâiași dată în ceia ce privește această mănăstire, Țigani, *Ațigani*, cum se zicea pe atunci acestor robi de curând luați dela Tataři, — în patruzeci de sălașe².

Nicodim trăi până în 1406, când se stânse de bătrânețe, a doua zi de Crăciun, în Tismana chiar, de unde obișnuia să trimeată întrebări duhovnicești, de naivă filosofie tâlcuitoare a Scripturii, aceluși mai mare decât dânsul care înfățișă în Târnova Bulgariei, până la căderea acesteia supt Turci, același curent de învoire a ortodoxiei prin muncă literară și artistică, Patriarhul Eftimie³. El lăsă o sumă de ucenici cărturari, cari erau în stare să ducă mai departe opera sa.

Unul dintre dâșii, Agafton, fû ales egumen în locul învățătorului său, și pe numele lui sânt date privilegiile pentru Tismana, de către Mircea înstuși, sau, după el, când Banatul ajunsese în stăpânirea Ungurilor, de către Împăratul Sigismund, ca rege al Ungariei — de trei ori el întărește averea Tismenei și Voditei; altele: dela Dan al II-lea, care căpătase înapoi, dela același Împărat, al cărui căpitan viteaz la Du-

¹ Ștefulescu, p. 148 și urm.

² Hasdeu, *Arch. ist.*, I¹, pp. 19-20.

³ Un manuscript cuprinzând această corespondență se păstră la mănăstirea Neamțului, de unde l-a instrăinat, după cât se pare, cunoscutul Iațimirschi: v. Ștefulescu, p. 22, nota 2. Alte manuscripte au unele scrisori din ea; *ibid.* Cf. lucrările lui Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Viena, 1901 și lui Sârceu, *Vremea și viața patriarhului Eftimie de Tirnova* (rusește).

năre eră, posesiunea părților oltene (1421), apoi în 1429, fiind acum luptă și nesiguranță în țară, iarăși dela Sigismund, în 1430 dela Dan, în 1439 dela Vlad Dracul, ca Domni ai Banatului, în 1444 dela Ioan Hunyadi, ca guvernator de fapt al regatului unguresc, pomenesc dela un timp pe un al treilea egumen, popa Gherasim¹.

Dar Nicodim mai lăsase un ucenic în stare să cârmuiască mănăstiri, ba chiar să le facă din nou. Când Mircea se arătă aplecat să clădească și el un lăcaș de închinare pentru călugări, încă înainte de moartea lui Nicodim, la 1388, el puse pe Gavriil în fruntea soborului dela mănăstirea Călimănești, care se unî apoi cu cealaltă ctitorie a lui din același an, Cozia². La Cotmeana, dincolo de Olt, pe plaiurile argeșene — cele trei mănăstiri păziau și vadul Oltului, și drumul către cetatea de Scaun a țerii, și erau puternice și folositoare cetăți, ca și Vodița, care stăpâniă la Porțile-de-fier, și Tismana, care ațineă calea la pasul gorjean al muntelui—, popa Sofronie avea aceiași situație stăpânitoare ca și Gavriil dincolo de apă³. Și mănăstirile acestea aveau sate «slobode», vii, livezi, venituri domnești, daruri la hram și sălașuri de Țigani. Dar nicio urmă și nicio mărturie nu ne ajută să știm cum au fost ele la început, înainte de prefacerea lor supt Constantin-Vodă-Brâncoveanu, târziu, la sfârșitul veacului al XVII-lea.

Nu știm precis în ce împrejurări au fost clădite mănăstirile din Snagov, din Strugalea⁴, din Tânganul, mai târziu,— dar bănuim o origine asămănătoare. Încă dela sfârșitul veacului al XIV-lea însă, ucenici de-ai lui Nicodim pătrunseră și în acea Moldovă nouă, unde ei nu puteau să afle, ca în Țara-Românească, împotrivirea tăcută, intriga statornică și dibace, a ierarhiei grecești. Într'o margine de pădure supt

¹ Venelin, p. 26 și urm.; Ștefulescu, p. 155 și urm.

² Hasdeu, *Ist. critică*, ed. a 2-a, p. 129 și urm.; Tocilescu, in *Foiaia soc. Românișmul*, II, pp. 28-30.

³ Hasdeu, *Ist. critică*, p. 132.

⁴ *Arch. ist.*, I¹, pp. 97-8.

Carpați, unul din ei, al cărui nume nu ni-a rămas păstrat cu siguranță, a zidit astfel, supt Petru-Vodă, contemporanul lui Mircea Munteanul, pe la 1390, o mănăstire de cărturari, care s'a numit, după o cetate apărătoare, — și aceasta după un pârău din apropiere, — Mănăstirea Neamțului. De aici curentul sârbesc se întinse spre apa Bistriței, și dela dânsa s'a numit mănăstirea Bistrița, întemeiată peste câțiva ani numai, de noul Domn al împăciuirii și oblăduirii pașnice, Alexandru-cel-Bun. În sfârșit, pe Siretiu, în susul apei, mănăstirea Sf. Nicolae din Poiană, lângă Pobrata de mai târziu, e de aceeași proveniență.

Nefiind o Biserică organizată în Moldova, afară de episcopia, așa de depărtată, a Cetății-Albe, astfel de egumeni îndeplineau în chip firesc și funcțiile de sfințire și hirotonire. Erau Vlădici ca și «pseudo-episcopii» de mănăstire din veacul al XIII-lea. În împrejurări necunoscute, unul din ei, Iosif, trecu la Cetatea-Albă. Eră rudă cu Petru-Vodă, cu Roman și Ștefan-Vodă, cu Alexandru-cel-Bun, fiul lui Roman, cu toată această dinastie nouă de «fii ai Mușatei», care, din partea ei, se zicea și Margareta și ocrotia pe episcopul de Siretiu — la 1402 însă acesta, Ioan, stătea la Sandomir, în fundul Poloniei — și pe Dominicani de la bisericile Maicii Domnului și Sf. Ioan Botezătorul din Siretiu¹.

Iosif, care mai avea, pe la 1400, un concurent, pe Metetie, din vre-o mănăstire de acestea nouă, trebuia să râvnească a fi căpetenia metropolitană a unei nouă Biserici moldovenești organizate canonic. Ca «episcop sârbesc» însă, el trebuia să ducă o luptă îndelungată și grea cu ierarhia grecească bizantină, care, supt influența Împăratului Manuil, se gătea de atac împotriva acestor încălcări ale limbii slavone și ale curentului călugăresc al Sârbilor, în legătură cu hesichismul învins al ereticului Palamas.

¹ Studii și documente, I-II, pp. XLVII-IX; cf. W. Abraham, *Biskupstwa lucinskie w Moldawii w wieku XIV i XV*, din «Kwartalnik historyczny»; Lemberg, 1902.

CAP. VI.

Luptele cele din urmă ale Patriarhiei constantinopolitane
pentru păstrarea drepturilor ei ierarhice asupra
Moldovei.

Încă dela 1391, Patriarhia din Constantinopol trimese un emisariu, Teodosie, pentru a-și da seamă de situația bisericească din Moldova. Petru-Vodă eră încă în viață, și acest ocrotitor al propagandei sârbești, care făcuse episcop de Cetatea-Albă pe ruda sa, Iosif, și care, în toate, aveă înțelegere cu vecinul său, Mircea, sprijinitorul lui Nicodim, nu găsi cu cale să primească măcar pe Trimesul patriarhal, care trebuî să se întoarcă înapoi fără zăbavă¹. Domnul văzuse bine că Teodosie nu eră decât un Mitropolit nou, de obârșie grecească, și el nu voiă ca Moldova lui să aibă ca întâiu păstor pe un străin, păstrându-și toate legăturile peste hotare și menit a exportă într'acolo o parte din veniturile țerii. Dar Teodosie nu e acel Mitropolit de «Maurovlachia» care stă neocupat în Constantinopol și iscălește hotărâri sinodale la 1393 și 1395².

Căci, după retragerea lui Teodosie, Patriarhia numî, formal și fățiș, pe la 1392, un Mitropolit pentru Moldova, pe Ieremia, al doilea Grec, pe care iarăși, ca și pe Teodosie, nu-l ceruse Voevodul moldovenesc, așa cum îl ceruse, în 1359, pe Iachint, Alexandru-Vodă al Țerii-Românești. Primi același răspuns ca și înaintașul său, că Moldova își are episcopul, pe Iosif,— care va fi fost numai titular de Cetatea-Albă, precum Iachint eră titular de Vicina, și va fi locuit în țară, lângă Domn, ruda sa — și că, deci, ea nu poate recunoaște pe altul. Ieremia ieși din cuprinsul hotarelor moldovenesti, dar fulgerând cu o neputincioasă anatema țara întregă, care nu voise a-l primi ca păstor al ei.

¹ *Acta Patr.*, II, p. 531.

² *Ibid.*, pp. 167, 174, 241.

Afurisenia pronunțată de Ieremia nu-i folosi nimic, precum ea nu aduse nicio pagubă țerii. După trecere de câteva luni de zile, în 1394, Patriarhia numi pe fostul «Mitropolit al Maurovlahiei» ca episcop recunoscut de Turci al Târnovei, pe care aceștia o cuceriseră de curând, în 1393, gonind într'un veșnic surgun pe Patriarhul bulgăresc Eftimie, corespondentul «popei» Nicodim. Prin aceasta Patriarhul arată dorința de a se împacă, în sfârșit, cu Moldovenii, pe cari n'ar fi voit să-i piardă din mână cu totul. Astfel înțelese lucrurile și urmașul (de la 1394) al lui Petru și al lui Roman, — Domni cari jigniseră Constantinopolul bisericesc prin trimiterea îndărăt, prea lipsită de orice cruțare și de orice forme, a lui Teodosie și a lui Ieremia, — Ștefan-Vodă, fratele lor. Pe atunci eră, de altfel, pretutindeni, în Răsărit ca și în cel mai depărtat Apus, un curent de simpatie pentru Bizantini, spre mântuirea de Turci a cărora eră să se alcătuiască în curând expediția dela Nicopol.

Încă din 1395 se negocia împăcarea, prin care Moldova nu putea înțelege altceva decât recunoașterea lui Iosif, — creat doar după toate normele canonice de Mitropolitul legiuit al Moldovei, cel dela Haliciu, — ca Mitropolit a toată Moldova, ceia ce eră cu puțință acum, odată ce, dela 1391, Scaunul de Haliciu nu mai eră ocupat, spre a folosi Scaunului din Chiev, ocrotit de Litaano-Rusul Iagello ¹. Trimesul moldovenesc eră un «popă», — precum un «popă» Simion ținea din 1391 locul de arhipăstor al Haliciului ², — și, pentru că stătea în fruntea celei d'intâiu, mai vechi și mai mari mănăstiri de reformă ale țerii, i se ziceă «protopop» ³. Protopopul Petru, un Moldovean și el, merse deci la Constantinopol pentru hotărârea lucrurilor.

¹ Dobrescu, p. 91, nota I.

² *Ibid.*

³ Astfel de protopopi întâlnim și mai pe urmă, supt Ștefan-cel-Mare, pe Iuga, al cărui fiu a fost unul din boierii mari și însemnați ai aceluși timp. V. și Bogdan, memoriul citat despre Cetatea-Albă, în *An. Ac. Rom.* pe 1908, p. 344.

Aici se încercă o soluție care ar fi lăsat la o parte pe Ieremia și n'ar fi îngăduit nici pe Iosif, pe care-l voiau toți, nici pe Meletie, care se înfățișează numai acum, asociat la aceleași batjocuri ca și colegul său. Anume Petru, ridicat de Patriarch, anume pentru aceasta, la rangul de vicariu, «dichiu», trebuiă să primească rostul de «exarch» în Moldova, pe care-l căpătase în 1359 Iachint, când unii în persoana sa situația canonică de episcop al Vicinei și aceea reală de cărmuitor sufletesc al Principatului muntean. Petru, luat și cu binele și cu răul, se învoi la urmă să primească rolul de exarh, fără să fi întrebat mai înainte pe Domnul și boierii cari-i încredințaseră misiunea la Constantinopol.

Aceste împrejurări își află și mai bine lămurirea în politica Patriarchatului față de Biserica ortodoxă a Maramurășului și a Ținuturilor românești vecine.

Anume, de mult timp, încă de pe vremea lui Sas Voevod, sau încă și mai de înainte, Românii maramurășeni aveau o mănăstire de piatră, la Peri, lângă Sighet, și egumenul dela această mănăstire a Sf. Mihail îndepliniă, ne-fiind un episcop canonic în vecinătate, funcțiile de Vlădică. În 1391, anul misiunii lui Teodosie, fiul lui Sas, Balc sau Baliță, care, izgonit din Moldova, primise în Ungaria, din partea regelui, o despăgubire strălucită, consistând din concedarea cetăților Sighet, Hust, Chioara, Rodna și a situației de comite al Maramurășului, făcû drumul la Constantinopol pentru «a se închină sfintelor moaște». Baliță ar fi voit bucuros să aibă un episcop, dar aceasta nu se putea fără învoirea Regelui catolic, care n'ar fi dat-o cu niciun preț. Deci el cerû și căpătă ca egumenul său din Peri, Pahomie, «popa» dela mănăstirea sa de-acasă, să fie numit *exarh* asupra Sălagiului, Arvei, Ugocei, B. regului și, în Ardeal chiar, asupra Ciceului și Ungurașului, viitoarele feude ale Domnilor moldoveni din vremile următoare. În același timp, mănăstirea eră scutită de orice amestec

episcopal și eră declarată în legătură de-a dreptul și veșnică cu Patriarchia însăși, fiind *stavropighia* ei ¹.

«Exarchia» moldovenească a «protopopului» Petru nu izbuti însă așa de bine. Atunci se luară informații nouă, în cursul aceluiași an, de doi episcopi răsăriteni, cari mai aveau misiuni prin Țara-Românească și Rusia, episcopul de Mitilene și cel de Betleem. Pe urma cercetării făcute de dânsii, se iertă Moldova de afurisenie și se recunoscă ca legală din punct de vedere canonic situația episcopală a lui Iosif. Alexandru-cel-Bun ajunsese acum Domn moldovenesc. — întâiu la un loc cu fratele său Bogdan, apoi singur. La începuturile acestei Domnii de pace și de îngăduință, o solie de clerici și boieri moldoveni merse la Constantinopol pentru a face Patriarhului celui nou acea rugămintă care puteă să-i permită și lui a da lui Iosif recunoașterea pe care acesta n'o ceruse prea mult, dar de care fără îndoială că numai bucuros puteă să fie. Solia ajunsese în Capitala bizantină în Maiu-Iunie 1401, și îndată se redactară scrisorile patriarhale care făcură din Moldova o nouă provincie metropolitană, dezvoltată, neapărat, din episcopia Cetății-Albe, iar din Iosif, scos formal de supt anatema, cel d'întăiu Mitropolit (26 Iulie). Pentru a se căpăta însă o siguranță deplină în ceia ce privește originea puterilor episcopale ale lui Iosif, un călugăr Grigorie, egumen la Pantocrator, probabil Grigorie Țamblac, marele cărturar de slovenie, și un diacon Manoil merșeră în Moldova pentru a face o nouă cercetare. Ei și dădură lui Iosif ultimul act de întărire ². Astfel din episcopia Cetății-Albe ieșă o Mitropolie moldovenească, precum din episcopia Vicinei ieșise o Mitropolie românească pentru cellalt principat.

Rămâneă instalarea episcopului de Cetatea-Albă la Suceava. «Un boier cu destulă oaste», spun *Viețile Sfinților*,

¹ *Studii și doc.*, XII, p. xxxviii și urm.

² *Acta Patr.*, II, pp. 223, 241 și urm., 256 și urm., 278 și urm., 283, 359 și urm., 494-5, 519, 528-33.

din al XVII-lea veac, și un cronicar contemporan care le urmează, merse la vestitul port genovez și luă, cu învoirea guvernatorului italian, sicriul cu moaștele celui mai nou dintre mucenicii recunoscuți de Biserica Răsăritului. La locul ce s'a zis «Poiana Vlădicăi» pentru că eră o danie făcută lui Iosif, — lângă Iași, Domnul cu Mitropolitul, cu clerul și cu boierimea, ieșiră întru întâmpinarea alaiului, cu toată pompa pe care o poate desfășură în asemenea împrejurări Biserica. Mica oștire își urmă apoi, cu Voevodul în frunte, drumul spre Suceava. Biserica «Mirăuților», a Mirăuțului, mai bine, numită după satul în care se aflase ea înainte de a se fi hotărât raza cetății sucevene, primi oasele Sfântului dela Cetatea-Albă; lângă dânsa se așază acuma Mitropolitul Iosif ¹.

Patriarchul îi dăduse învățături în ceia ce privește vrăsta acelora pe cari-i va face preoți și diaconi. Iosif luă însă acum, când eră cu totul sigur în Scaunul său, și alte măsuri. La Neamț fusese până pe atunci ca egumen, în locul lui Iosif întemeietorul, — legenda spune însă despre călugării Sofronie, Pimen și Siluan, cari, ei, ar fi făcut cândva un schit de lemn ² —, un Isac, pomenit în actele Patriarchatului. În 1407, la 7 Ianuar, Iosif care-și zice acum «prea-sfințit Mitropolit al Moldovlahiei» ³, încredințează mănăstirile «Vlădiciei Sale», întemeiate, deci, în adevăr, de dânsul, Neamțul și Bistrița, aceluiași «popă» Domentian, care va primi din mânilor unui boier delegat al Mitropolitului, Petru Ureche, și toată averea dăruită Neamțului de ctitorul mănăstirii, Petru-Vodă. Ca și egumenii «sârbi» din Țara-Românească, Domentian va avea toate drepturile asupra mănăstirilor și-și va putea numi un moștenitor fără ca

¹ *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 79.

² Melchisedec, în *An. Ac. Rom.* VI, pp. 58-9; *Rev. p. ist., arh. și fil.*, III, p. 14.

³ «Sveateaișii mitropolit chir Iosifū moldovlahiischii»; *Arch. ist.*, I¹, pp. 140-1.

vre-o altă putere, bisericească sau lumească, să se poată amestecă.

Astfel se creă și vieții mănăstirești din Moldova acea libertate desăvârșită, prielnică pentru cetit și caligrafie, care nu zăbovi cu roadele ei. Pe când manuscriptele muntene s'au pierdut, cele moldovenești se mai află încă, în cuprinsul țerii. Din însemnările de pe dănsese cunoaștem astfel numele câte unuia din clericii meritoși pentru înaintarea la noi a culturii de mănăstire. Astfel, Gavriil fiul lui Urie, între 1435 și 1436, care scriă o Evanghelie întreagă pentru pârcălabul de Hotin, Lațcu Cândea. O sumă de alte volume, cu slova mare, energică, cu câteva încercări de miniaturistică înfățișând pe frontispicii linii ce se împleticesc și se taie, împodobite la colțuri cu flori de scaiu, se află în colecțiile Academiei Române, după ce au stat, veacuri întregi, în Neamț, unde așternuseră răbdăter slova frumoasă «pisarii» de mănăstire, cari credeau să-și câștige astfel și un drept la iertarea dumnezeiască a păcatelor.

PARTEA A II-a.

LEGĂTURILE BISERICII CELEI NOUĂ

CU

CATOLICISMUL LUPTĂTOR.

CAP. I.

Biserica munteană și catolicismul.

În Țara-Românească nu se ivise niciun fel de greutate în calea Bisericii celei nouă. Știm numai, printr'o mărturie strecurată în cutare scriere polemică din veacul al XV-lea, că Antim, Mitropolitul dela începutul Domniei lui Mircea, îmbătrânind, a primit cinul călugăresc, adăpostindu-se, de bună seamă, la vre una din mănăstirile domnești mai nouă, Cozia, Călimănești, Cotmeana, și nu la Tismana sau Vodița, centrele «sârbești», pentru care el, Grecul și reprezentantul strictei ierarhii constantinopolitane, nu putea să aibă nicio simpatie deosebită. Anume împrejurări, pe care nu le cunoaștem, îl siliră însă a-și părăsi chilia pentru a-și lua iarăși locul în fruntea Bisericii muntene, pe care apoi va fi călăuzit-o până la moarte ¹.

Nu mai cunoaștem vre-un alt Mitropolit în jumătatea d'intâiu a veacului al XV-lea, și rostul acelor ce s'au strecurat în acest timp trebuie să fi fost foarte puțin însemnat. Aici nu se dădea, în adevăr, nicio luptă între ortodoxia grecească a Mitropolitului ori cea sârbească a călugărilor, de o parte, și, de alta, catolicismul roman, sprijinit de Ungaria vecină. Dacă, după trecătorul Mihail-Vodă și, în același timp cu concurentul său, Radu Pleșuvul, amândoi fii ai lui Mircea, Dan, fiul lui Dan I-iu, stăpânește în bună înțelegere cu regele-Împărat Sigismund, pe care-l și aduce

¹ V., pentru retragerea trecătoare a lui Antim, mai sus, p. 39.

în țară împotriva Turcilor, cu cari Dan se luptă, ani întregi de zile, ca om al «Chesarului», — aceasta n'are nicio înrăurire asupra politicei religioase a acestui Domn.

Alt Domn așezat cu ajutor unguresc și, multă vreme, reprezentant al politicei de cruciată pe care o făcea marele ambițios Sigismund, Vlad Dracul, fiu al lui Mircea, nu e cunoscut nici el ca un prieten statornic și cu folos al legii apusene, ca un «latinofron». Proclamația sa dela Nürnberg, din 8 Februar 1431, prin care el îngăduie predica Minorităților trimiși de Împăratul-rege¹, rămase, de sigur, fără urmări.

Episcopia latină a Argeșului nu rămâne însă vacantă. Prin documente ungurești se întâlnesc numele titularilor ei, un Ioan de «Antiqua Villa», de obârșie necunoscută, un Paul de Hunyad, Ungur, un Vitus; n'avem însă nicio dovadă că vre unul măcar din aceștia, cari «păstoresc» Biserica apuseană din principatul Terii-Românești, și-ar fi avut reședința în vechiul Scaun de Domnie, din care urmașii lui Mircea plecară îndată pentru a se așeza în Târgoviștea mai nouă. În acest din urmă oraș, erau și catolici destui, dar mai mult Unguri decât Sași: pe la 1600 ei aveau două biserici, a Franciscanilor sau Bărăția (barăt = frate, în ungurește), care trebuie să fie din această vreme, și biserica Sf. Marii, poate de obârșie mai nouă. Dacă s'ar fi păstrat cele mai vechi privilegii ale acestor lăcașuri de închinare pentru străini, — cele a căror știință o avem, sânt din a doua jumătate a veacului al XVI-lea numai, — am găsi în ele numele acelor Voevozi din vremea strămutării Scaunului domnesc în Târgoviște, cari nu se puteau hotări a rupe deplin cu catolicismul, ce eră în legătură cu politica lor de prietenie față de creștini².

¹ Hurmuzaki, I², pp. 749-50; cf. *Studii și doc.*, I-II, pp. xxxiv-v.

² Cf. *Acte și fragmente*, I, p. 66; Botero, *Relationi universali*, Veneția, 1596, pp. 94-5; Iorga, *Contribuții la istoria Munteniei*, in «An. Ac. Rom.», XVIII, pp. 31-2; *Studii și doc.*, I-II, p. 236, nota 1.

De alminterea data de 1417 se cetia pe «un basin de piatră pentru spălat cele sfinte», care se vedeă până târziu la Bărăție¹. În mănăstire se păstră, în veacul al XVIII-lea, și un manuscript al Cronicii Terii, alcătuite după 1688, și, prelucrând vechile anale, într'un raport, unul din Franciscani înseamnă și legăturile fiecărui Voevod cu catholicismul: se vorbește astfel de arderea lăcașului, de către Turci, supt un «Mircea-Vodă», care ar fi Cel Bătrân. Se mai culege din acest raport că Vlad Dracul a lăsat în pace mănăstirea Franciscanilor și că ea a fost dărâmată numai după Radu-cel-Frumos, în vremea lui Basarab-cel-Bătrân, pentru a fi refăcută apoi supt Tepeleuș.

Satul Șotânga, în Dâmbovița, a fost dăruit, de bună seamă, pe acest timp «baraților» târgovișteni, cari, având obișnuita concesie de «slobozie», de a strânge adecă locuitori noi, scutiți pe un timp de orice sarcini, așezară, în mijlocul sătenilor vechi «frânci» de-ai lor, de același neam unguresc ca și dâșii². Grija sufletească asupra acestor catolici din preajma lui Vodă n'o mai aveă însă acuma niciun episcop, ci numai parohul local, un Franciscan.

La hotarele Terii-Românești însă, în Severinul pe care din nou îl luase în stăpânire, încredințându-l (1428) cavalerilor Teuțoni, Împăratul Sigismund așeză un episcop pe Benedict, care se întâmpină și în 1439, când el capătă dela Papă, în același timp, și grija Moldovei, unde catholicismul nu și-ar mai fi avut reprezentanții ierarhici³.

Cu totul altfel, cu mult mai prielnic pentru catolici se înfățișează împrejurările în Moldova, unde prozelitismul polon eră simțitor mai îndrăzneț și mai harnic decât prozelitismul unguresc din Țara-Românească.

¹ Arch. ist., I², p. 46.

² Acte și fragmente, I, p. 66.

³ Hurmuzaki, I², pp. 660-1, no. 560.

CAP. II.

Catolicismul în Moldova supt Alexandru-cel-Bun.

Alexandru-cel-Bun avea nevoie de vecinii de peste Nistru pentru a-și întări situația. Se mai adaugă că întâia lui soție, Margareta, care purtă numele bunicii lui Alexandru și eră chiar o rudă a acesteia, se numără printre credincioasele Bisericii române. Din amândouă aceste motive, Alexandru, care începuse organizând Biserica răsăriteană a Moldovei și statornicind legătura cu ierarhia constantinopolitană, ajunse dela o vreme, — de sigur după moartea Vlădicăi Iosif¹, episcop și consăngean al său, — să sprijine încercările de cucerire ale catolicismului polon.

La învierea episcopiei Siretiului nu eră de gândit, cu toate că regele Ludovic al Ungariei, ajuns și stăpân al Poloniei, făcuse pe Papă să creeze în Haliciu, pentru Galizia și părțile vecine, o Mitropolie catolică². La 1387, cel d'întăiu episcop de Siretiu fusese strămutat la Vilna, fără să fi stat în orașul de reședință domnească, al cărui titlu îl purtă³. Înainte de ajungerea în Scaun a lui Alexandru, titlul de episcop siretean îl purtă un al doilea Polon, Ștefan Martini, un Dominican, ca și aceia cari stăteau în mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul din localitate, în care se săvârșiau și minuni trecute la protocol. Pe la începutul veacului al XV-lea scrie din Sandomirul polon cel de-al treilea episcop, de același neam ca și înaintașii săi, Ioan; el atărnă de Scaunul Cracoviei⁴. Și la 1413 se pomenește un episcop, Nicolae Venator, din Ordinul Sf. Pavel Eremitul, apoi, în același an, Dominicanul Toma, concurent biruitor al celui d'întăiu, care ajunse astfel să păstorească tocmai în Scar-

¹ El trăia încă la 16 Septembrie 1408; Melchisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 102.

² Hoppe, *Gesch. von Galizien*, 1792, p. 206 și urm.

³ W. Schmidt, *Romano-catholici per Moldaviam episcopatus et rei romano-catholicae res gestae*, Pesta, 1887, p. 26, și Eubel, în *Roemische Quartalschrift*, 1898, an. XII, p. 108.

⁴ *Studii și documente*, I-II, pp. XXIX-XXX, XLVII-VIII.

dona Dalmației ungurești. Toma e și cel din urmă episcop de Siretiu din Domnia lui Alexandru, și toți nu înseamnă altceva decât urme goale și pretenții deșarte.

În timpul când moaștele Sf. Ioan celui Nou se aduceau în Suceava, ajunsă reședință de Mitropolit cu binecuvântarea Patriarhului, lângă Alexandru stătea ca Doamnă o Româncă, ortodoxa Ana. Înainte de a o lua pe dansa, Domnul se căsătorise cu acea Margaretă de care a fost vorba mai sus. Ea muri în cel d'întăiu sălaș al Domniei moldovenești, Baia săsească. Fû îngropată în vre-o biserică de lemn a negustorilor catolici cari erau orașeni cu drepturi ai Băii sau, cum i se zicea atuncea, de obicei și oficial, ai «cetății Moldovei», după apa ce curge în apropierea ei. Peste osămintele Margaretei, Alexandru-Vodă clădi acum o mare biserică de piatră, în stil gotic, cu bolți și săpături frumoase, și-i adause chilii de mănăstire, dar nu pentru Dominicanii strămutați dela Siretiu, cari, ei, aveau grija sufletească a Moldovei de spre partea catolicilor, ci pentru Franciscani, cari se întetiau pretutindeni la lupta cu schisma¹. La 1410 biserica eră gata, și poate chiar un nou episcop stătea lângă zidurile ei.

Această declarație de simpatie pentru catolicism trebuie pusă însă în legătură cu un șir de evenimente politice, care dovedesc că nu credința Domnului fusese schimbată, ci numai motive de oportunitate-l făcuseră să iea unele măsuri care nu corespundeau convingerilor sale. Anume, la 1404, Alexandru jură întâiași dată credință regelui Poloniei, lui Vladislav Jagello, pe când vecinul său Mircea făcea politică ungurească, mergând la Severin să întâmpine pe Împăratul-rege Sigismund. La 1410, Moldovenii se luptau la Tannenberg, în oastea polonă, împotriva Cavalerilor Teutoni. La 1411, Alexandru făcea un împrumut regelui și căpătă ca zălog eventual Pocuția. Și îndată, — după 1415, când Alexandru, mergând în Polonia, e înto-

¹ Bandini, ed. Urechiă, in *An. Ac. Rom.*, XVI, p. 244.

vărășit de Doamna sa Ana¹, Alexandru se însură a treia oară cu vara lui Vladislav, Ryngalla, care putea să-și afle în Moldova episcopul catolic și biserica latină². Încă din August, episcopul de Camenița, căpătă voia de a sfinți pe Ioan de Riza, Polon, ca episcop de Baia, și, în Novembre 1417, Ioan putea să ocupe chiar aceste funcții³.

În Maiu 1415 încă, atunci când Alexandru, cu Doamna Ana, făcū acea călătorie politică de nouă închinare, la Curtea regelui Poloniei în Sniatyn, Vitold, Marele-Printz al Litvaniei, căutând să-și capete oarecare neatarnare politică și știind că o formă bisericească deosebită trebuie să-i corespundă, își creă la hotarele Moldovei un nou Mitropolit pentru Ținuturile sale, din care a vrut să facă mai târziu și un regat. Din dorința de a nu supără pe regele polon Vladislav, Patriarhia de Constantinopol nu voi să dea binecuvântarea ei pentru întemeierea noii diecese. Se găsiră însă episcopi cari să dea celui d'intăiu Mitropolit de Chiev din noua serie, Grigorie Țamblac, binecuvântarea lor⁴.

Țamblac fusese, probabil, la Constantinopol, egumen al vestitei mănăstiri Pantocratorul, și în această calitate el fū unul din Trimeșii Patriarchiei în Moldova, cari săvârșiră opera de împăciuire⁵. Cu acest prilej rămase el în țară mai multă vreme și ținū la Suceava, înaintea Domnului tânăr, a bătrânului Mitropolit Iosif, a clericilor și a boierilor mai cărturari, un șir de predici, lăudând într'una din ele și pe noul sfânt ocrotitor al Scaunului metropolitan ca și al Scaunului domnesc însuși, Ioan dela Cetatea-Albă. Aceste predici, care fuseseră puse în scris, s'au păs-

¹ Dlugosz, la acest an.

² Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I, p. 299 și urm.

³ Eubel, in *Röm. Quartalschrift*, 1903, p. 189.

⁴ V. bibliografia mai nouă privitoare la Țamblac în Kaluzniacki, *Aus der panegyrischen Litteratur der Südslawen*, Viena, 1901; Iațimirschi, *Grigorie Țamblac*, 1908.

⁵ V. mai sus, p. 52.

trat, și ele arată în Grigorie, care eră de naștere Bulgar și învățase la școala vestitului patriarh de Târnova, Eftimie, un cunoscător bun al stilului clasic în omiletică și un retor dibaciu. Pe vremea aceia, Țamblac, mai bucuros de Moldova «sârbească», decât de apăsătoarea atmosferă elenizantă din Constantinopol, își zicea numai: «ieromonah al Bisericii moldovenești». Poate că recomandațiile lui Alexandru-Vodă vor fi atras luarea-aminte a stăpânitorului lituan asupra învățatului călugăr, — și Mitropolitul moldovenesc, urmaș al lui Iosif, se va fi aflat între acei episcopi cari sfințiră pe Grigorie ca pe un conducător al Bisericii rușești din principatul lui Vitold. Cu greu ar fi găsit el oameni mai bucuroși să-l ajute decât pe Moldoveni, în mijlocul cărora petrecuse atâta vreme, spre folosul lor cultural și religios ¹.

Hirotonisirea Mitropolitului de Chiev eră un păcat față de ierarhul constantinopolitan; îngăduirea politiceii de sprijinire a catolicismului, la care se învoise Alexandru-Vodă, eră o altă greșeală, nu mai puțin grea. Se adăugî și o a treia pentru ca să apese și mai mult pe urmașul lui Iosif, pe al doilea Mitropolit, fără nume, al Bisericii moldovenești organizate. La 27 Decembre 1414, regele-Împărat Sigismund, — cu care Alexandru trăia în bune legături de prietenșug, ca unul ce nu știă tratatul de împărțire a Moldovei, pe care, în 1412, puternicul vecin îl încheiase cu Vladislav al Poloniei, alt prieten și mai bun, — intră în orașul svițerian Constanța, cu un strălucit alaiu, pentru a deschide acolo sinodul care trebuiă să închidă rana, de mult deschisă, a shismeii Apusului, împărțit între Papa din Roma și Papa din Avignon. În Constanța veniră, pe lângă atâția prelați unguri, și Trimeși ai mai multor orașe, între care și cele

¹ Cf. Melhisedec, în *An. Ac. Rom.*, VI, p. 1 și urm., sau *Rev. p. ist., arch. și fil.*, III, p. 1 și urm.; apoi și în anul VIII din *Biserica ortodoxă română*.

ardelenești, Clujul, Alba-Iulia și Brașovul. Poftită de un suveran așa de puternic precum eră Sigismund, Moldova, pe care la 1420 episcopul de Baia o declară «supusă stăpânirii temporale a lui Sigismund»¹, își trimese și ea delegați, dar numai din acele orașe care aveau un număr de locuitori catolici, dintre străinii unguri, germani și sași. Cronicarul sinodului, Ulrich de Richenthal, pomenește astfel pe reprezentanții Sucevei, Romanului², Iașului³, Hârlăului, Bârladului și altor târguri prea sucit scrise ca să se poată recunoaște⁴. Știm că și Chilia a avut stema ei la Constanța⁵, precum, de alminterea, nici Muntenii n'au lipsit dela acest măreț sinod pe care-l prezidă un Împărat doritor de a jucă un rol mare în lume. În «cei doi Mitropoliți și șapte episcopi», de cari vorbește cronicarul⁶, trebuie să se vadă mai mulți preoți și egumeni decât episcopi adevărați.

Ai noștri n'au avut firește niciun rost în hotărârea marilor probleme religioase pentru care fusese adunat sinodul. Dar uu Mitropolit ortodox care sfințește episcopi fără voia Patriarhiei, care îngăduie a i se dă de Domn un coleg catolic, fără a protestă, și care, în sfârșit, lasă să-i plece din țară delegați la un congres bisericesc latin, aveă socoteli de dat la Constantinopol. El a și fost chemat acolo, cum, tot pentru tolerarea întinderii catolice, fusese citat odată cel d'întăiu Mitropolit al Ungrovlahiei. Sau poate, fără nicio citație, Mitropolitul Moldovei veni spre orașul împărătesc, din partea Domnului său, pentru ca să arate Împăratului bizantin, care însă nu eră totdeauna stăpân peste Patriar-

¹ Eubel, in *Römische Quartalschrift*, 1898 (XII).

² «Reissmarck.»

³ «Die zwii seind Philistei.»

⁴ «Moderland», «Mayda», «Herat», «Mentz», «Molga».

⁵ Hurmuzaki, I², p. 497, no. 409.

⁶ «Zwaien Ertzbischoffen und sonst syben Bischoff yres Lands...vil Gelerten»; fol. ccx V^o.

hul lui, că o asemenea acțiune în materii religioase e impusă de nevoi politice ce nu se pot înlătură. Oricum, iată-l pe capul Bisericii din principatul lui Alexandru-cel-Bun la Athyra, lângă Constantinopol.

Patriarhul nu voi să-l recunoască drept Mitropolit canonic, poate și pentru că fusese numit dintre clericii țerii, ucenicii lui Iosif și ascultătorii lui Țamblac, în loc să fie trimis dela Constantinopol, dintre clericii cari, acolo, se ațineau la episcopii apropiate sau oricât de depărtate ¹. Împăratul lipsiă, fiind dus, — încă din vara anului acela, 1415 —, în Morëa pentru a ridica vestitul zid de șese leghi, Hexamilion ². În zădar stăruiă pentru Moldovean unii dintre episcopii greci aflători atunci în Capitala Împărăției, și mai ales al Mediei, spuind că e obiceiul a primii, nu numai prelați aflători în situația Mitropolitului moldovenesc, dar până și Armeni, Musulmani șieretici declarați. Afacerea se zăbovi mai mult timp, și anume până la întoarcerea Împăratului Manoil, om de autoritate, care, în clipa când propunea cruciata Venețienilor ³, trebuiă să caute a nu pierde prietenia puternicului Domn ce stăpâniă la gurile Dunării. Dar Patriarhul Eftimie nu ascultă nici de sfatul Împăratului însuși; numai după moartea lui, la 31 Mart 1416 ⁴, Mitropolitul căpătă dela noul Patriarh, Bulgarul Iosif, poate și el vre-un ucenic de-al lui Eftimie de Târnova, putința de a plecă, prin aceia că i se dădură scrisorile patriarhale de întărire ⁵.

Peste cinci ani de zile, Mitropolitul, care scăpase din greutățile create de Patriarhie, văzù pe Alexandru-Vodă

¹ Syropulos, *Vera historia unionis non verae*, Haga, 1660, p. 3.

² V. Iorga, *Notes et Extraits*, I, la acest an.

³ *Notes et extraits*, I, p. 239.

⁴ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae graecitatis*, p. 1191.

⁵ Syropulos, *l. c.* În cronică se vorbește apoi de solia la Papă a lui Nicolae Eudaimonoiani; v. *Notes et extraits*, seria a 2-a, p. 183, nota 1; p. 198, nota 3.

despărțindu-se, cu voie dela Roma, de soția sa catolică, Ryngalla. Episcopul de Baia, Ioan, prezintă cererea la 1-iu Iulie 1421, și la 15 Decembre căsătoria eră dezlegată, pentru înrudirea de aproape, necanonică, între soți. Cu Doamna de neam polon, plecă din Iași un puternic sprijin al catolicismului, deși Siretiul trecu, în 1421, la Ryngalla, care va fi știut să ocrotească pe domeniul ei legea latină¹. Nu știm ce ispravă va fi făcut episcopul de Siretiu în anii cât orașul fu al Doamnei divorțate: după Nicolae Venatoris, întors la această diecesă, un Ioan poartă titlul episcopal de Siretiu dela 1434 înainte². Dar rivalul său din Baia intră în luptă cu Franciscanii, cari pretindeau să îndeplinească funcții preuțești prin sate și, cât despre aceia, mergeau prin cărciume și-si aveau țiitoare în vederea lumii. Nici Ioan, nici urmașul său, dela 30 April 1438, Petru din Zips, nu putură să mai ridice condițiile materiale sau morale ale diecesei, în care episcopul, care, din nenorocire, pentru el, rezidă de fapt, primiă doar 70 de galbeni pe an dela puținii credincioși și nu eră ținut în seamă nici de Franciscani, nici de Dominicanii cari mai erau lăsați să cutreiere țara, mai mult pentru plăcerile lor decât pentru folosul confesiunii latine³.

Episcopul Melchisedec pomenește o notiță pe un cronograf tradus în românește, notiță, de bună seamă marginală, care reproduce un antimis al Mitropolitului moldovean *Macarie*⁴, cu data de 1429. Mitropolitul poartă titlul de «al Moldovlahiei și al părților de lângă Mare». Acest titlu e întru toate corespunzător cu epoca lui Alexandru-cel-Bun, când Moldova se numia bisericeste așa: «Moldo-

¹ Hurmuzaki, I², pp. 514-5, no. ccccxxiv.

² Eubel, I. c.

³ *Ibid.*

⁴ *An. Ac. Rom.*, VI, p. 46, nota. Pomelnicul dela Bistrița are între Iosif și Teoctist pe Ioan, Samoil, Ioanichie, Vasilie, dar ei pot fi și «arhiepiscopi» de Roman (v. mai departe). — Macarie lipsește.

vlahia» — și Domnul își zice astfel în unele din actele sale mai târzii — și când amintirea episcopiei de Cetatea-Albă, de curând anexată apoi la Moldova, trebuie să fie foarte vie.

Macarie nu mai apare, de alminterea, nicăiri, și niciun alt Mitropolit moldovenesc nu e amintit până la tratativele cele nouă pentru Unire, între Roma, adusă la unitatea de Cărmuire, și vechiul Bizanț îndărătnic, în 1437 și anii următori.

CAP. IV.

Mănăstirile lui Alexandru-cel-Bun.

Din ce în ce mai despărțită de Polonia, iar la urmă înstrânsă legătură cu Lituania lui Svidrigailo, neastâmpăratul urmaș al stăpânirii și planurilor lui Vitold, politica moldovenească nu mai cerea ocrotirea fățarnică a catolicismului din partea Domniei. De alminterea, ziditorul bisericii catolice din Baia fusese un ctitor și înouitor de mănăstiri răsăritene. Într'un unghiu de munte din Bucovina de azi, la *Moldovița*, el făcù o nouă mănăstire, al cărei privilegiu d'întăiu are data de 31 Octombrie 1402 și vine dela Alexandru, care dădù fundației sale două mori în Baia: una în cetate chiar, alta la margine, și patru sălașe de «Tatari»¹, așezate tot acolo. Daniile de pământ le face el Moldoviței și în 1409; o mare parte din munți și vămi, Ținutul ce mărginește cursul răpede al Bistriței, intră astfel dela început, cu uriașele-i păduri bătrâne, în stăpânirea călugărilor Bunei-Vestiri. Și Doamna Ana crescù din partea ei averea Moldoviței². Egumenul cel d'întăiu al Moldoviței nu e numit în niciunul din aceste acte domnești, dar el trebuie să fi fost, nu numai administratorul unor moși întinse, dar și un fel de Vlădică fără hirotonisire al preoților din toate satele ce alcătuiau marele domeniu al mănăstirii.

¹ Sau Tătărăși-Țigani.

² Wickenhauser, *Moldowiza*, Viena, 1862, p. 55 și urm.

N'avem încă o carte de privilegii pentru mănăstirea de pe malul Siretiului, a «Sfântului Nicolae din Poiana Siretiului», dar, încă din 1409, Alexandru făcea o danie acestei mănăstiri, fără a spune ori a lăsa să se înțeleagă prin vreun cuvânt că el ar fi și întemeietorul ei. Domnul se mulțamește a-i da toate drepturile asupra bălții «ce se întinde dela gura Șomuzului până la hotarul ce este la Heciu», precum și un loc de sădit vie pe dânsul¹. Se adăugiră apoi, la 1410, către averea acesteilalte mănăstiri: «din Tamârtașenii dela Șomuz cinci sălașuri de *Tatari*, cu voia șoldanului lor [sau cu șoldanul, cu Sultanul, sau Voevodul lor], Petru»².

Bistrița, de lângă apa cu același nume, fû prefăcută de Alexandru, care eră să fie și îngropat în cuprinsul ei. Acestei mănăstiri, cu hramul Adormirii Maicii Domnului, îi hărăziă el la 1422 vama Bârladului, care nu eră una din cele mai puțin însemnate ale țerii, «în deplină stăpânire, pe veci»³; peste câțivă ani, la 1428 și 1431, când Domnia lui Alexandru se apropiă acuma de sfârșit, Bistrița mai căpăta o vamă: aceia, pentru Secuime, dela «Tazlău, care se ține de vama Bacăului». Patru prisăci de albine, în locuri depărtate, trebuiau să deă bisericii ceara trebuitoare. Slujba erau să i-o facă 31 de sălașuri de Țigani, — așa se și zice aici, nu «Ațigani», ca la Munteni —, cu un cneaz sau jude și 12 «bordeie» de Tatari adevărați. În sfârșit, pentru întâiași dată se dă unei mănăstiri, împreună cu un sat și siliștea lui, și mănăstirea clădită de alții pe acest loc: «mănăstirea Sf. Nicolae, unde a fost Huba»⁴. Acest act ni dă și numele egumenului Vasilie, numit *stareț*, și «domn», *chir*, ca episcopii. La Bistrița s'a îngropat și Doamna Ana, la 2 Novembre 1418⁵.

¹ *Arch. ist.*, I 2, pp. 11-2, no. 283.

² *Ibid.*, pp. 12-3, no. 284.

³ *Ibid.*, I 1, p. 132.

⁴ *Ibid.*, pp. 122-3.

⁵ Iorga, *Inscripții*, I, p. 38.

Hârțiile mănăstirii *Neamțului* n'au fost tipărite nici măcar în registre, fiind numai de puțină vreme aduse la Arhivele Statului, dar ele trebuie să cuprindă un număr de privilegii asemănătoare dela Alexandru-cel-Bun.

Biserica de lemn dela *Rădăuți*, unde eră, dela Bogdan-Vodă încoace, gropnița Domnilor Moldovei, pentru care cuvânt i-a făcut și daruri Anastasia, fiica lui Lațcu-Vodă și soția lui Iurg Coriatovici¹, a fost întemeiată din nou, de piatră, supt Alexandru însuși. Un privilegiu mai târziu dă mărturie că organizatorul Moldovei, în ordinea politică și în cea bisericească, a dăruit bisericii acesteia, al cărei stareț de mănăstire ținea loc de episcop în părțile de sus ale țerii, care fuseseră de curând căpătate, supt Alexandru însuși ori supt înaintașul său, Petru Mușat, dela Poloni, nu mai puțin de 50 de biserici, «cu popii lor», și anume: «din Ținutul Sucevei 44, iar din Ținutul Cernăuțului șese biserici»². La Rădăuți se începù acel pomelnic din care pe încetul se dezvoltă în alte locuri, mai fericite, cronica moldovenească.

Încă înainte de Alexandru, de pe vremea lui Roman-Vodă, ctitorul orașului ce-i poartă numele, se află în acesta o biserică a Sf. Paraschive. Aici s'a îngropat și soția întemeietorului, Anastasia. Fiul Anastasiei și al lui Roman veni acum să înzestreze biserica din *Roman* cu sate și mori, cu «vaduri pe Moldova din jos de târgul Romanului». Actul de danie spune că ea s'a făcut «în Suceava, preasfințitului Mitropolit Iosif», ceia ce arată două lucruri: că și acesta eră ctitor la Sf. Paraschiva, de vreme ce lui i se făceau daruri pentru *dânsa* și, al doilea, că în acest moment, la 16 Septembrie 1408, nu se întemeiaseră încă o a

¹ Melchisedec, în *An. Ac. Rom.*, VII, p. 272 sau în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I, p. 60; Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, I, Viena, 1903; cf. *Ist. lit. rom. în veacul al XVIII-lea*, II, p. 532, nota 1; *Studii și doc.*, VI, p. 627.

² *Uricariul*, XVIII, p. 58 și urm.

doua episcopie a țerii, o «Mitropolie a Țerii-de-Jos», cum i s'a zis mai târziu, în Roman¹. Totuși Alexandru-cel-Bun se arată, într'un act al lui Ștefan-cel-Mare, ca întâiul ctitor al «Mitropoliei» de Roman, căreia-i dă, nu numai Leucusenii, «cu dijma de varză», cari se întâlnesc și în documentul precedent, dar și Dragomireștii². Cel d'întâiu «Mitropolit al Romanului», chir Calist, e pomenit într'un act dela Ștefan-Vodă, fiul lui Alexandru, la 30 Septembrie 1445, când i se dă «un Tatar din Tatarii noștri dela Neamț și cu sălașul și cu toată averea lui»³, putându-l lăsa după moarte, fie «bisericii», fie altui cuiva, dacă nu vreă să-l libereze, ca să trăiască «slobod, după legea românească», «nepomenindu-i nimeni de robie». «Mitropolia» se arată ca un fapt cunoscut și, de oare ce, în luptele ce izbucniră după moartea lui Alexandru, fiii lui nevrednici numai răgaz pentru așezăminte nouă bisericesti n'aveau, trebuie să se admită că întemeietorul episcopiei de Roman a fost tot Alexandru-cel-Bun.

CAP. IV.

Urmașii lui Alexandru-cel-Bun și mănăstirile Moldovei.

Și fiii, nepoții de fii, în luptă pentru stăpânirea Moldovei, ai lui Alexandru-Vodă, sânt darnici față de mănăstiri. Acestea erau așezate la locuri de strâmtoare, de pasuri și de vaduri; ele aveau împrejmuire de ziduri, tare pentru acele vremi, și erau în stare, și să apere o oștire, și s'o primejduiască în trecerea ei. «Egumenul» dela *Pobrata*, Eustatie, primește,

¹ Melchisedec, *Cronica Romanului*, I, pp. 101-2. Cf. I. Bogdan, în *Convorbiri literare*, XXXV, p. 364 și urm.

² Melchisedec, *l. c.*, p. 147.

³ *Ibid.*, p. 112.

astfel, dela Petru cel d'întăiu «patru sălașe de Țigani»¹, după ce Ștefan, fratele său, închinase aceleiași mănăstiri altă sumă de Țigani²; i se dau buți de vin din dijma, din «deseatina» domnească dela Hârlău, sau dela Cotnariul săsesc, ori de aiurea. Ceară dela Târgul-Frumos se adauge mănăstirii din partea aceluiași statornic sprijinitor, Petru-Vodă, la 5 Octombrie 1448, când el eră însuși «în mănăstirea din Poiana», încunjurat de «drepti boieri», în frunte cu Neagoe, cu un Vornic, un pârçalab, un Stolnic, un Ceașnic, un Spătar și pisarul Tudor, care serie actul³. «Frații», puteau să aibă astfel «un adaus de băntură la trapză» (la masă)⁴. Dela Alexăndrel, fiul lui Roman și nepotul lui Alexandru, călugării dela «Pobrata, din Poiană», capătă iarăși ceară din prisăcile domnești dela Târgu-Frumos, — mai târziu călugării putneni ieau *camăna* cerii dela Siretiu⁵—, buți de vin din dijma ce o ridică Domnia acolo, dela cârciume, apoi o prisacă în «braniștea», în teritoriul oprit, dela Bohotin,— mai pe urmă și măji de pește, în sfârșit Țigani, Tatari, poieni, mori, moșii, «pustietăți» lângă ape, loc de heleșteu, de vâratec și de sat, pe lângă un număr de măsuri, de «coloade» de grâu și orz dela Sașii din Baia, cari, altfel, vor plăti o amendă de 60 de ruble de argint, — de tot mare pe acea vreme⁶.

Bistrița, din parte-i, se alege, dela Alexăndrel, cu pescuitul în Botna, și în Nistru chiar, — «două pescării», scutite de orice amestec al «celui ce va ținea dela noi Tigăhinea», cu vama ei cea vestită⁷.

¹ *Arch. ist.*, I 1, p. 123.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, p. 113.

⁴ *Ibid.*

⁵ Wickenhauser, *Woronetz und Putna*, Cernăuți, 1886, p. 185.

⁶ *Arch. ist.*, I, pp. 102-3. Cf. și p. 142.

⁷ *Ibid.*, p. 141.

Dintr'un privilegiu al lui Alexăndrel și din al doilea, dela 20 Maiu 1459, al lui Ștefan-cel-Mare însuși, adevăratul urmaș al lui Alexandru-cel-Bun, precum și din altele dela același Domn, se mai vede ce situație superioară, asămănătoare cu a lăcașurilor monastice din Apusul catolic,— dela care, în atâtea privinți, se inspiră Moldova, — aveau aceste mănăstiri, mai bine împărțite decât cele din Țara-Românească. Pe satele lor, nicio dare nu se dă altuia decât numai călugărilor. Domnia sau proprietari mai vechi, ca «biscopul»,— ceia ce înseamnă episcopul catolic, pe care Ștefan îl despoaie de drepturile sale asupra Ungurilor dela Lucăcești, — părăsesc toate veniturile. Nu se mai datoresc Statului dijmele de orice fel, ca «berbenițele de mied»¹ și drobii de sare, nici dările, nici posada, — adecă sarcina de a face strajă la cetăți² —, podvodul, — cărătura pentru Domnie —, ilișul, — poate pentru prinderea peștelui³, «lucrul la moară», «la cetate»⁴, «la cositul fânului domnesc», nici caii de jold — pentru poșta Măriei Sale, nici «cărutul buților» și nicio altă «slujbă» legiuită. Aiurea se adaugă că ureadnicii, dregătorii Domniei, dijmarii sau desetinarii nu vor ridică dijma albinelor și că pripășarii nu vor aveă «pripasul» pentru trecerea, de către vitele străine, a «hotarului». Globnicii nu ieau gloabă, pentru anumite delictes și crime; nici «tretina» nu se plătește aici. N'au rost osluharii, nici «părerubții», ale căror îndatoriri fiscale nu sânt cunoscute, nici «gonacii» sau următorii⁵. Une ori vameșii n'au dreptul de a culege vama drumului asupra «peștilor și verzei» călugărilor⁶. Ba chiar aceștia puteau aduce unele lucruri din

¹ Arch. ist., 11, p. 114.

² Cf. Bogdan, *Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în secolul XV*, din *An. Ac. Rom.*, XXX, 1908, pp. 52-4.

³ Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, pp. 56-7; *Cron. Rom.*, I, pp. 121-2.

⁴ Același, *Cron. Rom.*, I, p. 120.

⁵ *Ibid.*, pp. 118, 126.

⁶ *Ibid.*

străinătate și a le vinde acolo fără a da vamă¹. Multe vămi ale țerii, — «mari, și mici, și *perepisuri*» (vămi de tranzit), ori «grivna» sau vama carălor, — ca acelea din Bacău și din Tazlău, datorite de Ștefan-cel-Mare Bistriței², erau ale mănăstirilor³.

Judecătorii orașelor vecine, Iași, Hârlău, Bacău, șoltuzii și pârgarii, «rânduții târgoveților», — cari luau gloabe pentru «sfezi» și chemau la bălciuri în zilele hotărâte —, staroștii de Ținuturi sau pârcălabii de cetăți n'au dreptul să judece pe oamenii de pe teritoriul *imun* al mănăstirii, ci acest drept se dă călugărilor, adecă egumenului, care va fi fost reprezentat la județ printr'un *dichiu*, ca al episcopului. Unele venituri domnești de prin târguri, ca venitul cerii din Bacău, trec iarăși la călugări⁴. «Pricinile mari», «furt, deșugubină», — pentru fapte rușinoase, «răpiri»⁵, — ca și «pricinile mici», nu se vor îndreptă spre niciun Scaun de judecată, — afară numai de cele pe care și le oprește Domnia, ca trădarea, de sigur⁶.

Nu numai că toate veniturile sânt ale mănăstirii, dar nici meșterii ce se vor afla prin sate, «cojăhari» (cojocari) sau alții, nu vor avea să lucreze pentru Domn, ci meșteșugul lor va fi de folos numai sfântului lăcaș.

Cum se vede, mănăstirea moldovenească din acest timp e cu totul scutită, *immunis*, cum s'ar fi zis în Apus, sau, cum se zicea atunci în Moldova, cu un cuvânt tătăresc, *tarcan*⁷.

Astfel stătea Biserica Moldovei în preajma Unirii Răsăritului cu Roma, în condiții de organizare și demnitate mult supe-

¹ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 127.

² *Arch. ist.*, I¹, p. 154.

³ Cf. darea în Țara-Românească, a vămii dela Calafat, cu tarif fix, către Tismana, la 1529; *Arch. ist.*, I¹, p. 30.

⁴ *Arch. ist.*, I¹, p. 154.

⁵ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 126.

⁶ *Ibid.* Dar sânt cazuri când «deșugubina» și «răpirea fetelor» aduc și ele globă Domniei; *Arch. ist.*, I¹, p. 124.

⁷ *Arch. Ist.*, I¹, p. 154; Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 126: *velicoiū tarcansvo*, «scutirea cea mare».

rioare acelora de care se bucură Biserica munteană, intrată răpede în lăncezire.

CAP. V.

Sinodul din Florența.

1. *Mitropolitul Grigorie*. Într'un moment când negocierile pentru Unire erau destul de înaintate, se înfățișă la Roma chiar un cleric român, Grigorie, care mărturisî credința catolică și fî hirotonisit acolo ca Mitropolit al Moldovei, primind misiunea de a aduce la catolicism, nu numai pe Moldovenii săi, dar și pe «Românii și Bulgarii ce află în regatul Ungariei sau la hotarele lui»¹. Un pașaport formal se dădû acestui «arhiepiscop al Moldovahiei», pe care țara, în fruntea căreia stăteau fiii lui Alexandru-Vodă, Ilie și Ștefan, împăcați acuma, n'avea de ce-l recunoaște². Moldova nu putea să aibă atunci, cu cei doi Domni, atîta vreme dușmani, dintre cari unul nu putea să rabde pe cellalt lângă dînsul, o adevărată politică, și încă politica îndrăzneată care ar fi întors-o la catolicismul din vremurile lui Lațcu-Vodă și ale lui Petru I-iu.

Episcopul de Siretiu rămase și mai departe în Polonia; noul episcop de Baia, Petru din Zips, nu fî numit decît la 30 April 1438³. Înaintașul său se pare că nici nu mai stătea în cea mai veche cetate a Moldovei, ci-și căutase un adăpost în mănăstirea cea bătrână a Franciscanilor dela Trebeș, lângă Bacău, pe apa Negelului, cari Franciscani veniseră din Secuime, din marea lor Casă dela Csik-Somlyó⁴. Rămășițele de catolicism erau amenințate, în sfârșit,

¹ *Annales ecclesiastici* ale lui Baronius, la anul 1436.

² V. Hurmuzaki, I², pp. 599-600, no. DII.

³ Eubel, l. c.

⁴ *Studii și doc.*, I-II, pp. xxxvi, 150-3, no. CXII; cf. Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 18-20, după izvoare cehe.— V. p. 66.

și de propaganda husită, ocrotită, se zice, de Alexandru-cel-Bun, către sfârșitul Domniei lui și reprezentată la 1438 de un preot Constantin, de loc din Roma, care se lăudă că este canonic al Lateranului și câștigă multă lume la noua lege poporală, cu cărțile sfinte în graiul vorbit și înțeles în de obște¹.

2. *Husitismul în Moldova și Maramurăș*. Husitismul năvălise, în adevăr, Ungaria, în același timp când luptătorii pentru biruința Bibliei și Evangheliei, fără ceremonii și forme, fără Vlădici și pompă, cucerieau orașe în Statele Împăratului-rege și ajunseseră, prădând și cântând innuri, în Zips și în Maramurăș². Preoți din acest Maramurăș românesc sau din părțile vecine ale Ardealului primiră credința cea nouă, care îngăduia și mirenilor împărtașenia «supt amândouă speciile», cu pâne și cu vin, așa cum obișnuise totdeauna Biserica «grecească» a Românilor. Urmând exemplul Cehilor, cari tălmăciseră Psaltirea și toată Biblia, acela al Polonilor, cari aveau și ei psalmii în limba poporului, preoți din aceștia cari primiseră credința simplă și intimă a lui Huss cel ars pe rug, tălmăciră, după un original slavon, pentru întâiași dată, părți din Scriptură. Astfel începură să umble din mână în mână manuscriptele care cuprindeau, într'o aspră proză, plină de greșeli și încălțită, Psaltirea românească, Vechiul Testament românesc, Evanghelia și Faptele Apostolilor în limba noastră. Crezul catolic păstrat de Husiți eră adaus la aceste lucrări începătoare de tălmăcire³, și se mai cetiau și unele legende: a Sf. Dumineci, a Sf. Vineri, în care se oglindesc supers-

¹ Eubel, l. c.; Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti, in Monumenta Poloniae historica*; Cracovia, 1891, pp. 254-5, 267-9, 284-6, 305-6; cf. *Studii și doc.*, I-II, p. xxxiv.

² Iorga, *Ist. lit. religioase a Românilor până la 1688*; București 1904, p. 16 și urm.

³ *Ibid.* p. 18 și urm.

țițiile pe care, de mult timp, le răspândiseră între Români preoții bulgari ce se convertiseră la legea de suferință și de entuziasm, de înlăturare a formelor, ce poartă numele lui Bogomil, întemeietorul ei, la legea noului pavlichianism sau a bogomilismului ¹. Iar, cu câtvă timp înainte ca husitismul unguresc să facă astfel a-și lua începutul literatura religioasă a Românilor, Unguri, trecuți la erezia cea mai iubită și înțeleasă de popor, traduceau în Trotușul Moldovei, încă din 1416, cărțile sfinte în limba maghiară ².

3. *Moldovenii la Sinodul din Roma*. În aceste vremuri tulburi, când catolicismul părea că trage de moarte, când erezia cuceria tot mai mult teren, dând roade așa de frumoase și nouă ca Scriptura în graiul credincioșilor, când un pribeag ca Grigorie putea să fie sfințit la Roma ca «arhiepiscop al Moldovlahiei» latine și Benedict dela Severin putea să capete, tot dela Papă, dreptul de a păstori Moldova, se mai întâmplă că Scaunul metropolitan rămase vacant, de bună seamă prin moartea lui Macarie. Biserica Moldovei fu administrată de protopopul Scaunului arhiepiscopal, Constantin, care rămase apoi vicariu, «doctitor» de Mitropolit. Iar Patriarhia, căreia Domni ca aceia din 1437 nu-i puteau stă în față, se grăbi a da Moldovei un nou arhipăstor, pe titularul de Sebastia sau Sivas, în Asia Mică, Damian, care era un ucenic al patriarhului Iosif, «un om al lui», «din chilia lui», «dintre slujitorii lui» ¹. Pentru negocierile în chestia numirii noului Mitropolit venise la Constantinopol protopopul și, cu dânsul, fruntașul boier Neagoe ². Nu credem ca ei să se fi întors în țară, de unde nu i-ar fi trimes ușor în Apus, la Ferrara și Florența, pentru a lua parte la dezbaterrea Unirii. E mai admisibil că se luară după stăruințele Patriarhului și Împăratului, cari

¹ *Ibid.*

² Friedrich Keinz, *Zwei alte ungarische Texte aus einer Handschrift der k. bayer. Hof- und Staatsbibliothek*, München, 1879.

³ Syropulos, pp. 260-1.

⁴ V. Syropulos, p. 45; cf. Mansi, *Collectio Conciliorum*, XXXI-a.

voiau să aibă un alaiu cât mai strălucit, și se suiră și ei pe corăbiile care duceau pe Greci și pe Armeni spre ținuturile Italiei. Altfel, n'am înțelege de ce Biserica munteană nu și-a avut și ea reprezentanții la marele Sinod ecumenic.

Delegații moldoveni luară parte regulat la ședințe, și Damian e pomenit de mai multe ori în cronică lui Syropulos, arătându-se că el eră așa de mult împotriva înoirii în dogmă, încât, uitând datoriile sale de recunoștință, făcù părere deosebită de a Patriarhului Iosif ¹. O cronică spune că Trimeșii s'au întors «cu bărbile tunse», Letini curați și în port ²; dar după purtarea lui Damian în sinod învinuirea pare să nu fie întemeiată. Când, peste multă vreme, după moartea Împăratului Ioan al VIII-lea, sinodul constantinopolitan secret din 1450 se declară împotriva Unirii, Damian fù reprezentat la el prin Macarie Mitropolitul Nicomeiei ³.

ORTODOXIA DE LIMBA SLAVONĂ

EPOCA LUI ȘTEFAN CEL MARE

¹ Locurile, în Dobrescu, *Contribuțiuni la istoria Bisericii române în secolul al XV-lea*, p. 25 și urm.

² Bogdan, *Vechile cronice*, pp. 144, 194.

³ Dosofteiu de Ierusalim, *Tomos Katallages*, Iași, 1694, p. 520; Allatius, *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis consensione*, Colonia, 1648, col. 1387; întâiu la Dobrescu, pp. 31-2; cf. Auner, *La Moldavie am Concile de Florence*, București, 1906.

CAP. I

Episcopatul Tebeia

PARTEA A III-a.

ORTODOXIA DE LIMBĂ SLAVONĂ

IN

EPOCA LUI STEFAN-CEL-MARE.

În 1494, mare-potul Moldovei, Danuș, care rămăsese în
război fratricid ortodox, măriă săi parasiă Ștefanul, Domn
al țării în acest an, până mai târziu în timpul Bogdan Vodă.
Lăsat în Ștefan-CEL-MARE. Acesta în înălțor asupra pășunilor
și avea să se poartă la ține. Respect pentru drepturile sale

1. V. Iuga, *The Byzantine Empire & Constantinople in the Middle Ages*,
București, 1952.

CAP. I.

Mitropolitul Teoctist.

În 1451 Patriarchul Grigorie Mammas, care ținea la Unirea cu Roma, plecă din Constantinopol, unde stăpâneau patimile poporului, ațâțate, supt slabul Împărat Constantin, de Megaducele Luca Notara, adevăratul stăpân al Capitalei bizantine. A se numi alt Patriarch în locul lui, eră însă cu neputință. Sultanul Mohammed al II-lea își începuse Domnia tăind, prin cetăți nouă la Bosfor, veniturile ca și legăturile Constantinopolului, care-și așteptă ceasul. În sfârșit, pentru a înrăi și mai mult criza religioasă și politică, Mitropolitul unit al Chievului, cardinalul Isidor, veni, din partea Papei, dela Roma chiar, pentru a proclama din nou Unirea, pomenind pe Prea Sfântul Părinte în liturghie și înviersunând și mai tare plebea mândră a Bizanțului împotriva dușmanilor și a pângăritorilor ortodoxiei străbune. Mulți chemau în gura mare, ca liberatori, pe Turci, cari și intrară, după un asediu mai lung, în orașul împărătesc la 28 Maiu 1453¹.

În 1451, Mitropolitul Moldovei, Damian, care rămăsese în vechea tradiție ortodoxă, muriă sau părăsiă Scaunul. Domn a fost în acest an, până mai târziu în toamnă, Bogdan-Vodă, tatăl lui Ștefan-cel-Mare. Acesta, învingător asupra Polonilor, n'avea simpatii politice latine. Respect pentru drepturile con-

¹ V. Iorga, *The byzantine Empire și Geschichte des osmanischen Reiches*, II, cap. I.

stantinopolitane, în halul în care se află Împărăția grecească, nu putea să aibă; și apoi un Patriarh bizantin nu-i stătea la îndemână pentru a da «gramatele» de întărire unui nou Mitropolit. Bogdan nici nu se gândi a-l lua din mijlocul «uce-nicilor» de prin «chiliile» Bizanțului, ci alese pe un Român,— am crede chiar pe un fiu de boier, o rudă de Voevod, căci prea mare e înrăurirea lui în toate afacerile, supt Domnii cari urmează. Teoctist era un om învățat, care a dat un mare avânt culturii slavone în Moldova; trebuie să fi fost pregătit deci într-una din mănăstirile care păstrau datinile acestei culturi, gonite acum din vetrele ei balcanice. Astfel de mănăstire era însă în Moldova numai Neamțul, al cărui egumen avea, dela orânduirea Mitropolitului Iosif, și grija Bistriței: Iosif se gândise totdeauna cu iubire la acest lăcaș «al său», și bătrânețele-i din urmă le și petrecu aici, cum spune și numele de «chilia Vlădicăi Iosif», păstrat până târziu¹. Dintre părinții nemțeni, al căror egumen va fi fost chiar, se ridică și Teoctist.

Pentru a-l sfinți, era în apropiere Mitropolitul muntean. Acesta n'avea, de mult, legături cu Patriarhia de Constantinopol; el nu ia parte nici într'un chip la sinodul din Florența și nici la acela din 1450. Dacă ne gândim la închinarea lui Alexandru-Vodă Aldea către Turci, la politica de supunere a lui Vlad Dracul față de dâșii, la pacea Domniei slabului Voevod Vladislav, care tocmai stăpâniă atunci în Țara-Românească, — o idee se impune. Scaunul muntean, dezlipit de Bizanțul dușman al suzeranului turc, nu putea legă relații de supunere ierarhică nouă cu Scaunul sârbesc din Ipec, pentru că, în vremea când din Țarul de odinioară se făcuse un cneaz și un Despot, rostul Patriarhului de glorioasă stăpânire împărătească fusese luat de simplul Mitropolit al Belgradului, care stătea încă pe atunci lângă Despotul Gheorghe Brancovici. Ipecul decăzut fu supus,

¹ Melchisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, III, p. 42, sau p. corespunzătoare în *An. Ac. Rom.*, VI.

după cererea Sultanului, de către Constantinopolitani, altei Patriarhii slave din Balcani ¹. În munții macedoneni, pe pământul stăpânit de cellalt «Împărat», Sultanul, mai eră, la Ohrida, un Patriarh sau, mai bine, Patriarhatul acesta, recunoscut de Bizanț încă la 1410, într'un timp când se putea crede în sfărâmarea apropiată a puterii turcești prin luptele dintre fiii lui Baiezid ², fusese *inviat* de politica turcească, pentru a răpi Bizanțului ultimii ascultători în privința bisericească. Țara-Românească i se supuse, după placul Turcilor. Dela Munteni apoi, Moldovenii luară și ei această supunere.

Un Patriarh Nicodim se întâlnește la Ohrida în 1452 ³. Dela el se ceru pentru Teoctist, în împrejurări care nu se pot statornicii mai sigur, nici pe bază de cronici, nici pe bază documentară, întărirea, care nu putu să zăbovească.

Teoctist a păstorit Moldova timp de douăzeci și cinci de ani în capăt, încheindu-și zilele numai la 1477, în 18 Novembre, când trupul fostului călugăr dela Neamț se coborâ în pământul mănăstirii celei nouă, făcută de Ștefan-cel-Mare, a Putnei, ceia ce ar fi încă o dovadă că Teoctist, ca și Iosif, făcea parte din dinastia domnitoare ⁴. În această îndelungată arhipăstorie a lui, el a luat parte la o sumă de acte politice, ca închinarea Moldovei către Turci supt Petru-Vodă Aron, pe care-l recunoscă, în 1455 ⁵, câtva timp după ce el și călugării dela Neamț fuseseră părtenerii Domnului legiuit, ai lui Alexandrel, fiul lui Ilie-Vodă, acel Alexandrel, în numele căruia săvârșise Petru-Vodă cel nou, înainte de a-și arată scopurile personale, omorul dela Reuseni

¹ Jirecek, in *Byz. Zeitschrift*, XIII, p. 198.

² Se intenționă, de Greci, și împiedecarea unei întemeieri a Patriarhiei din Târnova.

³ Gelzer, *Das Patriarchat von Achrida*, Leipzig, 1902, p. 15.

⁴ Inscricția de pe mormântul lui Teoctist, la Melchisedec, in *Rev. p. ist. arch. și fil.*, I, p. 253, ori in *An. Ac. Rom.*, VII; in Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, I, Viena, 1903, Putna; cf. *Studii și doc.*, VI, pp. 618-9.

⁵ Dobrescu, *o. c.*, p. 35.

împotriva fratelui său Bogdan. Pe Ștefan însă, fiul aceluși Bogdan, jertfit fără știința lui, Teoctist îl primii cu cea mai mare bucurie, în fruntea boierilor țerii, la locul zis Direptate, — unde se ucideau osândiții —, atunci când el veni cu ceata sa biruitoare să-și iea în stăpânire Suceava, ca o moștenire părintească. Jurământul lui Ștefan față de regele Poloniei, în 1462, nu e făcut numai înaintea lui Teoctist, care și acuma-și păstrează —, o învoire față de trecut, care nu încuviințase amestecul Vlădicilor în afacerile de Stat și nu-î putuse pomeni ca marturi ai jurămintelor, — rangul, îndată după Domn, dar e și întărit, prin jurământul său, de către puternicul Mitropolit ¹. Eră așa de puternic și respectat încât, atunci în 1462, când clericii și boierii moldoveni fură îndemnați să jure și ei că vor păstra credința Poloniei, ca și Domnul pe care-l luau în cheazășie, Teoctist dă singur actul în numele tuturor, fără a găsi cu cale măcar să amintească numele celorlalți «duhovnici, și domni mireni ai Moldovei, și bogați și săraci, cu tot sfatul Domnului nostru Ștefan Voevod, și bătrâni și tineri, și cu toată obștea».

CAP. II.

Clerul moldovenesc supt Mitropolitul Teoctist.

În cei d'întăiu ani ai lui Ștefan-Vodă, în toamna anului 1464, clerul moldovenesc aveă în fruntea sa, pe lângă «părintele chir Teoctist, Mitropolitul Sucevii», — așa sună titlul cel nou, — pe episcopul de Roman, sau de «Târgul-de-jos», Tarasie, — urmaș al lui Calist —, și pe egumenii sau «popii», după regula lui Nicodim «popa», Teodor dela Bistrița, Ioasaf din Neamț, Anastasie din Moldavița și Stahie din Pobrata ². Numele lor se află însemnate în actul prin care Teoctist

¹ Hurmuzaki, II ², pp. 697-8; cf. *ibid.*, p. 146.

² *Studii și doc.* V, pp. 385-6.

dă satul Grecii, lângă Siretiu, pentru o sumă de «zloți turcești», de sultanini de aur, pisarului domnesc Teodor Prodan, care scrisese, cum știm, destule acte de privilegii pentru mănăstirile Moldovei.

Legături cu Ohrida. Această organizație bisericească atârnă de Biserica patriarhală din Ohrida. Dovadă ar fi — și, într'o privință, și este — scrisoarea lui Ștefan către «arhiepiscopul Iustinianei întâiu, al tuturor Bulgarilor, al Sârbilor și al Daciilor», sau al «țerilor de Miazănoapte», prin care Doroteiu e rugat să trimeată «oamenii săi cu binecuvântare» pentru a sfinți un nou Mitropolit în locul «Mitropolitului nostru chir Visarion», care s'a stins, — lucru pe care nu-l poate face însă Patriarhul, și acesta, scuzându-se că nu poate veni însuși, arată că nu e în stare a trimete nici clerici din partea sa, ci împuternicește pe Ștefan a hirotonisi pe urmașul lui Visarion, «cu cei de acolo episcopi» (?), poftind pentru aceasta și pe Mitropolitul Ungrovlahiei, Macarie, — care se constată și el pentru această vreme¹; — «pentru că și acela este din eparhia noastră». Și Domnul și Patriarhul se arată foarte îngrozii de Turci; Ștefan crede că a scăpat o clipă de «silniciile musulmănești», pentru că Sultanul Mohammed se luptă «în părțile Apusului», iar Patriarhul răspunde că, după o ceartă între «boierii» din Ohrida și cler, Sultanul, întorcându-se din Albania, «a poruncit a ne strămută în cetatea lui Constantin, cu vre-o câțiva boieri și clerici ai Bisericii noastre»².

Lămuririle cuprinse înuntru sânt interesante, pentru că actul, plăzmit poate chiar în veacul al XV-lea, oglindește legăturile Bisericii moldovenești cu Patriarhii Ohridei. Data însă pune pe gânduri: Ștefan ar fi scris în April 1456 din

¹ Comunicarea a d-lui N. Dobrescu, după un document inedit al lui Radu-cel-Frumos, în Archivele Statului.

² Originalul l-ar fi aflat Nadejdin în mănăstirea bulgărească Sf. Ioan de la Râlo; publicată în Гласникъ, VII, p. 177; traducere românească în Melchisedec, *Cron. Romanului*, I, pp. 115-6.

indicția a 4-a, Doroteiu răspunzându-i în Octombre din același an, indicția a 5-a (crescută la 1-iu Septembre). Dar Ștefan nu începî a domni decît în 1457. În 1456 Sultanul făcî expediția dela Belgrad, se întoarse acasă rănit, în pripă, fără a mai cercă pe alți dușmani, și trecî îndată peste Mare, în țara lui Sarukhan-beg, unde se află când primî pe solii moldoveni cari aduceau tributul¹. Lupte împotriva lui Scanderbeg, Domnul Albaniei, le poartă Mohammed însuși numai în 1466 și 1467². Nici cu acești ani nu se potrivește indicția, cum nu se potrivește nici cu 1456. Niciun izvor nu pomenește de aducerea lui Doroteiu la Constantinopol, unde cellalt Patriarh ar fi văzut numai cu neplăcere sosirea, în orice condiții, a rivalului său. Iar Moldova își aveă, la 1456 ca și la 1457 și la 1466-7, Mitropolitul, pe Teoctist, și, dacă ar fi fost vorba de un episcop de Roman³, — și aici ne lovim de Tarasie cel din 1462 —, Ștefan ar fi însemnat fără îndoială de ce fel de Mitropolit e vorba, — cu atîta mai mult, cu cât vechea numire de «Mitropolie» și «Mitropolit» începeă să facă loc celei, mai potrivite, de «episcopie» și «episcopat», ca în actul de la 1464. Astfel autenticitatea corespondenței dintre Ștefan și Patriarh⁴ nu poate fi primită.

Organizarea Mitropoliilor. Mitropoliile, sau Mitropolia și episcopia, își aveau daniile de pămînturi și scutirile, drepturile de judecată, întocmai cum le aveau și mănăstirile. Săracii din Suceava și Roman, alcătuiți în breaslă, erau să fie judecați numai de episcopie. *Dichiul* judecător nu se pomenește încă, dar la 1458 e vorba de protopopol ce stătea pe lângă fiecare Vlădică și de «dregător» sau, slavonește, ureadnic⁵.

¹ Hurmuzaki, II², pp. 669-7; cf. *Gesch. des osm. Reiches*, II, p. 53.

² *Gesch. des osm. Reiches*, II, pp. 138-40.

³ Cum crede Melchisedec, l. c.

⁴ În care credeă și Jirecek, propuind numai o schimbare (*Byz. Zeitschrift*, XIII, dare de seamă despre Gelzer, *Achrida*).

⁵ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 118.

Cronica eparhiilor moldovenești. Ștefan ținū totdeauna în cinste pe Teoctist, care rămâne în fruntea boierilor țerii; de tot atâta cinste se învrednicesc și urmașii marelui Mitropolit. Cel d'întăiu a fost un Gheorghie, venit și el tot din aceeași mănăstire, de călugări cărturari, a Neamțului, pentru care i se zice: «Nemțeanul». El eră un ucenic al lui Teoctist ca și atâția alții dintre acești «Nemțeni», precum e Visarion care copiă manuscrite și la Atos, în mănăstirea Zografului¹. Aici, la Sfântul Munte sau Sfetăgora, și Domnul moldovenesc eră cunoscut prin binefacerile sale²: astfel această Biserică nouă care abiă se înțelese cu Constantinopolul și-l schimbăse pentru Ohrida, ajunsese în legături cu locul de cărturare și evlavie cel mai vestit în tot cuprinsul ortodoxiei răsăritene, cu acela din care, prin vechiul «popă» Nicodim, ni venise lumina bisericească, învățătura, arta, ce se păstrău și cultivău în chilii.

Mitropolitul Gheorghie, «Gheorghie cel bătrân», a avut o stăpânire de 34 de ani și a murit abiă în anul 7019 dela Facerea Lumii, deci în 1510-1³, șese-șapte ani după ce înmormântase pe marele Domn care-l ridicase la treapta de cărmuitor sufletesc al țerii sale. El se pare a fi schimbat titlul Mitropoliei, spuindu-și⁴: «Mitropolit de Suceava și al țerii Moldovei». Lui Teoctist cancelaria domnească îi ziceă, în adevăr: «Mitropolitul nostru»⁵, «Mitropolitul din Suceava»⁶, iar el însuși se intitula, în 1462, «Mitropolit moldovenesc»⁷, și numai pe piatra-i de mormânt, pusă mai târziu, se cetește⁸: «Mitropolit Sucevean» sau «de Suceava».

¹ Cf. Melchisedec, în *Rev. pentru ist., arch. și fil.*, II, p. 130, no. 17; p. 133.

² Burada, *ibid.*, I, p. 397 și urm.; I. Bogdan, în «An. Ac. Rom.», XXIV.

³ Bogdan, *Cron. inedite*, p. 96; Melchisedec, în *Rev. p. ist. arch. și fil.*, II, p. 137.

⁴ Hurmuzaki, II², p. 718.

⁵ *Ibid.*, p. 669.

⁶ *Ibid.*, p. 707; Wickenhauser, *Woronetz und Putna*, p. 153 și urm.

⁷ *Ibid.*, p. 697, no. DXXIII.

⁸ Ultima ediție, în Kozak, *o. c.*, cap. *Putna*.

Un Teoctist, care și numai prin numele său arată că primise creșterea sa duhovnicească dela arhipăstorul Moldovei, eră egumen de Pobrata în 1471¹. El trebuie să fie al doilea Mitropolit Teoctist, care se întâmpină ca martur într'un document la 1491 sau 1490². Apare, de alminterea, numai o clipă; înainte și după dânsul păstorește Gheorghie, care e amintit încă la 1503³.

În sfârșit încă un Teoctist eră egumen la Neamț în 1496⁴. Și el eră să fie Mitropolit al Moldovei.

Tarasie episcopul de Roman, a cărui obârșie e, de alminteri, necunoscută, se întâlnește pomenit ca «Mitropolit», în acte de-ale lui Ștefan⁵ și în cronica țerii, până la 3 Septembrie 1469, când stă alături cu Teoctist, — ei doi fiind singurii episcopi moldoveni —, la sfințirea mănăstirii celei nouă a Putnei⁶: e de însemnat că, pe când pentru scriitorii de hrisoave domnești și pentru turnătorii de clopote ai Domnului⁷ el are și o «Mitropolie» și e numit chiar «Mitropolitul chir Tarasie»⁸, letopisetul, alcătuit acolo, în Putna, face hotărât deosebire între demnitatea lui Tarasie și a lui Teoctist, scriind: «cu mâna preasfințitului Mitropolit chir Teoctist și a episcopului Tarasie»⁹. Și după sfințirea Putnei întâmpinăm pe Tarasie, ca martur într'o danie domnească făcută acestei mănăstiri la 25 April 1472, dar ca «episcopul nostru Tarasie, din Târgul-de-jos»¹⁰.

În 1488, Octombre, la Roman păstoria — în «Mitropolie»,

¹ Arch. ist., I 1, p. 115.

² Ulianicki, *Materiale* — rusește —, Moscova, 1887, p. 118.

³ Dobrescu, *o. c.*, p. 40.

⁴ Melchisedec, în *Rev. pentru ist., arch. și filologie*, I, p. 140, no. 91; Bogdan, *Vechile cronici*, pp. 251-2.

⁵ V. și Ulianicki, *passim*; Hurmuzaki, II², p. 708.

⁶ Bogdan, *Cron. moldovenești*, p. 145.

⁷ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 133.

⁸ *Ibid.*, I, p. 126.

⁹ L. c. Cf. și cronica moldopolonă, în Bogdan, *Vechile cronici*, p. 175.

¹⁰ Wickenhauser, *l. c.*, p. 159.

se zice încă'n April precedent, — «chir Vasilie *episcop*»¹. Acest «episcop al *episcopiei de jos* a târgului Romanului» iscălește supt actul păcii cu Polonia în Iulie 1499²: se vede astfel că nu mai e Romanul un «târg de jos», ci că o «*episcopie*», nu o Mitropolie, a «Țerii-de-jos», o «episcopie de jos», prin scurtare, se află în preajma bisericii Sf. Paraschiva a lui Roman-Vodă și a Doamnei Anastasia³. Teoctist dela Neamț, care erà menit să fie apoi Mitropolit al Moldovei, urmează lui Vasilie, și-l aflăm, ca «episcop al Mitropoliei de jos, în târgul Romanului», la 1502 (17 Novembre), încă supt Ștefan⁴.

CAP. III.

Crearea episcopiei Rădăuților.

În ultimele săptămâni ale anului 1479 și în cele d'întâiu luni ale anului 1480, până în Maiu, Ștefan făcea să se așeze lespezi de marmură, frumos lucrate, pe locurile unde odihniiau sau erau socotiți că trebuie să se odihnească înaintașii săi, Domni ai Moldovei: Bogdan-cel-Bătrân (sau cel Vechiu), Lațcu, Roman, Ștefan-cel-Bătrân, numiți toți «strămoși» ai săi, precum și Bogdan, fratele și tovarășul de cârmuire, puțin timp, al lui Alexandru-cel-Bun, care Bogdan e calificat de «moș» al citorului celui nou, și, în sfârșit, alt Bogdan, tatăl lui Ștefan⁵. În «lăcașul» dela Rădăuți, sus în pădurile din partea de Miază-noapte a țerii, cei doi d'întâiu stăpânitori moldovenesți cu Domnia slobodă față de străini au fost astrucați de sigur în

¹ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 136, cf. p. 147.

² Hurmuzaki, II², p. 718.

³ Forma latină a tratatului are însă: «Vassilius episcopus de Romano Foro»; *ibid.*, p. 444.

⁴ Wickenhauser, *l. c.*, p. 182.

⁵ Cf. *Studii și doc.*, VI, p. 625.

colțul de umbră al unei bisericuțe de lemn. Fiica lui Lațcu, Anastasia, care, cum am spus, se pare a fi soția lui Iurg Litvanul, trecătorul Domn fără noroc al neastâmpăraților boieri moldoveni, și mama acelei Anastasia, care a fost soția lui Roman-Vodă și mama lui Alexandru-cel-Bun (astfel s'ar lămurii și îngroparea la Rădăuți numai a vechii dinastii și, apoi, mai ales a neamului lui Roman), se strădui pentru înzestrarea gropniței domnești, căreia-i închină satul Coțmanii, din țara nouă, de curând adausă la Moldova, a Sepenicului. Încă fiind în viață Anastasia († 26 Mart 1420), Alexandru-cel-Bun va fi clădit biserică de piatră pe locul vechii înjghebări de lemn. Din nenorocire, în marea zidire ce se vede astăzi, prefăcută, adausă și împodobită, într'o epocă mai târzie a arhitecturii moldovenesti, de Alexandru Lăpușneanu, nu mai e altă inscripție decât a lui Alexandru-Vodă acesta, care, înădind «pripragul», adecă pridvorul, la 1559, și-a însemnat numele pe piatra de-asupra lui¹. O învoire de către Ștefan, în proporții mai modeste, trebuie primită însă ca un lucru sigur.

Alexandru-cel-Bun încă, dăduse egumenului mănăstirii dela Rădăuți drepturi de stăpânire, unite cu oarecare privilegii arhieresti, asupra unui număr de sate, și anume 50, din Ținutul Sucevei². Cunoaștem numele lor, și satele sucevene, ca Lucavățul, Jadova, Storojinețul, Hliboca, Volcinețul, Zamostea, Bănila, Calafendeștii, Grămeștii, Volovățul, Vicovul-de-sus, sânt în cea mai mare parte în colțul de țară de curând căpătat, în chip de zălog, dela regii Poloniei, strâmtorați de bani. Ștefan întări dania la 15 Mart 1490, dând însă, — pentru șese sate din părțile Sucevei, care fuseseră închinat, «cu veniturile lor toate», «dăjdii» și «pocloane», «vini», adecă judecăți, și toate «veniturile bisericesti», dela oamenii de rând ca și dela preoți, ctitoriei sale, dela Putna, — șese alte biserici, «cu șese popi», în stărostia Cernăuțului,

¹ Kozak, cap. Rădăuți.

² A se rectifica astfel cele spuse la p. 69.

și anume două biserici în Cernăuți chiar, două în Cuciur și două în Mihalcea ¹.

Aceasta ne arată în ce direcție se întindea puterea noului Vlădică moldovenesc, a cărui creare nu ni e cunoscută din nenorocire prin nicio *gramată* patriarhală, dela Ohrida sau dela Constantinopol. Ștefan înțelegea să păstreze tot pământul polon ce se află în mâna Moldovenilor și să-și întindă stăpânirea și asupra acelei Pocuții, cu cetățile Colomeii și Sniatynului, pe care, tot pentru un împrumut, de bani, o avuse dela vecini Alexandru-cel-Bun și care se pierduse supt urmașii, dezbițați între sine, ai acestuia. Pe atunci unul din cele mai sigure mijloace de a *consolidă* o posesiune de teritoriu eră a-l lega cu ierarhia bisericească a țerii către care fusese alipit. Cu acest gând politic, marele Domn al Moldovei înzestră Moldova cu o nouă episcopie, care nu e pomenită niciodată înainte de așezarea episcopului Ioanichie și de împodobirea cu pietre săpate a mormintelor domnești din această necropolă, ale cărei drepturi de a cuprinde trupurile Domnilor trecuseră supt Alexandru-cel-Bun la mănăstirea Bistriței, pentru ca pe urmă Ștefan să le strămute la Putna sa. Însuși actul de danie pomenit mai sus supune, în adevăr, episcopului Ioanichie toate bisericile cernăuțene, afară de acelea care apucaseră a fi dăruite Putnei, — într'un timp când, deci, nu ființă încă o episcopie de Rădăuți, al cărei întâiu arhi-păstor nu e pomenit decât la 25 April 1472 ².

Dania din 1490 mai are însă o însemnătate. După ce Domnul moldovenesc iea o măsură care privia, pe lângă

¹ *Uricariul*, XVIII, p. 58 și urm. Încă din 1479 și 1481 se supuneau sate putnene în ce privește judecata și robota către episcopia rădăuțană; Dan, *Mănăstirea și Comuna Putna*, București, 1905, pp. 87-8.

² Wickenhauser, *Putna*, p. 182; *Radautz*, Cernăuți, 1890, p. 7. La 1469, când se sfințește Putna, nu eră episcop la Rădăuți, și de aceia s'au și luat pentru mănăstirea cea nouă unele din satele date de Alexandru-cel-Bun mănăstirii-gropnițe.

veniturile unei episcopii, și rânduiala bisericească, el adaugă că hotărârea sa va trebui să rămâie neștirbită pentru toate timpurile, neputând să fie schimbată, nu numai, cum se zicea în astfel de împrejurări, de către urmașii ce ar fi să aibă, din neamul său sau de sânge străin, dar și «de Mitropoliti», ceia ce nu s'a mai spus niciodată. Cum se vede, Ștefan-cel-Mare, ctitor de episcopii nouă, înțelegea să stăpânească de fapt Biserica țerii sale, ceia ce niciun alt Domn nu cutezase a face și niciunul n'a putut face nici după dânsul¹.

CAP. IV.

Mănăstirea Putnei.

Analele Moldovei, redactate de călugări din mănăstirea Putna, cari legau însemnările lor de acelea făcute mai de mult în Bistrița lui Alexandru-cel-Bun, mărturisesc că zidirea lăcașului lor s'a început la 4 Iunie, — după alte versiuni 10 sau 20 Iulie — 1466. Se lucră multă vreme la dânsa și numai după biruința asupra Tata-rilor, la 3 Septembrie 1469, se făcu sfințirea, fiind de față întreg clerul moldovenesc². La 1471, Ștefan, care obișnuia deci să petreacă și în casele domnești dela Putna, datează de aici o danie către Pobrata³.

Clădirea sfântă a Putnei e astăzi foarte mult schimbată, afară de o ultimă reparație care i-a dat un lustru de nouitate cel puțin jignitor. În veacul al XVIII-lea a dres-o Mitropolitul Iacov, iar în al XVII-lea ea fusese prefăcută, adăugându-i-se acel ciubuc; acel colac împletit care nu-

¹ Ioanichie se întâmpină și până în 17 Novembre 1502; Wickenhauser, *Putna*, p. 183.

² Bogdan, *Vechile Cronici*, p. 145.

³ *Arch. ist.*, I¹, p. 115.

mai în această epocă împodobește liniile bisericilor moldovenești; cele trei mari ferești gotice ornate ale pridvorului ne trimet la epoca lui Petru Rareș și a lui Alexandru Lăpușneanu, cari vor fi avut și ei de lucru aici, la locul de îngropare al lui Ștefan, tatăl unuia și bunicul celuilalt.

În forma ei dela început însă, mănăstirea trebuie să se fi înfățișat mai mică și mult mai simplă, — fiind și cea d'întăiu încercare a lui Ștefan, ca ziditor de asemenea lăcașuri. Un pridvor îngust, în care se intră, nu prin perețele din față, ci prin cel din dreapta, străbătut de o ușă joasă având cadru gotic de linii care se taie între ele în unghiuri drepte la capete, iar la mijloc se apropie unele de altele prin salturi în zigzag, printr'un șir de mici arcuiri. Ușă gotică mai mare, cu linii care se încoardă pentru a se atinge sus, într'o întâlnire de ogivă ruptă. Tindă a femeilor, umbroasă, în care abia se descopăr chipurile de sfinți, zugrăviți în colori întunecate, de albastru și vânăt mai ales. Un naos mai larg, având la dreapta și la stânga strane. Un altar încheind crucea pe care o alcătuieste întreaga zidire. Pe afară ferestruici în același stil ca și ușa de intrare. Contraforturi, răzimători de piatră cioplită, sprijină zidurile, făcute din cărămidă aparentă, une ori smălțuită verde și galben, care alternează cu piatra, scoțând în relief firide ce se întind de obicei într'o singură desfășurare dela temelia de piatră până supt streșina de șindilă ridicată sus și aplecată pentru scurgerea ușoară a ploilor dese prin aceste văi de Carpați. Discuri de smalt, cu stema țerii, cu zmei încununați, cu ostași, cu alte chipuri ce nu se pot desluși, se înfig la întâlnirea arcelor, la linia de supt coperiș, precum și pe turnul unic, suptire, care se ridică pe o dibace potriveală arhitectonică, special moldovenească, de-asupra naosului. Un puternic turn de clopotniță, ridicat din mijlocul zidului de împrejmuire, are aceleași podoabe de piatră săpată și discuri colorate, galbene, brune, albastre, verzi ¹. «Maistori» din Ardeal, Sași, din

¹ V. *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, II, p. 19 și urm.

școala celor cari lucraseră biserica lui Ioan Hunyady la Sântimre ori biserica dela Feleaș, lângă Cluj, în epoca lui Matiaș Corvinul, dăduseră Moldovei această nouă podoabă de artă.

Putna avă în fruntea ei, dela început, un egumen ieromonah, un «popă», căruia i se dă de obicei titlul de «arhimandrit», — «arhimandriți» se numesc apoi, în 1470, și egumenii de Bistrița și Neamț¹, — ce nu se mai întâlnește la noi până în acești ani. Arhimandritul Ioasaf, pe urmă Paisie cel scurt, Spiridon și Siluan păstoresc astfel asupra călugărilor și preoților din satele ce sânt închinete mănăstirii, — luând «dajdea» pentru «prescuri», «lumânări», «grăunte», «hârtie», îngrijindu-se de bună starea în toate privințele a bisericilor și având și judecarea păcatelor duhovnicești, pentru care se luă gloabă². Se poate ca, măcar supt Ștefan însuși, acest arhimandrit să nu fi fost supus poruncilor Vlădicăi, fiind el însuși, ca și egumenul Tismanei oltene, un fel de Vlădică.

Și mai departe călugării caligrafi lucrară în mănăstirea Neamțului, dar odată cu întemeierea Putnei sarcina scrierii letopisetului Domniei și al țerii trecu dela Bistrița niai veche la noua mănăstire domnească. Astfel, într'un stil mai larg, ici și colo cu oarecare avânt, se puse pe hârtie povestea isprăvilor lui Ștefan întemeietorul. S'ar părea că Putna a dat Moldovei, în Domnia lui Bogdan-Vodă Orbul, când acuma Ștefan se odihniă supt lespezile bisericii sale, un Mitropolit, pe David, care muri la 1-iu April 1509³, dar e vorba, cred, de un Vlădică străin, poate Muntean.

¹ Wickenhauser, *Putna*, p. 156-7.

² Dan, *O inspecție ecleziastică din anul 1667*, în «Candela» din Cernăuți, 1908.

³ Ureche, p. 182; cf. Erbiceanu, *Ist. Mitropoliei Moldaviei*, p. LVI și pomelnicul.

CAP. V.

Alte mănăstiri și biserici ale lui Ștefan-cel-Mare.

În părțile de sus ale țerii, Ștefan clădi, la 1488, mănăstirea Voronețului, pe locul unde fusese umila chilie de lemn a sihastrului Daniil, și apoi, pe la 1471¹, mănăstirea de lemn a egumenului Misail. Pe urmă, în deosebite sate domnești ale lui, biserica dela Pătrăuți, din 1487, aceia dela Sânt' Ilie în margenea Sucevei, dela Bădăuți lângă Rădăuți, dela Reuseni, — dreaptă, fără turn — pe locul unde fusese ucis tatăl său, Bogdan-Vodă, pomenesc biruinți pe care le cunoaștem. Altele au legături cu lupte a căror amintire în scris s'a pierdut. Și biserica Mirăuțului, unde slujiă Mitropolitul Sucevei, a trebuit să fie refăcută de dânsul, potrivindu-se poate întru câtvă stilul cel nou după acela al lui Alexandru-cel-Bun, ctitorul dela început².

În Moldova noastră de azi, Ștefan dădă vechiului târg săsesc de odinioară Baia, unde el câștigase marea biruință asupra Ungurilor, în 1467, — o biserică mare, până mai ieri în ruină; la Dorohoiu, târg de popas pentru negustori, a fost înoită de curând o alta, a Sf. Nicolae; cea dela Păpăuți, în margenea târgului de mai târziu al Botoșanilor, are data de Septembrie 1496. În reședința domnească de lângă Bahlui, la Hârlău, se mântui abia la 28 Octombrie 1492 biserica Sf. Gheorghe. Iașului, unde veniau negustori mulți, încă dela începutul veacului al XV-lea, îi dăruî Ștefan altă biserică a Sf. Nicolae făcătorul de minuni, între 1491 și 1493, iar boierul său Ion Tăutul o biserică a Uspeniei, — care se dărâmă mai târziu³. Biserica domnească din Vasluiu e din 1490⁴. Cea dela

¹ Kozak, cap. *Voroneț*.

² Cf. Kozak și critica mea, în *Studii și doc.*, VI, p. 607 și urm.; și separat.

³ *Inscripții*, II, p. 363.

⁴ Melchisedec, *Notițe istorice și archeologice*, București 1885, p. 133.

Huși, atunci numai un sat, pe apa Drăslăvățului, poartă în pisanie data de 1494¹. În satul Borzești din Ținutul Bacăului se face un lăcaș mai simplu, fără strane și fără turn, în 1493-4, iar în târgul chiar al Bacăului, odată un centru catolic și o reședință de episcop, fiul lui Ștefan, Alexandru, ducează biserică încă dela 1491². Piatra își avu o frumoasă ctitorie a lui Ștefan numai în 1497-8³. La Scân-teia, în părțile Vasluiului, este o biserică ce poartă tot semnele epocii lui Ștefan-cel-Mare, a cărei inscripție s'a pierdut însă, ori a fost prinsă cumva în zidărie. Mai sus în același Ținut, avem dela dânsul înalta biserică spațioasă a Dobrovățului, cea din urmă zidire orânduită de Ștefan, — începută la 27 April 1503 și isprăvită de zidărie în anul morții ctitorului, dar nu și de zugrăveală și înzestrare, care se făcură numai de Ștefan-cel-Tânăr, nepotul de fiu al ziditorului⁴. Ceva mai veche, ca una ce a fost mântuită la 1497, e mănăstirea Tazlăului, în munții Bacăului⁵. Pe locul celei mai dureroase înfrângeri și jertfei celei mai scumpe, «bine-credinciosul și de Hristos iubitorul» Domn făcu mănăstirea dela Războieni, a cărei pisanie, din 1496, cuprinde o întreagă povestire a luptei, a «războiului» celui greu împotriva «puternicului Mahmet Împăratul turcesc, cu toată puterea sa răsăriteană», ajutat de «Basarab Voevod, căruia i se zicea Laiotă»⁶. Din nenorocire a căzut sau a fost sfărâmată piatra de amintire a Bisericanilor din Neamț, mănăstire despre care o inscripție foarte târzie spune că a fost zidită și ea «de Ștefan-Vodă sin Bogdan-Vodă»⁷.

¹ *Ibid.*, p. 140.

² *Inscripții*, I, p. 26; II, p. 25.

³ Melchisedec, *l. c.*, pp. 74-5.

⁴ *Inscripții*, II, p. 206.

⁵ *Ibid.*, pp. 220-1.

⁶ *Ibid.*, I, pp. 43-4.

⁷ *Ibid.*, pp. 42-3. La Râmnicul-Sărat se mai păstră singura biserică pe care Ștefan a făcut-o pe pământul muntean, în amintirea unei biruințe. Vandalii moderni au schimbat-o dăunăzi, spre rușinea timpului nostru, cu o zidire nouă.

Și vechile clădiri ale înaintașilor cari apucaseră a zidi și ei din piatră, au fost înoite și făcute mai mari. Neamțul lui Petru-Vodă nu se mai poate vedeă astăzi, dar în locul lui avem înaintea ochilor frumoasa și trainica operă de arhitectură pe care Ștefan puse să o sfințească la 1497, puind o piatră amintitoare, în care se cuprinde o neobișnuită rugăciune către acela care poate «acoperi cu mila sa de acum și până 'n veci» și pe cei mai puternici din stăpânitorii fără durată ai pământului, însă nu se spune nicio vorbă despre cel d'întăiu ctitor bătrân, al cărui mormânt nici n'a fost «impodobit» cu vre-o lespede, ca acela al lui Ștefan fiul lui Alexandru-cel-Bun, mort de sabie și adus aici pentru a fi dat pământului¹. Bistrița lui Alexandru-Vodă se înfățișează astăzi așa cum a înoit-o la 1554 alt Voevod cu acest nume, un nepot de fiu al lui Ștefan-cel-Mare, evlaviosul tiran al boierimii Lăpușneanul, dar o altă prefacere a fost săvârșită încă de Ștefan însuși, care făcù să se sape în litere cirilice cu ductul gotic piatra de mormânt a Doamnei ortodoxe a celui d'întăiu ctitor, Ana, și, neapărat, aceia a domnescului ei soț, — piatră care s'a pierdut însă, fiind înlocuită cu o alta, a Doamnei lui Ștefan Lăcustă, fără a se atinge totuși postamentul săpat frumos cu pozoabe gotice². Pobrata a fost mărită de Petru Rareș la 1530, dar piatra, aflătoare până mai ieri afară, lângă zidul din dreapta³, a mamei lui Ștefan-cel-Mare, Doamna Oltea, trebuie să fi fost lucrată prin evlavia recunoscătoare a marelui ei fiu, care e pomenit cel d'întăiu în izvodul dela proscomidie, făcut tot de Rareș⁴; și inscripția de pe locul de odihnă al unui «Petru fiul lui Ștefan-Voevod cel Bătrân» vine tot dela al doilea ziditor al Pobratei⁵. Moldovița bu-

¹ Melchisedec, *l. c.*, pp. 1-2, 5.

² *Inscripții*, I, p. 37 și urm.

³ Acuma e strămutată innăuntru, după o serbare comemorativă în August 1908.

⁴ *Ibid.*, p. 57.

⁵ *Ibid.*, pp. 59-60.

covineană, care e, așa cum se vede astăzi, o fundație a lui Rareș, a primit și ea chip nou, potrivit cu o vreme mai glorioasă, dela același strălucit ziditor din nou și înouitor al lăcașurilor celor mai vechi; mănăstirea a și fost darnic înzestrată de Ștefan, care prevedeă, prin uricul său dela 1488, că egumenul și părinții sânt datori a-i face slujbă de noroc și biruință odată pe săptămână, de Luni sara până Marți dimineată, la liturghie, dându-se atunci călugărilor, din dărnicia domnească, și câte un păhar de vin, iar, după moarte, aceleași rugăciuni, precum și pomenirea la ziua izbăvirii, pentru odihna sufletului său ¹.

Și dintre boierii lui Ștefan se găsiră câțiva ca să meargă pe urmele lui făcând biserici în nădejdea iertării greșelilor. În micul lăcaș, plin de umbră și umezeală, dela Dolhești pe Siretiu se odihnește sora lui Ștefan, Maria, soția lui Șendrea Portarul de Suceava, moartă la 27 Martie 1486, și, în fața ei, Șendrea însuși, care a zidit biserița, anume pentru îngroparea mlădiței Domnilor moldoveni ². Și Tăutul, (†1501), credincios Logofăt al bătrânețelor lui Ștefan, își făcu biserica, la Bălinești din Ținutul Dorohoiului, pe la 1494, cu mulți ani înainte de moartea stăpânului său ³; toți Tăutuleștii dorm în cuprinsul acestei mănăstiri a neamului lor.

CAP. VI.

Biserica latină supt Ștefan-cel-Mare. Resumat.

Și în altă țară românească Ștefan ajunge, nu numai ctitor de biserică, dar și *intemeietor de episcopie*. La împăcarea lui cu Matiaș Corvinul, în 1475, i se dăduseră «moșii de adă-

¹ Wickenhauser, *Moldowitza*, pp. 70-72.

² *Inscripții*, I, pp. 62-3.

³ Melchisedec, p. 292 și urm.; *Etymologicum Magnum*, II, la «Bălinești».

post» în Ardeal : Cetatea-de-Baltă pe Târnave și, la Nord-Ostul provinciei ardelenesti, Ciceul. De aceasta se țineau nu mai puțin de șizeci de sate, și pentru dânsule se așezară călugări și un egumen la Vad, pe Someș, unde Ștefan făcù și o înaltă biserică de piatră pe care o avem și până astăzi ¹.

Până atunci în Ardeal nu erau decât mai mult Vlădici rătăcitori, cari străbăteau țara hirotonisind preoți și împărțind antimise slavone sau grecești. Astfel întâlnim la 1456 pe un Ioan, venit tocmai din Caffa Crimeii, unde, supt scutul Genovesilor, locuiau tot felul de neamuri, cu legile lor deosebite. Cârmuirea catolică a lui Ioan Hunyady, care eră sprijinit de vestitul călugăr Ioan de Capistrano, îl prinse și-l trimese la Roma ². Craiul Mateiaș încercase a face rânduială aducând în Ardeal pe Grecul unit Macarie, care stătea în satul Galați lângă Bistrița în 1466 ³. Vlădica de Vad, hirotonisit la Suceava, veni îndată după aceasta. Concurența Grecului Marcu, care se așeză la Feleac lângă Cluj și-și făcù acolo o biserică gotică, nu eră de temut, cu toate că el își lăsă un urmaș episcopal, pe fiul preotului român în casa căruia stătea și care din Danciu se făcù Daniil ⁴. Episcopii de Vad apar apoi cu numele lor, cum se va vedeà, în vremea lui Petru Rareș.

Astfel Ștefan-cel-Mare dăduse Moldovei organizarea definitivă a ierarhiei bisericești, liberarea de supt controlul Patriarhiilor răsăritene, în ale căror contribuții vedem cum intră Domnia și, în sfârșit, clădiri de artă originală și potrivită, în fiecare oraș mai mare al țerii și pe fiecare loc însemnat printr'o întâmplare, tristă sau glorioasă, în

¹ V. *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, p. 488 și urm.

² *Sate și preoți din Ardeal*, pp. 12-3, și *Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Ac. Rom.» pe 1904.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

legătură cu desfășurarea mai nouă a principatului moldovenesc.

În multele lui încurcături și greutăți, el a făcut numai rare ori o politică religioasă provocată de interesele sale politice, care-l puteau îndreptă câte odată către Puterile catolice. Când, în 1476, bacalaureatul în decrete Petru de *Insula* merse la Roma pentru a cere ajutor dela Papă împotriva Turcilor cari amenințau Moldova cu peirea, Sfântul Scaun făcù din acest trimes, — de bună seamă după chiar cererea lui, — un «episcop al Moldovei», atribuindu-i ca reședință Baia. Neaflând acolo destui credincioși și destule mijloace de traiu potrivit cu demnitatea lui cea nouă, Petru, un Italian, se strămută, încă în cursul acestui an 1476, în Cetatea-Albă, care avea destui latini, cu așezarea statornică sau în trecere, pentru negustorie. Când acest mare portal Moldovei ajunsese în stăpânire turcească, Petru căzù în robie sau trebui să plece. Alți «episcopi moldoveni», cari se ivesc cu numire dela Roma, până la moartea lui Ștefan, au tot așa de puțin un rost real între Români sau străinii de altă lege de pe pământul lor ca și episcopii de Siretiu sau cei de Argeș, a căror serie urmează și mai departe, făcând ca un titular fără reședință să urmeze altui titular zădarnic ¹.

¹ Studii și doc., I-II, xxxvii-viii; Le Quien, *Oriens christianus*, III, pp. 1119-20: Toma de Zagrodino, Predicator, numit episcop de Siretiu la 20 Septembre 1497.

PARTEA A IV-a.

BISERICA MOLDOVENEASCĂ

SUPT

PETRU RAREȘ.

CAP. I.

C l ă d i r i i.

Impulsul dat de Ștefan-cel-Mare în atâtea direcții ale vieții bisericești dă rezultate și după dispariția lui în 1504. E adevărat că fiul său Bogdan, ocupat cu alte interese și alte ambiții, nu se înseamnă decât prin anume danii de odoare și câte 800 de zloți, la Rădăuți, la Roman, la Putna și aiurea, danii pentru care, ca și Ștefan în vremea sa, el cere slujbă în viață și după moarte în Dumineca a treia de după Paști, poate ziua nașterii sale, arătând anume din ce va consista această slujbă bine plătită¹. Și biserița din Ițcani, cu pietre de mormânt din vremea sa², trebuie să fie ctitoria vre unui particular, dintre bogații târgoveți ai Sucevei vecine; dela Bogdan-Vodă însuși n'a rămas nicio clădire bisericească nouă.

Ștefăniță, copilul nevrâstnic și urmașul lui Bogdan, n'are mai mult răgaz pentru asemenea lucrări de artă pornite dintr'o rodnică evlavie. El mântuie însă biserica Sf. Gheorghe din Suceava, începută de tatăl său, biserică în care se așează Mitropolia. Isprăvi Dobrovățul în ce privește zugrăveala și odoarele³. Dar sfetnicul, care avu grija Moldovei în anii de tânăra vrâstă ai Domnului și care primi pentru aceasta răsplata tăierii capului și a stârpirii

¹ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 153-5; cf. Dan, *Putna*, p. 215.

² V. Kozak, cap. respectiv.

³ V. și mai departe, pentru Mitropolie.

neamului său, Luca Arbure Hatmanul, își făcù biserică, într'o vale a Bucovinei de astăzi ¹. Dela Gavril Troțușanul († 1541), alt boier al lui Ștefan-cel-Tânăr, este biserica dela Părhăuți, asemenea cu cea dela Borzești a bunicului său, dar având două rânduri de ferești într'un pridvor, care cuprinde la mijloc, între ele, inscripția ². La Vălenii sau Șcheaii din Roman se pomenește ca ziditor Cozma Șarpe, Postelnicul lui Ștefan-cel-Mare și, apoi, fugarul înaintea urgiei acestuilalt Ștefan ³. Dărnicia față de Dumnezeu începeă să treacă, — de alminterea ca și puterea politică, — dela Voevod la boierii săi.

În amândouă privințele, Petru Rareș, adevărat fiu, harnic și mândru, al lui Ștefan-cel-Mare, înviește zilele acestuia. E însuși un ziditor de biserici nouă. Dacă, în părțile de sus ale țerii, frumoasa mănăstire a Humorului se datorește Marelui-Logofăt Teodor, om cu oarecare cultură slavonă ⁴, Domnul însuși avù tragere de inimă să «împodobească» Voronețul părintelui său. Zugrăvelile frumoase pe fond albastru blând, care se obișnuiau supt Ștefan, sânt o învoire ce caracterizează această epocă, în care meșterii zugravi veniau după mării meșteri pietrari pentru a statornici în arta răsăriteană un nou tipic moldovenesc. Străni, catapitezme săpate, frontispicii de lemn sculptat și aurit de-asupra ușilor se adaug la acest semn deosebitor.

«Împodobirea» aceasta a Voronețului nu e însă numai fapta lui Rareș, nu e chiar, în rândul întâi, fapta lui, ci a Mitropolitului Grigorie, Grigorie Roșca, «vărul lui Pătru-Vodă Rareș, din Voroneț de postrig» ⁵. Și, pentru a se ajunge la el, trebuie cunoscuți Mitropoliții cari urmează lui Gheorghe.

¹ Cf. Kozak, cap. I și *Studii și doc.*, VI, pp. 608-9; cf. Iorga, *Neamul românesc în Bucovina*, p. 69.

² *Ibid.*, locurile respective; cf. și Dan, *Putna*, pp. 66-7.

³ *Inscripții*, I, p. 18.

⁴ Aceleași cărți ca în nota 1, la locurile respective.

⁵ Dinulescu, în *Candela*, IV, p. 147.

CAP. II.

Urmașii Mitropolitului Gheorghie. Teoctist al II-lea.

Al doilea Teoctist, fostul egumen dela Neamț — aproape șeptesprezece ani — și episcop de Roman, alți opt, a fost după moartea lui Gheorghie mult timp Mitropolitul lui Bogdan-Vodă și al lui Ștefan-cel-Tânăr, ba chiar al lui Petru Rareș. El muri numai la 15 Februar 1528, ca schivnicul Teodor¹. Avea lângă el în soborul arhieresc al Moldovei pe Macarie de Roman², pomenit la 1513-4, apoi pe urmașul acestuia, Dorofteiu, amintit la 1528, pe Pahomie de Rădăuți, ce se întâmpină la 18 Novembre 1504³, și pe cel ce vine după dânsul, Teofan, care se ivește documentar numai la începutul anului 1528⁴. Dorofteiu și Teofan erau de față, împreună cu Macarie, egumen de Bistrița și cu Acachie de Putna, păstorii celor două mănăstiri domnești, în Suceava, de bună seamă chiar în chiliile dela Mirăuți, când, în 1528 încă, Teoctist muri⁵.

Rareș eră, de puțină vreme, Domn atunci, și el porunci să se facă alegerea noului Mitropolit de către soborul Vlădicilor moldovenești, la care credem că luau parte și arhimandriții celor două necropole, cu cari se putea completă numărul cerut de episcopi hirotonisitori, în lipsa unuia din cei trei orânduți de Ștefan. În adevăr, supt Lăpușneanu, cu treizeci de ani mai târziu, lipsind și Vlădica de Rădăuți și cel de Roman, Domnul, care «face soborul», «alege» (избер) totuși «patru episcopi» și aceștia

¹ Bogdan, *Cron. mold.*, p. 154.

² *Cron. Rom.*, I, p. 154.

³ Wickenhauser, *Radautz*, p. 11 și urm.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ist. lit. relig.*, p. 44, nota 3.

«întăresc» (поставиша) pe cei doi cari lipsiau din cercul ierarhilor moldoveni ¹.

Până la alegerea unui urmaș al lui Teoctist locul de Mitropolit îl ținură, data aceasta, cei doi episcopi, cari întăresc, la 16 Ianuarie 1528, dania unui călugăr din Neamț ².

La alegere ieși Calistrat, necunoscut ca episcop la Roman ori Rădăuți, pe care-l întâlnim într'o notiță slavonă pe un manuscris aflător astăzi în Biblioteca Academiei Române ³. Pomelnicul mai târziu al Mitropoliei cuprinde numele lui ⁴. După Calistrat, — despre care nu știm nimic mai mult —, vine, în sfârșit, Teofan dela Rădăuți ⁵, care păstoriă încă la 1538 sau 1539, toamna, când Domnia d'întăiu a lui Petru Rareș se isprăvise ⁶. Iar, la Roman episcopul Dorofteiu, care se mai întâmpină la 1529 ⁷, se retrase la schimnicie pentru a face loc celui d'întăiu episcop de nouă carte sârbească, lui Macarie.

Trăinicie, strălucire, influență asupra afacerilor țerii a avut însă numai acel Grigorie, văr al lui Petru-Vodă, văr după mamă, despre care a fost vorba mai sus. Pornit din Pobrata, el stăpâni acolo ca egumen nu mai puțin de douăzeci și trei de ani. În acest timp se făcù, prin osteneala lui, și după îndemnul lui chiar, însă cu cheltuiala Domnului celui nou, abia venit în Scaun de vre-o doi-trei ani de zile, mănăstire nouă Pobrata, «din pajște», adecă din temelie chiar ⁸,

¹ O alegere de episcopi moldoveni în 1557-8; retipărire din Răvașul (Cluj), 1907.

² L. c. pe p. 105, nota 5.

³ Ms. 38 slavon; cf. *Ist. lit. rel.*, p. 44 și nota 4.

⁴ Erbiceanu, l. c.

⁵ Wickenhauser, *Radautz*, pp. 13-4.

⁶ Biserica dela Horodniceni e sfințită la 8 Novembre 7047 (1538-9), «în zilele lui chir Teofan Mitropolit al Sucevei»; *Inscripții*, I, p. 64; Teofan a fost și dăruitor al Voronețului; v. Kozak, l. c.

⁷ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 159-60.

⁸ Cf. mărturisirea lui Grigorie, în *Arch. ist.*, I², p. 22 și inscripția dela Pobrata, *Inscripții*, I, p. 56, no. 11.

în Octombrie 1530. Petru-Vodă și soția sa Elena își gătiră și pietrele de mormânt, frumos lucrate din marmură, care se văd până astăzi. Astfel se răpia Putnei, unde se îngropaseră Domnii și rudele lor până atunci, dreptul pe care și Putna-l luase dela Bistrița lui Alexandru-cel-Bun ¹. Grigorie se întoarce după încheierea arhipăstoriei lui în frumoasa mănăstire de pe malul Siretiului, pe care o înzestrăse și cu avere nouă, descurcându-i pe cea veche, pierdută în parte, și unde-și hotărâse și ziua de pomenire, de Sf. Grigore Teologul, ocrotitorul său ².

Grigorie a fost și înoinitorul Voronețului, la care a înădit un pridvor răzimat pe două contraforturi cu frumoase fești gotice mari și pe care l-a acoperit cu cea mai strălucită zugrăveală ce se vede la vre una din vechile noastre biserici. Mulți ani de zile după aceste lucrări orânduite de dânsul, el fû Mitropolitul lui Petru-Vodă, în a doua Domnie, dela 1541 până la sfârșit, apoi al fiului său Ilie, numit după turcirea lui: Mehemed sau «Mahmet», și al celui alt fiu al lui Petru, Ștefan, care fû înmormântat la Pobrata, ba chiar al cumnatului cu de-a sila al acestora, Alexandru Lăpușneanu, soțul Domniței Ruxanda. Se împacă, un timp, și cu Domnia aventurierului Despot, pe care el îl sfinți ca Ioan-Vodă, dar înaintea faptelor vrăjmășești față de ortodoxie ale noului stăpânitor Grigorie părăsi Scaunul arhipăstoresc, în care se așeză acum un al doilea Teofan ³.

Urmașul lui Grigorie, Teofan, ca și contemporanii săi dela cele două episcopii ale țerii, face parte însă din alt curent bisericesc, a cărui obârșie trebuie să o căutăm în Țara-Românească.

¹ *Ibid.*

² *Ibid.*

³ *Studii și doc.*, VI, p. 648. Grigorie muri numai la 5 Februar 1570 (*ibid.*).

În legătură însă cu vechea datină a călugăriei răzimate mai mult pe evlavie și pe dărnicie în a clădi decât pe cărturărie și pe scrisul nou, e întreaga operă de ctitori a lui Petru Rareș însuși și a lui Alexandru Lăpușneanu, cu cari se și încheie epoca mai bogată și mai glorioasă din arta religioasă a Românilor în Moldova.

CAP. III.

Clădirile bisericesti din epoca lui Petru Rareș.

La Suceava Doamna lui Petru-Vodă, Elena, își face, într'un târziu, la 1551, biserica ei pe lângă Mirăuțul Mitropolitului și Sf. Gheorghe, care ar fi singurul prinos al lui Ștefăniță, dacă nu e, prin pretacere, și un dar al Lăpușneanului, cum pare că arată stilul. Petru însuși înalță biserica Sf. Dimitrie din același oraș, puternică zidire cu trei largi ferestre gotice înflorite în fruntea pridvorului. La Botoșani, dela Doamna Elena, fată de Despot sârbesc, dar care zidia după vechiul obicei al țerii, vine biserica dela 1540-1, închinată Sfântului Gheorghe, și cea a Uspeniei sau Adormirii, care poartă leatul de zidire 1552, amândouă din timpul când Doamna nu mai avea acuma nici soț, nici fii, — măcar fi de legea ei, lângă dânsa¹. La Baia, în apropierea ruinelor lui Alexandru-cel-Bun, ocrotitor al catolicismului, și ale lui Ștefan-cel-Mare, amintitorul de biruință, Petru-Vodă însuși face o biserică a Uspeniei, la 1532². În Târgu-Frumos, clădirea Sf. Paraschive îi pomeneste numele; în Hârlău, bisericuța lui Ștefan e întrecută prin biserica mai mare a fiului său, cu hramul Sf. Dimitrie, care ni s'a păstrat însă numai în refacerea lui Iordachi Cantacuzino³; mama Voevodului, Maria, fusese doar, în ceasurile care nu erau ale

¹ *Inscripții*, I, pp. 220-1.

² *Ibid*, p. 63, 0 144.

³ *Ibid*, II, p. 291; I, p. 8.

lui Ștefan-Vodă, soția unui «târgovăț din Hârlău»,¹ spune, păstrând o veche poveste, cronicarul Ureche. Dar mai departe nu se coboară ctitoriile lui Rareș; nu le aflăm nici la Piatra, nici la Iași, nici la Bacău, nici la Vaslui, nici prin unghiuri, potrivite pentru mănăstiri, ale Țerii-de-jos.

La Iași însă lângă Sf. Nicolae cel domnesc al lui Ștefan-cel-Mare, boierii Iurie și Danco înalță o clădire nouă, în stil mai larg și mai împodobit cu chipuri de sfinți, la 1541¹. La Horodnicenii Sucevei ziditorul e alt boier al lui Rareș, Vistierul Matiaș, care-și mântuie lăcașul la 1538-9, când era încă Mitropolit Teofan². Pângărații din Neamț ființau ca mănăstire bine orânduită, cu doi proegumeni, mulți ieromonahi, ierodiaconi și destui călugări «cărturari și proști», la 1540—1³. Frumoasa mănăstire Râșca, din părțile Sucevei, o făcu însă, precum se va vedea, Macarie, episcopul de Roman.

Alexandru Lăpușneanu a durat o singură mănăstire, în amândouă Domniile sale, Slatina, care era isprăvită la 1561⁴, așezându-se ca stăpân peste biserică și chilii călugărul Nil. Aici zace Alexandru-Vodă însuși, «monahul Pahomie», și, din neamul său, fiicele Teofana și Teodora, pe lângă fiul unei a treia fete, Cneajna, anume Dumitrașco⁵.

Cu această măreață clădire se mântuise era prinosurilor în piatră aduse Dumnezeirii ocrotitoare. Doar dacă trebuie să se mai adauge biserica Precistei din Roman, făcută de văduva Doamnă Ruxanda la 1568⁶.

¹ *Ibid.*, II, pp. 134-5.

² *Ibid.*, I, p. 64.

³ *Arch. ist.*, I², pp. 26-7, no. 295.

⁴ *Inscripții*, p. 46.

⁵ *Ibid.*, p. 46 și urm.

⁶ *Ibid.*, II, pp. 22-3.

CAP. IV.

Petru Rareș și Biserica Ardealului.

Petru Rareș a fost și un râvnitor de stăpânire ardelească.

A păstrat Ciceul și Cetatea-de-Baltă și a mai adaus la provincia pârcălabilor săi din unghiul nord-ostic al Ardealului cetatea Ungurașului, târgul Retegului și oarecare drepturi asupra Bistriței, pe care însă, cu toate amenințările sale lăudăroase, nu putu s'o ieă. Vlădicii lui de Vad păstoresc slobod în aceste părți, în legătură canonică deplină cu Mitropolii din Suceava, un Teofan, un Grigorie.

Vlădica Ilarion apare la Vad în 1523, încunjurat de popii Matei, Șandru și Petru, cerând voie Bistrițenilor să facă o mănăstire nouă între Hârdău și Telciu¹, mănăstire care se întemeie, în adevăr, și fū prădată de hoți la 1526². Varlaam, alt episcop de Vad, se întâmpină încă dela începutul Domniei lui Rareș, de la care primește, în 1527, o cărjă³.

Urmașul său Anastasie, un cleric deprins la războaie, care alergă înaintea Domnului său când el treceă munții pentru lupte, face o danie de ughi Putnei⁴, pentru a-și aveă și el ziua de pomenire acolo: pare să fi ieșit el însuși din această mănăstire domnească⁵.

Apoi, supt Rareș și fiii lui, îndeplinesc datoriile lor de episcopi un Tarasie (din Iulie 1546) și un Gheorghie (numit în Ianuar 1550)⁶, episcopi de Vad sau de «Rhew»,—ziși și astfel după felul cum străinii numiau Vadul.

¹ Ștefan-cel-Mare și Mihai Viteazul ca întemeietori, etc., p. 18 și urm.

² *Ibid.*

³ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. XIV.

⁴ Dan, *Putna*, p. 216. Originalul se află acolo, și a fost copiat de d. I. Bogdan.

⁵ V. pentru el Ștefan-cel-Mare și Mihai Viteazul, ca întemeietori, etc., l. c.; *Doc. Bistriței*, I, II, tabla; cf. *Sate și preoți*, p. 17.

⁶ *Ibid.* Tarasie e numit de Petru-Vodă la 20 Iulie 1546, iar Gheorghie de Ilie, fiul lui Petru, la 5 Ianuar 1550.

PARTEA A V-a.

CURRENTUL CEL NOU DE CULTURĂ
SLAVO-GRECEASCĂ
ÎN EPOCA LUI NEAGOE-VODĂ.

CAP. I.

Alcătuirea noului curent slavo-grecesc în Țara-Românească.

În veacul al XV-lea, și mai ales în a doua jumătate a lui, principatul muntean decade în toate privințele, deci și în privința bisericească. Supt Domni cari se schimbă răpede, se strecoară cârmuiri sufletești fără nicio însemnătate, care nu lasă totdeauna măcar numele ierarhilor. În puținele documente din acest timp abia dacă se pomeneste numele lui Macarie, Mitropolitul lui Radu-cel-Frumos, și al Mitropolitului lui Basarab-cel-Tânăr, iarăși Macarie, care se întâmplă într'un act din 23 Mart 1482¹. Un Iosif s'ar mai întâlni în documente și condici la 1465, după Lesviodax, un cercetător al lor, care înseamnă pe un Macarie la 1442 și pe cellalt numai în 1483².

În sfârșit, Mitropolitul Teodor figurează înainte de c. 1510 în pomelnicul cel mai bun și sigur al Mitropoliei din Târgoviște³.

O schimbarea trebuia să se facă pentru a ridică această-laltă Biserică românească la însemnătatea pe care o avuse în anii începuturilor. Putința unui curent de regenerare plecat din mijlocul chiar al clerului muntean eră înlăturată. O înrăurire învietoare trebuia să vie deci de peste hotare.

La sfărâmarea definitivă a Statului sârbesc, unele elemente dintre clerici și fruntași au trebuit să treacă firește la noi, pe când alții, mai însemnați, se adăpostiră în Ungaria, pe pământurile dobândite aici de Brancovicești, ultimul neam care a stăpânit la Sârbi. Împotriva Turcilor luptă astfel cu Vlad Țepeș, în calitatea lui de căpitan al oștilor pră-

¹ Lăpădatu, *Vlad Călugărul*, p. 31.

² P. 397. Scrisori nedatate dela un «Macarie Mitropolitul Ungrovlahiei» (1840) la Bogdan, *Relațiile Țerii-Românești cu Brașovul*, I, București, 1905, pp. 279-81.

³ *Studii și doc.*, V, p. 629, nota 1.

dalnice ungurești, un Despot Vuc, zis Zmeul, și neamul puternic al Iacșicilor.

Radu-cel-Mare, Domnul bogat, evlavios și slăbănog de picioare, care pe la începutul veacului al XVI-lea stăpâna principatul muntean, trebuia să caute a se folosi de clericii sârbi pe cari nenorocirile țerii lor îi aruncaseră în lumea largă. Radu era fiul unui om care, înainte de a lua puterea, la bătrânețe înaintate, fusese călugăr mulți ani de zile, și de aceia și ca Domn e cunoscut supt numele de Vlad Călugărul; Vlad-Vodă clădi două mănăstiri, pe când înaintașii săi mai apropiați n'au lăsat niciuna, căci dela Radu-cel-Frumos n'a rămas decât amintirea mănăstirii Tânganul, astăzi înlocuită printr'o biserică de sat. Dela fostul Călugăr, al cărui gând rămăsese îndreptat către Dumnezeu, avem mănăstirea Glavaciocului, în care a fost și îngropat —, mănăstirea e prefăcută de Constantin Brâncoveanu —, și schitul Babele, care nu se mai păstrează ¹. Cea d'intâiu rămase neisprăvită, și nici Radu-Vodă, ocupat aiurea, n'a putut s'o acopere cu chipuri de sfinți, lăsând această grijă lui Neagoe Basarab și lui Radu Paisie, ceilalți doi din șirul Voevozilor evlavioși înainte de toate ai Țerii-Românești, călugări sau fii și ucenici de călugări. La schitul Babele, mântuit în 1492-3, se pomenesc, pe lângă numele Voevodului ctitor și al egumenului Visarion, și acela al lui Radu și al unui frate, necunoscut de aiurea, al acestuia, Mircea, precum și numele Mitropolitului Ungrovlahiei Ilarion, care nu se mai întâmpină aiurea ². Și la mănăstirea Govora, de peste Olt, umil schit de lemn, Radu-cel-Mare e pomenit ca înoințor, de inscripția mai târzie, dela Constantin Brâncoveanu ³, și meșterii Brâncoveanului l-au și zugrăvit pe ziduri: încununat, în haina de brocard roșu și verde, cu blană de samur, guler răsfrânt, cu mărgăritare cusute pe mâneci, cu lungi bucle de

¹ Lăpădatu, l. c., pp. 47-9.

² *Ibid.*

³ *Inscripții*, I, p. 178.

păr făcute cu drotul și cu acei coturni roșii cari amintesc datina împărătească bizantină; Doamna Catalina, purtând pe frunte un văl alb vărgat ce-i cade pe umeri, se vede lângă soțul ei ¹. Încă de pe timpul lui Radu, miile de aspri din Vistieria muntenească începuseră a călători la locurile de închinăciune ale Sfântului-Munte Atos, alegându-se mănăstirea rusească, slavonă, Rhosikon, precum și cea a Sf. Ilie și Filoteu ².

Fiul mamei Epraxia și al lui Vlad Călugărul, podagrosul care străbate țara în căruță, spre a împărți dreptatea din cel mai curat izvor al ei, trebuie să se deosebească, și el, mai ales prin evlavie. A făcut, la rândul lui, un sfânt lăcaș, dar numai unul, asupra căruia a grămădit toată bogăția ce-i stătea la îndemână. Pe un deal, de-asupra Târgoviștii și cursului Ialomiței, în mijlocul viilor domnești, el înalță, înlocuind o veche bisericuță ce ființa încă la 1431 ³, o strălucită biserică într'un stil nou, deosebit de al înaintașilor. Un pătrat de marmură albă, scumpă, adusă foarte de departe; două turnuri mari în față, de-asupra pronaosului, un mai mare turn în fund; firide, în două rânduri, ca la bisericile lui Ștefan-Vodă, și linii în relief, care le deosebesc, încingând biserică; roate săpate 'n piatră în locul discurilor de smalt obișnuite 'n Moldova; arabescuri de sculptură migăloasă, gingașă pe linia ultimă a frontonului rotunzit sus, precum și pe baza turnurilor, în sfârșit în jurul ferestrelor și pe cele două registre cu inscripție la dreapta și la stânga ușii de intrare, care se deschide în chiar perețele frontonului ⁴. Spirit răsăritean din minunatele biserici bizantine și bizantine-armenești, săpate ca o horbotă, și spirit apusean, venețian, spirit al Renașterii, cu liniile arhitectonice simple și

¹ *Ibid.*, p. 179.

² Cipariu, *Archivu*, pp. 198-9, după Uspenschi; v. și Langlois, *Le Mont Athos*; cf. *Conv. lit.*, XXXVI, p. 959.

³ *Inscripții*, I, p. 98.

⁴ V. *Floarea Darurilor*, II, sau Iorga, *Istoria Românilor*, Văleni, 1908, p. 349.

armonioase, cu frumoasele slove rotunde, întipăresc această biserică măreață cu un caracter particular.

Inscripția din 1501 a bisericii, lucrata timp de doi ani de zile, pentru a fi împodobită «cu toate bunățile și cu mari frumusețe», — afară de zugrăveală, care rămase pe seama lui Neagoe-Vodă —, are o stilizare bogată, mai grea decât în bisericile lui Ștefan, care, în toate ctitoriile sale afară de a Neamțului, spunea laconic numele întemeietorului, hramul bisericii și veleatul¹. Încă de atunci înrăurirea literară a Bisericii sârbești începea să se simtă².

CAP. II.

Patriarhul Nifon și organizarea Bisericii muntene.

Peste un an de la sfințirea mănăstirii Dealului, de episcopul ce va fi fost atunci, ajungea din nou la cârmuirea arhipăstorească a Răsăritului grecesc și a țerilor în legătură cu dânsul un bătrân cleric, Nifon, Sârb după tată, Grec din Peloponez după mamă, care mai stătuse în Scaunul ecumenic de două ori, dela 1486 la 1489 și dela 1497 la 1498, având, neapărat, multe și dese legături cu principatele noastre. Nifon nu eră un om de o viață sfântă mai presus de orice îndoială și critică: se dăduse în 1486 drept ruda Patriarhului Simion, care murise atunci, și cu false mărturii izbuti să se puie în stăpânirea averii lui. Pentru aceea și fost izgonit întâia oară de pe tronul patriarhal, pe care totdeauna a trebuit să-l apere împotriva multor concurenți,

¹ *Inscripții*, I, pp. 98-9.

² Ar fi interesantă forma d'întăiu a mănăstirii Nucetul, clădită de pârcalabul de Poienari, Gherghina, care ținea pe Neaga, poate sora lui Neagoe; cf. *Inscripții*, II, pp. 362-3; Nicolaescu, *Documente slavo-române*, București, 1905, pp. 8-11. Ei avură și o fată Neaga. Se pare că Gherghina eră frate cu Rada, mama lui Radu-cel-Mare; *ibid.*

ceia ce lămurește și scurtimea celor trei cărmuriri ale sale¹. Totuși Nifon eră un om foarte învățat și un bun organizator. La ultima lui cădere, Radu, care prin daniile sale către Muntele Atos și Locurile Sfinte intrase în strânse legături, ca și tatăl său, Vlad-Vodă, cu ierarhia grecească, pofti pe Nifon să vie la dânsul în țară pentru a dà vieții bisericești a Românilor munteni o alcătuire statornică. Astfel el voiă să puie Țara-Românească la același nivel cu Moldova, pe care Ștefan-cel-Mare știuse a o înzestră cu episcopiile trebuincioase, legate canonic între ele.

Nifon eră cu deosebire pregătit pentru un rol ca acesta. Sârbul după tată învățase călugăria dela un călugăr dela Vatoped din Atos; îl hirotonisise diacon Nicolae patriarhul Ohridei, «al Iustinianeii cei d'intăiu și al tuturor Bulgarilor și al Sârbilor și al Albaniei și al altor laturi», către care se îndreptară «toate bisericile pravoslavnicilor», scrie biograful lui Nifon. Mai departe, el fusese duhovnic al vestitului Scanberbeg, apărătorul Creștinătății în Albania liberă, supusă tot Ohridei, apoi ucenic și tovarăș al lui Zaharia, care fù și el Patriarh în acest Apus balcanic al Slavilor și ajunsese întâmplător la Constantinopol, când Sultanul Mohammed scoase pe Zaharia în folosul ocrotitului său, Marcu, și sili astfel pe cel d'intăiu sa vie la Împărăție pentru a se îndreptăți. Petrecuse, în sfârșit, până a nu ajunge Mitropolit de Salonic și patriarh, timp îndelungat în mănăstirile din Atos, unde-și desăvârși pregătirea în credință și cultură.

Atosul se ținea însă în parte și cu asprii lui Vlad-Vodă și ai lui Radu-Vodă, și Domnii Moldovei îl împodobiseră cu dărnicie: la Zograf, mănăstirea Bulgarilor, eră turnul lui Ștefan-cel-Mare, cu «far pentru corăbii», făcut în 1474-5 și înouit de fiul ctitorului, de Bogdan, la 1516-7; însăși biserica Zografului a fost făcută din nou, din temelie, de Ștefan, al cărui chip, în calitate de ctitor la Dobrovăț și

¹ Banduri, *Imperium orientale*, reprodus în *Magazinul istoric*, IV, p. 373, nota. Cf. și Gelzer, *Achrida*.

Căpriana, se și vede pe ziduri, lângă ale lui Lăpușneanu și Vasile Lupu; și trapezăria e o fundație moldovenească. Bogdan începuse și biserica dela Dochiariu, pe care o mântui numai Lăpușneanu, la 1567. Petru Rareș adăugise danii la Sf. Ioan Botezătorul, care păstrează chipul său ¹.

În Nifon deci, ca și odinioară în Nicodim, căruia nu-i eră asemenea însă în smerenie și despreț pentru bogăția lumii, se îmbinau cele două neamuri ca și cele două curențe ce se luptau pentru întâietate: grecismul, din Constantinopol și Atos, și slăvonismul din părțile de pe lângă Dunăre ale peninsulei balcanice, cu aceiași îndreptare, către situația politică autonomă și către bogatele mijloace bănești ale țerilor românești.

Radu «ceru» pe Nifon dela Sultan, și cererea i se îndeplini. Eră să fie, după spusa lăudătorului său măcar, «îndreptător și învățător de legea lui Dumnezeu, tată și păstor și solitoriu la Dumnezeu». Deocamdată chemarea lui eră să adune sinodul de organizare bisericească. Mitropolitul muntean lipsiă; episcopi de Severin nu se mai numiau de mult; eră o adâncă decădere în Biserica țerii. Nifon făcu deci adunare numai cu «toți egumenii dela toate mănăstirile țerii Ungrovlahiei și tot clirosul bisericii, cu Domnul și cu toți boierii, cu preoții și cu mireni». Cu ei toți împreună dădu el astfel așezământul statornic pentru Mitropolia țerii, pentru episcopia olteană a Severinului, pentru episcopia dela Răsărit, care fu așezată în vechiul târg de către hotar, al Buzăului. «Hirotoni», scrie panegiristul, «și doi episcopi, și li deade și eparhie hotărâtă, care cât va birui».

Nifon rămase și mai departe în țeară, ceia ce se pare că nu eră în gândul Domnului care-l «ceruse» numai pentru un anume scop, acum îndeplinit, iar nu pentru a fi ținut fără capăt, cu atâta cheltuială. Cel d'întăiu între

¹ Burada, in *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I, p. 397 și urm.

² *Viața și traiul Sfinției Sale părintelui nostru Nifon*, de Gavriil Protul Sfetagorei, București, 1888, la început; cronică lui Stoica Ludescu, in *Magazin*, IV, p. 234 și urm.

egumenii dela Atos, Gavriil, care a povestit și viața acestui Sfânt nou, caută însă a lămuri altfel plecarea acestui străin trufaș, care trebuie să fi privit țara cu toate ale ei ca un loc sălbatec, vrednic de a fi lovit cu asprime pentru «păcatele» sale cele multe: Nifon ar fi cerut Domnului să despartă pe sora sa măritată după boierul moldovean Bogdan, care-și avea acasă la el soția legiuită, părăsită fără cuvânt¹. Între pretențiosul «Grec» și între sora sa Caplea, — care muri la 1511, și fu îngropată la Dealu²—, Radu nu stătù la îndoială. Nifon trebui să plece spre Atos, unde se și stânse, la 12 August 1508³, lăsând pe Mitropolitul și episcopii hirotonisiți de dânsul să păstorească fără amestecul și înfruntările lui umilitoare, Țara-Românească.

Plecarea lui Nifon se va fi petrecut prin 1508, — când Caplea, care pierduse pe soțul ei d'întăiu, Staico, la 1507, putuse ajunge soția lui Bogdan⁴, — căci nu am înțelege o ședere mai îndelungată a lui în țară. La această dată, curentul sârbesc eră în mișcare pentru a luă locul trecătoarei înrâuriri care, prin Nifon și Atoniții ce-l încunju-
rau, venise deocamdată din partea Grecilor.

CAP. III.

Mănăstirile oltene de cultură slavonă ale Craioveștilor.

Viața principatului muntean e condusă de pe la 1480 până la stăpânirile sigure ale lui Vlad Călugărul și Radu-cel-Mare de Vornicul Neagoe din Craiova, înălțat la boierie și influență de Vladislav-Vodă, cel omorât de Țepeș la 1456, și de fiii săi, Barbu, Pârvu, Danciu, Radu, Preda, cari în-

¹ *Ibid.*

² Lăpădatu, *l. c.*, pp. 63-4.

³ *Viața*, p. 55.

⁴ *Ist. lit. rel.*, p. 46, nota 2; Lăpădatu, pp. 64-5.

cunjură și apără pe Basarab-cel-Tânăr, contemporanul lui Ștefan-cel-Mare¹. Feciorii lui Neagoe, Craioveștii, dintre cari Barbu, cel mai mare, ajunsese Ban-Mare, deși Severinul eră pierdut către Unguri, iar al doilea eră Vornic, clădiau pe la 1497² în munții Gorjului o mănăstire nouă, în care așezau moaștele Sfântului Grigore Decapolitul, cumpărate cu multă cheltuială din Serbia³. Meșterii erau Români, Dobromir, Dumitru și Chirtop, ca și ispravnicul Stoian, dar numele celui d'întăiu egumen, Marcu⁴, paré să arate un străin.

De fapt mănăstirea, în cuprinsul căreia Barbu, călugărit ca Pahomie, își află adăpostul câțiva ani după isprăvirea bisericii⁵, ajunsese răpede un nou și mare focar de cultură slavonă, de «carte sârbească». Chipul d'întăiu al Bistriței nu ni s'a păstrat, biserica fiind înlocuită astăzi cu o clădire ce n'are nici o sută de ani, dar Muzeul din București păstrează astăzi manuscriptele scrise acolo, lucrări de caligrafie, care pot stă alături cu acelea din Neamțul Moldovei⁶; s'au găsit acolo, după atâtea pierderi, nu mai puțin decât 72 de manuscripte slavone, 4 grecești și 44 românești.

La Strehaia mehedințeană, unde va fi fost reședința noului episcop al județelor oltene — mai târziu, cum vom vedea, s'a întemeiat pentru scurtă vreme, pe temeiul acestei tradiții, o episcopie la Strehaia —, ca și la Brâncoveni se vede

¹ V. piatra de mormânt a lui Neagoe, în *Inscripții*, I, p. 100, no. 198.

² Inscripția are: 1-iu Octombre 1519; avem însă un act de danie din 1506 și un clopot din 7005 = 1496-7; Tocilescu, *Raporturi asupra câtorvâ mănăstiri*, etc., din *An. Ac. Rom.*, VIII, p. 50. Data de 1519 se explică prin aceia că o a doua Bistriță fu întemeiată după dărâmarea celei d'întăiu de Mihnea-Vodă. V. mai departe. Cf. Bogdan, *Relațiile cu Brașovul*, I, p. 305.

³ V. inscripția veche a Bistriței, în *Inscripții*, II, p. 81, no. 225; cf. *Manuscripte din biblioteci străine*, din *An. Ac. Rom.*, XXI; I, p. 47.

⁴ Inscripția citată.

⁵ *Ibid.*, pp. 81-2, no. 4.

⁶ Odobescu, în *Revista Română*, I.

amintirea fraților Craiovești, Banoveți după dregătoria lui Barbu, și Pârvulești, după numele celui de al doilea frate, cari s'au veșnicit cu toții și prin clădirea de paraclise la mănăstirea Xenofului din Sfântul Munte ¹. Îngroparea lui Pârvu, fratele lui Barbu, în mănăstirea Snagovului arată legături strânse ale Craioveștilor și cu acest lăcaș, mai vechiu decât anul 1431 ²; acolo se înmormântează, de altfel, și Logofătul statornic al lui Neagoe, Ioan ³.

CAP. IV.

Mitropolitul sârb Maximian.

În 1507, toamna, pe urma unor certe pentru adăpostirea în Țara-Românească a unui pretendent la stăpânirea Moldovei, Bogdan Orbul trecu hotarul,— ca odinioară tatăl său, împotriva unor Domni munteni, dintre cari unul, Radu-cel-Frumos, îi lăsase lui Bogdan drepturi asupra Țerii-Românești,— și se opri pe malul cellalt al Râmnicului, făcând aici cea d'întăiu tabără. Îl împiedecă de a merge mai departe, împotriva unui Domn evlavios care nu voiă să-și pângărească mâinile vărsând sângele în lupte, «un călugăr anume Maximian, fiul lui Despot Țarul sârbesc», care,— lucru vrednic de ținut minte și din alte puncte de vedere —, îi spuse: «sânțeți creștini și de același neam» (adecă numai: din același sânge ei, Domnii), și aduse astfel încheierea unei păci, jurate pe evanghelie, pe temeiul vechilor hotare ⁴.

Maximian eră Gheorghe, fiul lui Ștefan, fiu și el al lui Gheorghe Brancovici, care stăpânise asupra Serbiei libere;

¹ Burada, in *Rev. p. ist., arch. și fil.*, vol. II, p. 78; *Inscriptii*, I, p. 211; II, p. 71 și urm.

² *Ibid.*, I, pp. 158-9.

³ *Ibid.*, pp. 160-1.

⁴ Bogdan, *Cron. inedite*, p. 48. Notița, și în cronica lui Ureche, p. 181.

adăpostit în Ungaria — tatăl său rătăcise prin părțile Albaniei, negăsind prilej să domnească —, el se luptă în oastea regală încă la 1491, împreună cu fratele său Ioan, — frate mai mic —, și cu fiii lui Dimitrie și Ștefan Iacșici, frunțași ai pribegilor sârbi trecuți peste Dunăre. Dimitrie Iacșici luase pe fata lui Lazăr Despotul, și Elena, fiica lui Ștefan Iacșici și nepoata lui Dimitrie, a fost soția Despotului Ioan. Încă din 1486, se pare, Gheorghe intrase în mănăstirea Cupinic, — unchiul său Grigore murise călugăr la Chilindariul Atosului —, unde însă nu eră să rămâie, cu toate că în viața lui n'a mai părăsit rasa călugărilor. În 1496, el și fratele său, împreună cu mama lor, Anghelina, fac o danie pentru mănăstirea Sf. Petru și Pavel dela Sfântul Munte. La 1503, muri Despotul Ioan, care ducea și el, în anii din urmă, o viață depărtată de lume, la Cupinic și apoi la Bersacovo, așa încât părintele Maximian înfățișă acuma singur drepăturile dinastiei sârbești izgonite de Turci ¹.

Se poate, — cu toată aserțiunea biografului său —, ca Maximian să fi venit numai ca sol al regelui Ungariei pentru a împiedecă un războiu între cele două țeri românești. Cu atât mai mult, cu cât, după câteva săptămâni numai dela acea predică izbutită dela Râmnic, Radu-Vodă face o învoială solemnă cu Sașii ², învoială pe care poate el va fi jurat-o înaintea făcătorului de pace în numele lui Dumnezeu și al Craiului. La 1504 încă, Radu însurase pe fiul surorii sale Caplea și al Logofătului Staico, Pârveu, cu fata «răposatului Dimitrie Iacșici» ³.

Maximian ar fi rămas însă, după unele mărturii, în Țara-

¹ Viața lui Maxim sau Maximian, în *Glasnicul sârbesc* pe 1859; traducere românească în *Arch. ist.*, II, p. 65 și urm.; Engel, *Geschichte von Serwien*, p. 448 și urm. Viața lui Maximian și a Anghelinei și în *Pravila de rugăciuni slavonă* din Râmnic, 1761, n-le 10 și 13; cf. Picot, în *Columna lui Traian*, 1883, n-le 1-2.

² Engel, *Gesch. der Walachey*, pp. 187-90.

³ *Pretendenți domnești*, din *An. Ac. Rom.*, XIX, p. 15, nota 8; Lăpădatu, o. c., p. 64.

Românească¹. Ar fi fost cel de-al doilea Mitropolit canonic al Țerii-Românești, după cel hirotonisit de Nifon și al cărui nume nu-l cunoaștem încă; siguranța păstoriei lui o am avea și prin însemnarea lui între Mitropoliți în pomelnicul din Târgoviște, care știe de Mitropolitul Maxim². Ar fi stat astfel la noi până la moartea lui Radu, întâmplată câteva săptămâni după cele două tratate cu Moldova și cu Sașii; mergând în Ungaria ca să vestească suirea în Scaun a lui Mihnea, fiul lui Vlad Țepeș, ar fi rămas acolo, de frica pornirilor tiranice ale noului Domn, lacom ucigător de boieri, și s'ar fi așezat la mănăstirea, zidită de dânsul, a Cruședolului, pe care ar fi părăsit-o, până la moartea sa, întâmplată în 18 Ianuar 1516, numai odată, ca să binecuvinteze pe Neagoe, urmașul plin de evlavie al lui Mihnea tiranul și catolicul, și să-i dea de soție pe nepoata lui de frate ori vara sa Milița, care ar fi tot odată și fiica lui Lazăr, fostul Despot sârbesc³. De fapt, din aceste amintiri nelămurite și din aceste construcții pline de multă închipuire n'ar ieși și vremea când Maximian, pe care cronică moldovenească îl numește la 1507 numai «fiu de Despot» și «călugăr», a fost Mitropolitul țerii. Pomelnicul Mitropoliei cunoaște numele său, ce e dreptul, dar cronică, aproape contemporană, a episcopului Macarie, al Romanului, arată că Maxim Despotul a fost sfințit «după aceia» de «arhieriei moldovenești» ca «Mitropolit de Belgrad»⁴.

Oricum, ființa lui Maximian în țară reprezintă încă un element din acea influență sârbească asupra rosturilor bi-

¹ Engel, *Gesch. von Serwien*, p. 453, după biograful său citat sau după cronică, din veacul al XVII-lea, a lui Gheorghe Brancovici, fratele Mitropolitului Sava; cf. Aron Densusianu, în *Revista criticoliterară*, 1893, nr. 3. Mărturiile lui Brancovici cel nou se adevăresc în parte prin acelea ale unor izvoare contemporane.

² *Studii și documente*, V, p. 629, nota 1. În pomelnic, cum s'a spus la p. 113, un Teodor se află între Atanasie cel vechiu și Maxim.

³ Altă biografie a lui Maxim, în *Glasnicul sârbesc*, XXI; tradusă de I. Bogdan, în *Cron. mold.*, pp. 269-70; v. Engel, *l. ult. cit.*, p. 454.

⁴ Bogdan, *Cron. mold.*, p. 150; cf. p. 269.

sericești ale Românilor, care începe supt Radu, se dezvoltă pe deplin supt Neagoe și trece îndată asupra Moldovei. Un al treilea element vine cu călugărul muntenegrean Macarie, meșter de tipar slavon pentru peninsula Balcanilor.

CAP. V.

Macarie, meșterul de tipar slavon.

Începuturile lui Macarie tipograful nu sânt cunoscute. De sigur va fi petrecut un timp la Veneția, unde se va fi învățat să umble cu slovele. Așezat un timp pe lângă micii dinaști Cernoievici din Muntenegru, rămășiță veșnic amenințată a marelui principat de odinioară al Zentei, el înalță numele lor prin tipărirea celei d'întăiu Psaltiri slavone și a două cărți de rugăciuni și cântări. Asupra ocrotitorului său însă, Gheorghe Cernoievici, se abătù nenorocirea când Turcii pătrunseră și în acest colț depărtat al Apusului balcanic ¹. Macarie, chemat poate de Maximian, se îndreptă atunci către țara, vestită între toți creștinii răsăriteni pentru iubirea de lege, simțul de artă și dărnicia ei, a lui Radu-cel-Mare. În 1507 încă, el eră aici și începea tipărirea unui frumos Liturgheriu, — cu slove mari, drepte, de tăietură venețiană și măiestre împletituri de linii, ca în manuscriptele moldovenesti și bistrițene, — care se împărți numai câteva luni după moartea celui d'întăiu ctitor al tiparului românesc, la 10 Novembre 1508 ². La Dealu, sau, mai curând, pentru că aici lucrul de împodobire a urmat până pe vremea lui Neagoe, la Bistrița Craioveștilor, unde se zice că și Maximian ar fi serbat nunta Miliței, s'a făcut această nobilă lucrare de artă.

La sfârșitul textului Liturghiilor, Macarie dă cu slove roșii, în chinovarul păstrat pentru Împărați, numele lui «Io

¹ Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, II, pp. 283-4.

² Bianu și Hodoș, *Bibliografia Română*, I.

Mihnea Marele Voevod a toată țara Ungrovlahiei și al părților de lângă Dunăre, fiul marelui Io Vlad Voevod», adăugând astfel la titlul obișnuit al Voevozilor munteni părți care amintesc pe al marilor Voevozi sârbi din Zenta și Herțegovina, stăpâni și ai «țermului Mării». Pe Mitropolit nu-l pomeneste, și poate nici nu va fi fost unul pe acea vreme, sau puterea lui eră prea slabă pentru ca acest călugăr străin privilegiat să-și simtă datoria de a-l aminti.

Această acțiune culturală, această viață pașnică în ierarhie orânduită fură întrerupte prin scurta stăpânire vijelioasă a «fiului lui Tepeș». Despre răutatea lui vorbește biograful lui Nifon, dar ni e îngăduit a crede că patima lui Mihnea de a tăia și a prigoni a fost atârțată și de uneltirile Craioveștilor, cari voiau să smulgă puterea pentru dânșii. În 1509 fură uciși boierii necredincioși, ceva mai mult de un an după așezarea în Scaun a Domnului celui nou; Craioveștii se ridicară atunci în arme și Mihnea trebui să li jure că-i va cruța. Dar, neavând totuși încredere în el și mânați de dorința stăpânirii, ei trecură peste Dunăre, la Nicopol, adăpostindu-se pe lângă puternicul sangeac al părților bulgărești și sârbești, Ali-beg Mihalogli. Atunci Mihnea trimese oaste pe moșiile pribegilor; casele lor oltene fură nimicite și tunurile domnești bătută în zidurile Bistriței, care fură, spune scriitorul din Atos, «surpate» cu totul. Aceiași soartă o avu și bolnița Bistriței, pe care o zidise un nepot al Banului Barbu și al celorlalți frați, Neagu sau Neagoe, născut din căsătoria surorii lor Neaga¹ cu Basarab-cel-Tânăr, — boierinaș plin de evlavie care fusese îngrijitorul, «socotitorul» pus de Domnie pe lângă Nifon în timpul petrecut de acesta în țară². Planul de a arde pe «toți» egumenii, despre care vorbește tot lăudătorul lui Nifon, poate fi pus la îndoială, ca și tăierea nasurilor acelor preoți cari

¹ *Studii și doc.*, III, p. XLIV; pomenirea Neagăi în *Spomenikul sârbesc*, xxxvii, p. 44 și povestirea lui Matei al Mirelor, în care Basarab e numit *Gezoc*, unchiul lui Neagoe; *Manuscripte din biblioteci străine*, I, p. 47.

² Gavriil Protul, p. 65.

se aflau în multe sate ale Craioveștilor. Peste puțin însă spahii și ienicerii din cetățile Dunării intrară cu Craioveștii în țară, aducând Domn nou, cucernic, pe fratele cel mai tânăr al lui Radu-cel-Mare, pe Vlad-Vodă zis Vlăduț. Oastea veni în trei cete, și aceia pe care o ducea Neagoe lovi pe Mircea fiul Mihniei la mănăstirea Cotmeana și-l puse pe fugă, «desculț și descins», «împăcând mănăstirea și călugării de frica ce aveă»¹. Mihnea fugi peste munți, și se așază la Sibiiu, unde obișnuia să cerceteze biserica latină; la ieșirea dela slujbă, îl ucise acolo Dimitrie Iacșici cel Tânăr, ruda lui Vlăduț, și pretendentul Danciu, din același neam al Băsarăbeștilor, fiind și el un fiu al lui Basarab-cel-Tânăr². Și ei fuseră uciși în luptă, și astfel Neagoe rămase reprezentantul drepturilor băsarăbești asupra Terii-Românești³.

Bogdan însă, soțul Caplei, căpătă o înrăurire covârșitoare asupra tânărului său cumnat, și aceasta nemulțămii iarăși pe Craiovești, deși ei nu mai puteau spune de dânsul ca de Mihnea că nu ține legea, căci Vlăduț ocroti pe Macarie, care dădu în stăpânirea lui scurtă o a doua tipăritură a sa, *Octoiul* din 1510⁴. Iarăși Mehemed-beg veni în țară, și el tăie capul bietului copilandru domnesc la București, în ziua de 23 Ianuar 1512, un an după moartea Caplei lui Bogdan⁵. Acest urât omor se lămurește prin hotărârea Craioveștilor de a înlătură tot neamul lui Radu-cel-Mare, pentru ca astfel Băsarăbeștii lor să poată cârmui în liniște.

¹ *Ibid.*, p. 69.

² *Pretendenți domnești*, p. 13 și urm.

³ Dacă tânărul Dan din 1521 nu e fiul lui Danciu; *ibid.*, p. 17.

⁴ Bianu și Hodoș, *Bibliografia română*, I, pp. 9, 513; *Studii și doc.*, XIII, pp. 5-6.

⁵ Lăpădatu, *o. c.*, pp. 63-4.

CAP. VI.

Ctitoriile lui Neagoe-Vodă.

Cu Neagoe se așează în Scaunul Țerii-Românești un nou «David»¹ pentru călugării de orice neam, dar mai ales pentru Sârbi, cu Despotii cărora el se înrudi, luând, la o dată ce nu se poate hotări bine,— dar se pare a fi anterioară venirii sale la Domnie² —, pe «despina» Milița, «fiica lui Lazăr» și «nepoata» sau vara lui Maximian³. Macarie meșterul de tipar îi lucrează o Evanghelie de toată frumuseța, pe care o mântuie la 25 Iunie 1512, iarăși fără a pomeni în titlul ei de vre-o binecuvântare arhierescă. După această dată,— oprind astfel cursul lucrărilor singurii tipografii slavone din Balcani —, ca răsplată, Neagoe, sau, cum își zicea, după numele tatălui său, Basarab-Vodă, ceru dela Patriarhul Constantinopolului Pahomie — pe care-l întâlnim între 1505 și 1514 — să-i facă Mitropolit pe Macarie. Că Biserica munteană rămăsese fără cârmuitor dela plecarea lui Nifon, care poate va fi aruncat și blestemul asupra așezământului creat din nou de dânsul, dovedesc cuvintele lui Gavriil Protul: «Și, cum ridică David chivotul legii Domnului, așa și Neagoe-Vodă rădică biserica cea căzută și puse pre Macarie Mitropolit a toată Țara-Românească, a plaiurilor și a Severinului».

Mărinimia lui Neagoe se revărsă asupra tuturor Locurilor Sfinte din Răsărit. La Dionisat, în Atos, el trimese moaștele, aduse de dânsul întâiu în Țara-Românească, pentru a îm-

¹ Scrie Gavriil Protul. O scrisoare a lui către Nifon în Dukakis, Μέγας Συναξαριστής, Atena 1894, August, p. 157.

² La 1521 Neagoe lăasă un fiu Teodosie în vârstă de vre-o șapte ani.

³ Ea adusese și pe vărul ei, Ștefan, și pe sora acestuia, Despina, care luă pe Stan părcălabul; Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 267. Ștefan avu grija paraclisului Sf. Nicolae dela Argeș; *ibid.*

păcă sufletul lui Radu-cel-Mare, ale lui Nifon, și anume într'un «sicriu de argint curat, poleit cu aur și înfrumșetăat cu mărgăritar frumos și cu alte pietre scumpe și cu jmalț, și de-asupra pre plehup scrise chipul sfântului întreg, iar jos, la picioarele sfântului, se scrise pre sine în genunche, rugându-se Sfintiei Sale»¹. O biserică a Sf. Nifon se înălță la Sfântul Munte întru amintirea întemeietorului Bisericii muntene. Mănăstirea Cutlumuzului, din aceeași republică de călugări, mănăstire începută încă de Radu, fii mântuită de acest urmaș al său, cuprins de aceeași râvnă pentru cele duhovnicești; pe malul Mării el făcù o «pristaniste», o ospătărie pentru corăbieri, așezând tunuri și adunând arme în turnul de apărare. Pe lângă această «Lavră mare a Terzii-Românești», Neagoe înouă mănăstirea Sf. Atanasie și o înzestră cu vase de metal scump și «zavese cusute cu sârmă de aur». La Ivir și la Chilandariu el a pus să se aducă apă «cu urloiul». Pantocratorul primii ziduri de împrejmuire; trapezăria și pivnița dela Xeropotam sânt daruri ale lui; Sf. Pavel căpătă un turn de strajă. La multe mănăstiri, la Chilandariu, la Sf. Gheorghe al Arbănașilor², el se înscrise între ctitori, ba chiar înfrumșetă din dărnicia lui «mănăstirea Oreiscului» din «măgura Misiei», mănăstirile din Tesalia, așa-numitele Meteora, apoi milui mănăstiri în Paflagonia și în Macedonia, ș. a. Înveli din nou cu plumb biserica Patriarhiei din Constantinopol, și-i făcù de iznoavă chilile. La Muntele Sinai, dădù podoabe de biserică și «mertic». Și Ierusalimul avù parte de cucernicele lui daruri.

În țară chiar, Tismana fii acoperită de Domn cu plumb; Cozia primii înouiri; o icoană dela Nucet fii împodobită cu

¹ Gavriil Protul, p. 93. Pentru edițiile originalului grecesc — sau ale unei traduceri din românește —, *Romansky, Mahnreden des walachischen (sic) Wojwodan Năgoe (sic) Basarab*, Leipzig, 1908, — din lucrările seminariului d-lui Weigand —, p. 135, nota 3.

² *Romansky*, p. 129, nota 1.

aur și pietre scumpe. Aproape de mănăstirea lui Mircea-cel-Bătrân, în ostrovul Călimăneștilor, el făcù o mănăstioară care se păstrează și până astăzi.

CAP. VII.

Mănăstirea dela Argeș. Alte zidiri ale lui Neagoe.

Toate silințele și toată bogăția însă și le cheltui Neagoe pentru a dà Argeșului, de unde plecase Mitropolitul pentru a se așezà la Târgoviște lângă Domn, cea mai frumoasă din mănăstirile aflătoare pe pământul românesc. Marmură, «piatră cioplită și netezită și săpată cu flori», alcătuieste pãreții, prinși într'un pătrat, pe care-l înterupe însă o ușoară umflătură de strane înaintea altarului. Ca și la Dealu se întâlnește brăul de împrejmuire, fridele, rozetele săpate în locul discurilor de smalt din Moldova, turnulețele din față, de-asupra pridvorului răzimat pe doisprezece stâlpi, «strașinele cioplite cu flori», privazurile de uși și ferești «scobite și răzbătute prin piatră». Dar aici frontonul nu se ridică sus în arc cu marginile sculptate și un alt mare turn se înalță de-asupra naosului însuși; un aghiazmatariu, un «cerdăcel» cu liniile gingașe așteaptă înaintea scărilor pentru slujbele care, mai târziu, trebuiau să se facă în pridvorul pe stâlpi, deschis vederii și mișcărilor aierului.

Dar ceia ce deosebește mai ales această biserică fără păreche e bogăția împodobirii: la uși, la ferești, pe linia împletită din trei vițe a colacului de împrejmuire, pe turnuri, dintre care cele din față au ferești oblice care nu se mai întâmpină aiurea¹. Lazur albastru, aur de-asupra «florilor» de piatră adăuseră mândria colorilor pe lângă armonia proporțiilor și scumpetea trainică a materialului.

¹ V. biserică așa cum era înainte de reparație, descrisă de Reissenberger, în «*Revista Română*», I.

Un panegirist — aceștia au totdeauna multe calitative și comparații la îndemână — cutează a face asemănare între biserica dela Argeș și Sfânta Sofie, pe care totuși o cunoșteă, și adaugă chiar că zidirea lui Neagoe eră «cu frămseța pe de-asupra» minunatei zidiri bizantine¹. Săpăturile le făcuse meșterul sas Veit, Vitus, care fù întrebuințat și pentru zugrăveală, până ce în țară chiar se căpătă un bun zugrav de sfinți în Românul Dobromir². Tot meșterul Veit va fi săpat frumoasele pietre de mormânt pentru fiii domnești Anghelina, Ioan, Petru — rămase în viață numai «coconul» Teodosie, numit pompos după marele Împărat răsăritean de odinioară, — și va fi pregătit cea menită pentru ctitorul însuși³.

Cum se făceau sfințirile de biserică domnească pe acest timp ni spune o scrisoare către Brașoveni a lui Neagoe, cu data de 26 April 1520⁴: «În sfârșit, precum se știe și la noi, am mântuit, după lege și datina credinții, biserica noastră sau mănăstirea pe care începusem a o rezidi întru cinstea Atot-puternicului Dumnezeu. Am sfințit acea biserică întru lauda Înălțării Domnului nostru Isus Hristos, și am chemat la sfințirea bisericii toată țara aceasta a noastră; deci acolo am trimes să se adune. Cu prilejul cărui sfințiri să putem mai ușor vedeă înaintea noastră pe toți supușii». La sfințirea mănăstirii Argeșului fură chemați toți egumenii din Atoș, dintre cari nu eră unul care să nu fi putut prețui binefacerile Domnului izvorător de milă: «lavra Țerii-Românești», — Cutlumuz sau mănăstirea lui Hariton, — lavra bulgărească a Zografului, Lavra Rusească, a Pantocratorului și cele șeisprezece mănăstiri grecești își avură astfel păstorii, supt călăuzirea «protului» Gavriil, care peste puțin unî în aceiași Viață de sfânt laudele lui Nifon și ale lui Neagoe însuși. Marele sobor serbătoresc se făcù în vechea re-

¹ Gavriil Protul, p. 141.

² Iorga, *Negoțul și meșteșugurile*, București 1906, pp. 32-3.

³ *Inscripții*, I, p. 146 și urm.

⁴ Vezi-o în Apendicele de documente, vol. III.

ședință a Domnilor munteni dela 14 la 17 August din anul 1517. Pentru întâiași dată un Patriarh de Constantinopol, Teolept, veni pe pământul românesc; el era întovărășit de episcopii de Seres, de Sarde, de Midia și de Melenic. Macarie era Mitropolit muntean acuma, și el veni cu egumenii, fără episcopi, căci, la această dată, episcopiile de Severin și de Buzău se pare că nu erau ocupate. Se făcù de cu seară, la 14, vecernie și colivă în ajunul hramului, apoi, spre seară, praznic, «cină, ca să și odihnească oamenii»; după care călugării începură denii în cuprinsul de marmură, strălucitor de aur, al mănăstirii celei nouă. «Și sfârșiră bdenia când se vărsă zorile.»

A doua zi, Neagoe însuși așeză la locurile lor icoanele scumpe dăruite de dânsul, pe cînd clerul, cu Patriarhul în frunte, se gătiă de slujba cea mare a liturghiei după această târnosire de mână domnească. Până atunci un al doilea ospăț primî la mesele întinse pe pajiște toată boierimea la un loc cu săracii de pe acele locuri, «cei mici, săraci, văduve, mișei și cei neputearnici». Când oaspeții plecară după iscălirea și pecetluirea actului de fundație, rămase stăpân pe cuprinsul mănăstirii Iosif, ca egumen cu bederniță, ca arhimandrit și de o potrivă cu cărmuitorul Tismenii, care și ea își avea privilegiile mai presus de alte mănăstiri încă din zilele Patriarhului Filoteiu (1364-76)¹. Printr'o ultimă recomandatie în dedicația, măiestrit stilisată slavonește, care se cetește până astăzi pe două plăci de marmură săpată, de o lature și alta a ușii de intrare, Neagoe se rugă de egumeni să nu primească a se aduce și ascunde în mănăstire «ceva din sculele și din avuția boierilor», «ca nu cumvâ să cază mănăstirea în nevoie pentru avuție străină», — o amintire a prigonirilor îndreptate de Mihnea-Vodă împotriva mănăstirii Bistrița, în care va fi stat ascunsă averea Craioveștilor.

Neagoe-Vodă se îngrijă, în același timp, de o reședință și

¹ Gavriil Protul, la sfârșit.

o biserică potrivită pentru Mitropolit, în Târgoviște, unde îi făcù strămutarea, după învățătura dată odinioară de Nifon. Din nenorocire, mulțamită unei reparații recente, nu mai avem astăzi vechea clădire dela începutul veacului al XVI-lea. Schițe luate înainte de lucrările de prefacere, ni-o arată ¹ având baptisteriul după asemănarea celui dela Argeș, lipit de fațadă, care samănă mai bine cu cea dela Dealu decât cu fațada, mai simplă în linii și mai bogată în podoabe, dela Argeș. Ca și acea biserică a Sf. Nicolae din Dealul cu viile, ea are forma unui pătrat, și zidurile sânt mai puțin împodobite. Două turnuri mari, străbătute de două rânduri de ferești, apasă pe pronaos și naos, și alte turnuri mai mici, câte două, se așează înaintea celorlalte, între ele sau în fund, de-asupra altarului. Aceste opt turnuri singure sânt pomenite și de panegiristul lui Nifon și al lui Neagoe ², care adaugă că această a doua Mitropolie eră «mare și frumos zidită» și că «nu se satură ochii tuturor de vederea ei». Vechea inscripție aveă, se pare, data de 30 Septembrie 1519 ³, Macarie fiind însemnat ca Mitropolit, și ea mai spuneă că Neagoe a dăruit ctitoriei sale satul Aninoasa ⁴. Zidirea rămasese însă neisprăvită, și, precum, la Argeș chiar, mai avură de lucru meșterii plătiți de Radu-Vodă dela Afumați, astfel aici se mai cerură silințele acelora pe cari-i chemă urmașul adevărat al evlaviei lui Neagoe, Radu Paisie. Numai după 1535 biserica a fost deci cu desăvârșire gata ⁵.

Și o biserică a Sf. Gheorghe, cu un singur turn, e arătată în Viața lui Nifon ca o ctitorie a lui Neagoe ⁶. Dărâmandu-se cu totul, ea a fost refăcută la 1730 de stegarul Dima ⁷. Și putem

¹ Romstorfer, *Die moldavisch-byzantinische Baukunst*, Viena, 1896, planșe.

² Gavriil Protul, pp. 111-2.

³ 7028, nu 7018.

⁴ *Inscripții*, I, pp. 116-7.

⁵ *Ibid.*

⁶ Gavriil Pretul, I, p. 111-2.

⁷ *Inscripții*, II, p. 95.

adăugi că și în mahalaua Sârbilor eră o biserică din acest timp având pe Sf. Nifon în hram¹.

Dincolo de munți, în sfârșit, prin dărnicia lui Neagoe, căpătără Români din Șcheii Brașovului cea d'întăiu biserică a lor, Sf. Nicolae, căreia-i înădi pridvor, pe urmă, Petru-Vodă Cercel, și e sigur că preoții brașoveni, cari atârnaseră un timp de Vlădica necanonic din Feleac, Daniil², se numiau acum de Domn și se hirotonisiau de Mitropolitul din Târgoviște, care va fi avut înrăurire în toată Țara Bârsei³.

CAP. VIII.

Neagoe-Vodă ca scriitor.

Dar și altfel Domnia de nouă ani a întemeietorului, înviitorului și dăruitorului atâtor biserici și mănăstiri e strâns legată de înaintarea Bisericii noastre, cu arta, literatura și cultura pe care le aduceă în chip firesc după sine. Neagoe-Vodă, al patrulea Basarab, a fost și cel d'întăiu scriitor bisericesc ridicat din mijlocul Românilor.

Până la el niciunul din Domni nu avuse o creștere deosebită. Deși obârșia lui domnească a trebuit să fie ascunsă, — odată chiar, într'un ceas de primejdie, el trebui să-și aducă jurători pentru a dovedi astfel, după datina de drept a țerii, că n'are sânge domnesc în vinele sale, — Neagoe, ca nepot al Craioveștilor iubitori de învățătură, a căpătat în tinereța lui cunoștințe de limba și de literatura slavonă. Trebuie să se creadă că el va fi stat între călugării cărturari dela Bistrița, și poate că gândul unchilor săi eră să facă din acest fiu din flori al lui Basarab-cel-Tânăr cu sora

¹ *Ibid.*, p. 359.

² Cf. și Bogdan, *Documente și regeste*, p. 308, no 27. Dar v. mai departe.

³ V. Stinghe, *Istoria beseariceii Șcheailor*, p. 1.

lor un călugăr, mai ferit de cercetările și prigonirea dușmanilor; în adevăr, el nu iese la iveală decât supt Vlăduță, și încă abia în rangul unui Comis¹, și nu în zădar i s'a dat grija de a fi spre ajutor lui Nifon. Astfel Neagoe ajunse a ști pe deplin toată Scriptura, unele Tâlcuri ale ei, unele compilații religioase și vre-un cronograf, în care se cuprindea istoria omenirii păgâne și creștine supt rubrice din Biblie și din istoria Romanilor, Bizantinilor și a Țarilor slavi; se poate chiar ca în cetirile lui să fi dat de vre-un tratat de tactică din acelea pe care, printr'o serie de copieri și prelucrări, ni le-a lăsat Bizanțul.

După moartea mamei sale, Neaga, după a fiilor săi Petru și Ioan, când domnescul părinte văzù că moștenirea lui se sprijină numai asupra lui Teodosie, simțind, pentru el însuși, nevoie de îmbărbătare și nevoie de învățătură pentru un copil fraged, pe care simția că va trebui să-l lase curând în luptă cu furtunile strașnice ale urilor politice,— Neagoe se hotărâ a urmâ după pilda vechilor Împărați bizantini, a căror cunună de aur și-o puneâ pe cap în zugrăveala ctitoriilor sale, și a dà coconului Teodosie sfaturi de cărmuire. Pe lângă extrase din cărțile mai cunoscute ale literaturii sfinte sau de cuprins bisericesc, Scriptura, «Dioptra», pe lângă tratate de știință naivă ca «Fisiologul», pe lângă o prescurtare a poveștii moralizatoare despre Varlaam și Ioasaf, pe lângă tânguiri pentru pierderea maicii sale și a tânărului Voevod Petru, Neagoe dă și o sumă de știri asupra vieții contemporane, cu pribegiile, cu luptele, cu soliile, cu puțina glorie scump cumpărată și multele nevoi ce cădeau din bielsug, și loviau adesea mai greu capetele cele mai înalte².

¹ *Studii și doc.*, VI, p. 592.

² Cf. capitolul care-l privește în *Ist. lit. rel.* și observațiile d-lui Romansky, în tesa sa citată. D. Romansky a înlăturat ciudata idee a eruditului grec Rouso (d. Rouso răspunde însă în *Convorbirile literare* pe 1908) de a face din «Învățăturile» lui Neagoe oșera unui

CAP. IX.

Urmașii lui Neagoe, Mitropoliții și ctitoriile lor.

Moartea lui Neagoe, în Septembrie 1521, întrerupse pentru mai mult timp dezvoltarea bisericească proprie, ca și cea artistică, literară și culturală din impuls și pe teren bisericesc. În haosul celor șese Domni — unul din ei a fost călugărul Dragomir, care nădăjduia să aibă norocul lui Vlad cel de la 1496 — nu mai eră nicio putință de lucru în asemenea domenii. Numai când Radu dela Afumați ajunsese stăpânitor statornic al Țerii-Românești, împrejurările se schimbară în bine.

Radu-Vodă cel Nou se însură în Maiu 1526¹ cu Ruxandra, fata lui Neagoe, și ajunsese astfel reprezentantul pe Scaunul domnesc al curentului pe care așa de mult îl întărise înaintașul său. Radu nu făcù nicio ctitorie nouă, dar orându-i să se lucreze mai departe la lăcașurile rămase neisprăvite prin moartea lui Neagoe. Clericii dela școala acestuia și a lui Nifon, un Ioasaf sau Iosif, egumenul de Argeș, un Varlaam, pe care Domnul scriitor îi pomenește, laudându-l, în «Învățăturile» sale, îi stăteau la îndămână în această activitate a sa ocrotitoare pentru Biserică. Supt dânsul se găsește, în 1526, al doilea episcop de Buzău, — după începă-

călugăr de la începutul veacului al XVII-lea. — Extrase din operă, după un manuscript, le-a dat Hasdeu în *Arch. ist.*, I², p. 111 și urm., p. 120 și urm. O ediție completă a traducerii românești de pe la 1650, în broșura «Învățăturile bunului și credinciosului Domn al Țerii-Românești Neagoe Basarab Voevod către fiul său Teodosie Voevod», București, 1843. Fragmente, și după *Viata* citată a lui Nifon. Ediția originalului slavon s'a dat de A. Lavrov după un manuscript din Sofia, la 1904: **СЛОВА НАКАЗАТЕЛЬНЫЯ**, etc. Pentru o formă grecească, Lampros, *Catalogue of the greek mss. of Mount Athos*, Cambridge, 1895, p. 367 și lucrările d-lui Rousso, în «Noua Revistă Română», III, pp. 279-80; «Biserica ortodoxă română», 1906, p. 238 și urm., p. 420 și urm. și în «Studii bizantino-române», București, 1907.

¹ *Pretendenți domnești*, din *An. Ac. Rom.*, XIX, p. 17, nota 7; Hurmuzaki, XI, pp. 849-50.

torul Episcopiei, Serafim, — Paisie, în care vedem pe același Paisie care la 1535 apare ca păstor oltean; rânduiala lui Nifon statornicia prin urmare întăietatea Scaunului severinean, mai vechiu, asupra Scaunului, abia acum întemeiat, al Buzăului¹. Mitropolit eră pe acel timp, după Macarie², Mitrofan, care scrie, în timpul Domniei lui Radu, după căsătoria cu Ruxandra și întoarcerea în țară a Doamnei lui Neagoe, pentru niște scule lăsate de acesta la Brașov³. Îl aflăm și în 1533⁴.

Odată cu Radu, Vladislav-Vodă face, în cea d'întăiu formă, biserica de lângă Curtea Domnească din Târgoviște⁵.

Radu dela Afumați însuși, care, ca pribeag, căpătase dela regele Vladislav moșia Stremț lângă Geoagiul-de-sus, în apropierea Albei-Iulii, — mai târziu căpătă încă Vințul și Vurperul, — ar fi făcut aici, se putea crede, mănăstirea sa, al cărei egumen ar fi cel, pe care, la 1557, regina Isabela îl recunoștea ca Vlădică⁶. De fapt însă, mai în sus de Geoagiu, spre munte, pe o înălțime la care se străbate numai cu greu, se vede o biserică în ruină, de mai multe ori reparată, căreia i se zice Rămeții. «Rămeți» nu înseamnă însă altceva decât *ermiți*, pustnici. Astfel de călugări singurateci se aflau încă pe vremea lui Matei Corvinul, în 1487, cum spune o inscripție de-asupra ușii. Pe acești clerici români, «dela Rămeț la răpă, din sus de Joaj»⁷, îi va fi luat numai

¹ Lesviodox, pp. 432, 440; pisania dela Episcopie, în *Inscripții*, I, cap. Buzău.

² Acesta apare și în 1517, când o notiță de manuscript îi zice «Macarie cel Nou»; *Studii și doc.*, XIII, p. 66.

³ Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 260.

⁴ Scrisoarea din 25 Iunie — 1526, 1527 sau 1528 —, mai probabil: 1526, îndată după nunta lui Radu cu Ruxandra, în Bogdan, *Documente și regeste*, p. 307, no. CLXXX.

⁵ Drăghiceanu, *Călăuza monumentelor istorice din jud. Dâmbovița*, 1908, p. 9.

⁶ Hurmuzaki, II⁵, pp. 445-6, no. CLXXXIV; Șaguna, *Ist. Bisericii*, II, pp. 97-8; *Magazinul istoric*, III, pp. 205-7; *Sate și preoți*, pp. 17-8, 323-6, etc.

⁷ *Studii și doc.*, XIII, pp. 158-9.

supt ocrotirea sa Radu-Vodă, făcând să se recunoască egumenului lor titlul episcopal. Încă la începutul veacului al XVII-lea stăteau acolo călugări: popa Sava și Toma Moise, cărora Guvernul li dă mănăstirea ¹.

În vara anului 1535 ajunse stăpânitor al Țerii-Românești ca nou Radu-Vodă, egumenul din Argeș, un fiu din flori al lui Radu-cel-Mare, Petru, călugărit supt numele de Paisie. În Domnia lui el a căutat să fie cât se poate mai asemenea cu Neagoe, care, ce e drept, n'a prea fost pe urmă un model pentru vre unul din urmașii acestui Radu Călugărul sau Radu Paisie. E aproape sigur că soția lui, Ruxandra, a fost văduva lui Radu dela Afumați, și deci fata lui Neagoe ².

Radu-Vodă a mântuit, cum s'a spus, Mitropolia din Târgoviște, făcându-i daruri de moși; pisania veche, astăzi pierdută, pomeneste și pe Mitropolitul Varlaam, care nu e decât prietenul ctitorului dela Argeș ³. Și la Mislea, din 1537, a cărei inscripție nu știu să fi fost tipărită în original, se văd chipurile lui Radu, al Ruxandrei și al fiului lor Marcu, numit după vechiul erou din trecutul de lupte epice ale Sârbilor. În egumenia lui Ilarion — un alt Ilarion trebuie să fie Mitropolitul, care e pomenit de un istoric bisericesc modern la 1524, sau această dată e greșită ⁴ —, meșterii David și Radoslav zugrăviră un frumos rând de pomenire de jur împrejurul pridvorului dela paraclisul Coziei.

Zidirea e după stilul moldovenesc: pereți înalți, sprijiniți pe contraforturi, pridvor ca la Moldovița, având și două rânduri de ferestre, firide sus și jos. Dar se adaug și elemente nouă: zidurile sânt lucrate din cărămizi cufundate în ciment, puse în lung și în lat, așa încât formează cadre roșii pătrate, în mijlocul cărora e prins câte un bolovan de râu. Ca nou element de împodobire se văd, supt streșină,

¹ Dobrescu, *Fragmente*, Budapesta, 1905, pp. 17-8.

² *Inscripții*, I, pp. 94-5.

³ *Ibid.*, pp. 116-7.

⁴ Lesviodax, p. 398.

cărămizi puse așa încât li iese la iveală numai vârfurile, alcătuint un zigzag, care se întâlnește, ca și privazurile de cărămidă cuprinzând pietre, și la clădirile bulgărești și turcești de peste Dunăre, ce par a fi servit ca model¹. La 7051, deci 1542-3, s'a mântuit biserica, ispravnic fiind Stroe Spătarul². Tismana, înzestrată și de Craiovești³ și de Neagoe⁴, fû zidită din nou, tot moldovenește, în vremea lui Radu Paisie, egumen fiind în această reședință de arhimandrit un Vasilie; de jur împrejurul ușii o inscripție săpată spune aceasta, adăugând și o rugăciune frumos stilisată, la capătul căreia e data, de 14 Septembrie 1541⁵. Și mănăstirea Plumbuita din marginea Bucureștilor, reparată prin 1570 de Alexandru-Vodă Mircea și de soția sa Ecaterina din Galata, are drept întâiu ctitor pe Petru-Vodă⁶.

Și boierii urmează acest exemplu al Domnului bătrân și al Domnului tânăr. Astfel biserica Sf. Nicolae din Târgoviște se datorește lui Manea Vornicul-cel-Mare, care o zidi încă de pe vremea lui Radu dela Afumați, la 1527-8⁷. La Stănești în Vâlcea se pomenesc drept ctitori Mogoș Banul și Logofătul Giura, dela începutul veacului⁸. La Mihăieștii Muscelului e necropola neamului lui Lăudat Clucerul, ca și la Hârtești⁹. Schitul Verbila din părțile Cricovului, iarăși o zidire după norme de arhitectură împrumutate de peste Milcov, e făcut de boierii lui Radu Paisie, Dragomir Mare-Spătar, Toma Banul — tăiat curând de Radu Paisie¹⁰ — și Caraciu, al doilea Vistier, la 1530; un paraclis, zidit

¹ V. Sate și mănăstiri, p. 302 și urm.

² *Inscripții*, I, pp. 173-5.

³ Ștefulescu, *l. c.*, p. 91.

⁴ *Ibid.*, p. 92.

⁵ *Ibid.*, pp. 92-3.

⁶ *Inscripții*, I, pp. 81-2.

⁷ *Inscripții*, II, p. 89.

⁸ *Ibid.*, pp. 168-9.

⁹ *Ibid.*, p. 124-6.

¹⁰ Ludescu, p. 272.

aici de «maistorul» Stepan, în aceeași epocă, poartă numele lui Andronie egumenul și al lui Sava ieromonahul¹; și un Stanciul Mare-Vistiér, care e îngropat înăuntru, trebuie adaus la ctitori². Mănăstirea Mărgineni are un aghiazmatariu de argint dela Petru-Vodă, care e tot Paisie, dela Marcu Voevod și dela Doamna Ruxandra; ca întemeietor se pomeneste în inscripția nouă dela clădire, și ea nouă, «Marele-Vornic Drăghici Mărgineanul, din vestitul neam al Filipeștilor», care, începându-și cariera supt Vlad Călugărul, eră foarte bătrân, dar își păstră locul ca «fost Vornic», în fruntea Sfatului domnesc încă supt Radu Paisie³. Un alt Drăghici Vornic e îngropat în mănăstirea Găiseni, care păstrează și mormântul fiului lui Drăghici cel vechiu, Stroe, care a fost Mare-Ban, fugi în Ardeal supt Radu Paisie și, întorcându-se de acolo pentru a răsturnă pe Domn, fii bătut și ucis la Fântâna Țiganului în 1544⁴. În apropiere, la Căscioare, e mormântul unui Radu, mort la 1545, dar și al Stolnicului Neagoe, pe a cărui piatră se vede data de răposare 1504⁵.

Dintre urmașii lui Radu dela Afumați, dacă Moise-Vodă care se pare să fi luat pe fata acestuia, Zamfira, cea zugrăvită în paraclisul Coziei, n'a zidit nimic, fiica lui Moise, numită tot Zamfira, așezându-se în Ardeal după tăierea tatălui său în lupta dela Vișoara, din 1530, făcù biserica din Dănsuș, cu pietre din ruinele Sarmisagetuzei⁶. Tot ea a zidit din nou biserica Prislopului, a lui Nicodim, dându-i acum înfațișarea paraclisului dela Cozia⁷: acolo i se vede și mormântul, cu inscripție latină. Iar urmașul lui Moise, Vlad Vintilă, a întee-

¹ *Inscripții*, II, pp. 252-3.

² *Ibid.*, p. 254.

³ *Ibid.*, I, pp. 93-5.

⁴ *Ibid.*, pp. 48-9.

⁵ *Ibid.*, pp. 51-2.

⁶ *V. Neamul românesc în Ardeal*, I, p. 277 și urm.

⁷ *Ibid.*, pp. 30-9 și urm., 681. După cât mi se spune despre dănsul, și schitul vâlcean Cornetul ar fi din acest timp.

meiat în scurta lui Domnie mănăstirea buzoiană a Menedicului¹, care se zice azi «Vintilă-Vodă».

În sfârșit, supt Radu Paisie, un Dimitrie Liubavici Logofătul, nepot al vestitului tipograf Bojidar Vucovici din Veneția, aduse înapoi tiparul în Țara-Românească, dând slovele lui în seama călugărului Moise. Un *Molitvenic* slavon, al doilea după acel din Cetinie, apărură în Ianuar 1545. Se lucră și după mazitarea Domnului ocrotitor, supt cruntul Mircea Ciobanul, — care eră fiul lui Radu-cel-Mare, totuși, — de Dimitrie și doi dieci, Oprea și Petrea, la un *Apostol*, care, început la 18 August 1546, se mântură în Mart 1547, încheind și această de-a două eră a tiparului muntenesc². Dimitrie pare a fi trecut apoi în Moldova între 1547 și 1551, pentru un *Evangheliariu*³.

CAP. X.

Clădiri bisericesti ale epocii.

Cevă din acest avânt în clădire și tipar se păstrează și mai târziu în Țara-Românească, continuând până către sfârșitul veacului tradiția slavonă introdusă din nou prin fapta Craioveștilor. Mircea Ciobanul a dat Bucureștilor de peste Dâmbovița biserica zisă a Curții Domnești, biserică păstrată încă, — împreună cu amintirea celui d'întăiu ctitor și a fiilor săi, între cari Petru Șchiopul, care a domnit până la 1568, — după multe și mari prefaceri⁴. Fiul celuilalt Mircea, al lui Mihnea, Alexandru, ajungând Domn după Petru Șchiopul, zidește, la 1577, biserica din București, care, după ce a primit trupul lui Vlad, fiul lui Mihnea-Vodă și nepotul

¹ Ludescu, p. 271.

² V. și *Ist. lit. rom.*, pp. 62-3.

³ *Bibl. Rom.*, I, pp. 513-4.

⁴ *Inscripții*, I, pp. 260-1.

de fiu al celui d'întâiu ctitor, s'a chemat biserica Radu-Vodă, după Radu fiul lui Mihnea¹. La sfârșitul veacului, Mihai Viteazul făcù biserică nouă de piatră pe locul unde fusese din vechiu lăcașul de închinare de lângă cetatea Dâmboviței, Scaunul domnesc al Bucureștilor de odinioară².

În cealaltă reședință, a Târgoviștii, făcù o biserică domnească a Curtii, lângă casele de locuință pe care le clădi, fiul lui Pătrașcu-cel-Bun și nepotul de fiu al lui Radu Paisie, Petru Cercel, la 1583-5³; clădirea se păstrează într'o desăvârșită prefacere din veacul al XVIII-lea. Pătrașcu însuși, care murì la Râmnic, unde nu erà încă reședință de episcop, dădù acestui oraș, pe la 1557, biserica Sf. Paraschive⁴. Trebuie să bănuim și o biserică episcopală în Buzău, deși la Episcopia de astăzi se pomenește numai zidirea ei de către Matei Basarab⁵.

Câmpulung, în sfârșit, vechiul Scaun domnesc, căpătă dela văduva lui Mircea Ciobanul, Chiajna, fiica lui Petru Rareș, biserica domnească a Sf. Nicolae, azi cu totul prefăcută⁶, iar dela particulari bisericuța din Șubesti și o alta în marginea târgului, cu piatra de mormânt a unui boierinaș dela 1557-8⁷.

Mănăstirile Plumbuita⁸, Aninoasa⁹ și Tutana (1582)¹⁰, în sfârșit, amintesc cea d'întâiu pe Alexandru-Vodă, celelalte două pe Mihnea, care a pus la Tutana ca ispravnic pe Banul Mihai, viitorul Mihai Viteazul. Surpatele din Vâlcea a fost, în

¹ *Ibid.*, p. 245 și urm.

² *Ibid.*, p. 255 și urm.

³ *Ibid.*, p. 103.

⁴ *Ibid.*, II, pp. 309-10.

⁵ *Ibid.*, I, pp. 363-4.

⁶ *Ibid.*, II, p. 29.

⁷ *Ibid.*, p. 30 și urm.

⁸ *Ibid.*, I, pp. 81-a.

⁹ Nicolaescu, p. 285.

¹⁰ Tocilescu, *Raporturi*, p. 80; Odobescu, în *Columna lui Traian*, 1873, p. 281.

forma-i d'întăiu, o ctitorie a Buzeștilor ¹. Și Gorgota, refăcută supt Radu Mihnea, e din aceeași epocă ², precum și biserica, acum dărămată cu totul, din Bucșani, de care e legat numele lui Badea Clucerul ³, ctitor și la mănăstirea Cobia din 1571-2 ⁴ — unde este și Mihai Viteazul — și biserica din Cornățel a Vornicului Vintilă din 1596 ⁵; în sfârșit, mănăstirea Panaghia a lui Udrea Băleanu ⁶.

Dintre boierii acestui timp, Buzeștii își fac necropola lor la Căluu ⁷; Goleștii, alt neam mare de boieri, care a dat pe puternicul Ivașco și pe viteazul Albu, își înalță mănăstirea lor la Vieroș lângă Pitești, în 1572-3 ⁸; Albu, căzut în luptă cu Moldovenii, e și îngropat aici, într'un mormânt de o potrivă cu cele domnești. Dobruș, Marele-Postelnic al lui Mircea Ciobanul, zidește în Vâlcea mănăstirea numită după el Dobrușa ⁹. Ștepan, Banul cel Mare al Craiovei, ocrotitorul lui Petru Șchiopul, fiul bicisnic al lui Mircea, are și el mândria de a-și face mănăstire și necropolă; Bucovățul cel vechiu, lucrat din același material și în același chip ca paraclisul din Cozia și alte biserici tipice ale lui Radu Paisie, a cuprins oasele lui și ale neamului său, care, precum dovedește numele fiului lui Ștepan, Părvu, trebuie pus în legătură cu vechii și marii Craiovești ¹⁰. Față de mănăstirile domnești, puține și mari, ale Moldovei strâns unite supt mâna Domnului, Țara-Românească aduce mănăstirile multe și mici, în numărul cărora se vedește puterea unei

¹ *Inscripții*, I, p. 182.

² Drăghiceanu, *Căluza monumentelor istorice din jud. Dâmbovița*, p. 24; *Inscripții*, II, p. 101, no. LVI.

³ Drăghiceanu, p. 26; *Inscripții*, II, p. 273, no. XXXIII.

⁴ Drăghiceanu, p. 29; *Inscripții*, II, pp. 281-2.

⁵ Drăghiceanu, p. 27.

⁶ Drăghiceanu, p. 33. *Inscripții*, II, p. 277, no. XL.

⁷ Odobescu, *Căluu*, în *An. Ac. Rom.*, seria veche, seria 1, X.

⁸ *Inscripții*, I, pp. 141-2.

⁹ *Ibid.*, p. 166.

¹⁰ Cf. *ibid.*, p. 213 și urm.; *Sate și mănăstiri*, p. 347 și urm.; cf. August Pessiakov, *Acte și notițe istorice*, Craiova, 1908, pp. 38-9.

boierimi care a scăpat din puterea Domnului și iea pentru sine, supt toate raporturile, viața deosebitelor Ținuturi.

CAP. XI.

Noul tipar slavon din a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

Supt Alexandru Mircea și evlavioasa-i Doamnă levantină Ecaterina, care aveă însă în mănăstirea catolică dela Murano lângă Venetia o soră după mamă, Mărioara Vallarga ¹, învie și tiparul slavon pentru Țara-Românească. Diaconul Coresie, un Român, care lucră însă, cum se va vedeă, peste munți, în Ardeal, și urmașii săi în meșteșug dau, într'o slovă mai mărunță și urâtă, cu rânduri strâmbe, pentru Alexandru însuși și fiul său Mihnea, epitropisit de mamă-sa, *Evangelhia* (1562, 1583, 1588), *Sbornice* de slujbe la anume serbători (1568, 1580), o *Psaltire* (c. 1576; alte ediții, 1580, 1588), un *Octoih*, în două părți (1574-5), și un *Octoih* mic (1578). Se înoia astfel seria cărților de slujbă ale tipăritorilor dela începutul veacului al XVI-lea, și, numărul bisericilor fiind acum cu mult mai mare, se lămuresc cele două sau trei ediții pe care le au unele din aceste cărți. Un timp se știe că și o tipografie sârbească a încercat să facă același lucru, dând poate *Triodul-Penticostariu*, cu gravuri pe lemn luate din cărțile latine, căruia i se atribuie data de c. 1550 ²; dar ea n'a avut trăinicie.

Mitropolitul Varlaam păstoriă și la 1538 și, pe la 1541 ³, el scrie,— intitulându-se: «cu mila lui Dumnezeu preasfintit

¹ V. *Contribuții la istoria Munteniei*, în *An. Ac. Rom.*, XVIII.

² Cf. *Ist. lit. rel.*, p. 64, nota 1. Un exemplar ce cuprinde pagini și planșe care lipsesc în cele cunoscute până acum, se află în posesiunea mea.

³ La 1541, se alege întâiu Hans Fuchs; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 503. Ioan e reales până la 1545; *ibid.*, p. 505.

Mitropolit a toată Ungrovlahia și prea-cinstit exarh a toate plaiurile», sau, în pecete, «arhiepiscop al Țerii-Românești», — Brașovenilor pentru un negustor din Târgoviște ¹.

Cărțile dela 1545 la 1547 sânt însă tipărite pe vremea Mitropolitului Anania, urmaș al unui Simion, unui Mihail și Ieremia ², cărora încă nu li se poate găsi loc. Venise dela eparhia Buzăului, unde e pomenit în 1544 ³. Tipograful îi zice numai «preasfințitul Mitropolit muntean». El pare a fi o rudă a lui Neagoe-Vodă, ca unul ce-și gătise și el mormântul la Argeș, mormânt al lui «chir Anania, al țerii Ungrovlahiei», care se vede și până astăzi, fără să se fi întregit data morții, lăsată în alb ⁴.

Aceasta s'ar mai întări prin știința faptului că la 1556 el aduse din Sibiiu, unde murise, pe «Doamna monahia Platonida», care pare a fi Mița lui Neagoe ⁵. El apucă și Domnia lui Mircea Ciobanul, apoi a lui Pătrașcu-cel-Bun și perî în marele măcel de clerici și boieri poruncit de Mircea întors în Scaun, la 3 Februar 1558 ⁶. Cu el a mai fost ucis un episcop, spune cronica Țerii, și acesta pare a fi Ieremia de Buzău, pomenit la 1550 ⁷, — Scaunul rimnicean întâmplându-se probabil a fi vacant ⁸.

În timpul scurtei Domnii a pretendentului Radu Iliș (1553) un «episcop Atanasie», care merge și ca sol prin Ardeal, se întâmpină pe lângă Domn ⁹.

Mircea Ciobanul făcù Mitropolit în 1558 pe un Simion ¹⁰ și

¹ Bogdan, *Relațiile Țerii-Românești cu Brașovul*, I, București, 1902, p. 307, no. CLXXXI.

² Lesviodax, p. 398.

³ *Ibid.*, p. 440.

⁴ *Inscripții*. I. p. 150.

⁵ *Ibid.*, p. 151, no. 12.

⁶ Hurmuzaki, XI, pp. VIII-IX.

⁷ Lesviodax, l. c.

⁸ O Evanghelie scrisă supt Anania se află acum la Biblioteca Imperială din Viena; Bogdan, in *An. Ac. Rom.*, XI, pp. 19-21.

⁹ Hurmuzaki, XI, pp. III, 787-8.

¹⁰ *Studii și doc.*, V, p. 629, nota 1.

un Efrem, e pomenit la 1560¹. El nu știu să oprească pe diacul meșter de tipar Coresie, care trecu în Ardeal cu știința, hărnicia și râvna lui și intră în slujba luteranilor, a calvinilor și a negustorilor brașoveni cu edițiile sale românești, slavo-românești și slavone. După acest Efrem, care nu va fi fost din școala lui Neagoe, ci poate un Moldovean de-ai Doamnei lui Mircea, Chiajna, ba chiar vre-un Grec, din cei mulți ce încunjurau pe Domn,— vine acum Daniil². Îl găsim în 1566, supt Petru-Vodă Șchiopul³.

După Efrem urmează în pomelnicul Mitropoliei⁴ un Mitrofan, care e însă strămutat din vremi ceva mai vechi. Se mai pomeneste, după documente, la 1569 un Mitropolit Eftimie⁵, cam în același timp când Atanasie eră la Buzău⁶. Eftimie cel d'întăiu eră Mitropolit și la 1568, când Coresi-și tipărește a doua parte a «Sbornicului» slavon, și încă la 1574, când el mântuiea partea întâiu din Octoih; numele lui e pomenit și în pisania, dela 1571-2, a mănăstirii Cobia⁷.

CAP. XII.

Vlădicii munteni dela sfârșitul veacului al XVI-lea.

Adevărată însemnătate are însă Mitropolitul Serafim, care se ivește la 1576-8⁸. Dese ori întrebuințat de Mihnea-Vodă

¹ Lesviodax, p. 398.

² Nu poate fi nicio legătură între acest Daniil și «Mitropolitul de Severin și Ardeal», скверински и ардѣлски, care scrie județului «Ursu Peatru» privitor la niște oameni «de lege grecească» din Brașov, unde e preot Nicola; Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 308, no. CLXXXII.

³ Hurmuzaki, XI, p. 890. V. și Lesviodax, p. 398.

⁴ *Studii și doc.*, V, l. c.

⁵ Lesviodax, p. 398.

⁶ *Ibid.*, p. 440.

⁷ *Inscripții*, II, p. 281.

⁸ Mențione la sfârșitul Psaltirii slavone din 7085, — Bianu și Hodoș, I, p. 68.

în solii prin Ardeal, el nu păstră, se pare, cărja arhipăstoriească și în scurta Domnie a lui Petru Cercel¹. Astfel s'ar lămuri inscripția, din întâmplare păstrată, a biseriței Bunei Vestiri dela Snagov, în care se spune că acest lăcaș a fost făcut de Serafim Mitropolitul, — nu fostul Mitropolit, — «atunci când a fost alungat din Scaun», dar se adăogă cu o deosebită pietate numele Domnilor ce stăpâneau la 1588, în Țara-Românească, Mihnea-Vodă «și maică-sa Doamna Ecaterina», iar în Moldova, Petru-Vodă. Niciodată un Domn moldovenesc nu se află pomenit alături de cel muntean, într'o inscripție din Țara-Românească, și această îmbinare a celor două nume domnești în pisania Mitropolitului Serafim, iarăși Mitropolit după «alungarea din Scaun», ar dovedi sentimentele de iubire deosebită pe care el le hrăniă, nu numai față de Mihnea și de mamă-sa, ci și față de nepotul de văr și statornicul aliat al acestuia². La Snagov a și fost îngropat, de altminterea Serafim, înainte de a se isprăvi, cum se știe la 1591, Domnia lui Mihnea, — poate la 1590, cum a cetit cineva înainte de stricarea mai departe a pietrei³.

Serafim eră un cleric învățat, care a putut da unuia din preoții cărturari dela Brașov, Mihai fiul lui Dobre, cunosător de carte sârbească, acel Tâlc slavonesc de Evanghelie din care s'a făcut apoi *Cazania* românească, tipărită acolo la 1581⁴. Supt el s'a scris frumos Evanghelia slavonă, cu chipurile lui Alexandru și lui Mihnea, care a trecut apoi în Moldova și a fost dăruită la 1605 de Ieremia Movilă ctitoriei sale Sucevița⁵.

În margenea Bucureștilor, pe aceiași vreme, la 1587, Dan

¹ V. Hurmuzaki, XI, pp. 819, 824, 830, 832.

² *Inscripții*, I, p. 156.

³ *Ibid.*, p. 161, no. 331.

⁴ *Ist. lit. rel.*, p. 91 și urm.

⁵ Melchisedec, in *An. Ac. Rom.*, VII, pp. 255-6 și *Rev. p. ist., arch. și filologie*, vol. II, pp. 48-9.

Logofătul începù o mănăstire pe care o isprăvi numai nepoată-sa Vișana, fiica lui Marcu Armașul sau Mărcuță, după care și mănăstirea se zice a Mărcuței sau Mărcuța¹.

Cine a fost Mitropolitul lui Petru Cercel nu putem ști; Domnul cel nou eră încunjurat de favoriți apuseni și s'ar fi crezut că el va ocroti catolicismul, cu atât mai mult, cu cât înainte de dânsul făcuse începutul Alexandru, tatăl lui Mihnea, care trimese la Roma un «aier», frumos cusut pe brocard de argint, iar, după acesta, Mihnea chiar întărise privilegiile bisericii catolice din Târgoviște². Dar Cercel se dovedì un iubitor al ortodoxiei, cum se și cuvenia pentru fiul unui fost egumen și pentru nepotul de fiu al lui Radu-cel-Mare. L-am văzut făcându-și biserică în Târgoviște, adăugind pe aceia din Șcheii Brașovului; un învățat episcop grec, Maxim de Cerigo, i-a închinat o carte de luptă împotriva catolicismului, despre purcederea Sf. Duh.

Singur pomelnicul și Lesviodax³ pomenesc pe Mitropolitul Mihail I-iu, pe la 1586.

Știm însă numele celor cari aũ păstorit la Târgoviște de la 1590, după Mihail cel d'intâiu: Nichifor, pomenit la 1590⁴, și Mihail cel de-al doilea. În clipa grea a înclăștării lui Mihai Viteazul cu Turcii, la 17 August 1595, câteva zile după biruința românească dela Călugăreni asupra Marelui-Vizir Sinan, găsim pe acest Mihail al II-lea pomenit ca Mitropolit⁵.

El și cu ceilalți doi episcopi⁶ negociază dezastrosul tratat

¹ *Inscripții*, I, pp. 83-4.

² *Studii și doc.*, I-II, p. XL; Iorga, *Doc. geografice*, din *Buletinul geografic*, 1899, p. 15.

³ P. 399.

⁴ Lesviodax, *l. c.*

⁵ Melchisedec, in *An. Ac. Rom.*, III, p. 28.

⁶ Hurmuzaki, XII, pp. 50, 52-3, 205.

cu Ardealul, în Maiu precedent, și tot el ieia parte atunci, în August 1595, la sinodul din Iași împotriva catolicismului năvălitor.

CAP. XIII.

Noile legături ale Bisericii muntene cu Patriarhia din Constantinopol supt Mihai Viteazul. Starea episcopiilor sufragane.

Încă pe la 1580 vicariul patriarhal Nichifor Parhasios trecu prin Țara-Românească și Moldova¹, pentru a strânge bani și, iarăși, pentru a se asigura de supunerea către Patriarhie a țărilor noastre și a celor rusești. Veni apoi, la 1586, însuși Patriarhul constantinopolitan, Ieremia, abia întors în Scaun. La Curtea lui Mihnea-Vodă și a lui Petru Șchiopul, Ecu-
menicul fu primit cu cele mai mari semne de cinste². Această călătorie a adus apoi la 1589, când Ieremia se află întors în Constantinopol, ridicarea la treapta patriarhală, pentru Ruși, a Mitropolitului de Moscova, Iov. Pentru noi vizita lui Ieremia a însemnat însă numai întărirea vechii legături ierarhice, slăbită și amenințată în timpurile din urmă³.

Să amintim însă că Biserica din Ipec trăia încă, și Patriarhii din Ohrida, ai «Bulgariei, Serbiei, Macedoniei, Albaniei, Moldovei și Ungrovlahiei», un Gavriil din 1586-7, un Atanasie Risëa, — care nu-și mai zice decât «arhi-episcop al Primei Iustiniane, patriarh al Bulgariei, Serbiei și Albaniei», — începuseră a călători pentru aceleași motive ca și rivalii lor constantinopolitani⁴.

¹ Hurmuzaki, XI, pp. 115-6.

² Ieroteiu de Monembasia, Βεβλίον Ιστορικόν, la această dată.

³ Iorga, *Nichifor dascălul*, in *An. Ac. Rom.*, XXVII.

⁴ *Ibid.*

De pe urma călătoriei lui Ieremia rămase pentru noi numirea în 1592 a lui Nichifor ca «exarh» pentru părțile noastre, pe care, cum se va vedea, le amenință și noua propagandă catolică. El veni, odată cu Turcii lui Sinan, la 1595, și trecu prin București, prin Târgoviște. Uneltirile lui, care erau socotite mai mult politice decât religioase, urmară și în Moldova, până ce, la urmă, Polonii, suzerani ai acestei țeri, îl aruncară în temnița de unde nu mai ieși până la moarte ¹.

La moartea Mitropolitului Mihail, Mihai-Vodă crezù că e bine pentru politica lui, care urmăria strângerea popoarelor creștine din Balcani împrejurul steagului său de răscoală, să între'n legătură cu Patriarhia de Constantinopol. Știm, apoi, că mai târziu el ținea pe lângă dânsul pe Dionisie Rali, dintr'o mare familie grecească, Mitropolit pribeag de Târnova. Dela Constantinopol a venit deci întărirea noului arhipăstor al țerii, care luă locul lui Mihail: Eftimie, pe care-l găsim apoi în fruntea sfetnicilor Viteazului ². Mihai-Vodă scria vicariului patriarhal, care era vestitul Meletie Pigas, pe care-l întrebuință și ca mijlocitor al său în cele politice pe lângă Turci, și cerea dela dânsul o Evanghelie grecească și un *Nomocanon*, o carte de legi împărătească, poate cu gândul, îndeplinit numai de urmașii săi, de a da țerii o Prăvilă, întregitoare a obiceiului pământului ³.

Strângerea legăturilor cu Constantinopolul se explică, de alminterea, și altfel. Asupra țărilor noastre de pe la 1560 înainte se întinde, tot mai puternică, înrăurirea Cantacuzinului Mihai, zis Șaitanoglu sau «feciorul Dracului» († 1576). «Mare negustor» al Sultanului, având sarcina să-i aducă și blănuri, «dinti de pește», etc., din Moscovia; arendator al salinelor dela Anchial, unde-și avea și un adevărat castel,

¹ *Ibid.* V. și mai departe.

² Melchisedec, *l. c.*

³ *Ibid.*

«stâlp al Grecilor», el luase pe una din fetele lui Mircea Ciobanul și ale Chiajnei, Maria (la 1566), care însă nu voi să-l urmeze la Constantinopol¹. El numiã și scoteã, după voie, pe Domni și pe Patriarhi, și lui îi datori deci Ieremia numirea sa la 1572².

E ușor de înțeles astfel cum Țara-Românească s'a ferit de relația ierarhică față de Patriarhia din Ipec, înoită prin voința atotputernicului Mare-Vizir Mohammed Socoli, pentru patriarhii Macarie, însuși fratele Vizirului, și Antonie³, și a primit umbrirea supt aripile noului Patriarh constantinopolitan. Se înțelege și de ce nici nepotul lui Socoli, numit în 1575 Patriarh de Ohrida⁴, n'a putut câștiga Biserica munteană. Dar Macarie de Ipec creștea preoți pentru Românii din Șcheii Brașovului, ca popa Mihai; el numiã episcopi ardeleni, ca «popa» Eftimie din 1572⁵ și «popa» Cristofor din 1574, și făcea poate din Daniil, pe aceiași vreme (1577-8), un episcop «severinean și ardelean», titlu anume aflat pentru a pune în atârnare de Ipec, prin amintirea Severinului, pe noul Vlădică⁶. Patriarhul de Ipec avea, de alminterea, și Vidinul⁷, și pe la 1580 Turcii căutau să smulgă Țerii-Românești și Ținutul de lângă Cetatea Severinului, pe care o ocupaseră de mult⁸.

La 1590 erã episcop de Râmnic Efrem, care venise după Mihail, când acesta trecu la Mitropolie⁹. Un Eftimie fusese

¹ Cf. *Contribuții la istoria Munteniei*, in *An. Ac. Rom.*, XVIII, pp. 16-8 și Hurmuzaki, XI, p. vi.

² *Ibid.*

³ V. mai ales Jireček, *Der Gross-Vesier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, in *Archiv für slavische Philologie*, XI; cf. *Sate și preoți în Ardeal*, București, 1902, p. 25, nota 1.

⁴ Jireček, in *Byz. Zeitschrift*, XIII, pp. 25-6.

⁵ *Sate și preoți*, p. 25; *Ștefan-cel-Mare și Mihai Viteazul ca întemeietori*, etc., p. 31, no. xiv.

⁶ Bogdan, *Documente și regeste*, p. 308, n-1 27.

⁷ Jireček, in *Byz. Zeitschrift*, l. c.

⁸ Hurmuzaki, XI, pp. 743-8, no. LXXVIII.

⁹ Lesviodox, p. 432; *Studii și doc.*, V, p. 433, nota 1.

înaintea lui Mihail însuși, și el a făcut în marginea Râmnicului biserica Oltenilor: pe acest Eftimie trebuie să-l punem și înainte de Paisie dela 1535, ba chiar înaintea predecesorului acestuia, Leontie¹, și anume în timpurile de după moartea lui Neagoe, când unii luptători pentru Domnie, un «Bratul Voevod», un «Bogdan Voevod și mama sa Anca» —, să nu fie boierul Bogdan, care să fi avut și drepturile sale din naștere printr'o mamă de origină munteană? —, se însemnaseră prin daniile, îndată după Neagoe însuși, în fruntea ctitorilor Episcopiei².

Vlădica Mihail, care dădă bisericii Sf. Nicolae dela Olteni satul cu același nume și satul Bujorenilor, și care atrase și alte daniile din partea boierilor vecini, Drăgoiești și Zătreni, trebuie să fie privit însă ca adevăratul întemeietor al episcopiei Râmnicului, care fù așezată, nu în orașul însuși, cu biserica lui Pătrașcu-cel-Bun, ci în această mănăstire a Oltenilor, unde eră egumen Teodosie³.

Mihail ajunsese episcop supt Mihnea-Vodă în a doua Domnie și întărirea-i veni dela Constantinopol⁴. După 20 Mart 1592, el ar fi avut ca urmaș pe acel Teofil, tot Român de naștere, care e deosebit de alt Teofil de Râmnic, merit să ajungă Mitropolit, și care a fost deocamdată unul din ctitorii literaturii românești începătoare⁵.

După un Ieremia din 1550, după un Atanasie din 1570, Buzăul căpătă în 1587 ca episcop pe Luca, Grec de naștere, din Cipru, și el un viitor Mitropolit, care a ridicat însemnă-

¹ *Istoricul eparhiei Râmnicului*, București, 1906, p. 21 și urm. Alți episcopi cari nu se pot așeza cronologic rătăcesc prin pomelnice; Ilarion, Ioasaf, Iosif I-iu, Prohor, doi Grigorie, Sava, Onufrie, Daniil, Luca; *ibid.*, p. 20.

² *Istoricul eparhiei Râmnicului*, p. 244.

³ *Ibid.*, p. 332. Pentru un episcop Daniil, v. revista *Floarea darurilor*, I, p. 260.

⁴ *Istoricul eparhiei*, p. 23 și urm.

⁵ *Ibid.*, p. 31.

tate Scaunului buzoian prin cultura, sfințenia și autoritatea sa ¹.

Altfel amândouă episcopiile erau statornice și ocupate de păstori vrednici. Vechile legături cu Constantinopolul fuseseră din nou înodate. Ardealul, despărțit un timp, cum cum vom vedea în alt capitol, prin propaganda luterană și calvină, se alipiă la ierarhia românească din principatul muntean prin «arhimitropolitul» Ghenadie, stăpân peste toți Vlădiciei și «popii» din țară. Supt disciplina constantinopolitană și în sensul culturii nouă românești, care străbătuse și în Biserică, se dezvoltă acum Biserica Țerii-Românești. Noua eră slavonă, începută prin întemeierea Bistriței, încetase deci în locul ei de obârșie.

Să vedem acum înrăurirea pe care ea a avut-o asupra Moldovei lui Petru Rareș și a Domnilor următori până spre sfârșitul veacului, înainte de a trece la mișcarea de înfrățire între legea creștină și graiul nostru, cuprinzând în el sufletul național.

¹ Lesviodox, p. 440; *Manuscripte din biblioteci străine*, II, din *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 13.

PARTEA a VI-a.

CURRENTUL NOU SLAVON IN MOLDOVA.

CAP. I.

Macarie episcopul de Roman.

Petru Rareș, energicul și ambițiosul Domn al Moldovei, care mărită de două ori o fată a sa, sau pe două dintre Domnițe, cu Domni munteni din această vreme și stăpâni astfel viața politică a Principatului vecin, nu eră un cărturar înainte de a luă Scaunul de stăpânire și n'a putut căpăta nici pe urmă învățătura care-i lipsia. Soția lui d'intâiu, Maria, moartă la 28 Iunie 1529¹, nu aveà mai multă știință decât aceia de care se puteau împărtași pe atunci soțiile Domnilor și boierilor. Altfel a fost însă când, la o dată ce nu se poate hotărâ bine, dar care nu poate fi mult posterioară aceleia la care Maria și-a încheiat zilele, Petru a luat în căsătorie pe Elena, zisă în documente și Ecaterina, fiica lui Ioan Despotul. E adevărat că și soția lui Ștefan-cel-Tânăr, înaintașul lui Rareș, fusese de neam sârbesc, fiica lui Neagoe însuși, Stana, care s'a făcut apoi călugăriță, luând numele de Sofronia² — și soția lui Bogdan, dar nu mama lui Ștefan-cel-Tânăr³, fusese o Domniță munteană, Ruxandra, fiica lui Mihnea-cel-Rău —; dar stăpânirea lui Ștefan a fost prea scurtă, după această nuntă din 1526, pentru ca în-

¹ Melchisedec, in *Rev. pentru ist., arh. și filologie*, I, pp. 254-5; Kozak, p. 91; Dan, *Putna*, p. 36.

² *Inscripții*, I, p. 147.

³ El e fiul altei Stane, moarte la 1518 și îngropate la Rădăuți; v. Kozak, p. 110.

rudirea cu neamul domnesc ocrotitor de cultură slavonă să-și fi dat rezultatele sale firești.

Numai cu Doamna Elena începe, alături cu ridicarea și împodobirea bisericilor și mănăstirilor, și un nou lucru de cărturărie. În Macarie, pe care nu trebuie să-l credem însă un ucenic ale celui alt Macarie, Muntenegreanul, ajuns Mitropolit muntean, — Doamna și soțul ei, sfătuit de dânsa, găsiră omul potrivit pentru a săvârși marea prefacere culturală.

Macarie acesta, crescut de Mitropolitul Teoctist al III-lea, fû așezat întâi ca egumen la Neamț, unde se mai păstra tradiții de cărturărie slavonă, unde, la 1528, se astrucau oasele lui Teoctist ¹ și unde, în sfârșit, aflase adăpostul de mazil Mitropolitul Grigorie, care trăi și până la 1579 ². Supt dânsul s'a primit, prin 1523, tipicul lavrei Sf. Sava din Ierusalim, scris în Putna, după porunca lui Teoctist Mitropolitul de mâna chiar a arhimandritului și egumen Siluan ³. Din aceeași vreme trebuie să fie și Sbornicul de cântări bisericești la deosebitele rosturi ale Curții Despoților ⁴.

Ajuns episcop la Roman, la 23 April 1531 ⁵, în locul lui Dorofteiu, care se duse la mănăstire, trăind acolo încă multă vreme, până prin 1548 ⁶, Macarie a păstorit până la sfârșitul Domniei ocrotitorului său Petru-Vodă, rămâind încă în Scaun și supt acel fiu al lui Rareș, Iliăș, căruia, după turcire, eră să i se zică: «Mahmet», și supt fratele acestuia, Ștefan, care, pentru a dovedi ortodoxie nepătată, a prigonit grozav pe Armeni, chinuind și pe unii din preoții lor ⁷. Din 1550 e însemnarea la ușa de intrare a bisericii

¹ Bogdan, *Cron. mold.*, p. 154. Avea 60 de ani. Nu e bună socoteala de 19 ani și 8 luni a păstoriei lui pe care o face Macarie; v. p. 105.

² *Ist. lit. rel.*, p. 45, nota 3.

³ Melchisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, an. II, p. 131.

⁴ *Ibid.*, pp. 142-3.

⁵ Bogdan, *Cron. mold.*, p. 156.

⁶ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 65.

⁷ Bogdan, *Cron. mold.*, p. 95, nota 1; Gr. Buicliu, *Mina din Tocat* (din «Conv. Lit.»); Dan, *Die Verfolgung der Armenier im Jahre 1551*, Cernăuți, 1894 (din «Bukowinaer Post»).

episcopale, care suferi prin el a doua prefacere, dela 1541-2 înainte; Macarie a redactat-o cu un lux de fraze neobișnuit, vrednic de cultura pe care o căpătase și o reprezintă mai mult decât oricare altul. Și acolo ca și la biserica din Târgu-Frumos a lui Petru Rareș, îngrijită în clădirea ei de Petru Vartic, numele lui Iliș-Vodă e înlăturat prin bătaia cu ciocanul¹, precum e șters și în pomelnicul dela Bistrița².

De alminterea Iliș scosese la 1550 pe Macarie din păstorie, puind în loc, după sfatul boierului Nuor, pe un fost episcop Mitrofan³, care trece apoi la Rădăuți, supt Ștefan Rareș.

După stilul acestei inscripții dela Roman și cu mult timp înainte de a se descoperi opera literară lăsată de Macarie, un cunosător, episcopul Melchisedec, îl declară, prețuind «înaltele lui priviri biblice», «un teolog consumat», un cleric cu «dăscălie», și nu cu obișnuita «rutină»⁴. Până la sfârșitul vieții lui învățatul episcop stătù în Scaunul său. Se stinse, de sigur foarte bătrân, în Septembrie 1558⁵, și fù îngropat în ctitoria sa dela Râșca, frumoasă mănăstire în stilul moldovenesc clasic, pe părății căreia se mai văd chipurile lui Petru Rareș, lui Ilie, lui Ștefan și Constantin, ale Doamnei Elena și Domniței Ruxandra (deci Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, ar fi fata celei d'întâiu Doamne, Maria). Nici inscripția de mormânt a lui Macarie nu se păstrează, și în locul ei găsim piatra mamei lui Alexandru Lăpușneanu, Anastasia, pe care fiul ei o numește, fără drept, Doamnă⁶.

¹ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 183; *Inscripții*, II, p. 291.

² Bogdan, *l. c.*, p. 70, nota 4.

³ *Ibid.*, p. 166; Wickenhauser, *Radautz*, pp. 14-5; *Arch. ist.*, I1, p. 125: e pomenit Mitrofan la 5 Iunie 1551.

⁴ *Loc. cit.*, pp. 185-6.

⁵ Ureche, p. 210; cf. *Ist. lit. rom. in secolul al XVIII-lea*, II, p. 540 și urm.

⁶ *Inscripții*, I, p. 54; cf. *Cron. mold.*, p. 170.

Macarie fû îndemnat a scrie o cronică bogată de către Domnul său cel d'întăiu și mai iubit și de către ctitorul mănăstirii Humorului, Logofătul-cel-Mare Teodor (1530-5), în care s'ar putea vedeă fratele lui Petru-Vodă, acel care eră la 1538 în Hotin ca pârălab trecător și fû primit de Poloni în țara lor, fără să mai poată apucă Domnia a doua a fratelui său, căci muri la 1539¹. Eră pe atunci încă egumen de Neamț, și, aducându-și aminte de toate epitetele de laudă ale istoriografiei bizantino-slave dela Curtea Împăraților și Țarilor, ieremonahul Macarie, «cel din urmă dintre călugări», îmbracă în acest strălucit veșmânt de retorică, împrumutată mai ales dela vestitul autor de cronograf bizantin Constantin Manase, faptele celor doi d'întăiu urmași ai lui Rareș bătrânul, isprăvindu-și lucrul numai în Mart 1542.

CAP. II.

Ucenici ai lui Macarie.

Școlară al lui Teoctist și reprezentant al noii școli de slavonie, Macarie a avut o sumă de ucenici, ca unul ce s'a învrednicit a i se zice: «dascăl al Moldovei»². Din rândul lor s'a ales Anastasie, care i-a urmat în episcopia Romanului, păstorind până la 1572, când ajunse, pentru o clipă, Mitropolit³. Și acela ce urmă în Mitropolia țerii lui Grigorie, — care greșise față de Domnie sfințind pe Ioan-Vodă Despot, luteranul, — fostul episcop de Rădăuți Teofan, «pus» la 22 Septembrie 1564, de Alexandru-Vodă Lăpușneanu, care se întorsese în Scaun, eră «ucenicul lui Ma-

¹ Cf. Bogdan, *Cronicele moldovenesti*, p. 74, nota 3; *Studii și doc.* VI, pp. 612-3; Hurmuzaki, *Supl.* II¹, p. 144.

² Bogdan, *Cron. mold.*, p. 74.

³ Ureche, p. 210; Melchisedec, in *An. Ac. Rom.*, VII, p. 237.

carie»¹. Poate din aceeași școală să fi eșit colegul, mai nou, al lui Macarie, episcopul de Rădăuți Teodosie, pomenit o singură dată, la 2 Mart 1548².

De curentul de nouă carte slavonă se ține și Vlădica Gheorghie de Roman, ars de Ion-Vodă cel Cumplit supt învinuire de sodomie³ — caz unic în istoria Moldovei, Domnii neîndrăznind a se atinge de vre-un arhieru și întrebuintând față de ei cel mult pedeapsa maziliei⁴. Ioan a izgonit, de altfel, și pe Teofan, care trebui să fugă peste munți, de unde-l cerea înapoi Vodă, la 24 Maiu 1572 sau chiar 1573, arătând că i-au fugit, «furându-i mulți zloți și alți bani», «un călugăr anume Tofan, care a fost Mitropolit, și alți trei călugări», printre cari poate acel Molodeț care a fost pe urmă ars⁵.

Și Eftimie, urmașul la Rădăuți al lui Gheorghie († 1558), — acesta din urmă un cirac al Mitropolitului cu acest nume —, face parte din această generație de Vlădici cu știință de slavonește⁶.

Între ucenicii lui Macarie au fost și de aceia cari au rămas toată viața lor în cercul îndatoririlor grele ale călugăriei râvnitoare. La Râșca, fundația sa, el puse ca întâiu egumen, «nacealnic și stareț», pe Silvan, care se numi în schimnicie Sinodie. Un Ghervasio și un Gherman, crescuți de dânsul, îi fac piatra de mormânt, însemnând pe dânsa, cu acel avânt retoric pe care Macarie-l introdusese în redacția slavonă, că «sulletul lui se veselește în mânilor lui

¹ Ureche, p. 221.

² Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 179-80.

³ Ureche, pp. 224-5.

⁴ Ca față de Macarie și de Grigorie Mitropolitul.

⁵ Ureche, *l. c.* Rezumatul scrisorii slavonești a lui Ioan, in *Doc. Bistriței*, II, p. 115, no. xvii; întreagă in Nicolaescu, *o. c.*, p. 197.

⁶ V. asupra lui, care e pomenit la 1552, 1559, 1561, Wickenhauser, *Radautz*, p. 15. Pe vremea-i s'a făcut pridvorul bisericii din Rădăuți. Cf. Iorga, *O alegere de episcopi moldoveni* (din *Răvașul* pe 1907).

Dumnezeu în toată vremea». Ghervasie muri înaintea lui Gherman, și acesta-i pune, la 1601, o piatră de pomenire.

Lui Ghedeon, ridicat ca episcop de Rădăuți din mijlocul părinților dela Râșca, unde eră egumen la 1578¹ — el păstorește în 1587-91 — i se amintește numele de trei ucenici ai lui, ieromonahii Veniamin și Ilarion și călugărul Dosofteiu. Tonul de călduroasă iubire, de credincioasă recunoștință din aceste epitafuri e cu totul neobișnuit și ne face să bănuim oarecare îndreptări în viața călugărească, pornite dela învățatul Vlădică de Roman². Cu mândrie se spune și de Mitropolitul Teofan, pe piatra ce a pus-o la pridvorul Mitropoliei din Suceava, pridvor înălțat de dânsul, — dar după dânsul s'a mântuit reparația acestei Mitropolii a Sf. Gheorghe, făcută de Bogdan-Vodă și de Ștefăniță —, că e de loc din lăcașul Râșcei³.

CAP. III.

Cronicarii Isaia de Rădăuți și Eftimie de Neamț.

Când Vodă Lăpușneanu făcù mănăstirea cea nouă a Slatinei, el așeză în ea ca egumen întâiu pe «Iacov ce se chemă și Molodeț»⁴; e acel Molodeț care a perit pe rug, pentru a i se luă bogățiile, ale lui și ale mănăstirii, în marea prigonire a întregii Biserici moldovenești de către sălbatecul viteaz Ioan cel Cumplit⁵. Între călugării lui eră și un Isaia, copist cu hărnicie și pricepere, care ni-a păstrat cronica putneană în formă prescurtată, puind-o în legătură cu encomiile lui Macarie și ale urmașului său, despre

¹ *Cron. Rom.*, I, pp. 214-5.

² *Inscriptii*, I, p. 52 și urm.

³ Kozak, p. 135 și urm.

⁴ Bogdan, *Cron. mold.*, p. 171.

⁵ V. mai sus p. 159, și Bogdan, *l. c.*, p. 283.

care se va vorbi îndată. Isaia copie, înainte de 1561, și un cronograf până la 1425, o cronică bulgărească, una sârbească, pe aceleași foi dintr'un sbornic de cuprins teologic¹, scris de Roman diacul dela Baia.

Bun cunoscător de slavonește, Isaia fû făcut episcop de Rădăuți, câtăvâ vreme după copiarea prin 1560 a acestor pagini de cronică². El a fost trimes de Ioan-Vodă cel Cumplit, care n'avea față de acest «popă» aceiași ură, hrănită prin setea de avuțiile clerului, pe care o avea față de ceilalți, în Rusia Țarului, pentru a cercetă ce s'a petrecut acolo cu soția Voevodului și cu fiul acestuia, Petru³. A îndeplinit și o solie în Polonia. Cu toate că fusese așa de mult amestecat în rosturile unui Domn care se răsculă împotriva Turcilor și peri rupt de cămile, Isaia fû păstrat la Rădăuți și de urmașul lui Ioan-Vodă, Petru Șchiopul, fire blândă, care știa să uite și să ierte, și cm evlavios, care avea respectul cuvenit față de arhieriei. Numai la 1580 părăsi el Scaunul de Rădăuți ca să se consacre vieții schivnicești, în care muri într'un târziu numai, la o dată ce nu se poate hotări⁴, fiind îngropat poate tot în biserica episcopală de acolo, reparată și adăugită cu pridvor, supt înaintașul său, Eftimie, de Alexandru-Vodă Lăpușeanu⁵.

Un mai vechiu ucenic al lui Macarie a fost Eftimie, care stătea în fruntea mănăstirii Neamțului la începutul Domniei Lăpușeanului, în 1553, Decembre. Îndată după aceasta el căpătă dela cruntul Voevod, care nu săvârșia numai păcate pe pământ, ci se gândia și ce ar face ca ele să i se ierte în ceruri, sarcina de a scrie viața și isprăvile lui ca ale unui «bine cinstitor și de Hristos iubitor», ctitor de

¹ Bogdan, *l. c.*, pp. 11, 143 și urm.

² Cf. *Ist. lit. rom.*, II, pp. 543-4.

³ Hurmuzaki, II, pp. 700-1.

⁴ Wickenhauser, *Radautz*, p. 16; Hasdeu, *Ioan-Vodă-cel-cumplit*, *passim*; Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 210-1; *Arch. ist.*, I², p. 27.

⁵ Kozak, pp. 99-100.

sfinte lăcașuri. «Alexandru-Vodă cel Nou» își căpătă astfel cronica sa, în același stil aproape în care Petru Rareș fusese lăudat pentru toate isprăvile sale de Vlădica Macarie.

Eftimie ar fi ajuns și el în rândul episcopilor Moldovei, ca răsplată petru meșteșugitul panegiric făcut de dânsul, dacă, fire neastâmpărată, n'ar fi găsit cu cale să sprijine pe un pretendent răsărit în colțul de munte de lângă mănăstirea sa, pe «Sava» sau Ștefan-Vodă-cel-Tânăr, care se bătù cu oamenii domnești chiar lângă zidurile Cetății Neamțului și fù biruit¹. În Iulie 1566, Eftimie trebui să fugă în Ardeal², unde ajunse episcop al Românilor cari se aflau, cum se va arăta mai departe, într'o mare criză religioasă. În Moldova el pare să se mai fi întors odată.

Cu Teofan, cu Eftimie de Neamț, cu Isaia se mântuie curentul nou slavon în Moldova. Alte înrăuriri și alte nevoi dădură după 1580 altă înfățișare Bisericii din principatul moldovenesc.

¹ Ureche, p. 221 ; Hurmuzaki, XI, p. 586, no. iv.

² Hurmuzaki, XI, p. 589.

CARTEA a II-a

EPOCA SLAVO-ROMĂNEASCĂ.

PARTEA I-a.

TIPĂRITURILE ROMĂNEȘTI ALE LUI CORESI.

CEA D'INTĂIU BISERICĂ

REFORMATĂ A ROMÂNILOR DE PESTE MUNȚI.

Cătretoarea din Sibiu, redactor: într-o formă bună, —
— și să se păstreze originalului se poate una ori —, scrie

A. G. Dăscăleșcu, Sibiu, 1914, p. 31-3; Harnoss, XI, p.
305; Sibiu, 1914, p. 31; Sibiu, 1914, p. 31 și urm.

CAP. I.

Catehismul din Sibiiu.

Cu câtvă timp înainte de jumătatea veacului al XVI-lea, Sașii din Ardeal, cu cari țerile noastre stăteau în neconținute și strânse legături și cari aveau supt ascultarea lor, acasă, o sumă de săteni români, urmară cuvântului călduros al studenților întorși din Germania și trecură la noua lege reformată a lui Martin Luther. Bibliile germane începură să circule și aici, iar pentru lămurirea credincioșilor se împărția Catehismul Reformei.

La 1544, cu un an înainte de primirea Confesiei dela Augsburg, crezul dogmatic al luteranismului, de adunarea generală din Sighișoara a «Universității» săsești, Sibiiul hotări să dea un Catehism din cele nouă în graiul românesc al satelor supuse cărmuirii sale, în jurul Amlășului și al Săliștei. Tălmăcitorul trebuie să fi fost vre unul din preoții acestor sate; grija tiparului, care se făcu de sigur cu teascurile lui Honterus din Brașov, împrumutându-se litera din Țara-Românească, unde tipăriturile încetaseră, o avu un zugrav Filip, Philipp Maler, care cunoștea principatul muntean în care fusese de mai multe ori ca sol al orașului¹.

Catehismul din Sibiu, redactat într'o limbă bunișoară, — cu toate că înrăurirea originalului se simte une ori —, scris

¹ Cf. Bianu și Hodoș, *Bibl. Rom.*, I, pp. 21-3; Hurmuzaki, XI, p. 865; *Sate și preoți*, p. 20; *Ist. lit. rel.*, p. 64 și urm.

cu o ortografie simplă, a fost răspândit, de sigur, în toate satele din Ținuturile cetăților săsești. Exemplare se vor fi împărțit și la Brașov, unde Sfatul hotărî numai la 1559 ca biserica românească a Sf. Nicolae din Șchei să fie «reformată», impuindu-se credincioșilor ei să învețe Catehismul din 1544¹.

Dar Sașii nu aveau la îndămâna lor și Guvernul țerii, care, catolic un timp, se aplecă dela o vreme spre calvinism, când medicul italian Blandrata ajunsese favoritul și inspiratorul Craiului Ioan Sigismund. Mai târziu, când asupra Românilor de peste munți se abătù avântul cotropitor al calvinismului unguresc, Catehismul luteran a putut fi nimicit în voie de Români chiar, cari, în marea lor majoritate, țineau tot la legea lor cea veche și se cutremurau de frică pentru sufletul lor înaintea cărțicelei răspânditoare de crezuri. Cipariu, harnicul cercetător al vechii limbi românești, a mai apucat să vadă acest Catehism, căruia i se zicea: «Întrebare creștinească», dar noi îl cunoaștem numai după manuscriptul în care e copiat de un preot din cei d'intâiu ani ai veacului al XVII-lea².

CAP. II.

Planuri de tipar românesc în Moldova supt Despot.

Doi ani după «reformarea» cu de-a sila a pașnicilor cărauși șcheieni, cari nu vor fi ținut minte așa de multă vreme răspunsurile revoluționare din Catehismul cel nou, veniă în Brașov ca vechiu și bun luteran, prieten al du-

¹ Acesta este sensul propoziției, adesea citată și discutată, din cronică latină a Brașovului — *Quellen*, IV, p. 80: «1559, die 12 Martii, Iohannes Bencknerus, iudex coronensis, cum reliquis senatoribus, reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit».

² Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 99 și urm.

celui Prusiei și al reprezentanților noului curent religios în Polonia, un tânăr Grec, isteț și limbut, având planuri mari și încredere în steaua sa, Iacov, care se zicea Despot de Paros și pomenia profesia de teologie pe care a făcut-o în Academia din Rostock. Peste câteva luni, după ușoara biruință dela Verbia, el eră Domn al Moldovei, în puterea coborârii sale din Despoții... Serbiei — toate Despotatele se amestecau, cum se vede, în această minte șireată și născocitoare —, luând locul evlaviosului ucigaș de boieri, Alexandru Lăpușneanu.

Despot, — care bătù bani de argint din policandru Slatinei lui Lăpușneanu —, nu se atinse de credința Românilor, știind cât de primejdios poate fi acest joc; supușii săi îl văzură luând parte după datină la serbarea Bobotezei pe care Apusenii din preajma lui o declarau o «batjocură» și o «profanare»¹; la Roman, în April 1562, el merse întâiu la Episcopie, de sărută Evanghelia², — deși se lăcomi mai mult decât odată la averea bisericilor, topind odoarele de metal prețios. Dar se hotărâ să «reformeze bisericile catolice» care se aflau în țară, la Suceava, Siretiu, Baia, lângă Huși, în satele pe spre munte ale Tinuturilor Roman și Bacău, precum și, întâmplător, aiurea³. Biograful său pretinde că neobișnuitul Domn ar fi avut în vedere mai mult împiedecarea despărțeniilor, scandalos de ușoare, și în mijlocul acestor străini de altă lege. Pentru acest scop ar fi fost adus din Polonia Ioan Lusinius sau Lusinski, episcop socinian, pe care știm însă, din chiar mărturisirile lui Despot față de un agent împărătesc, că acesta-l făcù «episcop al Sașilor și Ungurilor», — «episcopum nationis saxonicae et hungaricae»⁴. În Hârlău, — apoi, după un foc⁵,

¹ Sommer, *Vita Iacobi Basilici*, in Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889, p. 83.

² Hurmuzaki, II, p. 407.

³ «Informandarum ecclesiarum romanarum gratia»; Sommer, p. 32. Pentru policandru, *ibid.*, pp. 25, 33.

⁴ Cf. Hurmuzaki, II, p. 407.

⁵ *Ibid.*

în Cotnari, unde erau multe familii de Germani din Ungaria și de Unguri chiar, aduse pentru lucrul viilor domnești, — el făcù o școală de latinește, pentru oricine — dând locuință, hrană și îmbrăcăminte copiilor, cari erau instruiți de scriitori din preajma Domnului, ca acel Sommer, care i-a scris apoi, recunoscător, viața¹. Chemă la Curtea lui, rânduită după normele Renașterii, pe Gașpar Peucer, ginerele lui Melanchthôn și unul dintre cei mai buni reprezentanți ai erudiției filologice, și trimise după matematicul Ioachim Rhaeticus, care se află în Cracovia; o bibliotecă trebuiă să puie cărți apusene la îndemâna dascălilor mari și mici cu cari el voiă să înzestreze Moldova rămasă în urmă². Răscoala boierilor, cari înălțară la Domnie pe tovarășul lor Tomșa ca Ștefan-Vodă, strică toate aceste pregătiri: încă mai înainte, Lusinski perise, și soția lui fù zugrumată câteva zile după catastrofa acestei ciudate, dar foarte interesante stăpâniri³; dascălul Sommer trecù prin multe încercări până se văzù iarăși slobod⁴.

Acestea le spune Iacob Sommer, profesorul din Cotnari. Când însă, peste câtăvă vreme, un catolic, Anton-Maria Gratiani, străbătù Moldova, localnicii știură să-i înșire mai multe despre politica religioasă a nenorocitului aventurier. Pe lângă că Lusinski se amestecă și în căsnicia Românilor, supt cuvânt că oprește despărțeniile prea lesnicioase, Despot însuși și-ar fi răs de sfintele taine și de de icoane, sfărâmându-le și arzându-le; el ar fi făcut la Curte slujbe după ritul luteran și ar fi strigat fără sfială că «e păcat să se îmbuibe cu așa de bune moșii un neam așa de trândav și cu gândul numai la burtă», ca preoții români⁵.

¹ În târgurile săsești și ungurești, el puse șoltuzi străini, în locul celor români, ai lui Alexandru; Hurmuzaki, II, p. 429.

² Sommer, pp. 34-5.

³ *Ibid.*, p. 47.

⁴ V. și excursurile lui la Viața lui Despot, p. 67 și urm.

⁵ Legrand, pp. 179-81. 189.

Că Grecul nu-și va fi păzit gura, e sigur, și tot așa că, neștiind unde să afle bani, a dezbrăcat bisericile pe care le vizită și pentru bogățiile sfinte ale cărora, ca luteran din interes, el nu mai avea nici evlavie, nici cruțare¹. Încă dela început, gândul său era să schimbe pe Mitropolit, ca pe unul ce ar fi având încă tragere pe inimă pentru Alexandru².

O politică de convertire față de boieri sau chiar față de țară n'a încercat și nici nu putea să încerce străinul acesta, norocos peste așteptările sale. Dacă ar fi vrut să «reformeze» pe Moldovenii de baștină, ar fi adus cărți de propagandă din oficina Sașilor din Ardeal, sau, fiind așa de ușor să aducă în principatul său un săculeț cu slove din altă țară, ar fi început el însuși un tipar menit să adauge la nemurirea spre care râvniă. Aceasta n'a făcut-o însă. Se găsi însă un agent luteran care, aflând de intrarea în Răsărit a unui principe care voiă curățirea legii creștine, se grăbi să vie pentru a o propovedi prin cărțile slavone pe care le tipăria, departe, în Apus, la Urach, în Württemberg, pentru popoarele din Balcani, Primus Truberus, supt ocrotirea și cu cheltuiala lui Ioan Ungnad. La 21 Decembre 1562, veniă, cu astfel de cărți, cuprinzând Noul Testament, Wolf sau Wolfgang Schreiber, care se dădea ca Trimes al Împăratului pentru unele misiuni politice. Ungnad, care n'avea nicio știință despre traducerile ce se tipăreau în Ardeal, cerea să i se trimeată oameni învățați pentru tălmăcirea Evangheliei, oferindu-se a edita el Cuvântul lui Dumnezeu și în această limbă³ sau a trimete chiar materialul tipografic în Moldova⁴. Despot nu-l îngădui însă multă vreme, și, pentru a dovedi Sultanului că

¹ Cf. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide*, 1906, Prefata. Cf. Picot, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI-e siècle*, Paris, 1895.

² Hurmuzaki, II, p. 407; dar cf. p. 425.

³ *Ibid.*, pp. 445-6.

⁴ *Ibid.*

credință-i poartă, expediè la Constantinopol pe bietul Wolfgang cu cărțile lui cirilice, pe care rămase să le cetească acuma Turcii ¹.

Ceia ce propusese Ungnad prin Wolfgang și răspinsese Despot, spuind că astfel de cărți privesc pe meșterii de tipar și pe vânzătorii de lucruri tipărite, se îndeplinise însă, fără ca Schreiber să fi știut sau să se fi făcut a ști, de către Sașii Brașovului supt judele lor Ioan Benkner, — «Hanăș Bengner» în graiul Românilor de o parte și de alta a munților.

CAP. III.

Tipăriturile românești ale lui Coresi și Biserica reformată a Românilor de peste munți.

La 1558 Mircea Ciobanul își taie Vlădicii și boierii; peste câteva luni, cum știm, judele Hanăș silește pe preoții din Șchei, Toma, care se călugări apoi, spre pocăință, la mănăstirea munteană a Râncăciiovului, și Dobre, nepotul de soră al celui d'întăiu ², să recomande Catehismul luteran credincioșilor din enoria lor. În același an, Despot apare întâiași dată la Brașov și-și tipărește acolo genealogia care-l coboră din zei ³. În toamna anului 1560 «Vlădica românesc» al Ardealului veniă în acest Brașov, unde nu se temeă de eresie, ci, din potrivă, aveă bucurie pentru introducerea ei între Românii Șcheiului ⁴.

Acest episcop trebuiă să fie un Vlădică trecut la calvinism. La 10 April 1562, un act al lui Ioan Sigismund po-

¹ Legrand, *l. c.*, p. 261 și nota 1; Hurmuzaki, XI, p. 876; II¹, pp. 418, 447-8, no. ccccx; p. 451 și urm., p. 459 și urm., 468 și urm.

² Stinghe, *Ist. biseariceii Șcheilor*, pp. 2-3.

³ Hurmuzaki, XI, p. 798; Legrand, p. 59 și urm.

⁴ Hurmuzaki, XI, p. 803.

menește pe vechiul episcop Sava, care fusese înlocuit, după stăruințele lui Melchior Balassa, cu Gheorghe de Ocna (Wizaknay) și căruia, la data de mai sus, i se dă înapoi «episcopatul românesc al bisericii din Gioagiul-de-jos»¹. Știm acum că Sava și-a avut casa în Lancrâm lângă Sas-Sebeș și că el a plecat din Ardeal, pentru pricini binecuvântate: «părăsirea profesiei evanghelice și a învățaturii creștine»².

Autoritatea acestor Vlădici se întindea mai mult asupra părților de Apus ale Ardealului și asupra Banatului, unde se pare că încă de pe atunci li se dăduse o protopopie de Inidora și una de Caransebeș³. În Inidora, de alminterea, ca și în Șeghești din părțile Crișurilor, lângă Beiuș, — unde un «arhidiacon», adevărat tot un protopop-Vlădică de aceștia, Dan, e pomenit, la 1503, ca și urmașii săi, Ioan (1538) și Petru (1554), în întăriri de privilegii, ale episcopului latin de Oradea-Mare⁴ —, așezământul protopopilor eră mai vechiu decât reforma.

La Inidora chiar, încă dela începutul veacului al XVI-lea, la 1506 și 1526, domnii din castel numiau «protopop al bisericii Românilor, clădită în orașul Inidorii», — și anume pe la 1458 încă —, «protopop între preoții Românilor din Ținutul Inidorii», pe Petru de «Zoczath», învoindu-î locuința în casa protopopiei și veniturile obișnuite⁵. La 1582, castelanul dă protopopia «de rit grecesc» lui Moise Peștișel, care aveă datoria de a «cârmui, a cercetă, a învăță și a muștra» pe preoții români de supt stăpânirea cetății⁶. Bisericile calvinești din acest unghiu ardelean și bănățean se păstrară bine până destul de târziu: între traducătorii «Paliei», Vechiului

¹ Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul, etc., p. 22, no. IV.

² Bunea, *Ierarhia Românilor din Ardeal și Ungaria*, 1904, pp. 303-4.

³ Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul, etc., *passim*.

⁴ Bunyitay, *Nagy-Varád egyháztörtélmé*, I, p. 349; românește in I. Ardeleanu, *Istoria diecesei române greco-catolice a Oradei-Mari*, II, Blaj, 1888, pp. 8-9; cf. *Studii și doc.*, XIII, pp. 175-6.

⁵ *Inscripții și însemnări ardelené și maramureșene*, I (*Studii și doc.*, XII), pp. 278-9.

⁶ *Ibid.*, pp. 279-80, no. v.

Testament, din 1582, se întâlnesc predicatorul, «propoveditorul» din Caransebeș, Ștefan Herce, și dascălul de școală, «de dăscălie», — își spune însuși —, din același oraș al Sebeșului, Efrem Zăcan, pe lângă predicatorul din Lugoj, Moise Peștișel și protopopul din Inidoara — și pentru Hațeg —, Achirie. Afară de acesta din urmă poate, tălmăcitorii Bibliei arată să fi fost dintre nemeșii de prin aceste părți ale vechilor «județe» românești de ostași-nobili, al căror neam s'a păstrat și până astăzi: de aceia, după obiceiul unguresc, numele de botez li e pus *după* acel de familie¹. Caransebeșul eră un însemnat centru românesc, și de aici porni în 1545, pentru a încercă să cucerească principatul muntean, Basarab-Vodă, Laiotă cel nou²; și Radu-Vodă Iliăș s'osi împotriva lui Mircéa Ciobanul, în 1552, pe aceiași cale³.

La 1560 încă, la 3 Maiu, după toate aceste pregătiri, Coresi, «diaconul Coresi ot Târgoviște», și un ucenic al său, diacul Tudor, începeau, «cu zisa jupânului Haneșu Beagneru», a «Măriei Sale» Benkner, pe atunci jude al Brașovului, după un vechiu manuscript husit, aflat fără îndoială în Ardeal, și nu după vre unul adus din Țara Românească, tipărirea unei *Evanghelii* românești. Manuscriptul a fost reprodus fără nicio schimbare, păstrându-se notele și tipicurile slavone ce se aflau în el. Coresi declară că dă lucrarea sa «popilor rumânești să înțeleagă, să înveațe Rumânii cine-s creștini», rugând însă pe «toti sfinții părinți, oare Vlădici, oare episcopi, oare popi», cari o vor vedeă, să n'o arunce fără cercetare, căci și Apostolul Pavel mărturisește că e mai bine a se ceti cuvântul lui Dumnezeu pe înțeles decât altfel. O «jelanie» ce a avut cu judele brașovean l-a îndemnat să dea *Evanghelia* pe înțeles.

¹ V. și Bianu-Hodoș, *Bibl. Rom.*, I, p. 95.

² Hurmuzaki, XI, p. 859, nota 1.

³ *Ibid.*, p. 863, nota 2.

Cum se vede, această carte, care avea litere și podoabe imitate după ale Evangheliei lui Neagoe-Vodă, eră menită Românilor din Ardeal și Ungaria, cari ajunseseră a fi adevărați «creștini» după cererile luteranismului, și «popilor» lor, cari nu mai aveau asupra-li «Vlădici» de moda veche, ci numai «episcopi» aleși, după rânduiala cea nouă. Tipăritorul se gândia și la putința pătrunderii operei sale în părțile ră-nase ortodoxe, dar nu o pregătise pentru acestea.

Pentru a îmbună pe Domnul muntean sau, mai bine, pe energica lui mamă și epitroapă, Chiajna, fiica lui Petru Rareș, mai mult decât pentru a da o Evanghelie înțeleasă Slavilor din Balcani, Benkner porunci lui Coresi să lucreze încă în 1562, din Mart până în Octombre, o Evanghelie slavonească, în paginile căreia se întâlnește stema Terii-Românești. E o reproducere, puțin izbutită, a frumoasei Evanghelii pe care alt meșter, mai mare, cu mijloace mai bogate, o dăduse pentru Vodă Neagoe, Basarabul cel evlavios și darnic, la 1512.

Apoi tiparnicul lui «jupânul Haneș» lucră mai departe la răspândirea Noului Testament în românește, dând a doua carte de Scriptură în această limbă, *Apostolul*, pentru publicarea căruia s'a propus acum în urmă¹ data de 1563 — în singurul exemplar păstrat lipsește foaia de titlu.

Coresi scrie însuși că «mulți preuți» primiră edițiile sale românești, ba încă-i cerură să adauge la ele și un «Tâlc al Evangheliei, cum să poată și ei propovedul și a spune oamenilor învățătură după cetitul Evangheliei». Deci se alese o Evanghelie cu lămuriri, redactată de curând în ungurește, pentru calvini, și prefăcută într'o formă care vâdește une ori preă mult acest original, așa de deosebit de spiritul limbii noastre, în românește, de un necunoscut. Cartea se tipări, pe la 1564, cu «chelciugul și banii» unui

¹ Bianu și Hodoș, *Bibl. Rom.*, I, p. 49.

nobil ungar, Nicolae Forró, care eră cuprins de râvna de a mântui de vechile eresuri tradiționale și pe țeranii români din părțile ardelenene și ungurești. «Popii, patriarșii, vlădicii, episcopii și tot fealiul de preoți» ai legii vechi erau tratați cu cea mai mare asprime, care lovește de o potrivă pe catolici și pe ortodocși, pe «papistași» și pe «patriercași», adăugându-se și critice care sânt în cea mai strânsă legătură cu viața poporului românesc dela sate, și numai cu aceasta. Astfel, închinarea la sfinții e răspinsă ca un rău obicei eretic, însemnându-se ca singură datorie închinarea către Mântuitorul însuși, «că sfinții morți nu audă rugăciunea noastră», spune crud scriitorul calvin. Pravila Sf. Părinți e scoasă din cinste, rostul mare al clericilor pe lângă Domni e osândit, arătându-se că ei n'au de ce să stea cu Vodă la masă, primejduindu-și sufletul în vâlmășagul lumii; se constată decăderea mănăstirilor, din care a plecat «dăscălia» de pe vremuri; de pomeni pentru morți și de rugăciuni pentru dânsii, de farmecele și descântecele «muierilor» deprinse la astfel de «drăcii», de petrecerile, betiile și certele de Duminecă nu vrea să știe acest apărător al legii creștine curate, aceiași pretutindeni și având în Hristos singurul ei izvor.

La această lucrare se adause o alta, care în chip firese n'are nicio legătură cu cea d'întâiu, o carte de rugăciune sau Molitvenic, nu din rândul cărților tălmăcite încă în veacul al XV-lea, supt înrăurirea curentului husit¹, ci o traducere nouă, făcută ca «să înțeleagă și popa ce zice însuși și oameni ce ascultă». În cârticică se dădeau Tatăl Nostru, Crezul, rugăciuni pentru cuminecătură, pentru botez, pentru nuntă, pentru înmormântare, molitve pentru însănătoșarea bolnavilor, psalmi și «cântece deîn Evanghelie», și chiar tipicul liturghiei, al vecerniei și al «slujbei de demâneată». Până acum nu s'a găsit un exemplar

¹ Cf. Bianu și Hodoș, *Bibl. Rom.*, pp. 51-2; Hodoș, în *Prinos Sturdza*, p. 235 și urm.; *Ist. lit. rel.*, p. 74 și urm.

complet din această lucrare revoluționară, care, cu ajutorul Guvernului calvinesc al Ardealului, a cărui cauză o serviă, a trebuit să aibă o largă răspândire. Tălmăcitorul avuse grija să arăte că izvorul cântecelor și rugăciunilor sale se află în Scriptură, afară de cele «cu înțeles» pentru cununie, — în care se zice, în loc de: «cutare», după ungu-rește: «imerec» —, iar «vecernia și slujba de demâneată aveți ca și mainte»¹.

CAP. IV.

Urmarea dezvoltării Bisericii reformate a Românilor de peste munți.

Încă din anul 1565 se află la Brașov un «propovăduitoriu» ca acela din Lugoj, care aveă grija întoarcerii Românilor dela «rătăcirile» lor. Peste un an, în Decembre 1566, eră «episcop și superintendent al bisericilor românești», episcop calvinesc, numit și ocrotit de Cârmuire, Gheorghie din Sângiordzul Bistriței, fostul episcop ortodox de Vad, care va fi stat chiar în acest mare sat locuit de Români. El se plânsese «Craiului» că mulți preoți nu-i dau ascultare, nevenind la soboarele anuale, pe care le cereă doctrina cea nouă și, mai ales, — ceia ce eră cu deosebire dureros pentru el —, nu-i dau obișnuita dajde pe care din vechiu «popii» românești o răspundeau către Vlădică. Dieta ardelenească adunată la Sibiiu hotărî ca învățătura cea bună să fie introdusă și cu sila în bisericile românești, ca aceia ce nu se învoiseră cu dânsa să vie la Vlădica Gheorghie pentru a fi lămuriti de către învățătura și înțelepciunea lui, amenințând pe cei cari n'ar voi să știe de superintendent, că-i va scoate din rosturile lor duhov-

¹ *Prinos Sturdza*, p. 253.

nicești¹. La 2 Octombrie 1567, Gheorghie, încă tot așa de puțin multămit, căpătă scrisori de poruncă ale lui Ioan Sigismund către preoții români din stăpânirile sale². El izbuti data acesta, și un sobor ținut de dânsul la Tiuș, lângă Alba-Iulia, strânse laolaltă destul de mulți preoți îngroziti, cari primiră a sluji românește și iscăliră o hotărâre redactată în limba poporului³. Eparhia fû împărțită în protopopii românești care corespundeau împărțirilor politice ale țerii: domeniilor orașenești și varmeghiilor; printr'o măsură luată în dieta dela 1569, se prevăzû și venitul pe care orice familie «creștină» trebuie să-l dea «păstorului»: o ferdelă de grâu pentru hrana părintelui⁴. Cu această bucurie în suflet se stânse cel d'intâiu episcop calvin sau, cum obișnuiau a-și zice ei, cel d'intâiu «episcop al Românilor în Ardeal»⁵.

Îi urmă, în cursul anului 1569, «piscupul» românesc Pavel din Turdaș, nu departe de Orăștie, pe care Cărmuirea-l recomandă tuturor, la 8 Februar⁶; îl găsim în anul următor în satul Lancrăm, lângă Sas-Sebeș⁷, unde căpătă, la 1570, casa fostului Vlădică Sava⁸, pe care o părăsi însă în mânilor Sașilor din Sebeș la 1574⁹. Cum se vede, acești episcopi-superintendenți n'aveau o reședință statornică, aceiași pentru un șir întreg, ci sarcina de a strânge soboarele se dădea pe rând aceluia dintre «păstorii» de sate care aveă mai multă învățătură și dovedia o mai sigură credință față de legea curată.

La 16 Octombrie din anul numirii sale, Pavel Tordásy

¹ Hurmuzaki, II⁵, pp. 601-2.

² Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul, etc., pp. 23-5.

³ Ianuar 1568; *ibid.*, p. 25.

⁴ Hurmuzaki, II⁵, p. 660; cf. pp. 656-7, 631-3, no. cccxix.

⁵ Bianu-Hodos, *Bibl. Rom.*, I, p. 95; titulatură din 1582.

⁶ Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul, etc., p. 26, no. x.

⁷ *Ibid.*, p. 29, no. xii.

⁸ Bunea, *Ierarhia*, pp. 303-4.

⁹ *Ibid.*, pp. 304-5.

sau Turdășeanul, care-și zice «episcop pentru *limba românească*», își ținea și el, la Aiud, soborul. În acesta s'a discutat, îndrumându-se astfel tot mai mult Biserica românească spre calvinismul deplin, chestia liturghiei. Se hotărâ ca din liturghie să se păstreze numai ce e «după cuvântul lui Dumnezeu» și privește «numele, cinstirea și lauda lui Dumnezeu». Rugăciunile către «răposații sfinți sau alți morți» se desființează. Preoții cari nu sânt în stare a lămuri, măcar odată pe săptămână, înaintea credincioșilor, credința creștinească, vor fi înlăturați, ca și preoții «sârbi» cari nu pot sluji românește. Poporeniile cari nu vor veni la biserică să primească învățătură, nu vor avea parte de cuminecătură în ceasul morții. Preoții vrednici în chemarea lor duhovnicească se pot însurâ a doua oară după moartea celei d'intăiu soții. Cărmuirea va pedepsi pe cei ce nu se vor ține de aceste hotărâri ¹.

La 9 Decembre 1570, «popa Pavel din Turdaș, episcopul românesc» chemă preoțimea sa la un al treilea sinod de unire cu calvinismul, în Cluj. Data aceasta, eră să se combată propaganda unor «prooroci falsi» și să se lămurească cele ce trebuie crezute și făcute cu privire la cuminecătură. Preoții, cari erau îndatoriți să vie neapărat supt pedeapsă de confiscare a vitelor, de izgonire și de închisoare, vor trebui să aducă și bani pentru două cărți nouă: una, Liturghia, pe preț de 32 de dinari,—o carte pierdută, căci nu e vorba de o ediție deosebită a *Molitvenicului* —, iar cealaltă, *Psaltirea* din 1570, pentru care se cerea un florin ².

Psaltirea lui Coresi, cea d'intăiu Psaltire tipărită în românește, a fost pusă în lucru la 6 Februar din acest an 1570 și s'a mântuit cu o răpezițiune neobișnuită până atunci,—după cât se pare după stăruința episcopului celui nou,—la 27 Maiu. E reproducerea unui vechiu manuscris husit, pe care Coresi nu l-a înțeles totdeauna, necum să-și

¹ *Ibid.*: Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul, etc., pp. 28-9.

² *Ibid.*, pp. 29-30.

îngăduie a-l schimbă. Tipăritura, cu slove mari și rânduri puține, se înfățișează destul de frumos. Acum nu se mai pomeneste la sfârșit niciun nume de sprijinitor, sas ori ungur, ceia ce arată că Psaltirea din Brașov eră o publicație oficială a noii Biserici românești orânduite de Cârmuire.

Calvinului Ioan-Sigismund, care, după o viață șubredă, se stânse încet, tânăr încă, îi urmă în stăpânirea Ardealului un om real și practic, înțelegător al împrejurărilor, Ștefan Báthory. Cu toate că dieta din Novembre 1571 hotăria ca «episcopii și popii românești să se ție de datoria ce a fost supt principele răposat¹», noua Biserică «de limbă românească» a calvinilor nu mai află un sprijinitor în Ștefan, acest om socotit, care înțelegeă că Ardealul trebuia să aibă alte griji decât aceia a «reformării» legii «Valahilor». El nu așteptă, pentru îngăduirea legii vechi a acestora, moartea lui «popa Pavel piscupul». Pavel Tordași se află, în adevăr, încă la 7 August 1574 în Sas-Sebeș, unde iscăliă renunțarea sa la stăpânirea casei din Lancrăm, iscălind «Turdași Palu popu, episcopu' Rumâniloru»², și el se stânse numai prin 1577, — căci, la 21 April din acest an, dieta din Turda îngăduia Românilor cari «au părăsit legea grecească și ascultă cuvântul lui Dumnezeu», să-și aleagă alt superintendent, în locul acelu «care a murit»³.

La această dată, încă de mult Craiul dăduse Românilor din Ținutul său un Vlădică așa cum îl voiau ei, după datina cea bătrână. La 5 Octombore 1571 eră întărit astfel, dar fără vre-o hirotônisire în Țara-Românească sau în Moldova, «călugăarul Eftimie», deosebit, spune actul principelui celui nou, «prin învățatură, știință, purtări cinstite și viață cuvioasă»⁴. E adevărat că tot acolo se vorbește și de «predicarea adevărului evanghelic», de «bisericile ro-

¹ Cipariu, *Archivu*, p. 301.

² Bunea, *Ierarchia*, pp. 304-5.

³ Cipariu, *Archivu*, p. 301.

⁴ Ștefan-cel-Mare, *Mihai Viteazul*, etc., pp. 30-1.

mânești», de «cuvântul lui Dumnezeu curat și potrivit cu adevărul», — terminologie calvinească, — dar episcopatul lui Pavel nu e pomenit în acest document, și Eftimie e, de bună seamă, același care fusese egumen la Neamț și scrisese acolo povestea câtorva ani din Domnia lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu. Numai după ce avu hârtie dela «Craiu», Eftimie merse la Ipec, unde-l sfinți Patriarhul Macarie; la 3 August 1572 Ștefan Báthory făcea cunoscut și acest lucru tuturor cărmuitorilor din țara sa¹.

În Eftimie, episcop de Roman, care se întâmpină după Gheorghie cel ars, din patimă de avuție, din porunca lui Ioan-Vodă cel Cumplit, s'ar putea vedea, nu Eftimie care se află în Scaunul Rădăuților și la 1561, ci acestălalt, cărturarul, scriitorul de cronici, a cărui episcopie peste munți ar fi fost întreruptă prin această chemare înapoi în Moldova sa². În adevăr, socotelile Brașovului înseamnă la 27 Februarie 1574 sosirea acolo a «Vlădicăi, cu un sol moldovenesc, pentru ca să caterisească un Vlădică în Moldova»³: Ioan-Vodă n'avea la îndemână pe Isaia de Rădăuți, plecat în solie, nici pe Mitropolitul Teofan, fugit de răul lui, iar cu Țara-Românească stătea în legături rele: de aceia chemă el pe episcopul românesc din Ardeal.

Și aceasta dovedește că Eftimie nu eră calvin, ci, cu toată forma numirii sale, se păstră în vechea tradiție ortodoxă. După căderea lui Ioan-Vodă se putea prea bine ca Eftimie să se fi întors înapoi în diecesa lui ardeleană, pe care nici n'o va fi părăsit în chip canonic. În Septembrie 1572 încă locțiitorul și viitorul urmaș al lui Ștefan Báthory, ales ca rege în Polonia și plecat într'acolo, fratele său Cristofor întăria pe «popa Eftimie, episcopul Românilor din toată țara Ardealului»⁴, hotărând în același timp ca dregătorii săi din partea de Miazăzi să nu mai învoiască despărțenii

¹ *Ibid.*, p. 31.

² Cf. Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 209-13.

³ Hurmuzaki, XI, p. 811.

⁴ Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul, etc., p. 32, no. xv.

în schimb pentru plata de șese zloți. La 6 Iunie 1574 însă Cancelaria lui Ștefan Báthory liberă diploma pentru numirea unui nou Vlădică, în locul lui Eftimie, «plecat de bună voie» (*spontaneum discessum*), — știm noi acumă când și unde și pentru ce scop —, a lui «popa Cristofor», și el un om învățat, de bună seamă ucenic al lui Eftimie¹. Data aceasta, se spune lămurit că episcopul va avea în seama lui pe preoții rămași în credința cea veche, pe «preoții români din Ardeal cari mărturisesc legea romană [*romanam*; cetește: românească] sau grecească, deci nu și legea cea nouă, «creștinească», evangelică.

La 1573, toamna², Eftimie venise la Brașov, și îndată se înfățișează acolo, — cu teascurile și slovele și cei patru, apoi cinci, ucenici ai săi, — diaconul Coresi, gata să se apuce iarăși de tipărituri³. Dar, în acest an și cei următori, până la 1577, Coresi nu dă decât cărți slavone⁴, care poartă pe ele stema munteană și pomenesc numele lui Alexandru-Vodă și al tânărului Voevod Mihnea. Dela 1577 înainte, el nu se mai ține nici de acest sprijin, ci tipărește pe socoteala sa cărți asemenea cu unele manuscripte din veacurile al XV-lea și al XVI-lea, care dau alături textul slavon și traducerea românească⁵. «*Psaltirea cu otveat*», apare astfel în 1576-7 (7085 dela Facerea Lumii), îndreptându-se de o potrivă către preoți pentru slujbă, și către toți acei cari ar fi avut dorința de a ceti Cuvântul dumnezeiesc în limba lor. Eră o întreprindere de negoț, care izbuti; în curând și o a doua *Evanghelie* slavo-românească se tipări în Ardeal⁶. Căci și alții răsăriseră pentru a câștiga, în același timp, cu

¹ *Ibid.*, pp. 32-3, no. xvi.

² Hurmuzaki, XI, p. 810.

³ *Ibid.*

⁴ V. mai sus, p. 143.

⁵ V. și *Câtevâ documente de cea mai veche limbă românească*, în *An. Ac. Rom.*, XXVIII, p. 2 și urm.

⁶ Bianu și Hodoș, *Bibl. Rom.*, I, pp. 80-1; *Ist. lit. rel.*, p. 87 și urm.

ediții slavone,—ca Ungurul Lorinț diacul, ucenic al lui Coresi, editorul acestei cărți slavo-românești și al Evangheliei din Bălgrad¹, care ceru și căpătă dela prințul Ardealului un privilegiu de treizeci de ani, cu care se și laudă. Acesta lucră afară de orice legături cu Țara-Românească, și el nu vrea să știe decât de «puterea Marelui Voevod Batăr Criștov», care aveă înțelegere și cruțare pentru vechea lege românească și cărțile ei sârbești; doar într'un frontispiciu de s'a mai păstrat un corb mărunț, care amintește tipăriturile pentru Domnii munteni.

CAP. V.

Mitropolia ardeleană și tipăriturile românești din vremea ei.

Încă din Decembre 1578, când se întorcea sfințit de mânilor lui Serafim, Mitropolitul muntean², eră un Vlădică ortodox al Românilor ardeleni, care, vrând să arăte că e mai mare decât ceilalți episcopi, aplecați către calvinism sau îngăduitori față de legea reformată, se intitulă «prea-sfințitul Mitropolit chir Ghenadie al Ardealului»³ și căruia i se zicea de Sașii Brașovului și de Români din Șchei «luminatul Mitropolitul marele Ghenadie, deîn totu Ținutul Ardealului și alu Orăziei», deci al comitetelor exterioare⁴, ori chiar «marele, de Dumnezeu luminat arhiepiscopul Ghenadie ce iaste spre totu despusul Măriei Lui Batărū Criștovū cu mila lui Dumnezeu cărmitoriū legiei creștinească»⁵.

Se pare că acest cleric, pornit din vre-o mănăstire veche, ca aceia a Prislopului, stătea la Sas-Sebeș, în preajma Tur-

¹ Bianu și Hodoș, p. 75.

² Hurmuzaki, XI, p. 849.

³ Epilogul Sbornicului slavon din 1584; Bianu și Hodoș, *Bibl. Rom.*, I, p. 82.

⁴ Prefața la *Cazania* din 1580; Bianu și Hodoș, *o. c.*, p. 91.

⁵ *Ibid.*, p. 88.

dașului care, după ce fusese locul de reședință al episcopiei lui Pavel, adăpostiă acum pe un alt preot calvin cu pretenții episcopale, pe Mihai, «ales piscopolu Românilor în Ardeal»¹ și, deci, în apropierea Lancrâmului, unde se întâmpinase, pe la 1570, cel d'întăiu Tordași.

Ghenadie avea cea mai mare parte din Ardeal și din comitatele exterioare, dar părțile Clujului și Turdei, Crasna, Doboca și Solnoacele nu erau ale lui, ci ale unui alt urmaș al lui Eftimie, — pe lângă Cristofor —, ale lui Spiridon². Ghenadie, Vlădica de spre Țara-Românească, eră însă urmașul aceluși Cristofor, și el avea astfel ca vecin pe Spiridon, Vlădica de spre Moldova.

Ghenadie chemă la dânsul pe Coresi, în 1581, și-i dădă să lucreze un *Sbornic* slavonesc al sărbătorilor, reeditat după al Sârbului Bojidar, din Veneția, dela începutul veacului; eră menit să combată «marea stricăciune și cădere a sfințelor biserici», pornită dela «limbile străine,— prin aceia că preoțimea căpătă iarăși cărțile sârbești pentru a-și face slujba la zilele mari. Pentru a se arătă și mai bine ortodoxia desăvârșită a publicației, se pomeniau la sfârșit cei patru patriarhi ai Răsăritului³.

Pe atunci Luca Hirschel ajunsese jude brașovean. «Hrăjălă Lucaciu» eră o cunoștință și un prieten al lui Mihnea-Vodă și al multor boieri⁴. El avea și legături cu învățatul și harnicul Mitropolit muntean Serafim. Gândindu-se la ocrotirea tiparului românesc de către înaintașul său Ioan Benkner, și mai ales la câștigul căpătat de acesta de pe urma acelor cărți pe înțeles, Hirschel își făcū planul de a dă, în locul vechii Evanghelii cu învățătură, pe care o răsplineau toți ortodocșii, una nouă, care să nu atingă cătuși de puțin pe credincioșii legii vechi. Cerū manuscriptul

¹ Prefața dela *Palia* din 1582; *ibid.*, p. 95.

² Bunea, *Vechile episcopii*, pp. 57-8, nota 76-8.

³ Bianu și Hodoș, *Bibl. Rom.*, I, pp. 83-5.

⁴ Bogdan, *Relațiile*, pp. 287, 299.

slavon dela însuși Mitropolitul Serafim, pe care e silit a numi «Arhimitropolit», pentru a nu jigni pe «Mitropolitul» Ghenadie, din țara sa. Căpătându-l, îl dădu popilor din Brașov să-l «scoată» în românește, și acest lucru greu se făcu într'un chip deosebit de mulțamitor de acela din doi care învățase la Ipec carte sârbească, Mihail fiul lui Dobre¹. Coresi, adus din nou în Brașov, începù să lucreze la 14 Decembre 1580 și mântui la 28 Iunie 1581, dând Bisericii ortodoxe a Românilor și limbii românești unul din cele mai însemnate monumente ale lor. Peste câteva luni, editorul sas se laudă că lucrarea, — deși cuprindeă Tatăl Nostru și Crezul, ca și cele zece Porunci, după Catehismul luteran—, e foarte cerută pretutindeni unde trăiesc Români², cu toate că Prefața pomenește numai pe stăpânitorul Ardealului și pe al Țerii-Românești. Pe Ghenadie îl vedem trecând în Țara-Românească și în Novembre 1582³.

Doi ucenici ai lui Coresi, diaconul Șerban și diacul Marien, luară în lucru, peste câteva luni numai, la 14 Novembre 1581, isprăvind în Iunie 1582, la Orăștie, oraș vecin cu Turdașul Vlădicăi calvinesc,— o traducere a *Paliei*, a Vechiului Testament, făcută bine, după originale slavone, grecești și ebraice, de predicatorii din Caransebeș și Lugoj, de dascălul de carte din Caransebeș și de protopopul Inidorii, — pe cari trebuie să ni-i închipuim deci ca oameni foarte învățați pentru vremea lor. Un urmaș al lui Nicolae Forró, puternicul Francisc Geszty, care jucă peste puțin în Moldova rolul de supraveghetor,— pentru principele său, care eră atunci Sigismund, fiul lui Cristofor Báthory,—al lui Aron-Vodă, luă asupra-și cheltuiala tiparului. Cartea nu cuprinde decât cele d'intâiu două cărți ale Bibliei ebraice, Facerea («Bitia») și Exodul («Ishodul»). Dar celelalte părți erau gătite de tipar și ele: un manuscript de lângă Oradea-Mare cuprinde

¹ Prefața.

² Hurmuzaki, XI, p. 656.

³ *Ibid.*, p. 824.

Leviticul, Numerele, Cartea Regilor și ceva din prooroci; iar două foi din Levitic se află în păstrarea Bibliotecii din Belgrad¹. Se anunțau și alte lucrări românești, dar tiparul ardelean nu mai dădă de acum înainte decât doar cărți slavone a căror vânzare eră sigură².

Întreaga mișcare de tipărire a cărților sfinte și a unor cărți de biserică în românește, care îmbogățise și răspândise așa de mult literatura noastră începătoare, n'a produs altă urmare religioasă decât trecerea la calvinism a «varmeghiei» Inidorii și a orașelor bănățene de supt stăpânirea Báthoreștilor, Lugojul și Caransebeșul. Ceilalți Români din Ardeal și părțile ungurești rămaseră credincioși ai legii celei vechi. Când Eftimie, care aveà, după întoarcerea sa din Moldova, pe temeiul unei orânduirii «crăiești» ce s'a pierdut, Ținuturile Turzii, Clujului,— deci ale Nord-Vestului ardelenesc —, precum și cele ungurești ale Dobocei și Solnocului d'înăuntru, în «comitatele exterioare», — muri, i se dădă, pe la 1579³, ca urmaș, de către Cârmuire, Vlădica Spiridon. La 1585 principele Sigismund recunoștea pe acesta și-i încredință încă Solnocul-de-mijloc, Crasna și Maramurașul, ca unui superintendent calvinesc⁴. Dar «arhimitropolit», ocrotit de-a dreptul de un Guvern, pe care din ce în ce mai mult Iezuiții tânărului principe îl conduceau în sens anti-calvin, rămase Ghenadie.

Locul acestuia fu luat în 1585 de egumenul Prislopului, Ioan⁵, — numit la 20 Mart, întors dela hirotonie în August — din care Mihai Viteazul eră să facă, înainte chiar de cucerirea Ardealului, un adevărat Mitropolit, stând în Capi-tala țerii.

¹ Mangra, *Cercetări literare-istorice*, București, Carol Göbl, 1896, pp. 13-4; Hasdeu, *Cuv. den bătrâni*, I, p. 6 și urm.

² Bianu și Hodoș, *Bibl. Rom.*, I, pp. 99-100; *Ist. lit. rel.*, p. 95.

³ V. și Cipariu, *Archivu*, p. 302.

⁴ Bunea, *Vechile episcopii*, pp. 57-8, nota 1; cf. pp. 73-5 nota; *Ierarchia*, pp. 46-8.

⁵ Bunea, *Vechile episcopii*, pp. 60-1, nota; Hurmuzaki, XI, p. 830.

PARTEA a II-a.

LUPTA BISERICII MOLDOVENESTI

CU

«RECUCERIREA» CATOLICĂ.

CAP. I.

Petru-Vodă Şchiopul şi episcopii din vremea sa.

În Țara-Românească și în Moldova, mișcarea luterană și cea calvină nu pătrunseră nici în cea mai slabă măsură. Dar în spre aceste țeri se îndreptă în curând avântul catolicismului, care, trezindu-se din cea d'întăiu toropeală a sa, își statornicise dogma la Conciliul din Trident și, prin misionari energici ca un Solikowski în Polonia, un Possevinus în Moscovia, căută să cucerească în Răsărit țeri cu care să se despăgubească pentru pierderile suferite în Apus.

Petru Şchiopul, care venise ca un Domn de împăciuire după zilele crunte ale «cumplitului» Ioan-Vodă, scoase în 1578 pe Anastasie, Mitropolitul acelor zile de prigonire pentru biserici, care Anastasie se compromisese din nou rămâind pe lângă usurpatorul Ioan Potcoavă, și puse în locu-i pe Teofan, întors din adăpostul lui ardelean¹. La Roman, după plecarea din Moldova a lui Eftimie Ardeleanul, care nu va fi așteptat să dea ochii cu Domnul trimis de Turci, păstoriă Evstatie, care se întâmpină dela 1577 înainte², la 1584 urmându-i Agafton. La Rădăuți, după trecătorul Dimitrie, numit de Despot și fugar înaintea lui Alexandru Lăpușneanu întors³, și după Isaia, care nu putu să rămâie multă vreme și e arătat ca fost episcop încă dela 1580-1,—diplomatul în rasă al lui Ioan-Vodă se făcuse

¹ Ureche, p. 232 ; *Arch. ist.*, I², p. 27, no. 296.

² Melchisedec, *Chron. Rom.*, I, pp. 213-6.

³ Hurmuzaki, XI, p. 72, no. cix.

acum un schivnic fără legături cu lumea¹—, fusese pus un feior de boier. Eră dintre neamurile cele mari ale țerii și, pe lângă aceasta, avuse de mamă pe o rudă a Doamnei Ruxanda. E Gheorghie Movilă, ai cărui frați, Ieremia și Simion, aveau rosturi însemnate până să capete chiar coroana țerii².

Lângă Teofan stăteau astfel doi clerici fără învățatură mai înaltă, deși Gheorghie Movilă învățase la Pobrata, mănăstire nouă, de cărturari³. Bătrânul Mitropolit însuși nu rămase multă vreme în Scaunul său arhipăstoresc. Petru-Vodă fu înlocuit la 1579 de Iancul Sasul, fiul lui Petru Rareș cu o luterană din Brașov, și acest nou stăpânitor nu se putu înțelege cu Vlădiciei și nici cu boierii noștri. Gheorghie Movilă zidise o mănăstire nouă, a Suceviței, și, supt cuvânt că merg să sfințească acest lăcaș de închinare, așezat sus, în Bucovina de astăzi, Teofan, împreună cu episcopul de Rădăuți și cu toată rudenia acestuia, frații Movilești, cumnatul lor, Balica, și părtenitorii neamului, trecu în Polonia (1581). Într'un act din anul următor, Teofan e pomenit ca «fost Mitropolit»⁴ și, firește, «fost episcop» e și Gheorghie Movilă⁴.

Pe urma acestei pribegii, în fruntea căreia stăteau măcar doi din cei trei episcopi, se prăbuși Scaunul de Domnie al celui de-al doilea eretic care izbutise a căpăta stăpânirea Moldovei. Astfel scapă țara de rușinea Cărmuirii printr'un «Sas, de lege luteran», care «creștinătatea cea dreaptă n'o iubiă», ci se va fi lăcomit și el, culegătorul de dijmă din vite și ucigașul de boieri, la averea Bisericii ca și Despot ori Ioan-Vodă cel Cumplit⁵. Teofan se întoarse în țară în același

¹ Melchisedec, *o. c.*, pp. 210-2.

² Wickenhauser, *Radautz*, pp. 16-7.

³ *Candela*, IV, 1885, p. 147.

⁴ Hurmuzaki, XI, p. 2, unde se arată celelalte izvoare. V., in deosebi, Kozak, in *Archiv für slavische Philologie*, XIV și observațiile păr. D. Dan, in *Candela* pe 1907, n-r jubilar,— și in ediție separată.

⁵ *Ibid.*

⁶ Ureche, p. 234.

timp cu Gheorghe de Rădăuți; la 11 Septembrie 1582 el se află lângă Domn în tabăra dela Tuțora¹; actul din Octombrie 1583, în care fostul Mitropolit Anastasie e în fruntea clerului moldovenesc, dând lui Petru-Vodă binecuvântarea trebuitoare pentru ca egumenul Mihail de Moldovița și urmașii lui să-l pomenească,—trebuie să fie rău datat². Și la 8 April 1585, Anastasie se află ca «fost Mitropolit», pe când Teofan stăteă în Scaun la 10 Ianuar și 28 Februar 1586³. La 20 Decembrie 1587, în sfârșit, cărja de Mitropolit o ținea Gheorghie Movilă însuși, în al cărui Scaun episcopal dela Rădăuți venise acum arhimandritul din Râșca, Ghedeon⁴.

Domnia a doua a lui Petru Șchiopul tinu nouă ani de zile, și ea înseamnă începutul infiltrației catolice.

CAP. II.

Propaganda catolică a Iezuiților poloni în Moldova.

Într'un act de sigur autentic⁵,—și titulatura lui Alexandru-Vodă de Domn și prin mila Sultanului turcesc și a Vizirilor se mai întâlnește, și la Mihnea-Vodă, care, într'o scrisoare către Brașoveni, își zice: «și cu norocul Domnului nostru, cinstitului Împărat»⁶—, datat din Iași; 24 Mart 1565, Alexandru Lăpușneanu recomandă pe fiii săi către Puterile apusene, dacă ar fi ca ei vre-odată, neputând căpăta Domnia

¹ *Arch. ist.*, I¹, p. 144, no. 209.

² Wickenhauser, *Moldowiza*, pp. 90-1.

³ *Arch. Stat.*, Pângărați, I, 4, 6, III, 3; Wickenhauser, *Moldowiza*, pp. 91-2.

⁴ Hurmuzaki, XI, p. LIII.

⁵ Hurmuzaki, II, p. 532.

⁶ Bogdan, *Relațiile*, p. 287, no. CXLI. Vornic-Mare eră la 1565 în adevă Zbiare, Ionașco Zbiare, care a fost tăiat de Ioan-Vodă cel Cumplit; Sbierea, *Familia Sbierea*. Cf. și *Pretendenți domnești*, p. 9, nota 1.

dela Poartă, să meargă pentru ajutor la Curțile din Franța și Anglia, sau la dogele Venetiei. De atunci înainte legăturile cu Apusul latin, ale pretendenților, tot mai mulți, s'au îndesit neconținut. La 15 Iunie 1589 se îndreptau din Suceava, către Papa, stăruințe pentru Ștefan-Vodă, unul din fiii bătrânului Lăpușeanu, din partea fostului Mitropolit Anastasie, — care e pomenit, cum am văzut, și până pe la 1582 ca fiind în preajma Domnilor, pe cari-i binecuvintează¹, și a unui Grigorie, episcop de Roman, poate supt Ioan-Vodă². Amândoi Vlădicii se plâng de robia turcească, de slăbiciunea Domnului, care, fiind din mijlocul dinastiei muntene, e calificat de «străin și venetic», de Turcii, Grecii, Ungurii — de strajă — «și Muntenii», de cari e încunjurat. Cu această scrisoare a lor, Ștefan-Vodă, având cu dânsul și câțiva boieri tineri, se duse, prin Venetia, la Roma, de unde căpătă atâtea recomandatii câte trebuiau ca să-i încurce toată viața, pe care o bănuim a fi fost scurtă³.

La această dată, Moldova oficială fusese apropiată de catolicism prin silințele unui străin, care fusese sprijinitorul la Constantinopol și apoi sfetnicul lui Iancu-Vodă și pe care Petru-Vodă îl primise dela înaintașul său, făcându-l cămăraș și căpitan de Lăpușna și încredințându-i, ca unui Postelnic, legăturile țerii sale cu Creștinătatea vecină. Bruti, un Albanez italianizat, de lege apuseană, care doriă apoi pentru dânsul și fiul său anume răsplătiri dela Roma, se înțelese cu arhiepiscopul catolic de Lemberg, I. D. Solikowski, cu Warszewiecki, rectorul Colegiului iezuit din Lublin, cu cardinalul Anibal de Capua, pe acel timp nunciu pontifical în Polonia, și cu legatul Aldobrandini și începû să ajute pătrunderea legii apusene în Moldova.

În împrejurări pe care nu le cunoaștem, după un lung

¹ Vezi mai sus, p. 188.

² Hurmuzaki, III¹, pp. 125-6.

³ Cf. *Pretendenți domnești*, pp. 50-1.

șir de episcopi titulari poloni, cari nu văzură niciodată Moldova și de gardieni ai mănăstirii din Bacău, a căror serie se încheie la 1572¹, Ieronim Arsenghi, Grec unit din Chios, care aveă mulți compatrioți printre negustorii din Iași, fû ales episcop latin al Moldovei², acordându-i-se și situația mai înaltă de «vicariu apostolic». I se dădu reședință la Bacău, unde, de multă vreme, perise orice urmă a vechiului centru catolic. Arsenghi, Bruti și Petru-Vodă însuși, care ținuse pe o față a lui Cherepovici din Ardeal, calvină ori catolică, Elena³, trimeseră, înainte de Iunie 1587, scrisori către Solikowski, înștiințându-l că propaganda catolică poate fi deschisă⁴. Fără multă zăbavă sosiau în Septembrie scrisorile de mulțămire din partea Papei. În primăvara anului 1588 se făcuseră oarecare progrese: Iezuiți fuseseră așezați în Iași și părțile vecine, cum e Cotnarul, unde li se dădu și din vinurile domnești⁵, iar Franciscani se aflau răspândiți în satele dela munte, avându-și mănăstirea în Bacău, — la dregerea căreia lucră Arsenghi, așezat până atunci în cămărilor de lemn de lângă biserica Sf. Nicolae —, cu venituri în satul vecin Trebeș⁶.

Ce însemnă această ocrotire a catolicismului de un biet Domn moldovenesc cu multe nevoi și cu puțină minte, arată scrisoarea lui Petru-Vodă, trimeasă la 1-iu Ianuar 1588 Papei: găsești într'insa, pe lângă multe complimente umilite, și făgăduiala că, — împăciindu-se Polonia tulburată, unde el însuși râvnise, o clipă, să fie rege⁷, și, firește, rege

¹ *Studii și doc.*, I-II, pp. xxxix, 154.

² *Vescovo chiamato di Moldavia*; cf. Hasdeu, *Doc. din Bibl. dorio-pamfiliană*, în *Columna lui Traian*, VII; *Mon. Slav. Merid.*, XVIII, p. 3 și urm.

³ Hurmuzaki, XI, Prefața.

⁴ Przedziecki, *Listy Anibala z Kapui*, Varșovia, 1852; traducere în *Arch. ist.*, II, p. 22.

⁵ Hurmuzaki, III, p. 100.

⁶ *Ibid.*, XI, p. LXII; III, p. 116, no. CIII.

⁷ *Ibid.*, XI, pp. LIX-LX.

catolic,— va trimete soli la Roma pentru «sărutarea picioarelor», se vorbește mai ales de «reformarea Bisericii catolice aici în țara noastră, a Moldovei»¹.

În satele locuite odinioară de țerani buni catolici pătrunsese husitismul veacului al XV-lea, apoi Ioan-Vodă Despot făcuse «reformație» în sensul lui, și poate chiar, acum de curând, Iancu-Vodă luteranul va fi lăsat urme de râvna sa pentru legea creștină «curată». Un vestit părinte iezuit, care vizită Moldova între 1582 și 1586, găsi biserica vechilor catolici ieșeni plină de steaguri și pietre sculptate cu steme și având drept preot pe câte un cleric luteran în călătorie²; el nu putu să rămâie, după dorința puținilor credincioși, cari făgăduiau să-i capete dela Domn numirea de episcop, pentru restaurarea catolicismului³. Când agentul papal între Slavii dela Răsărit, preotul Alexandru Comuleo sau Komulović, trecu prin țară, el căpătă dela Petru-Vodă porunca de a nu se mai primi predicatori luterani supt amendă de o sută de boi pentru fiecare comunitate⁴.

Aceste măsuri vor fi avut succes în orașe, dar satele trebuiau aduse acum la catolicism, urmându-se lucrarea de recucerire pe care, încă de supt Bogdan fiul Lăpușneanului, o începuse, la Huși și Roman, un preot din Trotuș, Mihai Tabuc, puind-o supt ocrotirea episcopului de Camenița⁵. Erau să fie însă lăsați în pace, neapărat, acei mulți catolici, din Iași și de aiurea, Raguzani, Chioți ș. a., cari trecuseră la legea țerii⁶. Așezările dela Răsăritul Siretiului căpătară preoți dintre Iezuiți, pe când Franciscanii erau să servească pe cele de către munte. Bisericile dărâmate se făceau din nou în toate aceste vechi

¹ *Ibid.*, III, p. 98 și urm.

² *Ibid.*, XI, p. 116.

³ *Ibid.*, p. 117.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, II⁵, pp. 698-9.

⁶ *Ibid.*, XI, p. 116.

adăposturi ale catolicismului reprezentat de Unguri și Germani, în număr de 15.000, după socoteala lui Bruti¹.

Bruti, care cerea și Bernardini, miliție catolică nouă, pentru a duce lupta cu și mai multă izbândă, voiă pentru sine un titlu ca acela de «procurator și apărător al catolicilor împotriva ereticilor», adecă a «eticilor din Ardeal», spune el în aceeași scrisoare², a «eticilor din Ardeal și celor germani», cum se vede în altă scrisoare cu aceeași dată³. Că Petru-Vodă pusese scrisorile Papei la frunte, după datina răsăriteană, nu însemnă de loc, cum credeă Solikowski, că el a declarat astfel pe Prea Sfântul Părinte ca «adevă-rata căpetenie a Bisericii întregi și moștenitor al Sf. Petru»⁴, și astfel bucuria aceluiași că a fost câștigat pentru catolicism neamul care a dat pe Ștefan-cel-Mare, «puternicul Domn, biruitor al Turcilor, al regilor Poloniei și Ungariei», și care se coboară dintr'o «colonie italiană», eră puțin cam pripită⁵.

Speranțele de răspândire a catolicismului în părțile noastre erau însă foarte vii, într'o vreme când și Petru Cercel, Domnul munțean fugar, scăpat din temnița Hustului maramurășean, se află la Roma, făcând tot felul de protestări despre sentimentele sale de venerație pentru «căpetenia creștinătății»⁶. La 3 Septembrie din același an 1588, Warszewiecki însuși, cu doi tovarăși, Ioan Kunig și Justus Raab, Iezuiți amândoi, se înfățișă lui Petru-Vodă în tabăra dela Tușora, unde acesta se află de teama ciumei. Domnul Moldovei primî cu plăcere o carte cu icoane și se învîi la ridicarea unui seminariu catolic, cu cheltuiala părinților iezuiți⁷. În chestia religioasă el nu făgăduî însă mai mult

¹ *Ibid.*, III, p. 100.

² Ea poartă data de 14 Ianuar 1588; *l. c.*

³ *Ibid.*, p. 101, no. LXXXVII.

⁴ *Ibid.*, p. 103; scrisoare din 26 Februar 1588 către Papă.

⁵ *Ibid.*

⁶ Scrisoare a lui din 1-iu Iunie 1588, *ibid.*, pp. 105-6, no. XCI.

⁷ *Arch. ist.*, I¹, pp. 174-5, no. 257.

decât că va goni pe străinul care nu va părăsi eresia și va scoate chiar din rândurile străjii sale de Unguri¹ pe eretici, — ceia ce se și făcù supt ochii Trimesului engles la Poartă, Hareborne, care tocmai străbătea Moldova².

Warszewiecki și tovarășii săi rămaseră în Țară. Ei primiră scrisorile de răspuns ale lui Petru-Vodă către Papa, în care Domnul asigură că și Vlădicii săi lucrează de fapt pentru stârpirea ereziei protivnice catolicismului. Bruti însuși și, cu el, Ieremia Movilă, fratele Mitropolitului, care aveă cele mai mari simpatii pentru Poloni și toate ale lor, meraseră în solie peste Nistru, ducând și scrisori către nunciu³. Ei aduceau cele mai bune știri despre înaintarea misiunii iesuite și a celei franciscane; Warszewiecki, a cărui plecare o ceruseră Franciscanii, alcătui un memoriu în care se arată că Patriarhatul constantinopolitan, de care n'ar voi să mai știe Mitropolitul Gheorghe, e ca și desființat, pentru că Patriarhul Ieremia pribegește prin Rusia Țarului, pe când Sultanul a făcut moschee din biserica lui patriarhală și cere 105.000 de galbeni ungurești dela cine vrea această situație⁴. S'ar puteă câștigă Biserica Moldovei, îngăduindu-se numai ritul grecesc și mai departe, și tot așa s'ar dobândi și Țara-Românească, al căreia Domn are mamă catolică: supt el, adăugim, înainte ori după misiunea lui Alexandru Komulović sau Comuleo⁵, luteranismul fù scos din Târgoviște prin silințele unui misionar cretan⁶.

Un bun seminarium plătit de Papa ar fi potrivit pentru ca să aducă foloase așa de mari. Eră vorba de un Colegiu, de tipărirea unor calendare și de introducerea cu timpul chiar a stilului nou, abia primit în Apus. Deocamdată Iezuiții din misiunea polonă și alte cinci persoane dintre aceia

¹ Cf. Fourquevaux, în *Acte și fragmente*, I, p. 37.

² Hurmuzaki, III, p. 108, no. cxiv; p. 122, no. cvii.

³ *Ibid.*, p. 110 și urm.

⁴ *Ibid.*, pp. 120-1; XI, pp. lxxx-iv.

⁵ V. mai sus, p. 192 și Bărbulescu, *Cercetări istorico-filologice*, p. 81.

⁶ *Studii și doc.*, I-II, p. 416.

pe cari-i gonise dieta ardeleană, se așezară la Roman, începând, la rândul lor, opera de convertire¹; ei nădăduiau să ispitească aici clientela lor școlară din țara pe care trebuiseră a o părăsi². Eră să se înceapă în postul mare al anului 1589 opera de predicare și convertire, și Bruti simția pentru Moldova nevoia unui episcop, sufragan al Lembergului, în locul lui Arsenghi (Arsengo), dispărut fără să putem ști cum³. La 2 Februar 1589, «Ungurii, Sașii, Leșii și cei de alt neam cari sânt de legea Papei» în Iași, Cotnari, Hârlău, Vaslui, în Roman, Piatra și satele ungurești erau îndemnați cu hotărâre să se întoarcă la vechile lor obiceiuri, să postească și să-și dea copiii la școală⁴. Solikowski căpătă, în August, sarcina de a ocroti, controla și îndemnă Biserica întemeiată în Moldova, ca «superintendent general și special» (10 August 1589)⁵.

Moartea lui Sixt al V-lea nu distruse rezultatele ce se câștigaseră până atunci. În zădar mai amintia Bruti noului Papă, la începutul anului 1591, de Biserica latină a Moldovei⁶. Acesta n'o trecuse cu vederea, ci numise, în 1590, pe provincialul franciscan al Candiei, Bernardo Querini, ca episcop pentru amândouă țerile noastre, cu titlul de Argeș, înviat pentru dânsul⁷. Nu eră vorba însă nici acum să se încerce cucerirea Românilor chiar, din Moldova și Țara-Românească; însuși episcopul înștiință pe Domni că e trimes numai pentru «cei ce trăiesc după ritul latin (*alla latina*)»⁸. Querini zăbovi însă mult timp la Roma și Creta; el nu porni decât în 1597⁹.

¹ Hurmuzaki, III, p. 123.

² *Ibid.*, XI, p. LXIV.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, pp. LXIV-V.

⁵ *Ibid.*, III, p. 126; pp. 128-30, n-le CXIII-IV.

⁶ *Ibid.*, III, p. 141 și urm.

⁷ *Ibid.*, III, p. 545. Pentru întâia creare a diecesei, mai vezi *Conv. lit.* pe 1904, p. 415.

⁸ *Ibid.*, p. 545.

⁹ *Ibid.*

Când Petru-Vodă părăsi, în August 1591, Moldova, de frica urgiei turcești, rostul catolicismului la noi se încheiase de fapt, dar numai după ce se înapoiaseră Romei sufletele de Unguri și Sași care fuseseră un timp înstrăinate de dânsa. Iar Petru-Vodă, care ducea cu sine cele două Psaltiri și Praxiul în românește,— tipăriturile lui Coresi¹—, și care, tot odată, vorbiă, în surgunul său, de marele dor ce are de a cercetă Roma și de a sărută piciorul Papei — numai să se vadă scăpat din Tirolul bănuielilor și prigonirilor în Italia liberă! —, își aveă lângă el pe Mitropolitul Gheorghie, pe preotul Teodosie Barbovski, pe un alt preot grec, și n'aveă de gând să se facă, acum la sfășitul vieții, catolic. Trupul lui a fost îngropat de aceia,— în 1594 —, nu în biserica însăși a Franciscanilor din Bozen, ci, ca și al Doamnei sale, Rusoaica Irina, afară, lângă zid². Numai fiul lui Petru, botezat ortodox, probabil de Mitropolitul Movilă, fù adus la legea Apusului, în Colegiul Iezuiților din Innsbruck și s'a învrednicit, murind pe pragul tinereții, de o înmormântare în biserica parohială din acel oraș. Dar el eră acum un străin, a cărui credință și ale căreia fapte nu mai priviau Moldova.

Querini declară formal la 1599, când se află la Roma, așteptându-și întărirea, că Mitropolitul Gheorghie Movilă, om lipsit, de alminterea, de orice cultură bisericească sau profană,— în Tirol Nemții își băteau joc de dânsul, făcându-l «bivol»³ —, nu recunoștea de fapt pe niciun Patriarh, așa încât cu vorbe bune, din partea Papei însuși, și cu îndemnuri pe lângă fratele său Ieremia, ajuns Domn în August 1595, cu ajutorul și supt ocrotirea statornică a Polonilor, ar putea fi câștigat pentru ascultarea de Scaunul roman⁴.

¹ *Ibid.*, XI, p. 555.

² *Ibid.*, p. 451, no. Dxcv. V. Iorga, *O familie domnească în exil*, în «Biblioteca pentru toți».

³ Hurmuzaki, II, p. 526.

⁴ «Benchè sia Moldavo del rito greco, non conosce per supe-

CAP. III.

Legăturile Bisericii moldovenești cu Patriarhia constantinopolitană.

În adevăr, dacă supt Mihnea-Vodă, care primiă pe trimesul călugărilor dela mănăstirea Vlatadonului din Salonic și li dădeă 2.500 de aspri¹, Biserica munteană pare să fi avut legături neînterupte cu Scaunul patriarhal din Capitala Împărăției,— Moldova din vremea lui Petru Șchiopul și a urmașilor săi, până la sfârșitul dinastiei iubitoare de creștini și îngăduitoare de catolicism a Movileștilor, arată să fi avut numai afaceri politice cu unii dintre clericii cari se bucurau de mai multă trecere la Constantinopol. Astfel Patriarhul Ieremia scrise «Vlădicăi» Gheorghie la Bozen pentru a-l îndemna să grăbească plecarea lui Petru-Vodă, căruia i se va căpăta din nou stăpânirea Moldovei², și se îndreptă către Domnul fugar însuși, «fiul sufletesc iubit al Smereniei Lui», dându-i nădejdi de înoirea Domniei³. Dovezi însă despre o adevărată ascultare de Patriarhia ecumenică în cele bisericesti n'avem de spre partea Moldovenilor.

Domnul Moldovei ca și al Țerii-Românești, primiă în Constantinopol miruirea din partea căpeteniei recunoscute a ortodoxiei, care-l priviă ca pe un fel de urmaș, slăbit, umilit și trimes în surgun departe peste Dunăre, al Împăraților «bine-credincioși» și «de Dumnezeu încununăți» ai trecutului bizantin :

riore il Patriarca di Constantinopoli, nè altro Patriarca d'Oriente, e con molta facilità si potria ridurre alla debita obediienza di V. S. Beatitudine et della Santa Sede Apostolica, quando V. Santità si degnerà scriverli quattro parole, dopo che scriverà al prencipe suo fratello, havendomi già promesso d'unirsi meco», etc. *Ibid.*, III, pp. 546-7.

¹ *Contribuții la Istoria Munteniei*, în «An. Ac. Rom.», XVIII, p. 38.

² Hurmuzaki, XI, p. 313, no. CCCCXLI.

³ *Ibid.*, pp. 370-1, no. DXXVI.

înaintea tinzii bisericii care se învrednicește de slujba Ecu-
menicului, el e întâmpinat, în ziua sfințirii sale, de înalții
demnitari ai Curții patriarhale și de Mitropoliții se se în-
tâmplă a fi în Constantinopol sau se află statornic în Si-
nodul «Bisericii celei mari». În naos îl așteaptă Patriarhul
însuși, și Scaunul împărătesc e gătit pentru a primi pe
singurul stăpânitor creștin ce a mai rămas în Răsăritul or-
todox. Ecteniile ce se cântă îl preamăresc întocmai cum
se preamăriau odată Împărații Romei celei nouă, urându-i-se
«prea-cucernicului, prea-seninatului și prea-înnălțatului nos-
tru Domn putere, biruință, trăinicie, sănătate și mân-
tuire», precum și orice biruință asupra dușmanului¹. După
ungere, Voevodul ascultă o cuvântare patriarhală, în care
eră sfătuit să fie drept, să-și cârmuiască bine țara și «să
apere Biserica», al cărei ocrotitor firesc este, în lipsa, măcar
pentru câtvă timp, a unuia mai mare decât dânsul². Dar
niciun Mitropolit moldovean și, până la Mihai Viteazul,
— când, pentru scurtă vreme, datinele vechi se întoarseră—,
niciun Mitropolit muntean, nu trebuia să-și capete cărja dela
Constantinopol, nici măcar să meargă ori să scrie acolo
pentru o recunoaștere care nu se mai socotia de nevoie.

Totuși, mai mult din lipsă de bani decât din simț de
mândrie, Patriarhia constantinopolitană avea nevoie de țe-
rile dunărene, care o uitaseră așa de mult. Cu acest gând
venise în Moldova lui Alexandru Lăpușneanu, la 1561, pa-
triarhul Ioasaf³, care se află în țară la 1-iu Ianuar din acest
an, luând parte, de sigur, și la punerea temeliilor mănă-
stirii Slatina⁴. Pentru aceia venise în părțile noastre, bine
primit și în Bucureștii lui Mihnea-Vodă și în Iașii lui Petru
Șchiopol, Patriarhul strângător de pomeni Ieremia⁵. Aface-

¹ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 48 și urm.

² *Ibid.*

³ Bogdan, *Cron. mold.*, p. 11.

⁴ *Inscripții*, I, p. 45.

⁵ V. mai sus, p. 148.

rile Patriarhiei rămaseră în seama «dascălului», a lui Nichifor Parhasios, «cântărețul, vicariu patriarhal, a cărui mână se dovedî prea darnică pentru Vistieria aproape secată a Ecumenicului flămând. Nichifor îngrijî, după întoarcerea lui Ieremia, de interesele lui Aron-Vodă al Moldovei, și prin stăruințele lui Petru Cercel își află sfârșitul în apele Mării. La 1593 el ar fi împiedecat, dacă este să-l credem, planul lui Sinan-Pașa, Marele-Vizir, de a face pașalâcuri din țerile noastre¹.

Dela 1592, «dascălul» era «exarh patriarhal», mai ales pentru țerile de peste Dunăre, pe care Ieremia le credea cîștigate prin călătoria lui. El se îndreptă deci către principate în anul de mare primejdie și strălucită glorie 1595, pentru a pune stavilă catolicismului, care se întăria între Latinii vechi, supuși Domnului Moldovei și care, prin îngrijirea lui Solikowski și Warszewiecki, prin Colegiile din Vilna, Lemberg și Polock, în sfârșit prin sprijinul noului rege polon Sigismund al III-lea, care voiă să se arăte un cât mai bun catolic, căpătase acum sufletele celor mai mulți dintre Rutenii ce trăiau supt puterea regelui Poloniei, și proclamase chiar această convertire în sinodul ținut, cu opt Vlădici ruși, la Brzesk, în ziua de 12 Iunie 1595².

Nichifor se așteptase să găsească la noi liniștea trebuitoare pentru a se țineă un sobor de întărire a ortodoxiei. Dar el venî odată cu oștile cotropitoare ale lui Sinan și văzû cu ochii săi mănăstirea lui Alexandru-Vodă și a fiului său Mihnea, «mănăstirea de cărămizi de lângă București», prefăcută în moschee și cuprinsă, cu cimitir cu tot, în «palanca» nouă de apărare, pe când întreg orașul

¹ Nichifor dascălul, în «An. Ac. Rom.», XXVII, pp. 3-5. Cf. mai sus, p. 148-9.

² Engel, *Gesch. der Kozaken*, pp. 76-7. Îmi lipsește studiul lui Schirmer, *Zum Martyrium der Uniaten in Galizien*; «Revue internationale de Théologie», X (1902), ca și alt articol al aceluiași, *ibid.*, 1904. Rezumate în Chrysostomos A. Papadopoulos, *Oi πατριάρχαι Ἱεροσολύμων*; Ierusalim, 1907, p. 26 și urm.

eră încunjurat de întărituri ce purtau în bastioanele lor tunuri¹. Și la Târgoviște el a fost poate martur al stricării unor biserici de către Turci²; la Sf. Nicolae se vede și astăzi însemnarea că zidirea a fost «spartă la Sinan-Pașa»; Mitropolia a adăpostit pe hogeia Islamului făcându-și rugăciunea³. Totuși, călătorind răpede, «dascălul» ajunsese la Iași înainte de intrarea lui Zamoyski cu oștile lui polone în Moldova, pe care Cancelariul și Hatman o smulse către sfârșitul lui August de la noul Domn al ei, Ștefan Răzvan, pus de Ardeleni tocmai pentru a fi o stavilă în calea Polonilor ca și în a Turcilor⁴.

La sinodul din Iași (17 August 1595), pentru înfrânarea propagandei catolice în Ținuturile rusești și românești, se adunară poate episcopii ruteni cari protestaseră la 1-iulie precedent împotriva actului de Unire dela Brzesk, Ghedeon Balaban, episcop de Lemberg, și colegul său din Przemyśl; ei erau sprijiniți de Cazaci, cari se și ridicară în arme asupra Polonilor, la 1592, supt Kosinski, și la 1595 din nou, supt Lobodă și Nalivaico⁵. Se vor mai fi adunat Vlădici, poate moldoveni: Moldova aveă ca Mitropolit pe Mardarie

Afară de aceștia toți, Țara-Românească eră reprezentată prin Mitropolitul Mihail, care luase locul lui Eftimie, scos de Mihai-Vodă, de sigur pentru trădare în încheierea tratatului cu Ardelenii⁶.

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II¹, p. 360 și urm.

² Cf. *Inscripții*, I, p. 103; II, p. 89.

³ Hurmuzaki, *l. c.*

⁴ *Ibid.*

⁵ Engel, *l. c.*

⁶ Eftimie e pomenit în același tratat. Astfel trebuie îndreptate deci cele spuse la pp. 147-8. Actele sinodului din Iași le-a tipărit Petrușevici, în culegerea sa *Acti ot nosastiesia că istorii zapadnoi Rusi 1568 goda*, pp. 127-8 (cf. Melchisedec, în *An. Ac. Rom.*, III, pp. 28-9): nădăjduiesc să le pot reproduce în anexele acestei cărți, opera lui Petrușevici negăsindu-se în bibliotecile noastre publice.

Să urmărim întâiu istoria Mitropoliei moldovene în acești ani. Gheorghie Movilă fugise în Apusul catolic, împreună cu Petru Șchiopol. Aron-Vodă trebuise astfel să dea țerii un nou Mitropolit, și pentru aceasta el ridică la cea mai înaltă treaptă a ierarhiei bisericești moldovene pe Vlădica Agafton de Roman, care se retrase pe urmă, așezându-se în mănăstirea Moldoviței, de unde scria către Bistrițeni, între 1601 și 1604, «Vlădica Agafton de țara Moldovei»¹. Pentru Scaunul din Roman alegerea lui se opri asupra unui cleric cunoscut și până atunci, Nicanor, care a zidit vechea mănăstire din deal dela Agapia, mănăstire astăzi în ruină; o povestire târzie știe să spuie despre înrudirea dintre acest Nicanor, care e pomenit la 28 Februar 1592 într'un act domnesc de mărturie², și Aron-Vodă, «fiindu-i nepot Mitropolitului»³; Domnul se dădea drept fiul lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu, și, dacă mărturia legendei puse în scris de Neculce e adevărată, ar urmă că Nicanor eră fratele femeii cu care Lăpușneanul a avut pe acest norocos copil din flori⁴. Nicanor prin singură înfățișarea sa mânioasă ar fi silit pe nepot să fugă peste munți când fu descoperit că umblă pe la o mănăstire de călugărițe, și o stâncă tăiată pentru a se face drum prin ea ar fi pomenind, printr'o pisanie, azi ștearsă, întâmplarea acestei fugi. Nicanor ar fi stat, după o altă versiune a poveștii, ca stareț al Agapiei încă din zilele Doamnei Elena a lui Petru Rareș, ucisă apoi de Lăpușneanu, și s'ar fi adăpostit ca schimnicul Nil, după ce părăsi Scaunul arhipăstoresc al Moldovei, în locul de unde

¹ Agafton ca Mitropolit la 28 Februar 1592; Iorga, *Rel. com. cu Lembergul*, I, București, 1906 (din «Economia Națională»), pp. 75, 112; ca mazil, *Doc. Bistriței*, I, p. 3, no. v; altă scrisoare a lui, mai târzie, tot din mănăstirea Moldovița, probabil din 1621, fiind vorba de mergerea Domnului la Sultan, *ibid.*, p. 13. O hotărâre judecătorească a lui Agafton, în [Al. Lăpădatu], *Documente românești*, București, 1907, I, p. 7 și urm., no. 9.

² *Relațiile cu Lembergul*, p. 75; cf. *ibid.*, pp. 112-3.

³ *Studii și doc.*, III, p. 38.

⁴ Se spune mai departe că Nicanor venia «unchiu» lui Aron; *ibid.*

i se începuse rostul de cârmuitor bisericesc¹. De fapt, el e arătat ca «fost episcop» într'un act al lui Petru Șchiopul, din 4 Ianuar 1586, privitor tocmai la mănăstirea Agapia². Aron îl chiamă a doua oară la episcopie, unde se află la 10 August 1594³. De acolo trece, pentru scurtă vreme, la Mitropolie, iar apoi se ascunde la Agapia, care a fost, până aproape de noi, mănăstire de călugări, și nu de călugărițe: acolo se întâmpină, într'un document nedatat, «Nicanor biv Mitropolit»⁴. Mormântul lui, care nu se mai poate deosebi astăzi, ar fi tot în acel ultim adăpost al său⁵.

La 10 August 1594, Mitropolia Moldovei o avea un Mitrofan, de obârșie mănăstirească necunoscută: el întărește un act de danie către mănăstirea Pobrata, alături cu «Nica» dela Roman și cu episcopul de Rădăuți, Mardarie, urmaș al lui Ghedeon⁶. Spre sfârșitul anului, el merse, împreună cu Vornicul Crâstea, la Curtea împărătească, pentru a face declarația de supunere⁷. La 7 April din anul următor, el arată Bistrițenilor din Ardeal, unor vechi prieteni,— ceia ce ar dovedi că el fusese egumen la vre-o mănăstire din munte —, că Domnul său, prietenul creștinătății, se luptă de sârg împotriva păgânilor, «dușmanii lui Hristos», ucigând, acum în urmă, la Smil sau Ismail pe toți apărătorii ca și pe toți locuitorii acelei cetăți nenorocite⁸. Tovarășul de gânduri războinice ale lui Aron-Vodă și corespondentul Sașilor din Bistrița nu păstră cărja decât până în acele zile din Maiu următor, când Domnul său fu răsturnat de Ungurii din strajă și dus în Ardeal, unde și muri.

¹ Legenda spune că Aron, ca să se răzbune, ar fi «scopit» pe Nicanor, care prin aceasta ar fi fost adus a părăsi lumea cu totul.

² Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 216-8.

³ Hurmuzaki, XI, p. 905.

⁴ Bibl. Ac. Rom., doc. LXX, 166.

⁵ Cf. și Melchisedec, *Notițe*, pp. 30, 48 și urm.

⁶ Wickenhauser, *Radautz*, p. 19.

⁷ Hurmuzaki, XII, p. 24, no. LVIII.

⁸ *Ibid.*, p. 40, no. LXXXIX.

Ștefan Răzvan, urmașul din mila lui Sigismund Báthory al lui Aron, își făcù alt Mitropolit, pe Mardarie de Rădăuți, și, astfel, acesta stătea alături de Mihail al Ungrovlahiei în fruntea Vlădicilor strânși la Iași pentru a împiedeca silințele spre Unire ale misionarilor catolici.

Hotărârile sinodului din Iași nu ni s'au păstrat, dar putem bănuî lesne cuprinsul lor. Ele nu fură însă aduse la îndeplinire, căci un Domn ca Ieremia Movilă, care înlocuî, încă în August 1595, pe Ștefan-Vodă, nu putea să aibă o direcție ortodoxă prea strictă, odată ce făcea parte dintre sfătuitoarii lui Petru Șchiopul, odată ce eră fratele Mitropolitului Gheorghe, îngăduitorul și curtenitorul catolicilor, odată ce, acum în urmă, ajungea unde nu visase vre-o dată să ajungă, prin armele lui Ioan Zamoyski, Hatmanul Poloniei. Poate că Mardarie părăsi Scaunul său arhipăstoresc încă dela venirea în Domnie a Ieremieii: oricum, acesta nu-l putea suferi mult timp în preajma lui.

În curând se ținù un al doilea sinod împotriva propagandei latine, dar nu în Moldova, care nu fù nici reprezentată la dezbaterile cele nouă, ci în orașul Brzesk, care făcea parte din stăpânirea prințului de Ostrog, Constantin; acesta, un prieten al lui Mihai Viteazul, făcuse în Capitala sa o tipografie, care dădù Biblia slavonă din 1581¹, și o școală mai înaltă, la care chemă ca director pe Meletie Smotricki din Camenița și pe acel Gheorghe Palamede, din Creta, care a cântat în lungi versuri grecești palide «vitejile» lui Mihai Viteazul². La el se adăpostî și un Mitropolit grec, Pafnutie³. Nichifor dascălul, care fusese închis câtvă timp de Ieremia, pentru că ar fi spionat în folosul Turcilor, la Hotin, alergă și el la acest mic centru al ortodoxiei celei

¹ Engel, *l. c.*

² Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, vol. ultim. Cf. *Ist. lit. rom. în secolul al XVIII-lea*, II, p. 609.

³ «Paphuntinus»; *Nichifor Dascălul*, p. 14.

mai sigure și mai hotărâte. Planul lui Ieremia-Vodă de a-l prinde din nou cu ajutorul Polonilor, plan arătat în scrisoarea lui dela 18 Iunie 1596, rămase zădarnic ¹. Cât privește pe Mardarie, fostul Mitropolit moldovenesc eră în 1602 egumen în Ținuturile găzduitorului său, la mănăstirea Sf. Gheorghe din Drohobycz, și făcea negoț prin nepotul său, Grecul Dimitrie Georgiowitz din Zamosc ².

De acum înainte lupta dintre catolicism și ortodoxie se mărgenește în hotarele Poloniei. Sinodul din Brzesk, în 1596, se părea că trebuie să se mântuie printr'o sângeroasă luptă cu armele; la urmă, cele două partide dădură două adunări deosebite: a uniților arată aplecare către politica regelui Sigismund și a lui Zamoyski. Dar o a doua, în fruntea căreia erau Nichifor și Chiril Lucaris, hotărâ că episcopii cari și-au lăsat legea, au pierdut, cu Mitropolitul lor, Mihail Ragoza, în frunte, și situațiile lor arhieresti. Constantin de Ostrog, «cneazul Constantin Vasile», rămase și el în părerile lui, sprijinit de Cazaci. Împotriva acestora din urmă se dădu la 1597 o mare lovitură, prinzându-se una din cele două căpetenii ale lor, Nalevaico, al cărui cap căzù în chiar acest an. Din parte-i, dascălul Nichifor, după ce fusese întrebuintat, un timp, de însuși Ieremia-Vodă, pentru a-l împăcă, de spre Turci, cu Sinan-Pașa, fù închis la Marienburg și nu fù liberat de acolo niciodată ³.

În zădar îl cerù Patriarhul de Constantinopol prin Mihai Viteazul, în Octombrie 1598, și apoi Sultanul însuși ⁴; el nu mai ieși niciodată la iveală.

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II ¹, pp. 389-90, no. cxcviii.

² *Relațiile cu Lembergul*, p. 111.

³ *Nichifor dascălul*, p. 9; Melchisedec, *l. c.*, p. 31. În *Analele Academiei din Petersburg* pe 1899, III, p. 578 și urm., P. Zucovici a tipărit un studiu «Despre cercetarea vinovăției arhimandritului Nichifor, prezidentul sinodului ortodox din Brzesk», — mie neaccesibil; v. Papadopoulos, *l. c.*

⁴ Cf. Chrys. Papadopoulos, *l. c.* și Hurmuzaki, *Supl.* II ¹, p. 483.

CAP. IV.

Movileștii și catolicismul.

Ieremia Movilă, care a chemat din nou pe fratele său Gheorghie pentru a păstori țara, nu poate fi privit ca un aderent hotărât al catolicismului. Ctitorul dela Sucevița, care a făcut-o din nou, mai mare și mai frumoasă, împodobită cu picturi bogate și alese și cu un pridvor în stil cu totul nou¹, eră un evlavios al legii vechi, și nu vre-un înoinitor, pe care, de alminterea, nu l-ar fi îndurat nici boierii, nici clerul. Episcopul Querini se laudă față de Papa că ar fi slujit în voie în ziua de *Corpus Domini*, ducând după dânsul, în alaiu, pe Domnul însuși, pe Mitropolitul Gheorghie, pe Vlădicii ceilalți, boierimea și oaste², dar Polonii, cari reprezintau catolicismul în straja domnească și la Curte și ar fi vrut să nu se amestece un străin în călăuzirea lor sufletească, îl învinuiau pe dânsul că iea parte la sărbătorile ortodoxe și mănâncă în asemenea zile la masa domnească³. Pare sigur că Ieremia-Vodă a dat și 300 de scuzi pentru împodobirea bisericii catolice a Maicii Domnului din Suceava și că a venit de două ori, cu episcopii săi, la slujba dumnezeiască a lui Querini, care predică în grecește și întrebuintă chiar un tălmăciu moldovean⁴. Fetele și le-a dat după Poloni, al căror frumos nume nobil, Potocki, Korecki, Wisznowiecki, îl făcea să nu se gândească mult la deosebirea de lege⁵, căci Domnițele strămutate peste Nistru trecură la catolicism, și, dacă Maria Potocki și Ecaterina Korecki nu-și schimbă numele, Stana lui Przerębski se chemă Ana, iar din Zamfira se făcu

¹ V. *Neamul românesc în Bucovina*, p. 154 și urm.

² Hurmuzaki, III¹, p. 549.

³ *Columna lui Traian*, VII, p. 349.

⁴ Hurmuzaki, I. c.

⁵ Papiu, II, p. 137 și urm.

la nunta cu Wisznowiecki o Regina¹. Dar sinodul comun cu episcopii moldoveni și seminariul catolic care s'ar fi făgăduit lui Querini nu înfățișează de sigur elemente serioase în politica religioasă a celui d'întăiu dintre Movilești². Titlul pe care și-l dă Querini, într'o scrisoare către Zamoyiski³ la 1603, de episcop al Moldovei și Țerii-Românești — *episcopus utriusque Valachiae* —, n'avea niciun rost real.

De alminterea catolicismul eră servit cum nu se poate mai slab : pe lângă Querini, erau doar preoți sfințiți prin Ardeal, «eretici», preoți însurați și copleșiți de toate viciile, preoți cari abia știau în numele cărui legi vorbesc⁴. Demnitatea de episcop se căpătă prin alegerea de preoți și de orașele catolice: Bacău, Roman, Cotnari, Troțuș, Suceava, Hârlău, Neamț, Baia și Iași, dar se zicea de obicei că Domnul numește, până vine rândul să întărească Sf. Scaun⁵.

Astfel, după ce Querini muri, fără să fi făcut o adevărată ispravă, dușmanit cum eră de Poloni, cari-l învinuiu că s'a pus să sape după comori supt turnurile cetății Sucevei⁶, nu se găsi pentru a-i luă locul, cu totul fără însemnătate, decât fostul vicariu Arsengo, numit de Papă la 17 Septembrie 1607, după moartea lui Ieremia și a fratelui său, Simion, care-i urmasă⁷. Pentru moștenirea lui Arsengo se dădù, începând din Iunie 1610, o luptă înviersunată între vicariul mortului episcop, Valerian Lubieniecki, Polonguraliv și războinic, care purtase armele și făcuse isprăvi sângeroase în Ardeal pentru ca să urmeze în Moldova cu afa-

¹ *Ibid.* Nunta acesteia se făcù la Suceava și de sigur după ritul ortodox; Hurmuzaki, *Supl.*, II², p. 259, no. CXXVIII.

² Hurmuzaki, III, l. c.

³ *Ibid.*, *Supl.* II², pp. 282—3, no. CXL.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Studii și doc.*, I-II, pp. 418-21.

⁶ *Columna lui Traian*, l. c., p. 319 și urm.

⁷ Eubel, în *Römische Quartalschrift*, 1898 (XII).

ceri scandaloase, și între celelalte elemente catolice din țară: Franciscanii unguri dela Bacău, în frunte cu fratele Ioan de Varad, și parohul Baltazar din domneasca Suceavă¹. Valerian își birui, prin documente de laudă și legitimare, ca și prin puternice protecții, dușmanii, și la 1-iu Februar 1611 el căpăta la Roma recunoașterea sa¹. Un alt Polon, Goski, îi urmă în Novembre 1618, și după acesta veni, la 19 Iulie 1627, un al treilea, care muri în 1631, Gabriel Fredro². Niciunul nu stăteă în țară, unde catolicismul eră călăuzit de preoți fără pregătire și răspundere și de gardianul dela Bacău cu Ungurii săi, cari nu erau cu mult mai chemați pentru greaua lor sarcină.

Pe când confesia latină urmă acest drum în Moldova stăpânită de Movilești, Mihai Viteazul nu înțelegea să aibă niciun amestec cu o altă lege decât cea îndătinată în principatul Țerii-Românești. El începea acolo o politică religioasă statornică, ce alcătuiește unul din capitolele cele mai interesante ale Domniei lui.

Ea se razimă pe strângerea legăturilor cu Patriarhia constantinopolitană, înălțată întru câtvă dela o bucată de vreme, și cu alți factori ortodocși din Răsărit. În al doilea rând, pe curățirea vieții mănăstirești pentru ca Biserica munteană să poată căpăta de acum înainte episcopi vrednici. În al treilea, pe întemeierea unei vieți bisericești rânduite, unei ierarhii canonice în Ardeal. În sfârșit, nu se poate tăgădui că el a dorit să apropie așa de mult încât să le unească bisericește, țerile românești între sine.

¹ *Columna lui Traian, l. c.; Studii și doc., I-II, p. 417 și urm.; cf. Kemeny, Ueber den Bisthum und das Franziskanerkloster zu Bakov in der Moldau, in Kurz, Magazin, II (1846), p. 3 și urm. Cf. Bandini, in An. Ac. Rom., XVI, pp. 219-20.*

² *Ibid.*

PARTEA a III-a.

POLITICA RELIGIOASĂ

A LUI

MIHAI VITEAZUL.

CAP. I.

Mihai Viteazul și arhieriei din Balcani.

Dela Constantinopol Mihai cere cândvã, prin Eftimie Mitropolitul, sã i se trimeatã o pravilã de canoane și una din cãrțile sfințe; acolo își trimete el Mitropoliții pentru a fi sfințiți sau, cel puțin, de acolo cere el întãrirea lor dupã ce el i-a numit, pe temeiul unei alegeri, — cum se întâlnește mai târziu —, fãcutã de episcopii țerii și de cei strãini pe cari i se întãmplã a-i gãzdui¹. El ajutã și alipirea mai strãnsã a Bulgarilor, pe cari voiã sã-i ridice pentru Creștinãtate, de Patriarhia din Constantinopol, care aveã, nu numai în Capitala Împãrãției, dar și la Tãrnova, la Sofia, la Cerven lângã Rusciuc, la Șumla, la Lovcea², în sfãrșit, Mitropoliți ascultãtori de dãnsa, de neam grecesc³.

Meletie Pigas, unul din cei mai mari printre clericii grecești cu învățaturã în acest timp, cãpãtã, fiind numai Patriarh de Alexandria dar având în grijã Scaunul Constantinopolului, pe care-l pãrãsì în curând, — sarcina, din partea Sultanului, de a negocia pacea cu Mihai însuși, ca și, apoi, cu Ardealul și cu Împãratul, cap al legii creștine pentru noua cruciatã. Dela 23 Maiu 1597 înainte, avem scrisori dela Meletie cãtre Dõmnul muntean, pe care el nãdãjduiã sã-l poatã câștigã pentru prietenia cu Împãratul pãgân al

¹ V. mai sus, p. 149; Melchisedec, in *An. Ac. Rom.*, III, pp. 42-3.

² Hurmuzaki, XII, p. 290, no. CCCCXXXIII.

³ *Ibid.*, p. 291; cf. pp. 1268-9.

Răsăritului, dela care își așteptă înaintare și ocrotire¹. Corespondența cu învățatul arhiereu grec urmează și în cursul anului 1598, având de scop aceiași înțelegere statornică a lui Mihai cu Turcii². De fapt, Sultanul se alege cu pacea de care aveă atâta nevoie, iar locțiitorul de Patriarh al Țarigradului cu pomeni de mai multe sute de galbeni.

Dela un agent împărătesc pe lângă Mihai-Vodă aflăm că el, în planul lui cel mare de a-și întinde puterea zdrobitoare asupra Balcanului întreg, aveă înțelegeri cu Mitropolitii din Filipopol și Sofia, Greci și ei³. Cel dela Adrianopol veni chiar la Târnova, unde stătù douăzeci de zile, așteptând ivirea noii căpetenii creștine, cu aceiași sete cu care ar fi așteptat «Ziua Judecării»⁴.

Acolo la Târnova ținea cârja arhierească un Grec de neam mare, înrudit de curând și cu Cantacuzinii, Dionisie Ralli, care-și ziceă și Paleologul⁵. Pe când alții avură numai legături trecătoare cu Mihai, acesta se alipi de dânsul după ce văzù că năvălirea în Bulgaria, făgăduită pentru anul 1597, nu se putù aduce la îndeplinire. Din satul de lângă Nicopol, de unde pândiă sosirea Românilor, el trecù, în Octombrie, dincoace de Dunăre, și intră în rândul sfetnicilor obișnuiți ai Voevodului, în care nădăjduiă toată Creștinătatea răsăriteană, gata să se miște și să meargă după

¹ *Ibid.*, p. 299, no. ccccxlvii și nota 2; Melchisedec, in *An. Ac. Rom.*, III, pp. 34-5. Cf., pentru Pigas și scrierea sa, *Orthodoxos Didaskalia*, — *Ist. lit. române în secolul al XVIII-lea*, I, p. 449. Scrisori de-ale lui au fost tipărite, nu de mult, de către Émile Legrand. Altele, cuprinse într'un manuscript din Chalki, au servit lui Malișevschi pentru biografia lui Pigas, pe care o rezumă Melchisedec, *l. c.*

² Hurmuzaki, *l. c.*, p. 329, no. cccxcvii; p. 334, no. D; p. 417, no. dcxxxii; pp. 1264, 1265-6.

³ *Ibid.*, pp. 1265-6.

⁴ *Ibid.*, p. 291.

⁵ Testamentul lui Radu-Vodă Șerban, in *Socotelile Sibiului*, *An. Ac. Rom.*, XXI; p. 21 sau Lăpădatu, *Doc.*, I, pp. 52-3.

steaua norocului său. Și în cele sufletești, Mitropolitul Dionisie fû duhovnicul aliatului său politic. La facerea jurământului către Împăratul al lui Mihai-Vodă el eră de față, în Iunie 1598, împreună cu «Eftimie arhiepiscop»¹, un Român, dar nu și cu ceilalți episcopi munteni²; comisarii germani auziră din gura lui că pravoslavnicii greci și slavi din Împărăția turcească n'au gând mai drag decât al răscoalei mântuitoare³. Trecând, în Octombrie 1599, cu Mihai cuceritorul în Ardeal, el se împărtăși, în noua reședință din Bălgrad, de toată bunăvoința, cinstea și încrederea din partea acestuia; în lipsa Mitropolitului Eftimie și a noului Mitropolit ardelean făcut de însuși Mihai, sau și în prezența acestora, el slujiă înaintea Domnului, și, la Bobotează, el îl stropi, după datină, cu aghiazmă. În găzduitorul său el vedeă un mare viteaz, dar pregetă să mustre viața lui care nu țineă seamă în toate de poruncile dumnezeești ale blândetei și curăției. Pentru Imperiali, pe lângă cari căută cu orice prilej a se luă bine, el aveă la îndămână vorbe dulci și smerite, mari făgăduieli orbitoare și sfinte icoane din vremea lui Constantin-cel-Mare însuși³. Față de Eftimie, care stătea bucuros la masa domnească până ce treceă peste orice margini⁴, Ralli, un cleric sever și cu autoritate, făcea o bună impresie și aveă o mare înrăurire.

Dar și alți arhieriei greci se adunaseră pentru a împodobi puterea lui Mihai-Vodă în zilele lui de mărire. Astfel, sinodul pe care acesta îl face să fie ținut în Moldova pentru

¹ Iscălitura lui Eftimie, în planșele la vol. XII din colecția Hurmuzaki; cf. vol. III, p. 330.

² Cf. și Hurmuzaki, XII, p. 359, no. DXLIX.

³ Cf. *Contribuții la istoria Munteniei, l. c.*, p. 18; Hurmuzaki, XII, tabla; *Studii și doc.*, IX, p. 27 și urm. O scrisoare a lui Ali-Ceauș către Petru Șchiopol, fără dată, pomenește pe «Dionisie Vlădica de Târnova»; Varșovia, Bibl. Zamoyski, ms. de corespondență româno-polonă, p. 81.

⁴ Hurmuzaki, XII, p. 826.

alegerea unor noi Vlădici în locul celor ce fugiseră cu Ieremia, e prezidat, în Iunie 1600, de însuși patriarhul Ohridei, Nectarie, care, iscăbind, nu mai pune în titlul său și țerile noastre, ci-și zice numai «arhiepiscop al Iustinianei Prime, al Ohridei, a toată Bulgaria, al Serbiei și celelalte»¹.

Un Mitropolit aziatic, Gherman de Cesarea lui Filip, iea parte la același sinod. Pentru a se face numărul cerut de membri, sânt de față apoi un Mitropolit macedonean, de Vodena, Teofan, și unul venit tocmai dela Hebron, Efrem, care știă să scrie slavonește².

Pentru întâiași dată, prin izbânda în războiul purtat împotriva Turcilor ajungea un Domn român să aibă în jurul său atâția reprezentanți ai Bisericilor răsăritene, cari înfățișau și dorința neamurilor creștine din acele părți de a-l vedea sosind în mijlocul lor pentru a înoi, într'o formă oarecare, vechea viață liberă din vremea Împăraților «cincununați de Dumnezeu». Ei stătură în umbra steagului său atâta vreme cât vântul gloriei îl făcù să fâlfaie, și apoi, încredințați că nici dela Dunăre, nici din Apusul german nu poate veni ca răsplătitor cineva mai tare decât Turcul, ei își căutară iarăși rostul pe lângă un stăpân pe care-l urau pentru legea lui păgână, dar încă mai mult pentru și mai păgâna lui lăcomie nesățioasă.

Prin politică și arme nu eram în stare a strânge în jurul nostru în chip statornic pe Răsăriteni; Domnii cei mari, bogați și harnici din veacul al XVII-lea știură să-i câștige însă pentru multă vreme prin cellalt, și mai sigur, mijloc de înrăurire, *cultura*.

¹ Studii și doc., IX, p. 31.

² *Ibid.*

CAP. II.

Cele d'intăiu închinări de lăcașuri românești la
Locurile Sfinte.

Se pare chiar că Mihai e cel d'intăiu *Domn* român care să fi închinat la mănăstiri din Răsărit prisosul veniturilor vre unei mănăstiri din țară, din dijma dela țerani, plata ce dădeau Țiganii spre a fi scutiți de munca robiei, vinăriciul ș. a. ¹. Căci nu mai aflăm alt act de acest fel până la acela din 28 August 1599 prin care el închină mănăstirii Simopetra din Atos biserica din București înoită și înzestrată de dânsul cu chilli în preajma Curții sale, biserică al cărei nume, «Mihai-Vodă», îl amintește încă ².

Până atunci tragerea de inimă față de Locurile Sfinte și lavrele răsăritene se arătase, în adevăr, prin danii de bani, prin zidiri, prin odoare sau odăjdii, prin danii, *directe* și neîmpărțite, de moșii, ca acelea pe care, la 1590, jupâneasa Caplea le lasă tot Simopetrei, mănăstirea iubită, deci, de Munteni, căreia și Mihai-Vodă îi dădu sate ³ și o Evanghelie frumoasă ⁴.

E drept că la 1591 încă, Patriarhul Ieremia,— care, cu plată, împărți mai multe întăriri de stăpânire la noi, în anii 1591-2,— făcea din «biserica Sf. Nicolae din Țara-Românească», — aceiași cu «Mihai-Vodă» —, o stavropighie, cea d'intăiu biserică din principate care să fi atârnat numai de Patriarhie ⁵. Nu eră totuși o adevărată închinare, ca aceia pe care Clucerul Pârvu o făcuse la 1588, dând Bucovațul mănăstirii Sf. Varlaam din Răsărit ⁶.

¹ V. Cipariu, *Archivu*, p. 311 și urm.

² Cipariu, *l. c.*, p. 317.

³ *Ibid.*, p. 199.

⁴ *Ibid.*, p. 175.

⁵ *Ibid.*, p. 197. Dar v. *Studii și doc.*, V, p. 433, nota 1.

⁶ V. și *Studii și doc.*, V, p. 142.

Că Petru Șchiopul, «unchiul» lui Mihnea, îngăduise pe călugării dela Sf. Sava din Ierusalim a-și stăpâni metohul cu același nume, clădit *de dâncii* la Iași, din niște case dăruite de Domnie, în 1583¹,— nu înseamnă o închinare, ci legătura firească dintre mănăstirea-mamă și cea întemeiată de dânsa pe pământ străin. Cât despre metohul, cu hramul Sf. Arhangheli, al mănăstirii Sinai,— cu care Petru Șchiopul știm că avuse afaceri de bani² —, metoh pomenit în 1597, e mănăstirea Frumoasa de azi, și el a fost închinat numai de Movilești³, după epoca lui Mihai.

Toate aceste cazuri, de o natură deosebită, erau însă numai cu totul răzlețe: unui Domn crescut în Răsărit, trăit între călugării de acolo, legat prin atâtea legături de Sfintele Locuri, care-i dăduseră și învățătura de care eră așa de mândru,— lui Radu-Vodă Mihnea îi eră păstrat rolul de a începe era «închinărilor», «afierosirilor», pentru mănăstirile noastre.

CAP. III.

Sinodul lui Mihai Viteazul pentru disciplina clerului monahal.

Printr'o fericită întâmplare ni s'au păstrat actele sinodului dela Iași, despre care va fi vorba mai pe larg îndată. Am fi câștigat și mai mult având pe acelea ale sinodului muntean, alcătuit din Eftimie și colegii săi, Teofil de Râmnic și Luca de Buzău, care hotărî o nouă viață mănăstirească.

Sinodul urmă îndemnul Domnului, care văzuse «că au început sfintele mănăstiri niște obiceiuri carele nu sânt de

¹ *Arch. ist.*, I¹, p. 127; cf. și p. 112; I², p. 19.

² Cf. Hurmuzaki, XII; *Arch. ist.*, III, pp. 75-6.

³ V. mai departe.

tocmeala sfintei pravili» — cerute, cum știm, de Eftimie din Constantinopol.

Se ieau măsuri de oprire «pentru egumenii ce încap la egumenie cu mită, fără voia soborului», — adecă a soborului călugărilor din mănăstirea lor, — «sau oameni străini din alte țeri, fără nicio milă la sfânta casă», aducându-se astfel «răsipă și sărăcie». Mirenii, de orice treaptă, și ierarhii, până la Patriarhii înșii, n'aveau să se mai amestece de acum la mănăstiri pentru a pune egumeni, pentru a-i izgoni sau pentru a face schimburi și cumpărături cu averea lăsată de ctitori: «Au dat», spune actul din 1666, — care amintește, pe scurt, aceste hotărâri, întărite de patriarhul Ieremia¹, — «tuturor sfintelor mănăstiri ca să aibă pace și repaos: nimeni din boiari, sau Vlădică, sau episcop, sau fieștecine din dregători, să n'aibă voie a luă cu bani, au verice din mănăstire, nici a pune egumeni, nici a scoate». Toate le hotărăște singur soborul, care «iea seama și de venit și de cheltuială». Judecata asupra călugărilor o va avea egumenul cu soborul său, iar păcatele cele mai grele, pe care totdeauna și le păstrase Domnul, vor fi judecate înaintea lui².

Ca un sfătuitor la această măsură trebuiă privit acel egumen Sârghie de Tismana, din care Mihai făcù un episcop de Maramurăș. Cunoaștem și pe egumenul din Bistrița, Teofan, în mănăstirea căruia stătù Mihai fugar, în toamna anului 1600, cumpărând, cu acest prilej, din leafa ostașilor ce se mai aflau pe lângă dânsul, satul Costeștii, moșnenesc, și închinându-l sfântului lăcaș al vechilor Craiovești³. La 1603, puțin timp după moartea lui Mihai, întâlnim în Cozia, unde se adăpostise maica Teofana, mama Domnului, pe egumenul Teodor, care mărturisește pentru o danie, «cu

¹ V. doc. I/LXXIV al Academiei Române, — copie; reprodus în parte la Partenie, *Anastasie Crimca*, p. 35, nota 2. Data de 1593 poate fi greșită.

² Iorga, *Doc. Cantacuzinilor*, pp. 64-5, no. XXVII.

³ Papiu, *Tezaur*, I, p. 391 și urm.

tot soborul», după rânduiala ce cunoaștem acum : doi proegumeni și un monah se află, cu acest prilej, între «călugării» episcopului de Râmnic, care eră de față¹.

CAP. IV.

Noua Mitropolie din Bălgrad.

Planurile de înnoire și întărire a Bisericii, pe care le formase Mihai, se întindeau însă și asupra Ardealului românesc.

În Maiu 1595, clerul înalt și boierimea Terii-Românești, — ai căror delegați întrecuseră «învățătura» pe care li-o dăduse Domnul, strâns de apropiata năvălire turcească, — încheiaă, în numele lui și după placul lor, un tratat de închinare față de principele ardelean cu ifosuri de adevărat «Craiu», catolicul Sigismund Báthory. Acest ucenic al Iezuiților, care așeză pe un episcop latin, Dimitrie Naprágy, în Scaunul din Alba-Iulia, izgonind pe superintendentul calvin și luptând să dezrădăcineze eresia, n'avea nimic împotriva ortodoxiei românești în sine. Ba, eră chiar bucuros ca ea să se înnalte, să se organizeze deplin, desfăcându-se din legăturile de până atunci cu calvinismul și ajungând în stare să se poată apăra și pe viitor de orice încălcare din această parte.

Deci el se învoi foarte lesne la supunerea tuturor «bisericilor românești» de supt puterea sa către Mitropolia din Târgoviște, către dreptul canonic și datinele pe care ea le înfățișă. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât Târgoviștea nu mai eră acum în țară străină, de oare ce tratatul înlătură orice neatârnare politică a principatului muntean, făcând în adevăr o unire totală și desăvârșită între el și Ardealul crăiesc, — «o țară ca alaltă», scrie pe

¹ *Ibid.*, p. 390.

atunci un corespondent al Bistriței ardelene, din Moldova, care se găsea și ea în aceeași situație politică¹. Tratatul din 20 Maiu spune lămurit: «Toate bisericile românești» — se păstrează deci acest termin calvin de «biserici» — din țara Măriei Sale vor fi supt judecata și despusul Mitropolitului din Târgoviște, după dreptul bisericesc și orânduiala țerii aceleia, și preoții își vor putea strânge veniturile lor îndatinate și obișnuite²».

Peste câteva zile, principele Sigismund supunea noului Mitropolit, urmașul, — dela 1585 înainte³ —, al lui Ghenadie, «bisericiile» din Țara Făgărașului, care, de bună seamă, fuseseră mai mult timp calvinizate. Prin chiar actul său de numire, Ioan avea, de alminterea, în seama sa «toate bisericile românești din Ardeal și părțile ungurești, afară de acele biserici, peste care, după învoirea noastră, păstorește (*praeest*) Vlădica Spiridon, care e și dânsul Român⁴», adică părțile de Nord-Vest ale Ardealului și cele ungurești învecinate cu dânsule.

Ca urmaș al acestuia se întâmpină acuma la Vad, în 1600, un Ioan Cernea (*Chyernay*), căruia i se zice, într'o afacere de moșii, «episcop sârbesc», — adică de rit răsăritean —, «al unor biserici românești»⁵. După orânduiala din 1595 însă acest Vlădică al părților de Miazănoapte eră să fie și el în ascultarea Mitropoliei târgoviștene, pe

¹ *Doc. Bistriței*, I, p. 3, no. iv.

² Hurmuzaki, III¹, p. 212: «Omnes etiam ecclesiae valachicales in ditionibus Suae Serenitatis existentes erunt sub iurisdictione vel dispositione archiepiscopi tergovistiensis, iuxta ecclesiastici iuris et ordinis illius regni dispositionem, proventusque suos solitos et ordinarios percipere poterunt.» În aceeași clauză se spune că tot clerul muntean își va păstra privilegiile îndatinate.

³ Numit la 20 Mart; la 18 August se întorcea hirotonisit din Țara-Românească; Bunea, *Vechile Episcopii*, pp. 60-1; Hurmuzaki, XI, p. 830; cf. *Sate și preoți*, p. 36.

⁴ Bunea, *l. c.*

⁵ Bunea, *Ierarchia*, p. 298.

când înainte, afară de amestecul, în ce privește credința, al superintendentului calvin, el gravită către Suceava, — de unde venise, prin mănăstirea Vadului, această episcopie, precum cealaltă veni, prin mănăstirea Prislopului și apoi a Geoagiului, dela Domni Terii-Românești.

Dela înaintașii săi calvini, înlăturați cu totul acuma, și dela «Mitropolitul» Ghenadie, Ioan avea stăpânirile și titlurile lor de până atunci, și a lui era acum casa de pe dealul cetății Bălgradului, casă de care vorbește o hotarnică din 1581, care, zicând «episcop românesc», înțelege, neapărat, pe cel recunoscut și sprijinit de Cărmuirea din acea vreme, «piscopul» calvinesc¹. Era acolo și o biserică a Românilor de legea Craiului, biserică în care și-a aflat locul de odihnă la 1595 un Trimes al lui Mihai Viteazul, Danciul din Brâncoveni, al cărui fiu ajunsese, peste vre-o patruzeci de ani, Matei-Vodă, urmașul lui Mihai².

La sfârșitul anului 1596 Mihai petrecu în Ardeal ca oaspete al lui Sigismund, intrând în cetatea Bălgradului sau Albeii-Iulii la 30 Decembre, cu o sută de călăreți din boierimea sa. Principele ardelean, care ajunsese a înțelege însemnătatea acestui vecin, îi făcu o cinste neobișnuită, ieșindu-i înaintea la un șfert de milă. La 1-iu Ianuar 1597, după ce amândoi stăpânitorii de țară, — căci tratatul din Maiu 1595 fusese sfârșit încă în cursul aceluiași an —, vorbiseră despre războiul cu Turcii înaintea nunciului papal, Mihai ascultă lângă aliatul său slujba în biserica latină a Bălgradului, care cuprindea rămășițele lui Ioan Hunyady cel tânăr și ale Zăpolyeștilor. Peste câteva zile, el se întorcea în țara lui.

Atunci, cred, în clipa darurilor, laudelor, făgăduielilor, când Mihai era mai trebuitor lui Sigismund, i se dăruie moșia Buia, în părțile Târnavelor, unde s'ar mai vedea încă

¹ Dobrescu, *Fragmente*, p. 10.

² Arch. Statului, *Mănăstirea dintr'un lemn*, pach. 18, no. 1; *Studii și doc.*, V, p. 639; *Inscripții din bisericile României*, I, pp. 203-4.

urme de zugrăveală în stil răsăritean pe vechi pereți de biserică profanată și părăsită (și în Ocna Sibiiului, — Mihai, ajuns îndată urmaș al principilor Ardealului, — făcù apoi să se înalțe, supt îngrijirea Vistierului Vasile, o biserică pe care o putem vedeà încă, și pe care, după căderea lui, Românii din oraș, cu popa Oprea din Alămor în frunte, trebură să o răscumpere dela dărâmare, plătind o taxă în folosul bisericii calvinești a Ungurilor)¹. Și, tot atunci, se dădù voie lui Mihai a face din nou biserică din preajma cetății Albeilunii. Ea fù clădită «pe deal lângă cetate», zice Naprágy, iar Petru Movilă², arhiepiscopul Chievului, mărturisește, peste vre-o douăzeci de ani, că zidirea se făcù, «nu în cetate, ca nu cumvâ cu schimbarea vremilor să o risipească, ci la marginea orașului, lângă zidul cetății, într'un loc frumos».

Se alese hramul nou al celor trei Arhangheli, dintre cari unul erà patronul Voevodului. Și episcopul catolic Naprágy, care privià aceasta ca o scădere și batjocurare a Bisericii sale, asigură că Sigismund ar fi mers așa de departe cu bunăvoința, încât ar fi înzestrat cu moși ardelene mănăstirea românească din reședința sa³. O astfel de neobișnuită măsură prielnică Românilor se înțelege, de altfel, gândindu-se cineva că pe atunci Statele ardelenesti nu preâ aveau răgaz să vorbească și, chiar dacã glasul lor ar fi fost mai slobod, în cetate și hotarul ei erà stăpân doar prințul, și, precum își aveà în chiar cuprinsul întăriturilor o biserică a catolicilor, așa el puteà să îngăduie, de hatărul lui Mihai-Vodă și în ciuda calvinilor, o mănăstire a ortodocșilor⁴.

Peste cevâ mai puțin de trei ani dela întâlnirea sa cu

¹ *Inscripții și insemnări ardelenes și maramureșene*, I (Studii și Documente XII), p. 280, no. VII.

² V. mai departe.

³ Hurmuzaki, IV¹, p. 287: «monasterium in colle penes civitatem sumptibus Michaelis extrui permiserat praediisque donaverat».

⁴ Cf. Cipariu, *Archivul*, p. 303.

Sigismund Báthory în cetatea Bălgradului, Mihai intră în ea ca biruitor, după ce zdrobise oastea cardinalului Andrei,—vărul lui Sigismund—, care perî în fugă omorât de ai săi. Acuma Mihai eră liber să întregească și ctitoria lui ardeleanească.

Voevodul biruitor dădù lui Ioan de Prislop cîrjă nouă de Vlădică stăpînitor, și cu acest Mitropolit Ioan începe șirul arhipăstorilor canonici ai Românilor de peste munți ¹. Cârja de argint s'a păstrat pînă târziu, pomenind numele lui Ioan ². Se pare chiar că pecetea cea mai veche, a cărei matrice s'ar află încă în cancelaria Mitropoliei din Blaj, are tot acest nume al lui Ioan ³. Documentele muntene, de întărire din partea Domnilor următori, știu și ele de biserica pe care a făcut-o «Mihai-Vodă pă vreamă când au fost Craiu într'acea parte de loc» ⁴. În sfârșit, pînă și cronica Țerii-Românești, scrisă de Logofătul Teodosie, cuprindeă în partea ei pierdută azi ca original, dar păstrată în preface de către Mitropolitul pomenit al Chievului, Petru Movilă, fiu de Domn român, în notele acestuia despre viața sa, știrea că în adevăr Mihai Viteazul a întemeiat Mitropolia. El «a mutat», zice acest sigur izvor, «episcopia la Bălgrad (căci mai înainte trăiau în alt loc episcopii), unde pînă astăzi este cu ajutorul lui Dumnezeu, și a așezat acolo pe cel d'întăiu episcop de Bălgrad, Ioan, bărbat smerit, binefăcător și sfânt, care, trăind în acel loc cu sfințenie, s'a învrednicit a primi și darul facerii de minuni», neputrezindu-i trupul și rămîind cu bun miros; o minune, povestită de Hrizea Vistierul și de Dragomir Pitarul, tovarăși de luptă ai lui Mihai în Ardeal, ar fi arătat, de alminteri, din capul locului și celor mai împietriți tăgădui-

¹ V. pomelnicul, cu însemnare dela Vlădica Atanasie, care a făcut Unirea, în *Studii și doc.*, IV, p. 66; cf. *Sate și preoți*, p. 40, nota 2.

² Cipariu, *Acte și fragmente*, p. xiv.

³ Păr. I. M. Moldovanu, cetește astfel: «siiü peclat lob — Ion? — Mitropolit[t] [sto] bel[gradschii]; Cipariu, *Arhivu*, p. 781.

⁴ *Socotelile Sibiului*, în «An. Ac. Rom.», XXI; pp. 19-20, nota.

tori, cu cât e mai bună credința Românilor decât a celorlalte neamuri ardelenene ce stau în mijlocul lor¹.

Astfel a luat ființă, prin cheltuiala, sânguinta și ideia rodnică a lui Mihai Viteazul, «arhiepiscopia și Mitropolia Bălgradului, Vadului, Silvașului» — sau Prislopului —, «Făgărașului» — după descălvinirea Ținutului —, «Maramurășului și Țerii Ungurești, iproci»², cu reședința în chiar Scaunul de stăpânire al țerii,—cel mai trainic și mai de folos așezământ al neamului nostru de peste munți.

CAP. V.

Întoarcerea la Români a episcopiei de Muncaciu.

Ioan Cernea, din Vad, a trebuit deci să se supuie lui Ioan din Bălgrad. Acesta avu însă un al doilea episcop sufragant, pe Sârghie de Muncaciu.

S'a spus că pentru tot Ținutul maramurășan, precum și pentru Sălagiu, adică părțile Crasnei, pentru Arva, Ugocea, Bereg, Ținuturi vecine de către Apus, precum și pentru unghiul nord-ostic al Ardealului, cu Ciceul și Ungurașul, fusese făcut, la 1391, locoțiitor de episcop în numele Patriarhului din Constantinopol, exarh sau delegat, avându-și reședința într'o mănăstire stavropighială, scutită de orice altă superioritate ierarhică, egumenul din mănăstirea Peri, lângă Sigheț, făcută de neamul lui Dragoș³.

¹ Ghenadie Enăceanu, *Din Istoria bisericească a Românilor*, extracte din jurnalul «Biserica Ortodoxă Română» pe anul al VII-lea, 1883; București, 1882, p. 144 și urm.; Ștefan-cel-Mare, *Mihai Viteazul*, etc., p. 12 și urm.

² Titlul obișnuit mai târziu.

³ Actul în *Archiva românească*, I, ed. II, pp. 11-3; Petru Maior, *Ist. bisericească*, p. 14 și urm.; Basilovits, *Brevis notitia foundationis*

Urmașii egumenului Pahomie nu se putură păstră în această situație strălucită pe care o crease celui d'intăiu, în călătoria lui la Constantinopol, Baliță, fiul lui Sas-Vodă și căpitan de margine al regatului în acele părți. Pe la 1450, egumenul Simion e numit, desprețuitor, numai «călugăr», și cei zece «oameni» ce se mai aflau cu el în mănăstirea cea mare și cea mică dela Peri nu capătă măcar acest titlul de monahi.

În schimb, la 1494, în cetatea Muncaciului, încunjurată de sate rusești, stătează un «Vlădică al Rușilor», care știu să-și capete dela rege, pe lângă toate veniturile episcopale în Maramurăș, și dreptul de a stă în Peri, de unde însă-l putu scoate, de două ori, urmașul lui Simion ca și al «popei Luca», Ilarie. Dar regele, dând dreptate acestui din urmă, îi hotărî să asculte, nu numai de Vlădica Muncaciului, dușmanul său, dar și de episcopii latini ai Ardealului¹. Și drepturile de arhipăstori le păstrară episcopii rusești din veacul al XVI-lea, un Ilarion, din 1552, care face din nou biserica Sf. Nicolae din Muncaciu, un Vladislav, din 1597². La 1600 locul de Vlădică îl aveă Petronie, care veni la Mihai Viteazul după cucerirea Ardealului și luă parte la soborul dela Iași, supt hotărârile căruia el iscălește în limba slavonă³.

În Iunie 1600, prin urmare, Rusul Petronie, raliat la cauza lui Mihai Viteazul, puteă să iscălească «episcop al Muncaciului»⁴. Până în Septembrie însă, când se mântui

Theodori Koriathovics, Cașovia, 1799-804; *Dulișcovici*, *Discuții istorice ungaro-rusești* (rusește), Ungvár, 1874; *Magazinul istoric*, III, p. 173; Miklosich și Müller, *Acta patriarchatus*, II, pp. 156-7; Mihályi, *Diplome maramureșene*, I, pp. 109-10. Cf. mai sus, pp. 51-2.

¹ Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramurășene*, I (*Studii și doc.*, XII), p. xxxviii și urm.

² După Basilovits și Dulișcovici, în *Scrisori și inscripții*, I, p. XLIV.

³ *Studii și doc.*, IX, p. 31 și urm.

⁴ *Ibid.*

stăpânirea ardelenescă a lui Mihai-Vodă, acest Petronie muri sau își părăsi Scaunul, căci Sârghie, egumen de Tismana, îi luă locul, deși pentru foarte puțină vreme numai,—trăinicia Vlădicăi românesc în Maramurăș nefiind mult mai mare decât trăinicia Domnului românesc în Ardeal și comitatele exterioare. În 1603 numai, Sârghie merse la Chiev pentru a fi întărit acolo, Cărmuirea cea nouă ardelenescă a lui Basta neîngăduindu-i legături prea strânse cu Țara-Românească¹. Totuși Simion-Vodă Movilă, câtvă timp luptător, cu armele Polonilor, Tatarilor și Moldovenilor, pentru moștenirea lui Mihai Viteazul, și apoi pașnic Domn al Moldovei, sprijini pe acest arhiereu român și făcù să i se dea, de către orășenii din Hust, averile pe cari aceștia le luaseră din mănăstirea unde el își avea locuința obișnuită. În 1606, apoi la 9 Mart 1607, puterea duhovnicească a «episcopului românesc» e recunoscută astfel de stăpânii locurilor asupra cărora ea trebuia să se întindă². Avem și două acte muntene privitoare la Sârghie, care-i dau titlul de fost «episcop în sfânta episcopie ce să chiamă Muncaciu, în Țara-Unrească», de «fost arhiereu la Muncaciu și la Maramurăș, așezat de răposatul Mihail Voevod, când au fost Domn în pământul Ardealului».

Sârghie, pe care-l aflăm ca egumen la Tismana încă din 1588, trebuie să fi fost un cleric bătrân, împodobit cu oarecare învățătură.

Fu înlocuit abia în 1614, prin Atanasie Krupeski, din Przemysl în Polonia, Unit, care fu ales de Gheorghe Homonnay, stăpânitorul de fapt al Maramurășului, pentru ca să aducă pe Ruși și Români la credința catolică². După pierderea rostului său episcopal, Sârghie trecù însuși în Polonia, de frica prigonirilor. Îl mai întâlnim apoi tot în lăcașul de unde pornise și în care-și petrecuse cea mai mare parte din viață; e din nou egumen, și i se zice, în

¹ Dulișcovici, II, p. 79, nota 2.

² Basilovits, I, pp. 42-3, 45-6, 46-7; Mihályi, p. 394, nota.

amintirea episcopiei ce avuse o clipă, arhimandrit sau numai «arhiereu». Numirea lui din nou la Tismana s'a făcut de Radu Mihnea, Domn al Moldovei, care-l chemă, îl adăposti și-l trimise peste Milcov, fiului său ascultător, lui Alexandru Coconul¹.

Astfel se mântui cu episcopia românească din Muncaci, pentru tot Maramurășul. Dela Krupeski înainte, vine un întreg șir de Vlădici ruși: Eftimie din 1618, Porfirie, Petronie,— poate tot cel vechiu —, în 1623, Ioan Grigorovici în 1627². Dela o vreme, ei nu mai au legături cu Unirea, și urmașul lui Ioan, Vasilie Tarasovici, a fost sfințit de Mitropolitul Moldovei la 1633³.

Din partea lor, principii, catolici sau calvini, ai Ardealului caută să lege Maramurășul Rușilor și Românilor de țara lor și pe calea bisericească.

Astfel Spiridon Ardeleanul, întărit din nou, de Gabriel Báthory, la 1608, capătă și drepturi asupra Maramurășului⁴. Îl și vedem pe acesta scriind Bistrițenilor, asupra vidicului românesc al cărora se întindea puterea lui, și luând, în asemenea scrisori, titlul de «Vlădica Spiridon de Ardeal și Maramurăș și celelalte părți din țara ungurească»⁵.

În Maramurăș, Spiridon eră reprezentat adesea printr'un locțiitor, un «chip», statornic sau întâmplător⁶, și, cum se va vedeă, mai târziu, prin anii 1630, Mitropoliții ardeleni ortodocși nu-și mai schimbau «chipul» ce numiseră odată pentru Maramurăș.

¹ Diplomă din April 1626 a lui Alexandru, în Arch. Statului, Tismana, pachetul 7 din *Netrebnice*, no. 6 : publicat de Gr. G. Tocilescu, în *Columna lui Traian* pe 1874, pp. 237-8.

² După izvoarele citate, *Serisori și inscripții ardeleni și maramurășene*, I, pp. XLVI-VII.

³ *Ibid.*

⁴ Bunea, *Vechile episcopii*, p. 76, nota 1; *Doc. Bistriței*, II, pp. 94-5; n-le CCLII, CCLIV.

⁵ *Doc. Bistriței*, l. c. Iscălește însă «Vl[ă]d[i]ca Spiridon».

⁶ *Ibid.*

Spiridon eră superintendent și supraveghetor al tuturor bisericilor românești, cum a rămas și până la moarte ¹, dar, precum spune și diploma lui de numire din nou, la 23 Septembrie 1605, numai cu condiția să nu supere pe Mitropolitul din Bălgrad,—cărui, ce e drept, Ștefan Bocskai, principele în numele cărui se dă întărirea, nu-l mai recunoaște ca arhiepiscop, ci numai ca episcop al părților ardelenesti de către principatul muntean.

Astfel, prin amestecul Vlădicăi de Vad în rosturile Maramurășului românesc și prin așezarea pe un picior de egalitate a celor doi episcopi, stăpânitorii unguri ai Ardealului, veniți pe urma lui Basta, aduceau înapoi vechile vremuri când Cărmuirea țerii recunoaște două episcopii în legătură cu cele două Domnii românești, dar, bine înțeles, și aceasta numai atunci când nu făcea loc, printre ele și peste ele, superintendentului calvin.

CAP. VI.

Episcopii Ardealului după Mihai Viteazul.

Astfel de încălcări în dauna Mitropoliei Bălgradului se înțeleg lesne, când se urmăresc pagubele și suferințele ei după peirea marelui întemeietor al ierarhiei bisericești pentru Români din Ardeal și Țara Ungurească.

Dușmanul personal și înviersunat al lui Mihai Viteazul, reprezentantul în Ardeal și părțile exterioare al catolicismului strict, Basta, nu putea să îngăduie Mitropolia lui Ioan de Prislop. Radu Șerban, care ucise, într'o mare luptă biruitoare, pe Moise Székely, ridicat ca principe unguresc neatârnat împotriva stăpânirii germane, avu legături cu învâțatul popa Miha din Brașov, dar ele erau numai politice,

¹ Bunea, *Vechile episcopii*, pp. 76-7.

și la o sprijinire a Mitropoliei celei nouă din Bălgrad nu s'a gândit niciodată noul Domn muntean.

Basta voi chiar să catolicizeze mănăstirea de lângă cetatea de reședință a vechilor principii ardeleni. Despre Valerian Lubieniecki, — nobilul războinic, buclucaș și desfrânat, care ajunsese în 1611 episcop catolic pentru Polonia săi și pentru sătenii unguri din Moldova, — un pârâș din 1610 spune că el, care se luptase și fusese rănit prin Ardeal în tulburările de după moartea lui Mihai, «a luat, fără nicio învoire a Scaunului apostolic, în stăpânirea sa o mănăstire schismatică lângă Alba-Iulia și a stat acolo mult timp, îndeplinind toate funcțiile sacerdotale»¹. Din această mărturie de o mare însemnătate urmează că Ioan fusese gonit la Prislopul său, unde se va fi stâns, iar că în mănăstirea lui Mihai Viteazul, rămasă acum pustie, Basta a găsit cu cale să așeze un războinic dintre mercenarii lui pentru că avea hirotonie de preot, ambiție de episcop și, din vremea cât stătuse în straja lui Ieremia Movilă, știa ceva românește. Totuși în suita lui Basta se află un Vlădică românesc, mic de Stat, pletos, cu cârja de argint în mână, care se luptă, ca și Lubieniecki, aiurea, la apărarea Sătmarului asediat de oamenii Craiului Bocskai, dușmanul Germanilor, și, după multe vajnice lovituri cu halebarda, cu «paloșul nemțesc», perî, «împușcat tocmai prin mijloc»². Poate să fi fost Ioan, ajuns la înțelegere cu Basta.

Teoctist, care se întâmpină ca Vlădică de Bălgrad la 13 Mart 1606, scoțând, împreună cu superiorul său, care-l sfințise, Mitropolitul muntean Luca, pe preotul brașovean, Neagoslav³, e cunoscut numai prin pomenirea cu acest pri-

¹ «In Transylvania penes Albam-Iuliam monasterio schismatico in suam sine omni licentia Sedis apostolicae autoritate accepto, permultum ibidem, sacra peragans omnia, permansit temporis»; *Columna lui Traian*, l. ult. cit., p. 309.

² Șincai, la anul 1605.

³ Stinghe, *Istoriia besearcei Șcheailor*, p. 6; *Sate și preoți*, p. 45.

lej în cronica românească a oraşului acestuia și prin înscrierea în pomelnicul Mitropolitelor, cu însemnarea alăturată că a făcut o cârjă arhiepiscopală de argint¹. Poate că tot în folosul lui se luară și hotărârile dela 9 Iunie 1609 ale lui Gabriel Báthory, care scotea pe preoții români din rândurile iobagilor, oprind și punerea lor la lucrul câmpului pentru domnul de pământ și împiedecarea lor de a se strămuta după plac²; ei aveau să dea stăpânilor moșiei pe care-și îndeplineau datoria sufletească numai darul obișnuit.

Oricum, încă din 1614 se numia ca episcop predicatorul calvin al Românilor în Bălgrad, Teofil din Prislop, mănăstirea lui Ioan, de unde poate venise și Teoctist. La 1-iu Februar din anul următor, el căpătă și grija bisericilor din părțile de sus: ale Turdei, Dobocei, Solnocului, Crasnei, Maramurăşului, — unde fusese Spiridon, care nu mai era deci în viață acum, — precum și în ale Bistriței, Gurghiului secuiesc, și chiar ale Bihorului³. Cred că actul lui d'întăiu de numire se poate recunoaște peste câteva pagini într'o diplomă necompletă, din care reiese că între Spiridon și Teofil, așezat și peste părțile de sus, a fost acolo un Augustin, care, supt același principe Bethlen, fugi din țară fără nicio lămurire și alergă în Moldova⁴. Când Teofil dispărură, nu știm când și cum, în acest Nord ardelean fu așezat, până în părțile Chioarului și Satmarului, un Eftimie, care e pus întâiu de Ștefan Bethlen, guvernatorul Ardealului și Maramurăşului, și întărit apoi de Craiu, la 1-iu Iunie 1623⁵.

¹ *Studii și doc.*, IV, p. 66.

² Șincai, II, p. 504-6, după o tipăritură din 1653; latinește la Fiedler, *Die Union der Walachen in Siebenbürgen*, in «*Sitzungsberichte der Wiener Akademie*», XXVII, 1858, p. 350.

³ Dobrescu, *Fragmente*, p. 19 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 23.

⁵ *Ibid.*, pp. 24-5.

O schimbare în aceste rosturi bisericești ardeleni o aduce numai Radu-Vodă Mihnea. Vom vedea marea însemnătate a Domniilor sale din amândouă principatele pentru dezvoltarea Bisericii românești. Ardealul nu putea să rămâie în afară de luarea lui aminte: pe Sârghie, episcopul pribeag al Muncaciului, el îl aduse la sine, atunci când era Domn în Moldova, dela 1623 la 1626, și-l făcu din nou egumen la Tismana. În părțile Vadului și Maramurășului, trebuia să caute a strânge iarăși legăturile ierarhice de odinioară cu Mitropolia lui suceveană.

Lui i se datorește, fără îndoială, că, după moartea lui Eftimie, superintendent poate pentru tot Ardealul — și pentru cel de jos — și pentru Maramurăș, noul principe ardelean, calvin hotărât fără îndoială, dar prea bun om politic pentru a jertfi interesele sale convingerii religioase, primi la Vad un episcop nou, pe Dosofteiu. El veni din Moldova, unde, precum spune însuși, fusese «în Roman și în Huși și mai mare pestre toate mănăstirile țerii Moldoveei», ceia ce nu înseamnă de loc că Dosofteiu ar fi fost întâiu Vlădică de Roman, apoi de Huși¹, — când se știe că această din urmă episcopie era mai mică și mai nouă —, și ar fi voit apoi să treacă în Ardeal, unde situația lui trebuia să fie cu mult mai scăzută și mai puțin sigură în ceia ce privește veniturile. Noul episcop al Vadului va fi fost numai *dichiu* al celor doi episcopi moldoveni, și, ca unul ce avea drepturile de judecată și asupra călugărilor, va fi fost el «mai mare» peste mănăstirile din aceste eparhii; s'ar putea iarăși ca el să fi avut protopopia în Moldova, care, încă pe aceste timpuri, n'avea decât numai, din când în când, un singur protopop, — protopopii de Ținuturi cari se întâmpină în Ardeal, fiind o născocire calvinească². Dosofteiu fusese pe lângă Ștefan-Vodă Tomșa,

¹ V. mai departe.

² «Bani de protopopie» se pomenesc la 1683; mulți «cearcă», cu deosebite sume, pentru a căpăta această dregătorie, spune Drăgușin Vistierul, din Câmpulung; *Doc. Bistriței*, II, p. 39, no. CCXXXI. Cf. Grama, *Instituțiile calvinești în Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895, p. 161 și urm.

apoi fugise din țară la năvălirea lui Alexandru-Vodă Movilă cu Korecki, cumnatul său — sfârșitul lui 1615 —, și se întorsese în Moldova numai după înlăturarea Domnului sprijinit de Poloni¹. Eră un om încercat, de oarecare însemnătate, a cărui mărturie putea să ție locul unor acte domnești scrise. El n'ar fi trecut în Ardeal oricum, ci numai trimes de Domnul său, care trebuie să fi avut deci înțelegerea de nevoie cu stăpânitorul nou al Ardealului.

Dela Dosofteiu avem întâiu o notiță la 21 April 1622². E, de sigur, chiar dela începutul păstoriei lui peste munți. De aceea simte nevoia de a-și aminti sarcinile de cinste ce avuse în țara lui cea veche, precum și vizitația canonică ce a făcut în părțile de către Tisa, care se țineau și ele de larga stăpânire, bine asigurată și cârmuită bine, a lui Bethlen: «și am fost în Ținutul Săcmariului» —, unde perise un înaintaș de-al său, — «până la Dobrițin». Eră ortodox, de sigur, ca unul ce venise dintr'o țară cu ortodoxia sigură. Într'o scrisoare îndreptată către Bistrița, — scrisoare pentru a cere *dajdea*, *poclonul* de un florin, pe care i l-a învoit, scrie el, Craiul, apoi «osfeșteniile», pentru sfințiri, și «gloabele», pentru păcate canonice, ca «împărțiturile», «frățiile», «cuscriile», «cumătriile» și alte «fără-de-legi» în ce privește căsătoria —, Dosofteiu nu are prilej să pomenească pe episcopii calvini și, în deosebi, pe Spiridon, care nu putea fi uitat așa de ușor, ca un Ioan Cernea de pildă³. El leagă însă păstoria lui de-a dreptul cu a lui Eftimie cel nou, — și acesta poate rămas în credința cea veche, cu toate concesiile formale ce va fi trebuit să facă și el calvinismului dominant⁴.

Folosindu-se de sprijinul lui Radu-Vodă și al «Craiului», Dosofteiu a putut să-și zică dela început, — ca și Spiridon, de altfel —, «Vlădic[ă] în Ardeal și în Maramureș», sau,

¹ *Arch. ist.*, I 1, p. 93.

² Cipariu, *Archivu*, p. 781.

³ *Doc. Bistriței*, II, p. 4, n-le CLXIII-IV.

⁴ «Gloabele dela Vlădica Eftimie încoace»; *ibid.*

ca în scrisoarea pe care o îndreaptă din Brașov, unde avea deci putere, către mănăstirea Bisericanilor, «arhiepiscopul chir Dosoftei al Bălgradului și a toată țara Ardealului și Ungurească și celelalte», iar în răvașul către Bistrița: «cu mila lui Dumnezeu Vlădica de Belgrad și a toată țara», ori, simplu, «Vlădica Ardealului», întrebuițând și pecetea cu cei trei arhangheli. El are o însemnătate și pentru orânduirea acestei Biserici ardelenе, peste care întreagă izbutise a-și întinde autoritatea.

Pe Eftimie, numit anume pentru părțile de sus ale Ardealului, izbutise a-l înlătură ori moșteni în 1622. După ce făcuse, la 1624, ca preoții săi să fie scutiți formal de dijma grânelor și a vitelor¹, el strânse, la 4 Iulie 1627, un sobor de reformă, ca să știe de acum înainte clerul românesc «cum trebuiaște a țineă legea lui Dumnezeu pentru ispășenie sufletului». Se hotărî purtarea de «haine lungi până la glesne», în locul vechiului port țerănesc, și, în același timp, — precum dorise el încă din 1622 —, întrebuițarea la slujbă a cărților românești ce se mai păstrau de pe vremea lui Coresi, pedepsindu-se aceia «care nu vor ști de'nțeles», măcar Crezul, unele rugăciuni și părți din Evanghelie². Dosofteiu stăteă chiar «in clastro albensi metropolitan», în mănăstirea Mitropoliei din Bălgrad, de unde scrie, ca «episcop românesc al țerii Ardealului» numai, la 1-iu Ianuar 1625 Bistrițenilor, cu privire la un preot care, cu scrisori «crăiești», se duce în Moldova, la Radu-Vodă și la Mitropolitul țerii³.

Totuși Dosofteiu nu e însemnat în pomelnicul Mitropoliei Bălgradului: ca străin întâiu, ca episcop de Vad apoi și, în sfârșit, pentru că ajunsese un sprijinitor fățiș al calvinismului, pe care principele voia chiar să-l introducă cu totul, cerând și un fel de blagoslovenie dela Constantinopol, dela

¹ Fiedler, p. 366; Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 5.

² După Petru Maior, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 150 și urm.

³ Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazul, etc., pp. 33-4.

Chiril Lukaris, prietenul calvinismului, pentru a înlătura orice urmă de alcătuire bisericească deosebită a Românilor¹ din Statele sale. Tot așa rămâne în afară de pomelnic și urmașul lui Dosofteiu, Venedict, care scrie, tot Bistrițenilor, din Budiș, pe pământul chiar al Bistriței, la 4 Maiu 1631. Și el are legături cu Moldova, și trimete la această dată pe «diaconul său românesc Teodor», pentru «afaceri bisericești», la mănăstirea Suceviței².

În curând însă Vlădica Ghenadie Brad, din Bălgrad, sfințit, după cuviință, nu în Moldova, ci în Târgoviștea munteană, își puneă «chipul vlădicesc» în părțile Vadului și Maramurășului, de unde dispăruse «episcopul Venedict». Gheorghesau Ghenadie Brad, ajuns episcop încă d'înaintea datei de 4 Decembre 1628, când face o întărire de protopop³, capătă dela Bethlen, a cărui Domnie se apropiă de sfârșit, — Radu Mihnea eră mort încă din cele d'intăiu zile ale anului 1626 —, învoirea de a purtă titlul de Mitropolit «în Scaunul Bălgradului, al Vadului și Oradiei-Mari și Satmarului, și a toată țara Ardealului și celelalte».

Recunoscând așezământul calvinesc al protopopilor, îl vedem întărind pe Ianăș din Inidora, care urmase, mai de mult încă, lui Moise Peștișel cel învățat, dându-i voie a cercetă bisericile: «de acoperiș, de țințirimuri și de săcriul din launtru», adecă de chivot, a vedeă «cum învață sfânta Evanghelie» preoții și a înlătura păcatele canonice, «necăderile», căsătoriile «până la al cincele văr», «cuscriile» și «cumetriile», și despărțeniile; cu «giurații» săi împreună, el va puteă «despărți» și «birșăglui» cu o gloabă de 12 florini⁴. Astfel ajunseră în stăpânirea lui și bisericile românești calvine din acest oraș și, de bună seamă,

¹ Ardeleanu, *Istoria diecesei Oradei-Mari*, II, Blaj, 1888, pp. 17-20.

² Ștefan-cel-Mare, *Mihai Viteazul*, etc., p. 35.

³ *Studii și doc.*, XII, pp. 280-1; cf. Petru Maior, *Ist. bis.*, p. 72 și urm., nota; Cipariu, *l. c.*, p. 253 și urm.

⁴ *L. c.*

din Lugoj și Caransebeș, dar nu acelea, strict ortodoxe, din părțile turcești, supuse Pașei din Timișoara, ale Inăului și Lipovei, unde se întâlnește încă la 1608 un Vlădică fără reședință, de bună seamă român, Sava, urmaș al unui Teodor Vlădica, pe care-l aflăm pomenit în cursul luptelor lui Sigismund Báthory cu Turcii, la 1595¹.

Ianăș din Inidora ajungea astfel a porunci «în chipul» singurului Vlădică românesc din Ardeal și Țara Ungurească prin întărirea din 1628. Același sistem fu întrebuințat și în Maramurăș, unde aceste drepturi de vizitare, de judecată, de strângere a veniturilor, le capătă «smeritul Ioan, arhiepiscopul», — cetește: arhidiaconul, sau protopopul —, și «chipul Vlădicăi lui Ghenadie de Belgrad» sau, mai solemn, «cu mila lui Dumnedzău chipul vlădicescu popa Ion din Maramureș», și anume «din erașul-de-sussu, din Vișeu-de-sus» cu locuința. Puterea lui se întindea până la Telciu, și el avea dreptul de a pune și de a scoate protopopi pentru Ținuturi ca acela al Bistriței, al Moiseiului, unde călugării putneni făcuseră un metoh al lor², al Budacului³, al Mocodului și *vidicului* bistrițean, care obișnuia a-și ținea soborul și pe la Năsăud⁴, — cari toți îi «dădeau samă de rândul venitului vlădicesc»⁵. Stând la Vișău, cu ajutorul și poate scriitorul său, «erăi Avrilie», preotul Aureliu, care-i împrumută și pecetea pentru a-și întări răvașele, Ioan înlocuia după putință pe vechii Vlădici ai Vadului, grămădind pe episcopul rusesc de Muncaciu în părțile de sus ale Maramurășului⁶.

¹ Cf. după Márki Boros, în *Unirea* pe 1894, p. 189 și urm.; Wolfgang Bethlen, *Historia*, la aceste date.

² V., pentru acest protopop, *Doc. Bistriței*, II, p. 53, no. CCLVIII.

³ *Ibid.*, p. 30, no. CCXIV; p. 42, no. CCXXXVII.

⁴ *Ibid.*, pp. 33-4, no. CCXX.

⁵ *Doc. Bistriței*, I, p. 43, no. LVIII; p. 63, no. LXXXIV.

⁶ V. mai sus, p. 224 și urm.

Cât privește pe Ghenadie, el străbătea țara ca stăpân al sufletelor românești. Odată-l vedem poruncind din Sighișoara cutărui birău să oprească rudele unui preot¹.

Prin el, unitatea religioasă a Românilor din Ardeal și Țara-Ungurească, dorită și, în cea mai mare parte, pregătită de Mihai Viteazul, ajunsese un fapt, și unul din cele mai însemnate pentru dezvoltarea culturală și politică a neamului nostru.

CAP. VII.

Dezvoltarea Bisericii moldovenești în această epocă. Episcopia Hușilor.

Îndată ce ajunse în stăpânirea Moldovei, Mihai se îngriji să facă și aici cea bună orânduială pe care o introdusese în Țara-Românească, locul de plecare al mării sale.

Cu Ieremia-Vodă, cu neamul întreg al Movileștilor și cu boierii cari-i păstrau credință, fugiseră la Hotin cei patru ierarhi ai Moldovei. Ei erau: Mitropolitul Gheorghie², episcopul de Roman, Agafton; cel de Rădăuți, Teodosie Barbovschi, călugăr din Pobrata, care fusese învățătorul, «dascălul», tânărului fiu al lui Petru-Vodă Șchiopul, Ștefan-Vodă, și în anii pe cari bătrânul Voevod apucă să-i mai petreacă în Apus, la Innsbruck și Bozen³ și care, întors în Moldova cu Vlădica Gheorghie, înlocuise, după data de 25 Mart 1598, pe Rădăuțeanul Amfilohie, necunoscut altfel⁴ —, și, în sfârșit, episcopul de Huși, Ioan⁵.

¹ *Doc. Bistriței*, I, p. 42, no. LVII.

² V. mai sus, p. 188 și urm.

³ Hurmuzaki, XI, tabla.

⁴ Pomenirea lui Amfilohie la 2 August 1597; Hasdeu, *Arch. ist.*, III, p. 76; cf. Wickenhauser, *Radautz*, pp. 20-1: e pomenit și la 22 Ianuar 1597; *Solka*, p. 67: la 25 Mart 1598. La Rădăuți aflăm pe Mardarie, în ziua de 10 August 1594, același an; Hurmuzaki, XI, p. 905.

⁵ V. și Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 226: pomenirea lor în 1600, fără lună, de Ieremia.

Prin urmare, în primăvara anului 1600 ființă și această nouă episcopie a Hușilor. N'avem hrisovul domnesc de întemeiere, din partea ctitorului ei, Ieremia Movilă, dar s'a păstrat în traducere actul de danie din 71 —, fără unitate în cifra datei și fără însemnarea de lună și de zi, prin care Ieremia-Vodă, «robul stăpânului său Domnul Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos și închinătoriu Sfintei Troițe», sfătuindu-se cu ierarhii Bisericii moldovene, între cari și cu acest nou Vlădică Ioan, dăruiește «noului» său lăcaș de rugăciune, Episcopia, cu hramul Sf. Petru și Pavel, satele pe care le avuse până atunci el însuși, Domnul, în hotarul Hușilor: Plopenii, Cozienii, Roșieștii, siliștea Crețeștii și Spăriații, precum, și, peste Prut, în Ținutul Lăpușnei, satul Căcăcenii ¹. Mărturiile boierilor, care sânt întocmai ca și acelea dintr'un document al lui Ieremia cu data de 12 Maiu 7114, adecă 1606 ² — cu acea deosebire că în actul pentru Huși parcălabi la Roman sânt Crâstea și Gherman, pe când cellalt are în locul lui Gherman pe Manole, care nu se mai întâlnește statornic de aici înainte —, ar arăta că această d'întăiu întăritură de moși pentru episcopia de Huși trebuie pusă în primăvara sau vara anului 1606, în orice caz nu înainte de sfârșitul lui Iunie, când Ieremia-Vodă își mântui viața. De oare ce însă actul din 12 Maiu 1606 are ca Mitropolit pe Teodosie Barbovschi, pe Ioan ca episcop de Rădăuți — deci el înaintase — și la Huși pe Filoteiu, și schimbarea Mitropolitului, a episcopilor de Rădăuți și de Huși nu eră încă săvârșită la 21 August 1604 ³, trebuie să se admită că dania lui Ieremia-Vodă e din ultimele luni ale anului 1604, din 1605, sau din cele d'întăiu luni ale lui 1606.

Cu privire la adăugirea acestei a patra episcopii moldo-

¹ Melchisedec, *Cron. Hușilor și a episcopiei cu asemenea numire*, București, 1869, I, p. 91 și urm.

² Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 22 și urm.; cf. Hurmuzaki, XI, p. 908.

³ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 228 și urm.

venești poate să lămurească și o scrisoare, dintre 1597 și 1599, a lui Meletie Pigas, patriarhul Alexandriei. Din ea se vede că Ieremia-Vodă ceruse «Marii Biserici» constantinopolitane, conduse atunci de Meletie, recunoașterea Mitropoliei Moldovei ca «archiepiscopie» canonică și că în vederea acestei recunoașteri se crezută de cuviință a mai da un sufragant noului arhiepiscop, care primi chiar «*mantia patriarhală cu patru inchipuiri și cu patru izvoare*», precum și *mirul*. Dar Pigas plecă la Alexandria înainte de a se fi luat o hotărâre și a se fi pus în scris *tomos*-ul patriarhal pentru eparhia Hușilor¹.

Motivul întemeierii celei de-a patra diecese moldovenești ce poate înțelege, gândindu-se cineva la împrejurările politice de atunci ale Moldovei. Răscoala lui Aron-Vodă, tovarășul de alianță și de luptă al lui Mihai Viteazul, dăduse țerii Ținuturile pierdute către Turci în 1484, când s'a luat Chilia și Cetatea-Albă cu o întreagă zonă sau *raia* de sate, și mai ales în 1538, când Sultanul Soliman, înlăturând pe Rareș, ridică hotarul acestei raie până sus la Bender și la linia Băcului. Ismailul și alte locuri vecine nu se întoarseră îndată către Turci, și așezarea Tatarilor în Bugeac, pe care cei d'întăiu o hotărâseră atunci pentru a stă în coasta principatelor, nu se îndeplinise. Pentru aceste părți smulse dela păgâni și ținute încă de Ieremia cu sprijinul lui Zamoyski — și pe Simion-Vodă, fratele Ieremieii, îl vedem dăruind, la 28 Iulie 1606, mănăstirilor Râșca și Bistrița «locul numit Cavahul» — sau Cahul — «cu toate apele și cu toate gârlele care se varsă în el și care iese din el, locul ce este dela stâlpii Galașilor (ΓΑΛΑΤΉΚΗΝΗΜ) până la Dunăre și cu tot venitul²» —, se făcū deci noua epis-

¹ Melchisedec, în *An. Ac. Rom.*, III, p. 37 și urm., după ms. din Chalke. Pentru Meletie Pigas, cf. și Agatanghel Ninolachi, Μελέτιος ὁ Πατριάρχης (1545-1602), Chanioi (Creta), 1903.

² *Arch. ist.*, III, pp. 68-9.

copie, care fû așezată la Huși pentru că aici erau moși ale Domniei, care puteau fi dăruite și pentru că în oraș se află o bună biserică veche dela Ștefan-cel-Mare.

CAP. VIII.

Sinodul dela Iași (1600).

Încă fiind Mihai Viteazul în Iași, la 2 Iunie 1600, se deschise sinodul pentru caterisirea episcopilor moldoveni fugari, cari erau priviți ca răsculați și trădători față de Domnia cea nouă. Afară de bătrânul Mitropolit Nicanor, scos anume pentru aceasta din mănăstirea sa Agapia, și de Petronie dela Muncaciu, erau tot prelați greci, Patriarhul Nectarie de Ohrida, Mitropolitul de Târnova Dionisie, Gherman al Cesareii lui Filip, Teofan de Vodena și Efrem de Hebron.

Sinodul ținù seamă de uneltirile lui Ieremia pentru a da Țara-Românească fratelui său Simion, de dreptatea cauzei lui Mihai, de trădarea fățișă a Vlădicilor, de refuzul lor de a se întoarce, chiar după ce Mihai îi rugase de aceasta, prin protopopul Moldovei, cel mai mare în rang dintre clericii rămași în țară, Teodor. Se hotărâ, potrivit cu canoanele, că ei «sânt căzuți din Scaunele lor și neiertati»: Dionisie, fiind și exarh patriarhal în Bulgaria, căpătă învoirea de a procedă la alegerea altor episcopi, cu obișnuitul sobor de arhieriei.

Mitropolitul târnovean, care și iscălește ca «vechil al Moldovlahiei», nu zăbovi. Filoteiu fû ales pentru Huși, iar pentru Rădăuți Anastasie, care nu e cel ce fusese până atunci egumen de Galata¹, căci acela murise în alaiul de pribegie al lui Petru Șchiopul, ci viitorul Mitropolit moldovean, caligraful și ctitorul de mănăstire Anastasie Crimca.

¹ V. catastiful Galatei în *Cuv. den bătrâni*, I; cf. Hurmuzaki, XI, p. 218, no. CCCLI; p. 251 și tabla.

La 15 și 19 Iunie 1600 ei jurau credință lui Mihai, fiului acestuia, Nicolae-Vodă Petrașcu, și luau, în jurământul lor, îndatoriri care nu erau poate în obiceiul țerii până atunci. Vlădicii aveau să primească cele șapte soboare pentru «dreptele dogme», să «păzească pravila și sfintele porunci cele de demult»; nu vor primi niciodată mită și nu-și vor călca datoriile nici de frica «Împăratului, nici a Domnului», fie și supt amenințare cu moartea.

Dionisie rămase cu ei, nu numai ca vechil, ca până atunci, ci ca «preasfințit domn și Vlădică Mitropolitul sfintei Mitropolii, de Dumnezeu păzite, a cetății Sucevei și a toată țara Moldovei». Mitropolitul Cesareii stătea lângă el la judecată, și se pare că Ioan de Huși, care nu fu înlocuit, făgăduise a se întoarce¹. Egumenul Atanasie de Bistrița și alți călugări nu se sfiau a veni înaintea lor pentru mărturisiri².

Când, peste puțină vreme, Mihai pierdù Moldova, Dionisie trebui să plece din țară. El se alipì pe lângă Radu-Vodă Șerban, noul Domn al Țerii-Românești, și în fruntea marturilor testamentului făcut de acest Domn ca pribeag la Viena, în ziua de 28 Februar 1620, se află «Dionisie Paliolog, Mitropolitul dela Târnov»³.

Anastasiu își așteptă vremea pentru a intră statornic în ierarhia moldovenească⁴. Filoteiu apare ca «fost episcop» însărcinat să facă o hotărnicie la Sihla, în ziua de 21 August 1604⁵. Până la începutul anului 1606, Teodosie Barbovschi, care se pricepea să îndrepte manuscripte slavone⁶,

¹ Studii și doc., IX, p. 29 și urm.

² *Ibid.*

³ *Socotelile Sibiului*, pp. 201; Lăpădatu, *Doc.*, I; facsimile în *Floarea Darurilor*, II, și în *Istoria Românilor pentru poporul românesc*.

⁴ V. P. Partenie, *Mitropolitul Anastasiu Crimca al Moldovei*, București, 1907.

⁵ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 228 și urm.

⁶ Melchisedec, in *Rev. pentru ist., arch. și fil.*, I², p. 52.

luă locul lui Gheorghie Movilă, care se stinse astfel cu câteva luni înainte de fratele său Vodă Ieremia († 30 Iunie 1606), sau părăsi Scaunul de arhipăstor pentru a se adăposti la Sucevița¹. Peste puțin plecă din Scaun bătrânul episcop de Roman, — fost, se pare², și trecător Mitropolit³, — Agafton, care avea încă dela 6 Maiu 1605 ca urmaș pe Anastasie Crimca⁴. Ioan, din partea lui, trecu atunci la Rădăuți, iar Scaunul de Huși fu căpătat în sfârșit, după o lungă așteptare de pocăință, de către Filoteiu.

CAP. IX.

Biserica Moldovei supt Movileștii întorși în stăpânire. Mitropolitul Anastasie Crimca.

Aceștia fură episcopii din ultimele zile ale lui Ieremia Movilă; Simion îi avu și el în scurta lui Domnie, care se mântuie printr'o moarte năprasnică în Septembrie din anul următor. Îi întâmpinăm pe toți și în stăpânirea vremelnică a lui Constantin, fiul Ieremieii. În Ianuar 1612 acesta eră scos din Domnie de către Turci, dar încă din 1608, înainte de mântuirea erei de relativă neatârnare a mândrilor Movilești, Anastasie se întâmpină ca Mitropolit al Moldovei, — întâiași dată, la 15 Iunie —, pe când la Roman vine Mitrofan, ucenic al lui Agafton și fost egumen de Moldovița⁵. Teodosie Barbovski mântuise rău păstoria

¹ *Ibid.*, p. 50: ar fi fost acolo la 1608-9, după inscripția de pe o icoană.

² Cf. mai sus.

³ Dacă n'au fost doi Agaftoni.

⁴ Același, *Cron. Romanului*, I, pp. 251, 237; Partenie, *l. c.*, p. 19; v. și *Arch. ist.*, III, pp. 68-9; cf. *Ist. lit. rel.*, p. 124, nota 5.

⁵ Partenie, p. 19 și urm.; Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 240; *Doc. Bistriței*, I, pp. 12-3, no. xv; pp. 80, 99-100; *Ist. lit. rel.*, pp. 125-6 și p. 125, nota 1.

sa : el încercase a otrăvi în împărțășenie pe tânărul Domn, o ticăloșie de care nu s'ar fi făcut vinovat, de sigur, nici-unul din înaintașii săi¹; el fû descoperit și supus multă vreme la chinuri pentru a-și arăta tovarășii².

Anastasia e ultimul reprezentant al cărturăriei celei vechi slavone, al datinei de clădire a mănăstirilor frumoase, al meșteșugului de împodobire migăloasă a manuscriptelor. Fiu al târgovețului Ioan Crimca din Suceava și al Crâstinei, care e îngropată la Pătrăuți, supt o piatră de mormânt cu data de 1595³, el poate fi acel «Ilie diiacă, fiul Crimcoae din Suceava» pe care-l pomenește o danie din 1587 a lui Petru Șchiopul, care răsplăti cu siliștea Ungurașii, pe apa Sucevei, pe acest ajutător credincios în lupta grea a bietului Domn slăbănog cu năvălitorii Cazaci⁴. Nu știm în ce mănăstire și-a făcut învățătura în ale bisericii și ale cărturăriei. Eră însă un caligraf cu gust și răbdare, dela care au rămas frumoase manuscripte, împodobite cu miniaturi, *Evanghelia* din 1609, cea de pe la 1614, *Apostolul* din 1610, *Liturghia* din 1610 și cea din 1612, manuscripte care se păstrează astăzi încă la Dragomirna, afară de unul, aflător în biblioteca împărătească din Viena⁵.

Pe atunci, după Petru Șchiopul, care făcuse numai Galata, și Ieremia Movilă, care, cu tot neamul său mare, pu-

¹ Hurmuzaki, IV², pp. 308-9, no. cccxv: raport venetian din 29 Maiu 1610, după știri venite din Moldova. Pare să fie vorba de Teodosie.

² Aceste chinuri ar fi urmat în 1610. Să nu fie vorba însă de bănuiele care să fi atins, o clipă, pe Anastasia însuși?

³ Cf. *Pretendenți Domnești*, p. 76, nota 1; Kozak, p. 59, unde sânt lipsuri și greșeli în cetire; *Neamul românesc în Bucovina*, p. 46; *Studii și doc.*, XI, p. 47, no. 2; Melchisedec, în *Rev. pentru ist., arch. și fil.*, I², pp. 70-3.

⁴ *Studii și doc.*, l. c.

⁵ Melchisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I², p. 70 și urm; Bogdan, în *An. Ac. Rom.*, XI, p. 21 și urm.

ternic și bogat, dăduse țerii o singură mănăstire, Sucevița, râvna pentru clădirile sfinte începuse din nou. Nistor Ureche, boier isteț și harnic, amestecat în lucrurile tainice ale mai multor Domnii, iar, dela un timp, omul Movileștilor și episcopul fiilor lui Ieremia-Vodă, alese un loc în munții Neamțului, într'un ascunziș de codru, nu tocmai departe de mănăstirea străveche a Neamțului, și numi după pârâul sec ce curge lângă dânsa, mănăstirea Secului. Frumoasa, dar complicata, împleticita inscripție cuprinde data de 1602 pentru zidirea începută în Iunie și mântuită în Octombrie¹; danii de multe sate se fac de Nistor, de soția sa, călugăriță acum, Mitrofana, — sora Movileștilor, se pare —, și de cei patru copii ai lor, Vasile și Grigore, Nastasia, care luă pe Balica, și Maria, viitoarea soție a lui Constantin Batiște Vevelli, în cursul anului 1604².

Noul lăcaș mănăstiresc fû potrivit, în linii și podoabe, după Galata lui Petru Șchiopul, de care se deosebește astăzi numai prin urâtele adausuri de mai târziu, un pridvor, o veșmântărie și o proscomidie³. Pentru Dragomirna sa, în apropierea Sucevei unde se născuse, copilărise și lucrase poate ca diac la cărți bisericesti cu foile împodobite, Anastasie Crimca, ajuns acum Mitropolit al țerii, avea o ambiție mai înaltă. Din banii strânși de dânsul când eră mirean sau numai călugăr, până a nu ocupa statornic un Scaun episcopal, și din aceia pe cari i-i dădură Stroiceștii, rudele sale, el făcû, încă de prin 1602, prin meșterul Dima, poate un Grec⁴, o bisericuță pentru bolniță, lângă o mănăstire mai veche, de proporții mai restrânse, și probabil înjghebată din lemn. Ca episcop de Roman el începû și isprăvi apoi biserica cea mare, una din cele mai frumoase în toată Românimea: înaltă cum nu se mai ridicase alta până atunci, și pentru aceia pârând îngustă; nici o înaintare în linii,

¹ *Inscripții*, I, pp. 29-30.

² *Ist. lit. rel.*, pp. 119-20 și notele; *Inscripții*, I, p. 33.

³ *Sate și mănăstiri*, p. 122 și urm.

⁴ Melchisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I², p. 69.

care sânt cele îndătinate în sistemul arhitectonic al lui Ștefan-cel-Mare, dar podoabe care se ivesc numai acuma: contraforturi lucrate cu grijă, brâu săpat, cu înfățișarea unei funii împletite, încingând toată zidirea, alte colace de piatră, sculptată în același chip, urcându-se până la vârful-rile bolților gotice, cadre de formă nouă în jurul fereștilor, trandafirași, rozete de piatră pe toată întinderea turnurilor și, ici-colo, pe linia lungă a funiilor împletite, care mai păstrează vechea lor zugrăvire cu roșu, albastru și aur¹. O piatră de mormânt fără inscripție pe dânsa arată în această strălucită biserică sculptată locul unde se odihnește ctitorul.

Pe urmele lui Anastasie se luă Domnul care veni în Moldova după scoaterea lui Constantin Movilă, încercatul și asprul bătrân Ștefan Tomșa, care, în rătăcirile lui de ostaș prin Apusul catolic, nu uitase totuși vechea lege răsăriteană a lui Tomșa-Vodă, pe care și-l invocă drept tată. Domniile lui moldovenești, despărțite prin năvălirea și scurta petrecere în Scaun a lui Alexandru Movilă, încă unul din copiii Doamnei Elisaveta a lui Ieremia, se pomenesc și prin clădirea mănăstirii bucovinene Solca.

Are, ca și Dragomirna, pe care însă n'o atinge în frumuseță, o ușă în față și o altă ușă laterală, bolți gotice, ciubuce împletite și rozete,— înoirile cele mai însemnate ale unui timp care, păstrând tipicul în stil, caută să-și puie pecetea măcar în deosebita îngrijire răbdătoare a amănuntelor².

Anastasie, oricât ar fi căutat să se împace și cu Domnia unui Tomșa, eră, prin legăturile sale de înrudire ca și prin recunoștință, un om al Movileștilor. Deci, când Alexandru-Vodă cel nou birui și se așeză în Scaun, el îi turnă pe

¹ V. *Neamul românesc în Bucovina*, p. 39 și urm.; Kozak, p. 11 și urm.

² Cf. Wickenhauser, *Solka și Neamul românesc în Bucovina*, p. 72 și urm.

frunte mirul Domniei. Iar, când cel din urmă din șirul Domnesc dat de familia Movilă fù izgonit de Turci și Radu Mihnea, cărmuitorul muntean, se strămută în Moldova, zilele păstoriei lui Crimca erau numărate, și, de fapt, el fù înlăturat, deși numai pentru câtvă timp, în 1617.

Tot pe atunci, dar nu în urma hotărârii vre unui sinod de răzbunare, ca acela din 1600, ci pe încetul, fură înlocuiți și ceilalți ierarhi moldoveni: episcopul Pavel Nemțeanul, de Roman, — dela 1613 —, făcuse loc încă din 1616 lui Atanasie; episcopul de Rădăuți —, urmaș, încă din 1609, al lui Ioan —, Efrem, de obârșie duhovnicească din Moldovița, își părăsește Scaunul de prin 1615¹; Filoteiu de Huși nu se mai întâmpină după 1613². Mitropolitul mazil se va fi adăpostit la Dragomirna; Pavel se dusese la metania sa din Neamț, unde-l aflăm încă la 1632 — 1623-4 — și unde i se vede mormântul, cu o inscripție slavonă, distrusă în parte³.

¹ V. Wickenhauser, *Radautz*, pp. 22-4; Kozak, pp. 189-91.

² Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, pp. 102-3. Urmași: Efrem (—1617), Ioșif, Mitrofan (dela 1617). *Ibid.*

³ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 251; *Notițe*, p. 5.

Imprejurările Bisericii munitene după război.

PARTEA a IV-a.

INTEMEIAREA INRÂURIRII GRECEȘTI

PRIN

RADU-VODĂ MIHNEA.

Radu era bun lui Măneș Vodă Turcilor sau Turcii...
căruia creștin, căruia și dăruirilor de bănești și mănăstiri
cristine ca, de frică, să se prindă de postea lui și să-l răpădă
măntuirii. Turcii creștin, apune crucea, în partea re-
sărită, după moartea păcatului său și pălărie lui subie-
ctă, și creștină în care se culpiră stiri din acele vremi
când spunea că pământul lui Radu, «Dumnezeu Vise de fapt unora
și mănăstiri și Biserici Săse vitorului Turc cu mai multe nevede
dura pe lui ca pe copilul năi năi și Dumnealui...»

CAP. I.

Împrejurările Bisericii muntene după Mihai Viteazul.

Moștenirea lui Mihai Viteazul căutase s'o aibă întâiu Simion Movilă și Radu Șerban. Acesta din urmă biruise și avuse o stăpânire îndelungată pentru acele vremi și împodobită cu biruință. În ceia ce privește însă Biserica, ea nu înseamnă nimic, și ca adevăratul urmaș al lui Mihai Viteazul trebuie privit numai acel Domn care căutase și înainte să-l înlătore, cu ajutorul Turcilor, și care-și așezase în sfârșit puterea pe sfărâmurile norocului trecător al lui Radu Șerban, — Radu-Vodă Mihnea, prigonitorul, în Moldova, — unde trecu la 1616, lăsând Țara-Românească pe numele «coconului» său Alexandru și în seama Doamnei lui, Arghira, — al celui mai însemnat cleric de școală româno-slavonă din tot acest timp, al lui Anastasie Crimea.

Radu era fiul lui Mihnea-Vodă «Turcul» sau Turcitul, evlavios creștin, ctitor și dăruitor de biserici și mănăstiri înainte ca, de frică, să se prindă de poala lui Mohammed mântuitorul. Fusese crescut, spune cronica, în părțile rășăritene, după mazilia părintelui său și peirea lui sufletească: o cronică în care se cuprind știri din acele vremi chiar, spune că mama lui Radu, «Doamna» Vișa, de fapt numai o iubită a Măriei Sale viitorului Turc cu mai multe neveste¹, fură pe fiul ei, pe «copilul mai mic» al Domnului și-l as-

¹ V. Contribuții la istoria Munteniei, *passim*.

cunse, multămită vre unuia dintre călugării greci cari erau totdeauna la îndemână în țerile noastre, la mănăstirea Ivirului, a Iberienilor, dela Muntele Sfânt Atos. De aici el trecu la Venetia, trimes — se spune — tot de ocrotitorii și crescătorii lui, călugării, de bună seamă în chiliile bisericii grecești de acolo, Sf. Gheorghe, în cimitirul căreia se odihniă, dela 1599, Zotu Țigară, ginerele lui Petru Șchiopul și, în acest chip, ruda tânărului cocon Radu¹. Când fû numit, la 1595, în locul lui Mihai Viteazul, pe care Turcii credeau că-l vor putea scoate, Radu eră încă la carte, în depărtata Venetie, și tatăl său, beiu, merse înainte pentru a-i lua în stăpânire Scaunul, în care acum, ca Turc, nu putea fi decât trecătorul ispravnic al fiului său nevrâstnic. În 1596 Radu învăță acolo «literele» și cerea turcescului său părinte cai de războiu. Dar, încă în cele d'intâiu zile ale acestui an, el trebui, în nădejdea unei Domnii de fapt, să treacă Marea, la Ragusa. De aici merse la Constantinopol și, până căpătă steagul de numire pentru Țara-Românească, el nu mai părăsi Capitala turcească². Înșă, din cât stătuse la Atos și în Venetia, tânărul învățase «carte grecească și latinească». Trăit într'un mediu curat grecesc și monahal, el ajunse un sprijinitor de căpetenie al ierarhiei și culturii răzimate pe vechi rosturi răsăritene, în toate stăpânirile, asigurate și deosebit de pompoase, de care se învrednici în viața sa. Un lăudător grec al lui adauge că știa și limba arabă, așa încât se putea înțelege, într'un stil învățat și elegant, cu Turcii, stăpânii săi, slujiiți totdeauna cu credință de dânsul, de-a dreptul³. Acest om cu însușiri care l-ar fi făcut altfel un «mare filosof», aveă creșterea, cunoștințele și concepția care erau de nevoie pentru a face din el, Domn românesc de două ori în principatul muntean, de două ori în Moldova, iar dela 1623 la 1626, timp

¹ Hurmuzaki, XI, p. 534, no. DCLXIV; cf. *Contribuții*, p. 99 și urm.

² *Ibid.*

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 13-4.

de trei ani, în amândouă țerile noastre,— având la București, de formă, ca locțiitor pe fiul său Alexandru Coconul,— întemeietorul unei politice mărețe, întemeiate pe comunitatea de lege ortodoxă a creștinilor din Împărăția turcească, pe înfrățirea lor sufletească în aceeași cultură superioară eletică, pe supunerea lor către aceleași supreme autorități bisericesti, — politică dela care celorlalți ortodocși li-au venit ajutoare bănești, tipărituri bisericesti, școli înalte, iar țerilor românești dela Dunăre o cinste, o strălucire, un prestigiu, — ce-i dreptul, foarte bine plătite, — pe care nu le avuseră până atunci în același grad.

Radu moștenise dela înaintașii săi pe Mitropolitul Luca, care ar fi fost numit chiar, ca episcop de Buzău, după o însemnare nesigură, la 1587, deci în Domnia lui Mihnea, tatăl lui Radu ¹. În 1605, după aceleași însemnări, în zilele lui Radu Șerban, totuși un Domn de țară, cu privirile îndreptate către Apus și către cellalt Împărat, Luca fû înaintat, — fără a trece prin Râmnic, unde aflăm pe Teofil și pe un Efrem, pomenit la 1602, la 1606 și până la 1612 ², — la Scaunul metropolitan, în care, înlocuind pe un Ieremia cunoscut numai prin pomelnicul Mitropoliei ³, el stătù până la 1629 ⁴. Eră, spune același panegirist care a lăudat pe însuși Radu-Vodă, un «om bun și de credință, având din fire o inimă deschisă, crescut din fragedă vrastă în starea monahicească și deprins foarte la caligrafie»; creșterea lui bună se lămurește și printr'aceia că eră din Cipru ⁵, insulă grecească, supusă Venetienilor, ca și acel preot Adam, rob răscumpărat dela Turci, care întovărășise pe Petru-Vodă

¹ Lesviodax, p. 440.

² *Ibid.*, p. 432; *Istoricul eparhiei Râmnicului*, pp. 33-4; *Studii și doc.*, V, p. 292, nota 2.

³ *Studii și doc.*, V, p. 629, nota 1.

⁴ Lesviodax, p. 399.

⁵ *L. c.*, p. 13.

Șchiopul prin rătăcirile apusene ale acestuia¹. Radu-Vodă-i datoriă recunoștință pentru că el lucrase, cu alți boieri, ca să-l aducă în Scaun. De și Grec de obârșie, îl vedem dând hotărâri judecătorești în românește² și puind supt ele iscălitura slavonă îndătinată. Ca episcop de Buzău, el a scris supt Mihai Viteazul, la 1594, o strălucită Evanghelie greacă, ce se păstrează încă în Ierusalim³. Cu Mitropolitul Anastasie al Moldovei a trăit în bune legături, și acesta, pentru că a dăruit la Târgoviște niște «proloage» slavone, e însemnat în rândul arhiepiscopilor munteni⁴. Mormântul lui s'ar fi aflând la foasta mănăstire Izvoranu din Buzău, ctitoria lui, se vede.

Ceilalți ierarhi munteni n'au fost Greci nici pe vremea acestui iubitor al elenismului bisericesc, cultural și politic. Din potrivă, la Râmnic ajunge, încă din 1619⁵, Teofil cel nou, fost stareț la Bistrița, mănăstirea de cărturari a Craioveștilor de odinioară⁶. El e acela care a scăpat de profanare, în timpul năvălirii Ungurilor lui Báthory Gábor, la 1610-11, moaștele Sf. Grigorie Decapolitul, mândria și scutul mănăstirii, și, când veni Radu Mihnea să li se închine, supt același Teofil, el plăti pentru a se face oaselor sfinte un chivot de lemn trainic și scump⁷. Teofil eră un iubitor de carte românească și puneă să se scrie în limba țerii chiar și pe odoarele care le dăruia, precum se vede pe crucea dată de el Bistriței ca episcop de Râmnic, într'o vreme când limba slavonă eră în deosebi iubită și scoasă la iveală cu orice prilej⁸. Dela

¹ Hurmuzaki, XI, tabla. Patriarhul rusesc Ignatie dela 1605 e alt Cipriot.

² [Lăpădatu], *Doc. rom.*, I, p. 37-8.

³ Papadopoulos Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικῆ Βιβλιοθήκη*, III, pp. 199-200 (4).

⁴ Lesviodox, p. 449.

⁵ *Istoricul eparhiei Râmnicului*, p. 35.

⁶ *An. Ac. Rom.*, XX, p. 47; XXI, p. 11.

⁷ *Inscripții*, I, p. 197, no. 5.

⁸ *Ibid.*, p. 198, no. 10.

dânsul va fi moștenit urmașul său în egumenie, Anania, pe caligraful Mardarie, care se întâlnește la 1627¹. În sfârșit, îndemnului său se datorește prefacerea în limba noastră a celui d'întăiu Cronograf, cu înădrire de anale sârbo-bulgărești și de știri privitoare la toate țerile noastre², de către un Mihail Moxalie, în 1620, care a întrebuițat «izvoade», originale și slavone³; felul bucuros în care se vorbește de izgonirea lui Alexandru Iliș, «un Grec», de către Lupu Mehedințeanul, «Lupu Românu, care fusese Păharnicul lui Șerban Voievod», de «tăierea tuturor Grecilor lui și răpirea comorilor lor», de aducerea lui Gavril Movilă, «căruia i se dă Țara-Românească», se potrivește, nu numai cu părerile domnitoare atunci în Oltenia, dar și cu acelea pe care le hrăniă Vlădica Teofil însuși, un dușman al străinilor și al rosturilor lor⁴.

Nu știm de ce neam va fi fost Chiril de Buzău, care ar fi păstorit dela 1612 la 1620; urmașul său însă, Efrem, arată prin numele său de familie chiar, Trufășel, că se ridicase dintre clericii din țară⁵.

Cât privește pe stareți, Grec a fost, după cât știm, numai unul singur, și anume învățatul și meșterul caligraf⁶ Mateiu, născut în Pogoniana Asiei Mici și fost, câtvă timp, protosinghel la Constantinopol, iar apoi episcop al Mirelor, portul din aceiași Anatolie care păstrează, dacă nu moaștele, strămutate de corăbieri italieni la Bari, măcar amintirea

¹ Odobescu, în *Revista Română*, I.

² V. *Studii și doc.*, III, p. 1 și urm.

³ Ed. Hasdeu, în *Cuvente den bătrâni*, I; cf. *Ist. lit. rel.*, p. 128 și urm.

⁴ Și de Mihai-Vodă se spune că avea dreptul să aștepte, în 1600, ajutorul, nu trădarea Ardelenilor; *Studii și doc.*, III, p. 6.

⁵ Lesviodax, p. 440.

⁶ Papadopoulos Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, I, p. 257 și urm. (161); ms. al lui Nicolae Milescu; III, pp. 196-7 (2), 204 (6), 208-9 (10); IV, pp. 147-8 (175), 412 (435); *Ἱερ. Σταχυολογία*, I, p. 438 și urm.; Lampros, *Ἁγιον ἔρος*, p. 306.

Sfântului Nicolae făcătorul de minuni. Mateiu aflase bună primire în Moldova, la 1599, în mănăstirea Sf. Sava, și apoi în Țara-Românească, pe timpul când Radu Șerban stăpâniă încă asupra ei; i se dădù în seamă mănăstirea domnească a Dealului, — cu același hram al Sf. Nicolae —, unde se înmormântă pe vremea lui și fugarul Domn moldovenesc Mihăilaș Movilă, ginerele lui Radu Șerban¹. Radu Șerban însuși a făcut mănăstirea Comana, unde i s'au adus apoi și oasele, tocmai din Viena². Aici scrise el versuri întru lauda Fecioarei, Viața și «slujba» Sf. Paraschive și o cânticică împotriva Latinilor³.

Suferind și el de pe urma năvălirii «Ungurilor celor răi», Mateiu află scăpare în peștera dela Bistrița a Sf. Grigorie Decapolitul și, spre mulțămîtă, îi scrise, tot în grecește, neapărat, slujba, cu o prefață istorică despre întâmplările din 1610-11, prefață pe care o prefăcù apoi într'o scurtă cronică a războaielor lui Radu Șerban⁴. Se bucură de venirea lui Radu Mihnea în Scaun, dar rămase în țară și după plecarea acestuia, dând sfaturi versificate lui Alexandru-Vodă Iliăș și povestind, în același graiu al poeziei, cele petrecute în țară dela începutul Domniei lui Radu Șerban până în Iunie 1618⁵. El urmă astfel cronica rimată a Vistierului Stavrinus, unul din boierinașii greci ai lui Mihai Viteazul ale căruia «isprăvi» s'a crezut în stare să le cante⁶. Lucrarea și-o puse supt scutul unui ocrotitor, care eră nepotul de soră al lui Petru Șchiopul, Banul Ioan. Mateiu nu e un înșirător de fapte contemporane dintre cei obișnuiți, ci, Grec cu iubire de neamul lui, — pe Români însă sfătuiește pe ai săi

¹ *Inscripții*, I, p. 99, no 3.

² *Inscripții*, I, p. 84 și urm.: Lăpădatu, în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, I.

³ Ms. Erbiceanu; Le Quien, *Oriens christianus*, I, col. 970; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 2 și nota 1. Cf. Hurmuzaki, *Supl.* II², p. 333.

⁴ *An. Ac. Rom.*, XX, p. 45 și urm.; XXI, p. 7 și urm.

⁵ Reprodușă în Papiu, *Tesaur*, I; pentru cele d'intău ediții. v. *Magazinul istoric*, I, p. 251 și urm. și G. Dem. Teodorescu, în *Literatură și artă română*, I.

⁶ Aceleași ediții.

a-i crută, căci doar Grecii lui se hrănesc din munca aceloră, — el plânge sfârșitul lui Mihai-Vodă, Deli-Mihali, în care nădăjduia Răsăritul dorit de libertate, și cere ajutor dela regele Spaniei, dela Venețieni și dela Rușii «bălani» ai Moscului, pentru ca un Împărat creștin să stea iarăși în Constantinopol și din strana Sf. Sofii, în lumina «soarelui dreptății», să asculte slujba Patriarhului Lumii întregi. Pentru locuitorii țerii care-l țineă, Mateiu cere dăjdi mai puține, drumuri mai bune și școli mai înalte din care să iasă altfel de preoți decât bieții «mâncători de colivă» din vremea sa¹.

Un al doilea Grec dela Curtea Domnilor noștri din acest timp e Ieroteiu, arhiepiscop de Monembasia, vechea Lacedomonă. Încă din anul 1570, el scrisese un Cronograf într'un stil, și cu o concepție chiar mai nouă. Scriitorul, veni la noi din Rusia Țarului la 1591, și, «arhiereu cinstit», scrie consăngeanul său Mateiu al Mirelor, fù ucis la 1618, în clipa răzbunărilor săvârșite împotriva elementului grecesc de răsculații Lupului Mehedințeanul. I se tăie capul, și trupul dezbrăcat de veșminte fù aruncat în drum, sfârșit nevrednic pentru un om de carte și de cinste. Cartea sa **Βιβλίον ιστορικόν** se tipări numai în 1631, la Veneția, cu cheltuiala lui Apostolo, fratele lui Zotu Țigară², care întrebuințează acest prilej pentru ca să laude pe Alexandru Coconul, așa de bine crescut prin îngrijirea unui tată atât de înțelept, care de cinci ani îl lăsase acum să-și caute singur, după priceperea sa, de sarcinile și greutateile Domniei.

Predica la Curte o făcea la 1619 Neofit Rodinul, vestit

¹ Data morții sale nu e cunoscută, dar trebuie să fie apropiată de aceia când își încheie cronică. Trăia la 20 Novembre 1621. Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Βιβλ.*, IV, p. 412 (435). Cf. și Lăpădatu, *Episcopia Strehaii*, p. 7, nota 2.

² V., pentru moartea lui, Papiu, *Tesaur*, I, p. 347; cf. Legrand, *Bibliographie hellénique*, I, p. 291; Papadopoulos-Kerameus, I, *o. c.*, I, p. 194 și urm. (III); III, p. 66 (28),

prin *Didahiile* sale, și el traducea la Iași în 1619, supt Radu Mihnea sau puțin timp după căderea lui, *Viața Sf. Sava* în limba grecească vulgară¹. Iar la 1632 grija cuvântărilor serbătorești ca și a tălmăcirii pentru solii sau călătorii străini o avea un Cretan, preotul Benedict, care învățase șapte ani teologie la Wittenberg și știu astfel, pe lângă limbile greacă și arabă, latinește, italienește și nemțește².

«Vlădica Pafomie», care-și luă o vie la Târgoviște, Antonie, care stătea la Argeș, «piscopul» care locuia la Tânganul pe la 1620-30 par să fie și ei din rândul Grecilor lui Radu Mihnea³, ca și Haralambie, ce stătea la Snagov în 1625⁴.

CAP. II.

Arhieriei greci în trecere prin țerile noastre.

Chiril Lukaris.

În sfârșit, precum odată Patriarhul Ieremia venia la noi pentru a primi darurile Domnilor și răsplata boierilor și egumenilor, cari-l puneau să iscălească spre întărire pe actele lor de proprietate sau să li dea gramate patriarhale cu blestem, spre veșnică stăpânire, astfel sosi în Țara-Românească și apoi în Moldova vestitul Patriarh de Alexandria Chiril Lukaris.

El fusese trimis încă din 1594 ca «singhel» în Rusia polonă, de către Meletie Pigas, pe atunci Patriarhul Alexandriei, pentru a sprijini pe Vasile de Ostrog în luptă cu Uniții⁵ și luase asupra-și conducerea școlii de teologie

¹ Papadopoulos Kerameus *o. c.*, III, pp. 149 (90), 235-6 (5); IV, 147 (175); Lampros, *o. c.*, p. 381.

² Călătoria lui Strassburgh; și în Cipariu, *Archivu*, p. 13.

³ *Arch. ist.*, I, pp. 35, 105.

⁴ Lăpădatu, *Episcopia Strehaii*, p. 7, nota 2.

⁵ Chrys. Papadopoulos, p. 29 și urm.

ortodoxă și limbă grecească de acolo¹. El stă apoi în strânse legături cu ortodocșii din Lemberg, cari se uniseră în jurul bisericii Adormirii, «bisericii moldovenești», a lui Alexandru Lăpușneanu și a vameșului său Constantin Corniact², zidită din nou cu ajutorul lui Petru Șchiopul și al Stroiceștilor³ și dusă mai departe, «într'o formă măreață și mai mândră» — fără a o mântui —, de Ieremia Movilă⁴, care spune frumos, într'o scrisoare a lui din 1598, că va cheltui cu această biserică în străinătate, măcar că și în țară sânt «multe biserici și cetăți care cad în ruină». Din scrisorile lui Ieremia⁵ și lui Luca Stroici se mai vede că Vlădica Ghedeon Balaban se întorsese acum la dreapta credință⁶, sau se convenia să fie cruțat de Domnul moldovean și de ai săi pentru a face plăcere regelui Poloniei⁷: știm că urmașul lui, Iosif, a fost sfințit de Gheorghie Movilă⁸.

Patriarhul de Alexandria însuși stăruia pe lângă nobilul rutean Gavriil Teodorovici să facă și o tipografie pentru cărți bisericești pe care să nu le fi prelucrat Iezuiții⁹: eră vorba chiar ca Lukaris să fie lăsat la Lemberg ca dascăl și ca conducător al tipografiei, în preajma lui Ghedeon Balaban¹⁰.

¹ V. și lucrarea, mie neaccesibilă, a lui Osviannicov despre *Patriarhul Constantinopolei Chiril Lukaris și lupta lui cu propaganda latină în Răsărit*; Novocercasc, 1903.

² Cf. *Relațiile cu Lembergul*, p. 39 și bibliografia citată acolo.

³ Hurmuzaki, *Supl.* II¹, p. 315 și urm.

⁴ *Ibid.*, pp. 451-2, no. CCXL; cf. pp. 457-8, no. CCXLIV.

⁵ *Ibid.*; cf. și n-l următor; apoi pp. 461-2, no. CCXLVII.

⁶ *Ibid.*

⁷ Cf. și *ibid.*, p. 479 și urm., pp. 523-4, n-le CCLXXI-II; pp. 537-8, n-le CCLXXXI-II; p. 548; pp. 564-5, no. CCXCIX; p. 634, pp. 635-6, no. CCCXLI; II², pp. 177-8, 179, 283, 330, 343-5, 345-51, 358-61, 364-7, 375, 383-4, 387-8, 425, 536, 586.

⁸ Mouravieff, *A history of the Church of Russia*, Londra, 1842, p. 144.

⁹ Chrys. Papadopoulos, p. 34; și după scrisorile lui Pigas tipărite de Regel, în *Analecta byzantino-russica*, Petersburg, 1891.

¹⁰ *Ibid.*, p. 35.

Un al doilea drum al lui Chiril, data aceasta cu titlul de «exarh», se făcù în 1599; la 28 Iulie 1600 Cneazul Constantin scrie Regelui Poloniei că Trimesul sosește acolo «cu scrisori ale preasfințiților Patriarhi, de dat în Ostrog»; el îl apără de cursele dușmanilor săi religioși, cari voiau să-l oprească la Uniev, după vești dela Balaban arhimandritul neunit de acolo ¹. La 1602, întors răpede, cum îi și ceruseră Polonii, către cari aveà alte scrisori patriarhale, el erà ales patriarh în locul lui Meletie, răposat ².

Văzù răpede însă că acolo, în Egipt, e numai sărăcie și neputință, și alergă iarăși în părțile noastre pentru a încercà înviarea ortodoxiei dincolo de hotarele Moldovei. Tipografia din Lemberg începuse a lucrà și, îndemnat de exemplul dat acolo, Ieremia-Vodă trimete, la 12 Ianuar 1605, pe diacul Andreiu «ca să cumpere hârtie de scris cărți și să afle dieci de scris cărți pentru treaba noastră», — ceia ce înseamnă *hârtie de tipar și dieci tipografi ca vechiul diacon Coresi* ³.

În 1613-5 Chiril țineà predici înaintea Domnilor, la serbătorile cele mari ⁴. În 1620 încă, el lucrà în Țara-Românească, atacând pe catolici în credința lor despre purcederea Sf. Duh și Purgatoriu și scriind lui Radu-Vodă contra azimei ⁵, și dà știri despre împrejurările de războiu din Moldova prietenului său, cu care discută și întrebări religioase, Trimesului olandez la Constantinopol ⁶. Pentru întreținerea lui, Domnul îi dăduse marele sat Șegarcea, din Dolj, care e numit, în Octombre 1622, «slobozia» lui, moșia lui scutită

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II², p. 628.

² Ninolachi, *o. c.*, p. 167. V. și Michalcescu, *Die Bekenntnisse und die wichtigisten Glaubenszeugnisse der gr.-or. Kirche*, Leipzig, 1904, p. 262 și urm.

³ Hurmuzaki, *Supl.* II², pp. 343-4, n-le CLXXII-III.

⁴ Papadopoulos-Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 59 (39), 23 și urm. (263), 415 (439). Cf. Legrand, *Bibl. hell.*, IV, p. 269 și urm.; Xenopol și Erbicănu, *Serb. școlară*, p. 374.

⁵ Michalcescu, *l. c.*, p. 263.

⁶ *Studii și doc.*, IV, p. 178 și urm.

de orice amestec al Cărmuirii¹, și Chiril o alipî la stăpânirile mănăstirii Stănești, care în curând fû închinată Patriarhiei de Alexandria².

În 1622, Mart, Lukaris, sprijinit mai ales de reprezentantul Statelor Generale ale Olandei, ajungea patriarh de Constantinopol, căpetenie a ortodoxiei, pe care peste cîtva timp eră s'o tulbure prin înoirile lui calvinești, ieșite și din prietenia cu ocrotitorul său diplomatic³. Scrisoarea de mulțămîtă, din Mart, e datată din Constantinopol, dar noul Ecumenic fusese chemat acolo din Țara-Românească, unde locuia de atîta vreme⁴. Și mai târziu mănăstiri dela noi alergau, cu jertfe bănești, după întăririle solemne ale lui Chiril și ale urmașului său la Alexandria, Gherasim, cum face mănăstirea Radu-Vodă pentru satul ei Izlazul, la 1626⁵.

Față cu aceste vechi și strânse legături ale lui Radu-Vodă cu acel care ajunsese a călăuzi Biserica Răsăritului se înțelege acum mai bine mărturisirea lui Miron Costin că: «Până nu de mult această țara [a Moldovei] a stat în ascultare de acel Scaun [al Ohridei]» — firește însă, de multă vreme numai o ascultare nominală —, «până la Radu-Vodă, pe timpul stăpînirii lui Sigismund [al III-lea] în Polonia. După cel d'întăiu războiu [între Turci și Poloni] la Hotin», — e vorba de expediția la Nistru a Sultanului Osman în anul 1621; a doua Domnie moldovenească a lui Radu începe însă numai în August 1623, la un an și jumătate după ce Chiril căpătă cîrja celui mai mare între Patriarhi —, «Radu-Vodă puse preoțimea acestei țeri supt ascultarea patriarhului de Constantinopol»⁶. Ultima oară când un Ohridan trece pe la noi, e în August 1598, supt Ieremia-

¹ *Studii și doc.*, V, p. 437, nota 1.

² *Ibid.*, V, p. 142.

³ *Ibid.*, IV, p. 182, nota 1.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, V, p. 437, no. 5.

⁶ Bogdan, *Cronice inedite*, pp. 171-2.

Vodă, când Nectarie, calificat de Domnul Moldovei numai ca «arhiepiscop de Ohrida în Țara Sârbească», străbate țara pentru a se duce în Polonia fără alt gând decât al eleimosinei¹; șederea lui «mai mult de un an de zile» în țară ne face să credem că el a fost întrebuințat pentru crearea episcopiei nouă a Hușului și pentru sfințirea celui d'întăiu ierarh al ei.

Astfel se îndeplinea în Moldova același fapt hotărâtor în ceia ce privește ierarhia, pe care Mihai Viteazul îl săvârșise cu treizeci de ani înainte pentru principatul Țerii-Românești.

CAP. III.

Legături cu Patriarhii. Călătoriile și opera lui Teofan al Ierusalimului.

Cu celelalte Patriarhii relațiile principatelor erau mai rare și mai puțin însemnate. Întâmplător numai, Ioachim, patriarh de Antiochia, dăruise lui Gheorghie Movilă, când acesta eră numai episcop de Rădăuți, la 1587, o icoană care se păstrează încă la mănăstirea Sucevița². Astfel de Patriarhi nu puteau să aibă o înrăurire mai însemnată asupra vieții noastre religioase, ci se iviau numai din când în când pentru strâns pomeni: și Ioachim călătorise pentru acest scop, ducându-se la Moscova, unde i se arată numai prea puțină cinste³.

Din Ierusalim veni la noi numai viitorul patriarh Teofan, trimis întâiu, la 1603-5, în Rusia Țarului pentru obișnuitul ajutor bănesc⁴. E același care, ca Mitropolit, la 1600, pri-

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II¹, pp. 478-9.

² Melchisedec, in *Rev. pentru ist., arch. și fil.*, I, vol. II, p. 50.

³ Chrys. Papadopoulos, p. 13 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 37.

mise o cruce dela Doamna Neaga a lui Mihnea-Vodă Turcicul, adăpostită la Atos, cu fiul din flori al soțului ei ¹.

După ridicarea sa în Scaun, Teofan merse, îndemnat și de colegii săi patriarhali, spre Moscova, în 1617, luând iarăși drumul prin țerile noastre ². Data aceasta, el îndeplini în Tinuturile rusești ale Coroanei polone, care fuseseră câștigate pentru Unire numai în ce privește deținătorii Scaunelor episcopale, o mare operă trainică de reorganizare și întărire a ortodoxiei. Patriarchul din Moscova, unde Teofan fù primit cu o deosebită pompă de către întemeietorul nouăi dinastii de Țari, Mihail Romanov,—Filaret, fù ales într'un sinod prezidat de respectatul oaspete, care și sfinți pe noul cap al Bisericii moscovite. Vechi greșeli față de canoane sau de datine fură îndreptate într'un timp când Rușii aceștia dela Răsărit nu se mai mândriau față de Grecii «eretici» că fac crucea numai cu două degete și spun numai de două, și nu de trei ori, «aleluia». Unde a fost numai cu puțință, s'au întemeiat, după modelul «frăției» din Lemberg, alte asemenea întovărășiri ortodoxe, menite să lupte împotriva înrăuririi catolice, și având dese ori, pe lângă biserica al cărei nume îl purtau, un sprijin și în școli «elino-slave», de dogmă, și latinești, «de litere».

Bisericii ortodoxe, rămase curate de amestec, i se dădù o ierarhie, sfințindu-se deocamdată pe ascuns stareți și episcopi de către Teofan, împreună cu reprezentanții colegilor săi patriarhali, arhimandritul Teofan pentru Alexandria și protosinghelul Iosif pentru Constantinopol, și cu alți doi prelați greci, veniți întâmplător în Rusia Mică, la Chiev, Neofit de Sofia și Avramie de Stagai. În noaptea de 6 Octombrie 1620 ajunse astfel egumen la Chiev arhimandritul Ilie Copinschi, iar peste trei zile Mitropolia Chievului se dădea dascălului de până atunci Iov Borețchi; în câteva zile, iarăși, eră și un episcop de Poloț și unul de Vladimir. Spri-

¹ *Arch. ist.*, I¹, p. 181.

² Chrys. Papadopoulos, *o. c.*, p. 43. Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Στραχ.*, I, p. 250 și urm.

jinul Hatmanului Cazacilor, dorința, din partea regelui Poloniei, de a-și câștiga pe acești viteji și îndrăzneți luptători în războiul început cu Turcii, lipsa de noroc în acest războiu — catastrofa oștirii polone, chemate de Gașpar-Vodă, în Moldova¹ —, siliră pe regele Sigismund să închidă ochii asupra uneltirilor religioase, cu așa de însemnate urmări politice, ale arhierelui grec, ce-i stătea de atâtea luni de zile în țară, și, întâmplându-se ca Sigismund să moară peste câțva timp, Vladislav, urmașul său, trebui să recunoască măcar în parte rezultatele ostelilor lui Teofan².

Teofan plecase spre depărtata Moscova, unde fusese chemat, în Mart 1617, și el așteptă mult timp în țerile noastre sosirea solilor muscălești cari trebuiau să vie la Constantinopol spre a-l întovărăși într'o călătorie așa de greă și plină de primejdii. Ei zăboviră însă foarte mult, prelungind astfel petrecerea Patriarhului în Principate până în Iulie 1618. În acest timp eră cu neputință ca un om așa de râvnitor pentru reforma bisericească să nu se fi îngrijit și de lucrurile noastre. În Țara-Românească stăpănită de Alexandru Iliăș — răscoala împotriva Grecilor, care aduse Domnia lui Gavril Movilă, izbucni în Iunie 1618, după plecarea lui Teofan —, Patriarhul găsi bune datini grecești, așa încât n'avu prilej să se amestece³. Pentru vinovății pe care nu le cunoaștem, dar probabil pentru oarecare moliciune în legăturile lui cu catolicii, Anastasie Crimea, Mitropolitul Moldovei, e scos, și în locul lui apare, la 25 Mart 1617, — cu doi episcopi noi, Efrem de Rădăuți și Mitrofan de Huși, — Mitropolitul Teofan, care poartă, poate nu întâmplător, același nume cu Patriarhul, al cărui ucenic va fi fost. Că el eră

¹ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 35 și urm.

² *Chrys. Papadopulos*, p. 46 și urm.

³ Dacă actul din 12 Februar 1618, publicat în *Arch. ist.*, I², p. 190, în care se întâmpină Gavril-Vodă cu frații săi, Petru și Moise, ar avea data de 1618 — și nu 1619 —, Teofan ar fi avut prilejul de a cunoaște pe tânărul fecior de Domn care eră să fie, în părțile rusești supuse Poloniei, urmașul lui în opera de întărire a ortodoxiei.

un străin, și nu un călugăr din mănăstirile moldovenești, dovedește și faptul că, după retragerea lui, care se va fi petrecut încă dela 1619, odată cu ieșirea din Domnie a lui Radu Mihnea, ocrotitorul său, Teofan își căută adăpostul la Bistrița olteană, unde se află în 1622-3, ca «fost Mitropolit al Sucevei»¹. Urmase acolo pe Radu, care luă Domnia munteană în 1620, fiind-o până în August 1623. Dacă mai târziu îl găsim iarăși în Moldova, stând, împreună cu egumenul Partenie, în fruntea soborului mănăstirii lui Alexandru Lăpușeanu, aceasta se lămurește prin întoarcerea lui Radu-Vodă în Moldova, la 1623²: odată el trimete oamenii săi, dar de bună seamă numai pentru afacerile călugărilor, între cari se sălășluia acuma, la Vlădica ardelean Ghenadie Brad³.

CAP. IV.

Nouă închinări de mănăstiri.

Petrecerea Patriarhului Teofan în Moldova se vedește și altfel. Datina închinării de mănăstiri românești către Locurile Sfinte eră mai veche, încă din ultimii ani ai veacului al XVI-lea. Supt Ieremia Movilă se închinase Secul sau «Xeropotamul», Xeropotamului din Atos, — refăcut de Lăpușeanul cel bătrân —, de către Nistor Ureche și soția sa, ctitorii noului lăcaș⁴. Și altă zidire a lui Nistor Ureche, biserica Sf. Vineri sau Sf. Paraschiva din Iași, astăzi dărâmată⁵, a fost închinată încă dela întemeierea ei, și anume

¹ *An. Ac. Rom.*, VIII, p. 196.

² Două scrisori ale lui Teofan «ariepiscop, ce-a fost Mitropolit», în *Doc. Bistriței*, I, pp. 35-6, no. XLVII; p. 42, no. LVI.

³ *Ibid.*

⁴ Cf. *Ist. lit. rel.*, pp. 119-20.

⁵ Cf. *Inscriptiții*, II, p. 196.

călugărilor dela Muntele Sinai¹. Domnul însuși nu închină Sucevița sa, dar face daruri «lavrei celei mari a Sf. Atanasie din Atos»², făcută din nou și înzestrată cu o icoană îmbrăcată în argint de Neagoe-Vodă³.

La 1606, în Domnia aceluiași Ieremia, care nu eră totuși un sprijinitor al rosturilor grecești, Ana, văduva Logofătului Ioan Gole, și fiul ei Mihail închinau mănăstirea lor, zisă «a Golii», către altă lavră dela Sf. Munte, Vatopedul⁴. Domnul însuși crezù de cuviință să întărească această legătură, părăsind, în același timp, unele din drepturile sale asupra mănăstirii, care eră să recunoască de aici înainte alt stăpân⁵. Pe vremea Movileștilor trecù în atárnarea de Muntele Sinai și mănăstirea lui Balica Hatmanul, «ce este la Galata lângă târgul Iașilor, unde este hramul Sveti Arhangheli Mihail și Gavriil și alți fără de trup puteri», adecă viitoarea «Frumoasa» din jos de Galata, — mănăstire prefăcută de Ieremia-Vodă, de fratele său Simion și de Balica tânărul⁶, adăugindu-se și ajutorul dela Nistor Ureche și soția sa, Mitrofana⁷.

Încă dela 1614-5, Radu, care prefăcuse cu totul biserica de lângă București a tatălui și bunicului său, mănăstirea zisă a «Radului-Vodă» după acest nou și mai însemnat ctitor — biserica se păstrează și până azi, dar cu totul schimbată, cuprinzând în ea frumosul mormânt de marmură, cu inscripție românească, al lui Radu —, o închină, ca semn de recunoștință pentru îngrijirea și învățătura ce-i dăduseră călugării dela Ivir, în tinerețã, acesteilalte mănăstiri

¹ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 246.

² *Studii și doc.*, VI, p. 413.

³ Cipariu, *Archivu*, p. 174; cf. mai sus, cap. corespunzător.

⁴ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 237; cf. Cipariu, *Archivu*, pp. 197, 317.

Pentru cărți sfinte scrise cu cheltuiala lui Ioan Gole, v. Melchisedec, *Notițe*, p. 230 sau *Inscripții*, II, pp. 168-9; *Conv. lit.*, XXV, pp. 505-6.

⁵ Actul din partea Anei e datat 20 Ianuar, iar cellalt: 30 Mart 1606.

⁶ *Arch. ist.*, I², p. 190.

⁷ *Inscripții*, II, p. 334 și urm.

atonice¹; actul de danie e datat 10 Februar 1613². Și poate că de atunci chiar se închină mănăstirilor «de pe culmi», în Tesalia, Meteora, mănăstirea Golgotei sau «Gorgotei», făcută din nou de un Nicolae Vistierul din Ianina³.

Când Teofan se găsi în Iași, Radu-Vodă se gândi a-i da una din mănăstirile țerii. Aici însă el n'avea, și n'avu nici pe urmă, o ctitorie a sa, căci în zilele lui se făcù numai după un plan mai vast biserica mănăstirii Sf. Sava, de către Marele-Postelnic Ianachi, nepotul lui Skarlatos a cărui fiică a fost măritată după Alexandru-Vodă Coconul, la 1625⁴,— meșter fiind un Grec, Gheorghe din Constantinopol și egumen un altul, din Cipru, Ieroteiu⁵. Alese, din acelea ale înaintașilor săi, Galata lui Petru Șchiopul, cea mai bogat înzestrată probabil din toate, și, aducând înainte reaua gospodărie a egumenilor de până atunci, «slăbiciunea și sărăcia» acestui lăcaș domnesc cu atâtea moșii și alte danii, risipa trapezăriei și a chiliilor, împrăștiarea odoarelor, a odăjdiilor, înstrăinarea pământurilor, o hărăzi, la 25 Mart 1617, Patriarhiei Ierusalimului, dela care se așteptă o mai mare îngrijire și un mai aspru control; Patriarhia eră să primească în fiecare an prin Mitropolitul Moldovei prisosul venitului asupra cheltuielilor⁶.

Cam în același timp, Gavrilaş Movilă, Domnul muntean, care se suî în Scaun la 1618, închină Patriarhiei de Alexandria mănăstirea Stăneștii din Vâlcea, a Buzeștilor⁷. Și el dăruia o mănăstire asupra căreia n'avea, personal sau

¹ *Inscripții*, I, p. 245.

² Cipariu, *Archivu*, p. 316; cf. G. M. Ionescu, *Ist. mănăstirii Cotroceni*.

³ *Ibid.*, p. 101.

⁴ *Inscripții*, II, pp. 137-8.

⁵ *Ibid.*

⁶ Melchisedec, *Notițe*, pp. 279-81; *Uricariul*, V, pp. 214-8; IX, pp. 146-9; cf. Hurmuzaki, XI, p. LXX și nota 2; Cipariu, *Archivu*, p. 316 (aici data e 26 Mart 1618, iar în *Uricariul*, V, 25 Mart 1617); Partenie, *Anastasiie Crimca*, p. 28.

⁷ *Studii și doc.*, V, p. 437, nota 1.

prin moștenire, dreptul de ctitorie; dar știm că moștenitorii lui Radu Buzescu se învoiră la această danie, sau, cum se spuse în curând, după grecescul ἀφιέρωσις, afierosire¹. Constantin-Vodă Basarab întărește mai târziu, cu tot așa de puțin drept, această mănăstire².

Tot pe atunci a trebuit să treacă altă fundație a Buzesților, Călușul din Romanați, către Patriarhia de Constantinopol, tot în vederea arhierelui de o excepțională însemnătate care ținea cârja³. La o dată necunoscută, și biserica lui Aron-Vodă, lângă Iași, ajunsese în atârnare de mănăstirea Chalke, în Insulele Principilor, lângă Constantinopol⁴.

În astfel de împrejurări, înțelegem de ce Mitropolitul Crimca, pe care acest nou curent, care folosiă moral și material Grecilor din toate unghiurile Răsăritului, îl îngrijiă, luase măsuri încă dela început, — în 1620 —, ca Dragomirna lui să nu aibă aceeași soartă: «Mărturisim cu această scrisoare a noastră, când se va întâmpla vre-o dată sfintei mănăstiri după moartea noastră vre-o nevoie, care-l va alege Dumnezeu să fie Domn în țara Moldovei, să nu cuteze cineva din Domnii ctitori sau din boieri sau din rodul nostru a închină (поклонити) Sfântului Munte sau Ierusalimului, ori a da mănăstirea noastră supt puterea vre unui Patriarh ori vre unui Mitropolit, ori a scoate pe călugării din țara Moldovei, ori a orându-i egumen din mănăstire străină, ci să aibă a lăsa mai sus zisa sfântă mănăstire în toată pacea și neclintită în veci», căzând blestem asupra capului celui care ar face împotriva, blestem arhieresc întreit, cu «anafema» și «maranafta», de care nu pot să scape nici când sufletele⁵. În acest strigăt de dureroasă îngrijorare a unui Român cu dragoste de țara lui și de datinile ei osebite în

¹ Studii și doc., V, p. 142.

² Cipariu, *Archivul*, p. 317. Cf. o a treia întărire din veacul al XVIII-lea, *Studii și doc.*, V, p. 142.

³ *Studii și doc.*, l. c.; *Archivul*, p. 316.

⁴ *Inscripții*, II, p. 179 și urm.

⁵ Melchisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I, pp. 73-4.

religie ca și în celelalte ramuri ale vieții se cuprinde singura protestare a călugărimii de țară împotriva elenismului, care înaintă biruitor.

Anastasia stătea ascuns în Dragomirna cea cu porțile ferecate împotriva năvălirii străinilor, când, în Mart 1621, supt Alexandru Iliș, sfătuit și ocrotit de Grecul Minetti, Patriarhul Teofan se întorcea din cele două Rusii, în care poruncise de o potrivă ca restaurator al ortodoxiei: din Iași, la 21 ale lunii, el scria lui Filaret, Patriarhul slav, pus de dânsul în Moscova, în Scaunul creat de Constantinopolitanul Ieremia, pentru a-i vesti că a scăpat de dușmanii ce voiau să-l prindă și se află acum dincolo de hotarul puterii Latinilor prigonitori¹.

Acest spirit, al cuceritorilor în puterea drepturilor ierarhice și purității de dogmă, a culturii și a tradiției, ieșise învingător din scurta luptă cu un popor care, pe această vreme, nu mai știă să se împotrivescă la niciun fel de cotropire. Reforma în stilul lui Teofan nu zăbovî deci nici în Moldova; Radu Mihnea n'o îndeplini, dar ea vine supt urmașul acestuia —, urmaș și în cea ce privește îndreptarea politică —, Miron Barnovschi, ginerele lui Radu, care Miron purtă totuși și numele, îndreptățitor de Domnie, al Movileștilor, ce i se cuvenia după mamă, și avea legături strânse cu neamurile cele mari ale vechii Moldove.

Barnovschi și mamă-sa, Elisaveta, au fost și ctitori de mănăstiri. Lor li se datorește biserica din Iași, pe vremuri înconjurată de chilii, care poartă numele acestei familii și, dacă și-a schimbat forma, cuprinde încă un aier, cu inscripție grecească, dela întemeietori². Miron-Vodă a început să ridice biserica Sf. Ioan Botezătorul, pe care o lăasă neisprăvită și care nu se putu înălța așa cum o dorise ctitorul³. La Bârnova, el a fost ctitorul cel d'întâiu și stilul bisericii

¹ Chrys. Papadopoulos, p. 65.

² *Inscripții*, II, p. 130.

³ *Ibid.*, p. 136.

amintește epoca lui¹. Și în Toporăuții Bucovinei, alt Scaun al neamului său, se vede o biserică făcută de dânsul². În munții Neamțului el clădi lăcașul singuratec de închinare al Hangului, și cu cheltuiala lui se isprăvi și Dragomirna și biserica moldovenească din Lemberg, la care se lucra din zilele celui d'întăiu Domn din neamul Movileștilor.

Unul din boierii Moldovei în acest timp, Hatmanul Nico-riță, făcù, pe o înălțime care stăpânește Iașul întreg, bise-rică pentru pomenirea lui³, pe când tovarășul său de dre-gătorii, Costea Bucioc, înădiă la Râșca un pridvor încă din vremea lui Constantin Movilă și a lui Radu Mihnea⁴. Dintre aceste mănăstiri, una singură, a lui Barnovschi din «dricul Iașului», a fost închinată chiar dela început, și anume tot Sfântului Mormânt, de ctitorul ei domnesc, «la luminatul și Sfântul Mormânt al lui Hristos»⁵.

CAP. V.

Reforma lui Miron-Vodă.

Barnovschi se încumetă însă a da clerului moldovean o nouă rânduială, de prefacere spre bine, de însănătoșire.

Chemând un sobor, cu Anastasie, care eră a doua oară Mitropolit, și tovarășii săi de păstorie, Atanasie dela Roman, Evloghie din Rădăuți — dela 1623 la 1627⁶ — și Pavel al Hu-șilor —, în care Scaun se urmaseră iute, cum știm, un Iosif

¹ *Ibid.*, p. 213 și urm.

² *Neamul românesc în Bucovina*, p. 221 și urm.

³ *Inscripții*, II, p. 145.

⁴ *Ibid.*, I, p. 52.

⁵ *Arch. ist.*, I², pp. 188-9; cf. *ibid.*, p. 6, no. 277; Wickenhauser, *Bo-
chotin*, Viena, 1874, p. 72 și urm.; Miron Costin, p. 290.

⁶ Wickenhauser, *Radautz*, p. 25.

și un Mitrofan, 1617-22¹,— Miron-Vodă, care și în ordinea socială a luat măsuri de înlăturare a abuzurilor², hotărâ, la 20 Septembrie 1626 și apoi la 20 Mart 1627³, după «sfânta pravilă» a Sf. Vasile⁴, în ce chip trebuiă să se desfășoare de acum înainte viața călugărească în Moldova, pentru a fi în concordanță cu normele cele nouă canonice care fuseseră introduse de Teofan în părțile rusești vecine cu noi.

Se opresc călugării de a mai țineă avuția lor deosebită, «nice cal, nice stup, nice altu dobitoc, nimică, nice arături, nice din afară, nice din lontru în mănăstire», afară de haina de pe dânsii și de uneltele de lucru, cărora li se zice, după slavonește «ricodealia». Mai de mult se știe că un călugăr putea să-și aibă rosturile lui personale de stăpânire și venituri: vedem doar la 1540-1 pe egumenul din Bistrița Moldovei și soborul lui îngăduind unui monah să-și facă prisacă pe moșile domnești sau chiar «pe loc mănăstiresc», dând numai lăcașului în care trăia și el, o parte din câștig, iar după moartea sa lăsând mănăstirii rodul unor osteneli care n'aveau de sigur în ele nimic duhovnicesc⁵.

Egumenul va hotărî dacă un călugăr poate păstrî ce i s'a dat de rude și prieteni. Cu atât mai mult se oprește negoțul, cu vitele sau cu miere și darea banilor cu cămată, cu *aslam*.

Călugării străini n'au voie a petrece mai mult de trei zile într'o mănăstire. Toată obștea, călugării și frații la-olaltă, vor alcătui o singură «adunare», un singur «sobor», cu viață de obște, după modelul chinoviilor din cele d'intăiu timpuri ale vieții monastice. Aceiași trapezare sau «ospă-

¹ Melchisedec, *Cron. Hușilor*, p. 103 și urm.; *Ateneul român*, 1861, Mai-Iunie, p. 13.

² *Arch. ist.*, I, p. 175 și urm. Un act al lui privitor la Țigania mănăstirești il tipărim în vol. XVI din *Studii și doc.*, Doc. Paladi.

³ Urechia, în *An. Ac. Rom.*, X, p. 251 și urm. și *Studii și doc.*, VI, p. 414.

⁴ Cf. și altă hotărâre asemenea, din 27 Februar 1627; *Arch. ist.*, I¹, p. 14.

⁵ *Arch. ist.*, I², pp. 26-7.

tărie» îi va primi pe aceleași bănci de lemn, înaintea acelorași icoane, pentru a se hrăni din aceleași bucate și a bea aceiași băutură, adecă, neapărat, afară de zilele de praznic, apă rece. Și «egumenul și starețul» — s'ar crede că e vorba de egumen la mănăstirile cu datine grecești, și de stareț la cele mai vechi, după rânduiala Sf. Nicodim, dar reforma prevede la aceiași mănăstire un egumen și unul sau mai mulți stareți pe lângă el — vor stă în fruntea tovarășilor de rugăciuni și de pocăință, fără a-și avea în cămărilor lor hrană și băutură mai bună. Tot așa nu se face nicio deosebire în ce privește «crudele de boieri» sau de târgoveți ori călugări veniți de prin alte țeri, cu altfel de obiceiuri, căci și aceștia din urmă sânt datori a păzi «obicina mănăstirii». În chilie se bea «numai apă»; dacă însă vine vre-un episcop, vre-un alt egumen, vre unul dintre ctitorii sau din boierii țerii, i se poate face, în chip extraordinar, cinste cu mâncări alese și vinuri scumpe «la chilia egumenului» și în zilele cele mari ale hramului. Atunci fiecare călugăr își poate avea oaspeții dintre rude, prieteni, cunoscuții sau chiar dintre străini; el va fi slobod a-i primi cum înțelege, între cei patru păreți ai săi. În «chelariu» și în pivniță, nu se bea cu niciun chip, nici în zilele obișnuite, nici în zilele mari.

Ca să nu se furișeze unii dintre călugări, pentru o viață mai slobodă, în singurătăți, unde puteau să scape de un control neplăcut, se hotărăște că nimeni nu va putea pleca în schimnicie fără învoiala egumenului și a soborului, care-l vor și putea aduce înapoi, dacă să poartă rău, ca «să hie suptu ascultare».

Pe când înainte eră obiceiul, în lipsa mănăstirilor de maice, căci numai în Țara-Românească se pomenește una încă dela 1512, făcută de călugărița Magdalina, văduva boierului Hamza, la Corbii-de-piatră¹, ca mănăstirile de călugări să găzduiască întâmplător și câte o maică bătrână, cum, de pildă, mama lui Mihai Viteazul călu-

¹ Arch. ist., I¹, p. 142.

gărița Teofana, stă la Cozia ¹, — celelalte călugărițe, ca Elisaveta, mama lui Miron-Vodă Barnovschi, ori Mitrofana lui Nistor Ureche, stăteau în mijlocul lumii, pe care se chemă că o părăsiseră, — aceasta se oprește acum cu totul. Iarăși, pentru învățătură dela monahi, se aduceau «coconi mici» cari ajungeau apoi mai adesea boieri mari decât smeriți călugări. Acuma se oprește cu totul, pentru a se înlătura orice întetire la desfrâu, petrecerea acestora în cuprinsul mănăstirilor. Țigancele din averea în oameni a mănăstirii, nu vor mai stă între zidurile ce trebuie să despartă cu totul de mireni, ci vor petrece, la un loc cu Țiganii lor, afară în casele robilor.

Slujba să fie făcută, de alminterea, nu de fețele țigănești, și cu atât mai puțin de «slugi, curteni», ci numai de acei poslușnici pe cari Vistieria îi scutiă de bir pentru a fi la îndămâna părinților rugători pentru binele creștinilor. În sfârșit, pentru a nu se face vorbă cu vecinii, și mai cu seamă pentru a nu pătrunde anume erezii calvine sau anume vechi rătăcirii catolice, Ungurenii, Românii de peste munți, nu vor mai fi primiți în mănăstiri, — măsură care se înțelege când dăm de anume reclamații pe care domnii sași sau unguri ai acestor pripășiți le îndreaptă împotriva mănăstirii care-i primise ².

Egumenul va fi un ieromonah, ales de sobor, — impunerea de către ctitori, de către puternici, sau de către Domn chiar, fiind oprită dela soborul lui Mihai Viteazul încoace. Va cârmui numai un an, și va trebui să stea în tot acest timp la mănăstire, părăsind-o doar cu voia stareților și având lângă el «un frate pre carele va vrea săborul să meargă cu nusul». Numai dacă a cârmuit bine, el poate fi ales din nou de către sobor, înaintea căruia e dator să se «prostească», adică să-și părăsească situația. Și starețul sau stareții să aibă grijă de purtările lor, în timpul cât îmbracă

¹ Papiu, I, pp. 388-99; Onciul, în *Conv. literare* pe 1901, pp. 716-7.

² Cazari și în *Doc. Bistriței*.

o demnitate care e fără soroc, căci altfel pot fi și ei depărtați de sobor, ca «oi râioase». Un econom, pe un an de zile, va avea grija drumurilor mai puțin însemnate, ale «trebilor mai mărunte». Un «vistearnic sau eclisiarh» fără legătură cu egumenul sau stareții, ci de-a dreptul ales de soborul suveran, va păstră «chelciugul», câștigul mănăstirii. Egumenul va avea la dispoziția sa, din toată bogăția mănăstirii numai doi cai, pentru «slujba» lui. Eclisiarhul va păstră și el numai un an de zile puterile ce a căpătat prin alegere. Grija schiturilor, a bisericilor închinatc către mănăstire, a *meloșelor* o vor avea așa-numiții «metoșari», anuali și ei.

Soborul se strânge când vrea, înainte a celor două păhare de vin îngăduite, «blagoslovite», și el ia socoteala fiecăruia, el face toate alegerile; numai după bine-cuvântarea din partea lui își poate țineă fiecare din demnitarii mănăstirii câștigul ce a căpătat în cursul anului său de slujbă.

O astfel de mănăstire reformată în așezăminte și moravuri are scuteli largi, ca în vremea veche: supușii săi din satele de pe moșile ce i-au fost dăruite n'au a face cu boierii sau slujbașii Domniei. Doar pârălabii dacă sânt chemați să judece «furturile» și «tălăriile» ori apelurile făcute la dâșii; gloaba e totdeauna a călugărilor, și numai la apeluri pârălabii sânt îndreptățiți a luă plata pentru o asemenea judecată nouă, amenda prevăzută în toate învoielile, în paguba celui care le calcă: feria sau herăia¹. Deșugubinari vor veni numai odată pe an, în Septembrie, pentru a cercetă răpirile și alte păcate împotriva cuviinței, iar Țiganii mănăstirești n'au aface nici cu «slugile» Statului, nici cu juzii țigănești obișnuiți².

Alături cu măsurile lui Barnovschi trebuie puse acelea

¹ *Arh. ist.*, I¹, p. 176.

² *Ibid.*

pe care Alexandru Coconul le decretă pentru Tismana la 15 April 7134 = 1626, după cererea lui Sârghie arhimandritul, fost episcop de Muncaciu, care fusese pus întâia oară la Tismana «cu blagoslovenia prea-cinstului și prea-sfințitului întâiu și mare patriarh Ieremia al Țarigradului și cu voia tuturor boierilor». E așezat din nou ca «lăcuitor bătrân din mănăstire, încă din tinerețele lui» și i se învoiește, «ca după moartea lui altul de altă parte să nu fie egumen, sau din satul mănăstirii, sau din Rumâni mănăstirii; însă ieromonah să fie în poslușania mănăstirii, iară egumen să nu fie» decât cel ales de sobor, «precum au fost obiceiul mănăstirii din bătrânele soboare și cu mari jurământuri precum au lăsat Sf. Nicodim», cu întăritura pe rând, a Patriarhilor Eftimie (1410-6), Ioasaf (1464-6), Ieremia, din anii 1580-90, și a lui Sofronie de Ierusalim (al IV-lea, 1573-83). Se va putea lua egumenul și «din cei mai de sus» în afară de mănăstire ¹.

Aceste măsuri, în parte nouă, unele din ele cu neputință de pus în practică, înlăturau, pe lângă atâtea rele, toate acele vechi datine de țară, la care lumea,— și cea din mănăstiri, țineă foarte mult. Nu se puteau *infrăți*, pentru a lua un exemplu de datine frumoase și folositoare, de și cu totul necanonice, două mănăstiri între sine, precum făcuseră în 1622 a Bisericanilor cu cea de pe Ceahlău, după sfatul dat odinioară de Mitropolitul Gheorghie Movilă el însuși, îndatorindu-se a-și primi și găzdui între sine călugării ². Poate că seminția călugărilor cari erau în stare să falsifice și documente numai să aibă mai mult pământ — astfel cei dela Bistrița învățară pe un Bilăi, apoi, diacon în Șcheia care eră atunci ucenic al egumenului bistrițean Niculai, să lucreze un act fals, *hiclean*, ras și scris din nou, «cu nești meștersuguri diiavolești», ca dela alt Domn, pentru a

¹ Arch. Statului, *Tismana*, «netrebnice», pach. 4, no. 6; Lăpădatu, *Episcopia Strehaii*, p. 7, nota 2; cf. și mai sus, p. 226.

² Arch. ist., I², p. 29.

putea smulge pe temeiul lui o moșie a Bisericanilor¹, și egumenul Nil dela Pângărați, «cu tot soborul», îndemnă pe preotul Pavel din Agiud să aștearnă o hotărâre domnească dăunătoare pentru Bisericanii pe «un uric peciatluit și nescris», care i se trimise pentru aceasta la el în Agiud² — se împuțină după măsurile lui Miron, pe care acesta le va fi adus la îndeplinire cu hotărârea și stăruința care-l deosebesc. Poate că nici uricele de stăpânire ale mănăstirilor nu se mai pierdură în mâna poslușnicilor egumenești, cum i se întâmplă Bisericanilor pe vremea năvălirilor polone³. Dar o mulțime de puncte din actul de reformă rămaseră numai pe hârtie, obiceiul vechiu și interesele înrădăcinate dovedindu-se mai puternice decât toată bunăvoința cărturarilor și dăcătorilor de canoane.

Astfel și mai târziu călugării își păstrară averea personală, dăruind-o, vânzând-o, lăsând-o moștenire la rude. Eladie din Bisericanii cumpără astfel pe la 1650 dela un preot de sat, cu 6 galbeni, cu un cal «pătrar» și un bou, o livadă, un «pomăt», prin unchii săi, Ioil și Mihail, din soborul aceleiași mănăstiri; numai după moartea lui Eladie, livada eră să intre în stăpânirea de obște pe care o prevăd măsurile lui Miron-Vodă⁴. Egumenul rămâne pe toată viața, și afacerile mănăstirești se poartă numai prin mâna și pe răspunderea lui⁵. El singur scrie în numele soborului și are legături cu episcopul, pentru care face întâmplător și stăruinți⁶. El are grija vânzării produselor mănăstirii, «cheltuirii bucatelor» și cumpărării veșmintelor călugărești — vedem pe acel din Voroneț cum iea din Ardeal «vr'o 2 sute de coți de pândză de să va găsi ca[m] eftină, să fie de

¹ *Ibid.*, I¹, p. 71.

² *Ibid.*, p. 106.

³ *Ibid.*, p. 92.

⁴ *Ibid.*, p. 94.

⁵ Cf. *ibid.*, p. 95.

⁶ *Doc. Bistr.*, I, p. 31, no. XL.

cămeși călugărilor¹). Femei străine se vor mai fi rătăcit pe la mănăstiri — doar se plâneau în această privință orașenii din Argeș, la 1649, către Domnie că părinții din ctitoria lui Neagoe Basarab «umblă cu familiile», făcându-i astfel, — spune Mateiu-Vodă cu durere, — «de răs și de măscară²». Ungurenii se primiră și mai departe, și la Slatina, unde egumenul Partenie, un Năsăudean, călugărit cu de-a sila, scrie o scrisoare către Bistrițenii din Ardeal pentru a li spune că în adevăr tot fără voie a fost călugărit fiul unui preot ardelean, care fiu primise și în Slatina «bucate și încălții» dela Partenie³. În sfârșit un misionariu catolic de pe la 1680 putea să scrie, cel puțin despre Țara-Românească: «Toate mănăstirile de călugări au Țiganii lor, ale căror femei, babe bătrâne, fete mari, copile, umblă slobod prin mănăstire, coc pâne, fac bucate și mătură 'n casă⁴».

* De preoți nu se ocupă reforma lui Miron Barnovschi. Rostul lor cel vechiu urmă și mai departe; el n'avea, de alminterea, nicio legătură cu ierarhia și învățătura elinoslavă de care purtau grijă reformatorii. Preot, popă — «popă» nu eră, cum s'a văzut și mai înainte, o poreclă, un termen de batjocură sau de despreț —, se putea face oricine cu banii trebuitori pentru a căpăta *singhetia*, actul de numire. De obicei însă, dacă diaconii răsăriau dintre fiii de țerani, crescuți la mănăstire, cari învățaseră a scrie frumos, deprinzând meșteșugul de *dieci*, — preoția se moșteniă. Preotul avea de plătit, în adevăr, *dajdea* sa «preotească» și «banii cârjei», la fiecare așezare de episcop nou, dar acea dajde, pusă în rândul dăjdirilor speciale, pe *bresle*, pe corporații închise, privilegiate supt raportul sarcinilor fiscale, eră mai ușoară decât birul țerănesc. Și apoi ea nu se strângea, cu multe «jafuri» și «prădăciuni», cu adaus de

¹ *Ibid.*, p. 55, no. LXXII.

² *Arch. ist.*, I¹, p. 107.

³ *Doc. Bistr.*, I, pp. 55-6, no. LXXIII.

⁴ *Magazinul istoric*, V, p. 56.

tot felul de «năpăști», de către oamenii Domniei, mulți la număr, sărăcuți și nesățioși, ci de diaconul pe care-l trimetea protopopul, ce nu mai eră călugărul locoțiitor de odinioară — cum a rămas și la Armeni, de pildă¹, sau în Ardeal, unde el, cu juratul său², făceau ca un fel de Curte vlădicească mai mică —, ci un adunător al dăjdilor, care ținea catastifurile, vărsă banii logofeților de episcopie și Mitropolie, întăria și supraveghia pe ispravnicii cari aveau grija finanțelor mănăstirești și aveă numai pe alături și oarecare sarcini de control duhovnicesc³. E adevărat că une ori, ca în Moldova de prin anii 1660, se făcea deosebire între «dajdea împărătească», o contribuție la birul țerii, și «dajda vlădicească», îndătinată în Principate, ca și în Ținuturile românești de peste munți, și se adăugeau «colacii», precum și alte «dări de toate de câte sintu pre alți preoți în țara Domniei Meale», spune Domnul, într'o poruncă a sa⁴. Oricum însă, eră mai bine în cercul mai restrâns al preoțimii, decât în rândurile dese ale poporului. Deci, un părinte preot cu grijă de viitorul fiului său trebuia să-și dea silinți, și mai ales să dezlege baierile pungii, pentru ca și acesta să se împărtășească de aceleași ușurări și scutiri și, poate, într'o măsură mai mică, de aceeași cinste.

Feciorul de popă care voia să se hirotonisească trebuia să aibă oarecare învățătură. Une ori i-o dădea tatăl, când n'avea prea mult de lucru cu plugăria sau cu grijile de negoț; alte ori el intra într'o mănăstire pentru cât timp trebuia ca să învețe binișor cetitul, scrisul, cântările, unele molitfe mai obișnuite, pe de rost; cel puțin mai târziu, candidații puteau căpăta întreaga lor pregătire la

¹ *Arch. ist.*, I¹, pp. 139-40, an. 1669.

² *Doc. Bistriței*, I, p. 93, no. 117: «protopop Știru, giuratul Vlădicăi în Nimtiu», c. 1650; II, p. 53, no. 258, an. 1685; pp. 68-9, no. 288, an. 1689.

³ V. mai ales actele protopopiei de Argeș, în *Studii și doc.*, XIV.

⁴ *Arch. ist.*, I¹, p. 120.

episcopie chiar, unde se duceau pentru a primi darul. Vedem odată pe un protopop din Maramurăş, dela Moisăiu, care face întâiu popă pe fiu-său şi numai după aceea îi tocmeşte ca dascal în casă pe un călugăr: «acestu călugăraş al nostru, că ne este dascal şi şeade în casa noastră de ne învaţă un fecior al nostru, ce este popă¹». În veacul al XVIII-lea preotul, odată hirotonisit, dacă mergea în satul care-l aşteptă, se învoia cu protopopul, dând zăpis că nu va părăsi până la moarte parohia ce a fost găsită pentru dânsul².

Numărul preoţilor eră mărgenit numai la bisericile domneşti, unde se dădea plată dela Curte, prin Vornicii de Poartă sau prin cei din oraşele ce erau închinat pentru cheltuielile Curţii. Încolo, chiar prin oraşe, puteau să fie preoţi cât de mulţi, după cum se oferiau: astfel în Târgovişte, la 1631, erau trei preoţi pentru biserica Sf. Paraschiva («Sf. Petca») sau Sf. Vineri³. Aceştia slujiau măcar din când în când, pe când la sate erau o mulţime de preoţi cari aveau popia lor numai în legătură cu fiscul şi nu intrau poate niciodată în biserică, nepricepându-se ce să facă acolo. Cu atât mai mulţi erau diaconii titulari, cari nici nu purtau un veşmânt deosebit şi scoteau numai cartea de singhelie, destul de ieften plătită, de câte ori un încasator obişnuit al dărilor cuteză să se apropie de persoana lor sfântită. Avea astfel dreptate Mateiu al Mirelor, când, în sfaturile sale către Alexandru-Vodă Iliaş, el zugrăvia astfel pe preoţii noştri: «preoţii nu ştiu să boteze pe copii, nici să liturghisească rugăciunile lui Dumnezeu; de cununie şi maslu când aud, se minunează şi pe celelalte taine mai nu le ştiu nici din nume; straşnic s'au sălbătăcit, nu mai ştiu nimic, ci mănăcă doar la colive ca dobitoacele. Şi, aşă cum se găsec, buni ori răi, cum vor fi, dar, dacă se vor trece

¹ *Doc. Bistriţei*, II, p. 53, no. CCVIII, an. 1685.

² *Studii şi doc.*, XIV, p. 225, no. XXV.

³ *Arch. ist.*, I¹, p. 32, no. 34.

și ei, nu se vor găsi alții, și, de nu se va face școală ca să-i călăuzească, nu se va mai afla popă să boteze pe oameni ¹».

Aici ar fi fost foarte mult de îndreptat și de orânduit, dar Patriarhii și Domnii n'aveau grija popimii de rând, și n'au avut-o decât foarte târziu, supt Fanarioți. Din partea lor, episcopii își strângeau veniturile, ei judecau pe preoții cu vinovăție canonică, putând să-i bată și să-i închidă, și se îngrijau ca poporării să nu treacă dela o parohie la alta, îngăduind globirea celor cari-și părăsiau «besearea lor, unde le zac moșii, și părinții, și feciorii ²». Alte vederi și alte planuri, — n'aveau.

¹ Papiu, *Tesaur*, I, pp. 370-1.

² Hotărâre din 1631, a Mitropolitului Atanasie, in *Arch. ist.*, II, p. 106.

PARTEA a V-a.

ELENISMUL BISERICESC IN LUPTA

CU

SLAVONISMUL INVIAT

ȘI CU

NOUL CURENT ROMÂNESC DIN PRINCIPATE.

CAP. I.

Grecii lui Leon-Vodă și răscoala lui Mateiu Basarab.

La 1618, Mitropolitul Mateiu al Mirelor îndemnă pe Grecii săi să nu abuzeze de ospitalitatea românească. Peste câteva luni izbucni în Țara-Românească răscoala împotriva acestor oaspeți din Răsărit, și ea atinse și pe clerici, jertfindu-se cu cruzime învățatul episcop al Monembasiei, Ieroteiu¹. Cu numirea ca Domn a lui Gavril Movilă, patimile părură a se potoli, și un Radu Mihnea, un Alexandru Coconul, apoi chiar Alexandru Iliș, întors în stăpânirea din care fusese izgonit cu rușine, în sfârșit, Leon-Vodă Tomșa,—un Român cu totul grecizat, având de soție o Levantină de lege ortodoxă, Doamna Victoria, care a dăruit o frumoasă icoană îmbrăcată cu argint mănăstirii de maice Viforâta de lângă Târgoviște²,—veniră cu obișnuitul alaiu de Greci, pe cari-i vor fi așezat și pe la mănăstiri ca egumeni. Cunoaștem astfel pe un Partenie, «care a fost episcop de Prespa (преспонскій)», egumen la Snagov, egumen numit *pe viață* la 1628; pe «Vlădica Macarie» care stătea în 1629 la Dealu³. Se adăugă o politică financiară nedibace, care făcea pe boierii din treptele mai de jos strângători cu răspundere ai dărilor și apoi neastâmpărul Olteniei, ca și dorința de a stăpâni a boierimii mai în vârstă, deprinsă cu răz-

¹ Mateiu al Mirelor, în Papiu, *Tesaur*, I, p. 347 și urm.

² *Inscripții*, I, p. 97.

³ Lăpădatu, *Episcopia Strehaii*, p. 7, nota 2.

boaiele, ce aduceau glorie și pradă, ale lui Mihai Viteazul, — oastea lui de 50.000 de oameni eră pomenită cu mândrie și durere¹. Astfel o seamă de hoieri trecură în Ardeal, pribegire care prevestiă o schimbare de Domnie. Dușmanii, adăpostiți acum peste munți, ai lui Leon-Vodă «Grecul» vorbiau, pentru a-și îndreptăți mai bine fapta și planurile, mai ales de numărul mare al Grecilor cari împănaseră, pe lângă dregătoriile mai mărunte, dar producătoare de venituri bune, și clerul muntean, împotriva hotărârilor luate de Mihai-Vodă.

Astfel Leon fù silit a strânge el, Constantinopolitanul prin creștere și înrudire, un mare Sfat de obște, cu «choiari mari și mici și roșii și mazăli și toți slujitorii», împotriva «Grecilor țarigrădeni», de cari, după îndemnul pribegilor, se plângea țara. Tema eră «niște lucrure și obiceiure reale ce s'au fost adaos de oameni striini în țara Domnii Mele, care obiceiure nimenelea nu le-au mai putut obicini». S'au găsit de vină Grecii cămătari și uneltitori, «Grecii străini», — nu neamurile împământenite, ca al Cantacuzinilor, prin înrudire și îndelungată petrecere între Români —, cari «precupesc» și tulbură toate. Printr'o «legătură și jurământ mare», săvârșindu-se ceremonia afuriseniei de noul Mitropolit Grigorie, un Român, pus poate chiar de Leon, căci păstoria lui începe la 1629², și de episcopii Teofil de Râmnic și Efrem de Buzău, amândoi de același neam cu Mitropolitul, — se hotără scoaterea vinovaților și întoarcerea «degilor și obiceielor bune» dela «Domnii bătrâni ce li se fericează viața lor». Pe când Roșii, scutiți de orice dijmă, aveau să dea numai câte 40 de ughi — nu galbeni, ci lei, cred — în două rate, la Sf. Gheorghe și la Sf. Dimitrie, de fiecare «cal», adecă unitate de cavalerie, cuprinzând mai mulți oameni, birul «popilor» eră hotărât la 60 de ughi pe an. Suma e mare și face să se înțeleagă cât li se luă

¹ Strassburgh, în Cipariu, *Archivu*, p. 14.

² Lesviodax, p. 399.

de pe spinare în vremea abuzurilor acum afurisite, când dădeau, pe lângă dările ce apăsau pe omul de rând: «bir de lună, găleată cu fân, bou, oaie seacă, cal, miere, ceară», și dări speciale, «împrumutul» și «banii de cununie¹».

Călugării străini, «cari au cumpărat mănăstirile de le-au făcut metoașe, ca să li ia venitul, să-l scoată deîn țeară, și arginturile, și moșiile», — vor fi înlăturați, aducându-se în locul lor «călugări rumâni, cum au fost de veac», cari-și vor da seamă de averea încredințată lor.

Se luă în același timp măsura, foarte însemnată, de a nu se mai căpătă cu simonie nici eparhiile: «Mitropolia, episcopiile, egumeniile să nu se schimbe pre mită, ce să fie pre sobor». Patriarhul nu va mai «tremite aicea în țeară nici episcop, nici egumen». Țara va păstră drepturile ei străvechi de alegere, Biserica țarigrădeană fiind îndatorită a luă numai cunoștință de ceia ce s'a făcut în sobor și a întări pe ales: «*Prea cine va aleage țeara și Sfatul Vlădică sau egumen, acela să fie, [ci] numa să tremiță la Patriarhul, să dea blagoslovenie, cum au fost de veac.*»

Eră preă târziu însă: Leon căzù, și prin răscoală Mateiu-Aga din Brâncoveni căpătă Domnia, înlăturând pe Radu, fiul lui Alexandru Iliăș, numit și sprijinit cu armele de Turci. La Poartă, unde merse pe la începutul anului 1632, el se îndreptăți tot prin prădăciunile Grecilor cari «au spart grădina Împăratului cu jahurile și cu toate răutățile»².

¹ Ediții în *Mag. ist.*, I, pp. 122-5; *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, V, p. 72 și urm.; *Buletinul fundației Urechiă*, I, no. 1, p. 27 și urm.; August Pessiakov, *Acte și notițe istorice (1546-1761)*, Craiova, 1908, pp. 50-3. Cf. *Studii și doc.*, IV, p. CLXIV, nota 5.

² Stoica Ludescu, în *Magazin*, IV, p. 319.

CAP. II.

Ctitoriile lui Mateiu Basarab.

Mateiu-Vodă, «nepotul lui Basarab», care amintea astfel, în titlul său domnesc chiar, o coborâre din vechiul Basarab Neagoe, a căutat să meargă pe urmele acestuia, îmbogățind numărul frumoaselor clădiri de biserică și mănăstire din țară. Cronica munteană, care cuprinde, cu privire la Domnia lui, multe notițe contemporane, înșiră lăcașurile care i se datoresc. La Câmpulung, a prefăcut vechea mănăstire domnească «a Negrului-Vodă», adevăc a lui Nicolae Alexandru Voeyod, cel îngropat într'insa, mănăstire pe care un cutremur o dăduse jos în Iulie 1628¹; e cea dintâiu ctitorie a lui, făcuta dela 1635 la 1636, prin îngrijirea boierului din Cornățeni, Socol². Se pare că biserica din Pitești pe care a înălțat-o e Precista Veche, fără inscripție astăzi, căci altă biserică mai bătrână, Sf. Gheorghe, spune prin pisania ei păstrată că are drept ctitor pe Constantin-Vodă, cellalt Basarab, urmașul lui Mateiu³; lângă oraș, Aga Buliga făcù schitul care-i poartă numele⁴, același Lupu Buliga, din Severin, mort, în luptă de viteaz la 1655, căruia i se datorește și mănăstirea Topolnița din părțile Mehedințului⁵. La Târgoviște, făcând din nou cetatea și Curțile domnești, Mateiu s'a îngrijit să aducă în stare bună și biserica de pe lângă Curte, biserică în care și-a îngropat fiul, tot Mateiu, ca și Doamna, Elina — supt un strălucit monument de marmură, săpat în Ardeal, — și în care el însuși și-a găsit cel d'intâiu loc de odihnă⁶.

A treia biserică târgovișteană, pornită din evlavia mărini-

¹ *Inscripții*, I, p. 128-30.

² *Ibid.*, pp. 130-1.

³ Tocilescu, în *An. Ac. Rom.*, VIII, p. 4. Data e 1656; *ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ *Inscripții*, I, p. 208 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. 103 și urm.

moasă a unui Domn, e Sf. Constantin și Elena, înălțată de Mateiu la 1650¹. A patra biserică domnească din oraș, Sfânta Vineri, are în ea mormântul ctitorei de-a doua, Doamna lui Constantin-Vodă, Balașa, care a fost, ca și Doamna Elina, «a multe moaște ale stinților împodobitoare, săracilor miluitoare, credinții dereapte rămnitoare și lucrure scumpe pururea lucrătoare și a toată sărăcimea, oameni pătimaș, ca o destoinică ajutătoare»². Ea făcù aici casele unui adăpost pentru săraci, precum altul fusese făcut la Simidreni, iar un al doilea «de'naintea porții bisericii din mănăstirea de la Argeș», încă din zilele lui Neagoe³. Domnul moldovenesc din vremea lui Mateiu, Vasile Lupu, adăugì o nouă biserică domnească, a Stelei, numită astfel după vechea zidire a negustorului cu acest nume⁴.

Luati înainte de aceste exemple, boieri, ostași, negustori își cheltuiră agonisita pentru clădiri bisericesti. Dimitrie Buzinca Stolnicul a lăsat astfel biserica Sf. Dumitru⁵ din Târgoviște; Radu Vărzarul o biserică a Vărzarului, dărâmată dăunăzi; căpitanul de Sârbi Misco e pomenit în inscripția dela Sf. Nicolae Simuleasa⁶; la 1645 un iuzbașă de fustași îngrijiă, pentru Domn sau vre-un boier mare, lucrul la Biserica Târgului⁷, în același oraș. Socol însuși va fi împodobit măcar, dacă nu ridicat din temelii acea biserică din mahalaua Târgoviștei, în care membri din neamul lui se astrucău încă dela în-

¹ *Ibid.*, p. 116; II, p. 87 și urm.

² *Ibid.*, I, pp. 110-2; pentru cea d'întăiu biserică, v. *Arch. ist.* I¹, p. 22, no. 34. Pentru altă Sf. Paraschivă, cu mormântul unui Mircea-Vodă, biserică azi distrusă, v. Drăghiceanu, p. l. c., 21.

³ Privilegiu al lui Vladislav-Vodă pentru ele; *Arch. ist.*, II, p. 104.

⁴ *Inscripții*, I, p. 112 și urm.; cf. *Buletinul* citat. Despre stilul acestei biserici va fi vorba îndată, la caracterizarea arhitecturii moldovenești din acest timp.

⁵ *Ibid.*, II, 90-1.

⁶ *Ibid.*, pp. 88-9.

⁷ *Ibid.*, pp. 93-4.

ceputul veacului¹, și el e ctitorul bisericii, azi dărâmate, din Răzvad².

Mai departe, biserica Sfântului Nicolae a Vornicului Manea fù făcută din nou de cei doi soți domnești, în 1653³. Și Sfinții Voevozi, ai căreia «răposăți ctitori ei nu să știe cine sânt», trebuie să fie din aceiași vreme⁴. Mitropolia fù acoperită de Mateiu a doua oară cu plumb⁵; poate dela el să fie și bazele crucilor de pe turnuri, în formă de turban, care zac astăzi aruncate⁶. Se poate zice astfel că Mateiu-Vodă, care a îndrăgit Târgoviștea, stând în cuprinsul ei întărit mai bucuros decât în Bucureștiul slobod, ce se găsiă supt amenințarea Turcilor din Giurgiu, a fost marele ctitor monumental al vechii reședinți domnești.

În Ploiești, târg nou din vremea lui Mihai Viteazul, biserica domnească e darul lui Mihai-Vodă; prefăcută de niște negustori de pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, ea dămuiește și până acum⁷. Episcopia din Buzău fù zidită din nou de Mateiu, la 1649, «după ce mai întâiu au dărâmat din temelie pre cea veche, făcută de strămoșii săi», — deci de Neagoe Basarab —, «carsă și stricată de năvălirile varvaricești⁸», — de sigur pe vremea năvălirilor tătărești din vremea lui Mihai Viteazul, care fù silit să creeze o a doua Bănie, de Răsărit, a Buzăului și Brăilei, pentru apărarea acestei margini⁹. Tot vechiul Serafim episcopul, — acuma urmaș al lui eră Ștefan, ajuns apoi Mitropolit, care urmase și el lui Efrem Trufășel¹⁰, — e în-

¹ *Ibid.*, pp. 95-6.

² Drăghiceanu, pp. 24-5; *Inscripții*, II, pp. 271-2.

³ *Inscripții*, II, p. 89.

⁴ *Ibid.*, p. 357.

⁵ *Ibid.*, I, p. 117.

⁶ Drăghiceanu, *l. c.*, p. 11.

⁷ *Inscripții*, I, p. 369.

⁸ *Ibid.*, p. 363.

⁹ Hurmuzaki, XII, p. 373, no. CLXVIII.

¹⁰ Lesviodax, p. 440. S'ar puteă însă și o confuzie cu Serafim episcopul din 1649 (*ibid.*).

semnat în inscripția celei din urmă reclădiri ca «incepător acestui Scaun¹». La Gherghița, veche reședință domnească din veacul al XV-lea, iar acuma târg de ostași, de Roși de țară, cari erau meniți să apere același hotar de către Moldova, — în 1641 se mântuie o clădire, închinată Sfântului Procopie luptătorul, îngrijitor fiind Căpitanul Iancu². Și biserica din Târșor, care avu cam aceeași soartă cu Gherghița, căpătă ca nou ctitor pe darnicul Voevod, a cărui pomană a fost înnoită după douăzeci de ani de către urmașul său Antonie-Vodă³.

În București Matei ar fi adaus la bisericile domnești mai vechi, a Curții, a lui Mihai-Vodă, a Radului-Vodă, — din care două erau mănăstiri, — biserica Sărindarului, și ea cu egumen, biserică-mănăstire astăzi desființată, fără a se păstră măcar piatra lămuritoare de de-asupra ușii; Sărindarul lipsește însă din însemnarea zidirilor lui Mateiu pe care o cuprinde cronica țerii⁴. Plumbuita, lângă orașul de Scaun, a fost înnoită de dânsul⁵. La Slobozia lui Ienachi, — orașul Sloboziei —, care încă de pe atunci, supt Mateiu-Vodă, ajunsese a fi un loc de târguieli în marginea Bărăganului, se zidi iarăși o biserică domnească, a cărei inscripție n'a fost culeasă încă și publicată⁶; stăpânul moșiei fusese Ienachi, ziditorul mănăstirii Sf. Sava din Iași⁷.

În Craiova, moșia celor de un sânge cu Domnul bogat în ctitorii, a Craioveștilor depe vremea lui Neagoe-Vodă, Mateiu înol «biserica domnească», adecă biserica acelorași Craiovești, Sf.

¹ *Inscripții*, I, c.

² *Ibid.*, II, p. 3.

³ *Ibid.*, pp. 4-5 și *Cronica lui Ludescu*, I, c.

⁴ *Magazinul istoric*, IV, pp. 320-1. Nedelcu Bălăceanu și Anca făcuseră aici încă de pe vremea lui Vlad Călugărul biserica Sf. Gheorghe Vechiu, unde slujiau, spune o inscripție de mormânt mai nouă, și Miropoliți; *Inscripții*, I, pp. 241-2.

⁵ *Inscripții*, I, p. 82.

⁶ V. *Cronica*, I, c.

⁷ *Călătorile patriarhului Macarie*, pp. 254-5.

Dumitru, care a fost dată la pământ și scandalos refăcută în zilele noastre ¹. Pe locul unde Mihai-Vodă își avuse lagărul de observație împotriva Turcilor, la Caracăl, ajuns astfel un târg pentru moșnenii din părțile Romanaiilor, Mateiu făcând niște curți, ale cărora ruine se arată încă, și o biserică, pe temeliele aceleia care fusese zidită mai de mult, de Banul Barbu, a cărui stăpânire se întindea și până aici; e biserica altui sfânt de oaste, Sf. Gheorghe ².

Apoi, la țară, pe câmpul luptei dela Călugăreni, la care va fi luat parte și el, în tinerețe, Mateiu orându-i să se facă o biserică, chiar lângă zidul unde s'a hotărât norocul; nimic n'a mai rămas însă din ea ³. În marginea unuia din lacurile județului Ilfov răsări prin jertfa lui de bani mănăstirea Căldărușanilor, care-i poartă încă inscripția de amintire. Tot în șes, la Plătărești, ctitoria lui se păstrează încă; alt mucenic ostaș, Sf. Mercurie, are aici hramul ⁴. În marginea Moldovei, el amintii la Măxinenii din Râmnicu-Sărat locul unde «a tăbărat prea malul Siretului», înlocuind o biată cocioabă «de nuiale și lipită cu lut» printr'o frumoasă biserică de piatră, a cărei soartă n'o mai știm astăzi, când i s'a desfăcut îngrijita inscripție în cinstea Sf. Ioan Botezătorul, ce se păstrează în micul Muzeu bisericesc din Sinaia ⁵. Cu prilejul acestui războiu împotriva vecinului celui rău din Moldova, oastea lui Mateiu, «Ungurii și Muntenii», pustiind, «ca și păgânii Tatai», prădă schitul întemeiat de călugărul Partenie dela Bisericiani, la Babe, pe râul Putna; Mateiu se căi pentru acest păcat făcut de ostași ce mergeau supt steagul lui, și el ajută deci pe Partenie să facă alt schit, «supt muntele Zboina, pe râul Dobromirului», cu cheltuiala călugărului însuși și a moșneanului Negrea din Vrancea, ba chiar cu ajutorul «Țarului muscălesc», —

¹ V. *ibid.*

² *Inscripții*, II, pp. 59-60, no. 159.

³ *Cronica*, I, c.

⁴ *Inscripții*, II, p. 6, no. IV.

⁵ *Ibid.*, p. 97.

întâia pomenire a înrăuririi religioase, prin pomeni mari și dese, a Rușilor din Moscova¹. Pe la 1640 biserica schitului Sovejei eră gata, dar Mateiu luă asupra-și a o face și mai mare, acum când se împăcase cu Vasile Lupu, și astfel, «pe un loc vrâncean» al Moldovei, supus «prea-iubitului său frate», dușmanul de ieri și de mâne, făcù el la 1644-5 acea mănăstire a «Dobromirii din Soveja» care stă până astăzi².

În muntele principatului său, Mateiu zidì mănăstire mare și frumoasă, cu un puternic turn de clopote și de strajă, la Brebul Prahovei, isprăvită la 1650³; biserica fù încredințată celui d'întâiu egumen, Vasilie,— poate acel ce se află la Plătărești în 1646 —, de către ispravnicul de căpetenie al zidirii, Căpitanul Mogoș; sfinți purtători de sabie, «cele fără de trup puteri» ale arhanghelilor, Mihail, Gavriil, Azrael sau Ozriil și Rafail, au paza lăcașului⁴. La «Negoiеști, pre apa Argeșului» se amintește iarăși⁵ o mănăstire a lui Mateiu; satul se află în județul Argeș, dar până acum n'avem știri asupra bisericii de acolo, care-și va fi pierdut chiliile călugărilor dispăruți.

Grija cea mai mare a avut-o însă, firește, Mateiu pentru Oltenia lui. Aici înoiește el biserica făcută de Craiovești la Brâncoveni, leagănul său însuși și moșia sa de căpetenie; la dânsa se lucră în anii de pribegie și luptă ai ctitorului⁶, și turnul cel mare dela poartă, asemenea cu acel dela Brebu, amintește stilul obișnuit supt Matei Basarab, care, în ceia ce privește aceste puternice turnuri dela intrare, se inspirase dela acela, vechiu și vestit, din Câmpulung. În șes, el mai

¹ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I. p. 260 și urm.

² Cf. *Inscripții*, I, pp. 24-5; *Studii și doc.*, VII, p. 315, nota 1; Melchisedec, *l. c.*, p. 267.

³ *Inscripții*, II, pp. 43-4.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Cronica*, *l. c.*

⁶ *Inscripții*, II, pp. 72-3.

zidește o mănăstire la Sadova, iar în munte,— pe lângă Gura Motrului,— își face în Arnota un lăcaș de îngropare, îngustă clădire umbroasă, pe un vârf de muncel, cu pridvor închis și zimți de cărămidă scoasă cu unghiul în afară; aici se și vede mormântul, săpat în marmură, cu o pompoasă inscripție slavonă în stil înalt, al ziditorului, lângă care, jos pe pământ, e piatra tatălui său¹. Strehaia, altă ctitorie a Craioveștilor, e făcută din nou de Mateiu, care-și simțiă parcă datoria de a înoi pretutindeni urmele neamului puternic și vestit pe care-l reprezintă². În sfârșit, în forma ei d'întăiu, mănăstirea «dintr'un Lemn» a fost ridicată, de piatră³, cu tot numele moștenit dela un umil lăcaș mai vechiu, tot de Mateiu,— cel mai darnic dintre toți ctitorii de mănăstiri și biserici de până atunci.

Și urmașul marelui Domn a clădit, mergându-i pe urme. În șesul muntean, la Dobreni, se vede biserica înălțată de Constantin Basarab, fiind numai boier încă, în satul unde maică-sa Elena trăise ca fată de preot, destul de frumoasă pentru a robî pe Radu-Vodă Șerban⁴. La Jitianu lângă Craiova,— azi ruina dela «Balta-Verde»—, e ctitoare Doamna lui, Balașa⁵, care dădù un sicriu strălucit, de metal lucrat, moaștelor dela Bistrița⁶. Și, în sfârșit, însăși viitoarea Mitropolie a Bucureștilor, al cărei stil nu l-a schimbat esențial reparația dela sfârșitul veacului al XVIII-lea, e ctitoria acestui Constantin Basarab⁷, care ar fi făcut poate și mai mult dacă înfrângerea nu l-ar fi aruncat într'o pribegie care-i dădù și ea prilejul de a reface biserica episcopală din Muncaciul Maramurășului, la 1661⁸.

¹ *Ibid.*, I, p. 203 și urm.

² *Ibid.*, pp. 210-11.

³ *Ibid.*, p. 181 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 89; an. 1646.

⁵ *Cronica*, p. 336; *Inscripții*, I, p. 197.

⁶ *Inscripții*, I, p. 197.

⁷ *Ibid.*, I, p. 239 și urm.

⁸ *Studii și doc.*, XII, pp. XLVII-VIII; inscripția în Basilovits, o. c., I, pp. 100-1.

Pe lângă bielșugul de zidiri pornite din mărinimia evlavioasă a lui Mateiu însuși, boierii, mai săraci acum și mai îngustați în toate, zidesc mai puțin decît marii boieri, bogăți și aproape fără stăpân, cari fac să li se amintească numele în clădiri bisericesti de-a lungul veacului al XVI-lea. La Țințăreni se cetește în pisanie numele lui Mihai Coțofeanu; Bunea Grădișteanu clădește în Dâmbovița mănăstirea care-i poartă numele¹. Lăculețele se atribuie lui Matei însuși, de și nu e cuprinsă în lista din cronica țerii².

Se mai amintește biserica din Secuieni a Postelnicului Neagoie, rămasă în mare parte așa cum a fost la început³. Curioaza clădire dela Bălteni în Ilfov, al cărei pridvor pe stâlpi — înnoirea de căpetenie în această epocă — urmează în dreapta și în stînga, oprindu-se numai la rotundirea stranelor, eră însă mântuită până la 1626 de unul dintre cei mai însemnați boieri pe cari Matei îi moșteni din epoca lui Radu Mihnea, — «Radu-cel-Mare», al călugărilor și acesta, — de Hrizea Vornicul cel Mare⁴. În 1641-2 se isprăvi biserica din Filipeștii-de-tîrg, făcută de bogatul boier de viță constantinopolitană Constantin Cantacuzino Postelnicul și de ginerele acestuia, Dumitrașco Filipescu, ale cărui case în ruină se și văd lângă malul apei vecine⁵. Ceva mai departe, boieri mărunți de-ai lui Mateiu fac, încă din 1636, biserica dela Călinești⁶. Aceiași ctitori ca la Filipești înalță mănăstirea Mărginenilor în locul uneia mai vechi, a boierului Drăghici⁷. Udriște Năsturel, fratele Doamnei, făcî biserică, ajutând și această soră a sa, în 1644, la Fierăștii din Ilfov⁸.

¹ Cf. *Studii și doc.*, V, p. 142; Drăghiceanu, *o. c.*, p. 32.

² Drăghiceanu, p. 28.

³ *Inscripții*, II, p. 277.

⁴ *Ibid.*, II, pp. 109-10; *Buletinul Mon. Istorice* pe 1908, no. 3.

⁵ *Ibid.*, p. 263 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. 265.

⁷ *Ibid.*, I, p. 92 și urm.

⁸ *Ibid.*, I, p. 90 și urm.; Vasiliu Năsturel, în *Albina*, pe 1906.

Se pare în sfârșit că Mitropolitul Ștefan a cheltuit cu biserica Adormirii în satul Costeștii, unde el se născuse ca fiul sătenilor Dimitrie și Dimitra ¹.

CAP. III.

Petru Movilă, Mitropolitul Chievului.

Clerul înalt a fost alcătuit, în această eră a lui Mateiu-Vodă, cu o singură exceție, din Români. Mitropolitul Grigorie, care unse pe Domnul voit de țară, nu trăi mult după schimbarea politică din 1632 (-1637). Întrebuințat în solia de împăciuire trimasă de Leon-Vodă la pribegi ², el putea fi bănuit de noul stăpânitor al țerii, dar nu fû silit astfel să-și părăsească îndată Scaunul.

Păstoria lui dela 1632 înainte se înseamnă mai ales prin pătrunderea, întâiu în acest principat, a noului curent rusesc, pornit din Chiev.

Pe când prelații greci doritori de pomene, un Averchie de Berrhoea, un Paisie de Salonic, un Iosif de Sevastia, alergau la Moscova, unde se certau între ei dela banii evlaviei muscălești ³, mișcarea de înviere a ortodoxiei slăbiă în țerile Coroanei polone, unde unul dintre hirotonisiții lui Teofan de Ierusalim, Meletie Smotrițchi, cu toate drumurile sale în Răsărit, trecu la Unirea cu catolicii ⁴. Ivirea unei mărturisiri de credință cu caracter pronunțat calvinesc supt numele Patriarhului constantinopolitan Chiril, care nu în zădar avuse îndelungata lui prietenie cu ambasadorul olandez și cu cel ardelean la Poartă, făcù pe mulți

¹ *Inscripții*, II, pp. 331-2.

² V. *Studii și doc.*, IV, p. CLXVI.

³ Chrys. Papadopoulos, p. 69, nota 2.

⁴ *Ibid.*, p. 68 și urm.

să-și piardă încrederea în siguranța îndreptarelor răsăritene. E adevărat că Teofan veni din nou pe la noi, tocmai în ajunul tulburărilor muntene, la 1630, și caută să risipească nemulțămirea și tulburarea pe care le cășunase declarația Ecumenicului¹, dar Lukaris eră de fapt un părtaș al ideilor calvine, cum se vede și din declarația pe care o făcù prietenului său olandez la 1622: «Fie sigură evlavia creștină a d-tale că ne leagă rațiunea religiei evanghelice și ne unește strâns ca membre vii ale trupului mistic supt Domnul Hristos, capul nostru, cu voi»². Murind la 1631 Iov Borețchi, cel d'intâiu Mitropolit de Chiev din șirul cel nou, om statornic în credințele lui, deși nu tocmai energic, soarta pravoslaviei trezite de Teofan în aceste părți rusești de Apus atârnă dela persoana acelui ce va fi ales ca urmaș al răposatului arhiepiscop. Noul rege Vladislav recunoscù Rușilor din Polonia dreptul de a-și păstră legea și de a-și aveâ chiar patru episcopi, dar el cerù să se aleagă din nou arhieriei Bisericii «grecești» din Statele sale. Astfel Isăia Copinschi, ales la moartea lui Iov, trebuî să-și părăsească Scaunul și în locul lui veni acum Petru Movilă (hirotonisit la 28 April 1633).

Eră unul din fiii lui Simion Movilă și al Marghitei; se născuse la 21 Decembre 1596, la sfârșitul celui de a-1 doilea an din Domnia lui Ieremia-Vodă, unchiul său. Eră un copil de nouă ani când tatăl său își începù Domnia, care ținù doar câteva luni, mântuită printr'o moarte năprasnică. Fratele lui mai mare, Mihăilaș, avù o stăpânire și mai scurtă, în luptă cu vărul său Constantin, și el se stânse peste puțin la Târgoviște. Petru, sau, cum i se zicea încă atunci, Petrașcu-Vodă, care nu-și arătase pofta de

¹ *Ibid.*, pp. 69-70; cf. Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, p. 285.

² «Pro certo nam habere debet christiana pietas vestra quod religionis evangelicae ratio nos conglutinat et tanquam viva membra corporis mystici sub Christo domino capite strictè coniungit vobiscum»; *Studii și doc.*, IV, p. 182, nota 1.

Domnie, putu să se întoarcă deci în vremea lui Constantin Movilă pentru a vedea Sucevița, ctitoria neamului său, la 1610.

Când alt frate al său, Gavril, căpătă la 1618 Țara-Românească, Petru și un mai mic fiu al lui Simion-Vodă, Moise, se adăpostiră pe lângă dansul. Dar fuga lui Gavril în Ardeal, în vara anului 1620, aruncă pe tânărul «Voivodici», fecior de Domn adecă, iarăși între Poloni și Ruși, în felul cărora fusese crescut, de un dascăl dela stavropighia din Lemberg, învățând limbile țerii și latinește¹. Familia lui stând în Lemberg, el a putut să urmeze și la școala de acolo, alături cu alți tineri Moldoveni, și chiar cu Grigore, fiul lui Nestor Ureche și viitorul cronicar².

Petru Movilă petrecu un timp pe lângă Hatmanii poloni Zolkiewski și Chodkiewicz, un prieten al neamului său, fără a mai râvni, în Moldova sau în Țara-Românească, moștenirea lui Simion-Vodă. În 1627 însă, Mitropolitul Iov câștigă pentru călugărie sulletul acestui tânăr, care avea ca bunic pe călugărul Ioanichie, ca tată și unchiu pe ctitorii Suceviței, ca mamă pe călugărița Melania, și pe care multe suferinți și prigoniri îl dezgustaseră de viața mirenilor și de o țară în care nu-și putea află rostul. Dela început el fu sfințit arhimandrit și pus în fruntea lavrei din Peșteră dela Chiev, pe care Patriarhul de Constantinopol o făcuse stavropighie, smulgând-o de supt ascultarea episcopilor ortodoxi, de teamă să nu cadă în mâna celor uniți³. La 1629 el fu onorat cu titlul de exarh patriarhal, care-i dădea o situație excepțională⁴.

Acuma el puse în îndeplinire gândul de tipografie pe care-l avuse și Ieremia-Vodă, Biserica ortodoxă din Rusia având

¹ Hurmuzaki, *Supl.*, I², pp. 327-8, no. CXCVIII.

² Ghenadie Enăceanu, *o. c.*, pp. 165-6: *Prinos Sturdza*, p. 204 și urm.

³ Ghenadie Enăceanu, p. 168 și urm.

⁴ Chrys. Papadopoulos, p. 71. Vara sa măritată cu Wisznoviecki a clădit trei mănăstiri în eparhia Chievului (*Bis. ortodoxă*, VIII, pp. 7-8).

neapărată nevoie de cărți slavone sigure, fără nicio înrăurire a Uniților Mitropolitului din Lemberg, care-și avea o tipografie slabă la Sniatyn și Crilos. Doi Ruși, frații Berânda, — dintre cari unul, Pavel sau Pamvo, a tipărit în 1627 și un dicționar slavon-rusec pentru ușurința înțelegerii Scripturii și vechii literaturi în legătură cu dânsa, — împreună cu un al treilea, Taras Zemca¹, începură lucrul folositor de suflet. Materialul, «șriftul», eră al tipografiei lui Ghedeon Balaban, Mitropolitul unit, și-l scosese în vânzare moștenitorii.

Dela 1624 până la 1640 teascurile lui Movilă lucrează singure, spre folosul «nației rusești», «poporului nostru rusec», cum scrie acum feciorul de Voevod moldovenesc², și al tuturor ortodocșilor cu limbă de Stat și Biserică slavonă, — o sumă de cărți pentru slujbă, ca și pentru luminarea minții asupra adevărului legii creștinești înțelese «pravoslavnic». Se dă, ca în șirul de tipărituri slavone dela începutul veacului al XVI-lea, pornite din Cetinie și urmate la noi, apoi în Ardeal, un *Liturghieriu*, care ajunse la a treia ediție, o *Psaltire*, de trei ori tipărită, un *Minologhiu*, cu slujba serbătorilor, — un *Octoih* cu trei ediții apare la Lemberg —, un *Triod* — cuprinzând cântările cele mai însemnate; și el are două ediții —, apoi un *Antologhion*, cu «molitfe și învățături duhovnicești spre folosul sufletesc al spudeilor», al școlarilor săi, cari erau să fie cei d'întăiu clerici cărturari în părțile rusești, un *Acaftist* — două ediții —, un *Nomocanon* (1629), un *Imnologhiu*, un *Evharisteriu*, un «Canon pe scurt», un *Slujebnic* (1638), un *Evhologhiu*, *Evanghelia* și *Cazania*, *Evanghelia* cu tâlc a lui Calist patriarh de Constantinopol (1637). Traduceri sau prelucrări, făcute de Petru Movilă însuși sau întru cinstea vredniciei sale arhieresti și strălucitei sale obârșii domnești, se dau în același timp, precum *Agapit*

¹ V., pentru Pamvo, Gr. Crețu, *Lexicon slavo-românesc* de Mardarie Cozianul, București, 1900, Prefața.

² Hurmuzaki, *Supl.*, II², pp. 596-9.

și *Doroftei* (1628), *Crucea lui Hristos* (1632), *Eufonia* (1633), *Paramitia* și *Macarie Egipteanul* (1634), *Litosul*, «*Piatra*» împotriva Uniților (în limba polonă), afară de un *Pateric* polon, de «*Cărți ale minunilor*» în aceeași limbă și de mici lucrări laudătoare ale școlarilor din mănăstirea «*Frăției*», cea *Brațca*, a cărei însemnătate culturală se începe acum¹.

CAP. IV.

Înrăurirea lui Petru Movilă asupra Bisericii muntene. Curentul nou elino-slavon de supt Mateiu-Vodă.

Multe din manuscriptele pe care egumenul dela Pecersca, apoi «*Mitropolit de Chiev, Haliciu și toată Rusia*», le întrebuință pentru edițiile sale, erau cufese din țerile noastre, care vor fi pierdut cu acest prilej o parte din bogățiile lor literare și artistice. Miron Barnovschi, o rudă a tânărului Mitropolit — el zice² lui Ieremia-Vodă «*unchiu*», așa încât îi veniă văr, primar sau al doilea, lui Petru —, îi trimese, pentru tipărirea *Octoihului*, la Lemberg, un manuscript moldovenesc, din Neamț, și cartea de cântări ieși în două forme, un număr de exemplare având, nu stema Mitropoliților Chievului, ci aceia a Domnilor Moldovei³. Acestea din urmă se vândură deci în stăpânirea lui Miron-Vodă, care, să mai fi rămas Domn al Moldovei, ar fi strâns și mai mult legăturile bisericesti cu acest Chiev al reformei bisericesti, al învierii slavonismului, peste care păstoriă acum, cu îngăduirea regelui Poloniei, o rudă așa de apropiată. Când Moise-Vodă, fratele lui Petru, căpătă Domnia în 1630, — o ține până la 1631, întorcându-se dela 1633 la 1634 —, în și mai mare număr vor fi intrat cărțile din Rusia dincoace de Nistru.

¹ Picot, *Pierre Movilă*, in Legrand, *Bibliographie hellénique*, IV.

² Într'un document inedit.

³ Picot, *l. c.*

Dar, cu toată apropierea, cu toate legăturile de sânge între Mitropolitul rusesc și doi Domni ai Moldovei, în Țara-Românească întâiu avu înrăurire văzută mișcarea ce fusese începută de Teofan în sens «elino-rus» și urmată în sens «ruso-elin», fără a se înlătură atingerile cu civilizația latină cruțându-se întru câtvă susceptibilitățile catolicismului și oficial, de Petru Movilă.

Mateiu-Vodă, om de țară, care voia să vadă tot oameni de țară în jurul lui, nu prigoni cu învierșunarea ce s'ar putea crede, rosturile Grecilor la noi. Un Patriarh de Alexandria murì pe vremea lui în Țara-Românească, la 1639 ¹, și anume Mitrofan Kritopulos, unul dintre cei mai învățați clerici greci din acest timp, un fost școlar dela Oxford, autorul unei *Ὁμολογία*, unei «Mărturisiri» de credință, trebuitoare în acest timp când calvinismul cotropitor amenință vechiul Răsărit ². La Mărgineni eră ca egumen, când mănăstirea fù făcută din nou de Constantin Cantacuzino și Dumitrașco Filipescu, un episcop Partenie, Grec fără îndoială, cu Scaunul episcopal prin vre-un Ținut răsăritean, *in partibus* ³. Va fi primit cu cinste pe Grecii cari mergeau la Moscova, de dorul pomenilor și de dragostea pentru cultura elenică, pentru ortodoxia curată: un Iosif dascălul, un arhimandrit Antim, un arhidiacon Neofit, un Teofan de Patras (1645), un arhimandrit Venedict, cari, ca să ajungă la Țar și la noul său Patriarh, trebuiau să treacă neapărat prin Țara-Românească și Moldova ⁴. Urmașul lui Teofan, noul Patriarh de Ierusalim, Paisie, își făcù la 1649 drumul pe la noi ⁵, la începutul călătoriei sale triumfale prin Ucraina Cazacilor și Moscovia Țarului. Și un fost Patriarh de Cons-

¹ Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Β:βλ.*, I, p. 349.

² V. Michalcescu, *Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechisch-orient. Kirche*, p. 183 și urm.

³ V. și mai sus, p. 289.

⁴ Chrys. Papadopoulos, p. 72 și urm.

⁵ *Ibid.*, p. 76.

tantinopol, Anastasie Patelaros, care merse la Moscova să se înțeleagă cu Patriarhul «iubitor de Greci» Nikon, făcând Românilor cinstea, mai mult sau mai puțin costisitoare, de a petrece în mijlocul lor, la 1653¹; cu opt ani înainte, în Februar 1645, el eră în Moldova de mai mult timp, gonit fiind de acasă de «creditorii agareni și jidovi»²: stătut în adevăr, la Galați, în mănăstirea Sf. Nicolae, dela 1642 la 1654. Predicatorul Curtții eră pe vremea lui Matei, a simplului boier oltean fără învățătură și mândrie, însuși viitorul arhiepiscop de Gaza, Pantelimon, apoi Paisie Ligaridis, un Hiot care făcuse studii bune la Roma, în școala de convertire a Sfântului Atanasie, în care fû crescut cu cheluiala vestitului Leon Allatius³, și petrecuse mulți ani în Răsărit ca misionariu secret al Unirii Grecilor cu Roma. În Țara-Românească veni el numai în 1647, ajungând îndată dascăl, *hierokyrix*, adevărat propoveditor, «crainic» de cele sfinte, până a nu plecă, împreună cu Paisie, la Ierusalim, unde-și urmă cariera⁴. Mateiu plăti și pentru scrierea de frumoase manuscrite grecești care și azi amintesc Răsăritenilor numele lui⁵. Dacă el însuși nu mai închină mănăstiri la Locurile Sfinte sau în alte părți grecești,—mărgenindu-se numai a face daruri «și la Sfântul Ierusalim și la Sfântul Munte și într'alte părți»⁶, — nu oprî pe boierii săi de a face închinări: astfel văduva lui Mihai Coțofeanu și fratele lui,

¹ *Ibid.*, p. 81; cf. și Papadopoulos Kerameus, Ἱερ. Βελ., tabla; Comnen Ipsilanti, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, an. 1651: *Călătorii lui Macarie*, p. 2 și notele d-rei Cioran (după Papadopol Calimah, în *Conv. lit.*, XXIII-IV).

² Melchisedec, *Notițe*, pp. 208-9.

³ Chrys. Papadopoulos, p. 88 și urm. N'am avut da îndămână studiul despre Ligaridis pe care L. A. Lavrovschi l-a tipărit în «Analele» Academiei din Petersburg pe 1889.

⁴ V. și Legrand, *l. c.*, pp. 20-1.

⁵ Papadopoulos Kerameus, *o. c.*, III, p. 223. Cf. și *ibid.*, I, p. 438 (780); III, p. 199 (3); IV, pp. 40 (26), 171 (196), 338 (365); Lampros, *o. c.*, pp. 217, 363 (pentru Moldova).

⁶ *Cronica*, p. 321.

Dumitrașco Spineanul, dăruiră Patriarhia din Ierusalim cu mănăstirea olteană Tântăreni ¹.

El primî deci cu plăcere la dânsul pe Grecul Meletie, născut în Macedonia, călugăr la Atos, în mănăstirea Zo-grafului, făcută de Ștefan-cel-Mare, și care, de dragul meș-teșugului tipografiei, fusese și el la Chievul lui Petru Mo-vilă ². Meletie fû numit de Mateiu, pentru buna sa rân-duială călugărească și cunoștința sa de elinește și slavo-nește, egumen, «năstavnîc» la mănăstirea Govorei, dar poate mai întăiu la aceia, abia mântuită din lucru, a Câmpulun-gului, de unde vedem apoi iscălind grecește și pecetluind sla-vonește răvașe românești către Brașoveni, ce par icoana cul-turală a timpului ³ pe un alt egumen grec, Melchisedec. Odată așezat în țară, Meletie sfătui pe Domn ca, pentru mărirea lui, pentru binele ortodoxiei și pentru câștigul Vistieriei domnești chiar, să înceapă a tipări cărți bisericești slavone pentru peninsula balcanică, în care produsele tipografiei lui Petru Movilă puteau străbate numai cu greu.

Pe atunci tipografii dela Chiev aflaseră următori și con-curenți. Astfel la Lemberg și la mănăstirea Cutein ⁴, se por-niseră la lucru meșteri, cari dădură dela 1636 înainte cărți de slujbă, precum *Antologhiul* din Lemberg (1628), apoi *Octoihul* și *Triodul*, din 1640-42, sau cărți de petrecere sufletească, cum e vestita poveste a lui *Varlaam și Ioasaf* (1637), lu-crare a călugărilor din Cutein. Vânzarea cărților bisericești se făcea răpede și bine, și unele din ele avură, cum s'a văzut, câte trei ediții. Ideia lui Meletie, sprijinită, fără în-doială, și de fratele Doamnei, Cămarășul Udriște ⁵, Iorest,

¹ *Studii și doc.*, V, p. 142.

² *Bibliografia română*, I, p. 106, no. 36.

³ *Brașovul și Români*, pp. 129-31. Una din scrisori poartă data de 164-6.

⁴ Asupra întemeierii căreia v. *Bis. Ort.*, VIII, p. 97.

⁵ V. și *Studii și doc.*, IV, p. CLXXXIV.

Oreste sau Uriil, — în toate limbile pe care le știa —, care făcuse studii în Rusia și știa desăvârșit slavona cea mai înflorită, fû primită și i se dădu sarcina aducerii tipografilor și a «șriftilui»: prin tovarășul său Nectarie din Pelagonia, călugăr dela Câmpulung strămută astfel în mănăstirea lui pe Timoteiu Alexandrovici și Ivan Glebcovici, cei d'întăiu tipografi din această nouă epocă; ei căpătară tain și se porniră la lucru în 1636, alegând o carte care nu mai apăruse până atunci, *Trebnicul*¹. Când aceasta fû isprăvită, la 30 Iulie, cei doi Ruși, supt îngrijirea Grecului, începură o *Psaltire* — din *Psaltire* ieșiseră numai două ediții rusești; o a treia ieși însă îndată, cât se lucră cea munteană, la Mohilău, unde se așezase o «slugă» a lui Petru Movilă. Ea apărû în 1637, și în 1638 Ștefan din Govora începeă lucrul la o a doua *Psaltire*, care trebuiă să cuprindă și un Sinaxariu. Schimbarea Mitropolitului aduse însă scăderea râvnii, și cartea ieși la lumină numai în 1644. La Govora începuse astfel încă din 1636-7 tiparul românesc.

Grigorie Mitropolitul murise: după datină ca și după ajutorul pe care-l dăduse cauzei lui Mateiu, trebuiă să-i urmeze episcopul de Râmnic, patronul caligrafilor, îndemnătorul la scris al lui Moxalie și unul dintre cei d'întăiu ctitori ai limbii românești în Biserică,—Teofil Bistrițeanul. La 1637 el eră Mitropolit și păstră cărja până în 1648.

Pe vremea lui, cum am văzut, tiparul, care pornise supt înrăurire românească de peste hotare, venită din Rusia lui Petru Movilă, acum arhiepiscop de Chiev, urmează. Noul Mitropolit nu-i eră începătorul, căci lucrul începuse la Câmpulung, în chiliile dela mănăstirea domnească, îndată după refacerea zidurilor ei de către Mateiu, la 1636; Teofil, Oltean prin obârșie ca și prin îndelungata lui păstorie la Râmnic,

¹ *Bibliografia română*, I, pp. 103-5; cf. pp. 529-33; *Arch. soc. št. și lit. din Iași*, IV, p. 324 și urm. Pentru o ediție pregătită la Moscova, Muraviev, p. 184.

alege în loc mănăstirea Govora, a lui Radu-cel-Mare și, de sigur, dreașă și ea de Mateiu. Într'un timp când Domnii se gândiau a rândui viața călugărilor și a introduce norme de legalitate și moralitate superioare datinei în viața publică, când ei își luau în cârmuirea lor atitudini împărătești, canoanele bisericești trebuiau cunoscute. Se mai adaugă că *nomocanoane* bizantine fuseseră tipărite în Rusia polonă la 1620 și 1624, dându-se și o a treia ediție, de Petru Movilă însuși, la 1629. Lăsând deci neisprăvită în Sinaxariu *Psaltirea* slavonă pe care o lucraseră meșterii de tipar ai lui Vodă la Govora, în April-Iunie 1638, Teofil dădă întâietate unei traduceri de canoane pe care o avea dela cărturarul său din Râmnic, Moxalie. Astfel apărură la 1640 cel d'întăiu Nomocanon, cea d'întăiu Pravilă în românește, supt titlul: «Pravila,— acesta ieste dreptătoriu de leage, tocmelea sfinților Apostoli, tocmita de 7 săboară, către aceasta și a preacuvioșilor părinți, învățătorilor lumie».

La începutul lui Septembrie 1640¹ prin moartea lui Ghenadie Brad Scaunul Bălgradului eră vacant, și între aceia cari-l râvniră, cerându-l dela superintendența calvină care hotăria mai în toate privințele asupra lui, a fost și tipograful lui Mateiu-Vodă, care trecu în Ardeal, își arată meritele tipografice pentru răspândirea în popor a cunoașterii legii și ceru să fie numit, așa cum se făcea acolo, fără să se întrebe vre-un sobor. Geley, superintendentul, îi puse în vedere tot ce se așteptă dela dânsul și-i ceru în materie de dogme răspunsuri pe care bietul om, un teolog mai slăbuț, nu eră în stare a le dă fără să cetească prin cărțile lui grecești și slavone. Astfel se trecu asupra lui, dar candidatul căzut la Vlădicia Bălgradului nu mai avea ce căută la Govora, a cărei egumenie se dădă, de sigur mulțamită noului Mitropolit Teofil, unui Român, lui Sili-

¹ V. și Cipariu, *Archivu*, p. 557: rezumate de scrisori ardelene.

vestru¹, pe care Teofil îl cunoștea ca bun și iute caligraf, că «taha».

Silvestru isprăvi Psaltirea slavonă, care așteptă de mult. Dar el avea tălmăcirea românească, făcută încă din 1638-9 (1642), a *Cazaniei* ce ieșise, cu un an înainte la Ruși; Udriște Năsturel îl ajută și el scrisese prefața (1642). Eră a doua carte pe care o dădeau cărturarii și meșterii munteni în șirul de lucrări românești pe care-l începuse, credincios întregului său trecut, Teofil.

Peste câteva luni numai după Cazania cea mare apărea una pe scurt, o cârticică de 60 de foi, cuprinzând «Învățăături preste toate zilele», poate după «Învățăturile duhovnicești» pentru tineri ale lui Petru Movilă. Le tălmăcise în românește Grecul Melchisedec din Morea, care păstoriă acuma în mănăstirea Câmpulungului, un om foarte îngrijat să-și capete înapoi banii, în «costandele» plătite de preoți. Melchisedec eră însă numai un traducător de zile mari, și în curând îl vedem tipărind la mănăstirea Dealului un nou *Antologhion* slavon².

CAP. V.

Tipărituri ardelene.

Pravila se vindea cu 21 de «costande de argintă», preț mare, și ea găsi cetitori și în Ardeal, unde Ghenadie Brad primi, după o dorință, care arată fericita întărire a legăturilor ierarhice și culturale între Biserica Bălgradului și a Târgoviștii, un număr de exemplare cu semnul lui.

Prin tipar se apropiă astfel viața sufletească a Românilor din deosebitele țeri. Cu prilejul venirii sale la Brașov în

¹ Pentru candidatura în Ardeal a lui Meletie, v. Bunea, *Vechile Episcopii*, pp. 87-90.

² *Bibliografia română*, I, p. 120 și urm.

Mart 1639¹, cu câțva timp înainte de solia pe care Mitropolitul Teofil o îndeplini în Ardeal², și într'un timp când prietenia dintre Mateiu-Vodă și «Craiul» ardelean Gheorghe Rákóczy eră foarte bine întemeiată, Ghenadie ceru «șrift» dela Munteni, precum aceștia îl ceruseră dela Ruși și, firește, și data aceasta, odată cu slovele, veni și meșterul, — anume «popa Dobre», căruia i se zice și «dascălul³». El nu eră să lucreze cărți slavone într'o țară unde «cartea pe 'nțeles» eră impusă de Cărmuire. În legătură cu tendința calvină de a se tâlcui cât mai mult, așa încât oricine să priceapă și înțelesul cel mai ascuns al Scripturii dumnezeiești, Ghenadie se gândi la o ediție nouă a *Cazaniei* din Brașov. Ea se isprăvi câteva luni după moartea sa — întâmplată în cele d'întăiu zile ale lui Septembrie 1640⁴, în cursul anului 1641.

Această tiparniță ardelenescă eră să fie însă în serviciul altei cauze decât a vechii ortodoxii puse la îndămâna poporului, în limba românească. De și aliat și «părinte» al lui Mateiu, Domnul muntean, Rákóczy, calvin convins, aveă și el planurile lui de propagandă ca și principii unguri din Ardealul veacului al XVI-lea. Îl înțețiă și mai mult spre o acțiune de «luminare» a popilor români din țara sa superintendentul său, Ștefan Geley, care e și unul dintre cei mai însemnați reprezentanți ai culturii ungurești din acest timp.

El aveă un întreg plan pentru «îndreptarea» Bisericii Romînilor, copleșită de «superstiții băbești» și de alte urme urâte ale unui trecut de barbarie. Predica, școala, cartea trebuiau să mântuie sufletele amenințate ale țeranilor «valahi». Preoții erau să lămurească pe credincioși asupra adevărurilor legii în fiecare Miercure și Vinere, iar Dumineca

¹ *Sate și preoți*, p. 51.

² *Studii și doc.*, IV, p. cci.

³ *Bibliografia română*, I, p. 115.

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 71; *Sate și preoți*, p. 51.

de două ori. La Bălgrad, în mănăstire sau «în alt loc potrivit» trebuia să se întemeieze școală pentru Români, cu doi, trei dascăli și ca limbi de predare: latinește, românește și chiar grecește, — precum în Rusia polonă școlarii, *spudeii*, primiau și ei învățătură în trei limbi: grecește, latinește și, în al treilea rând, și slavonește. La tipar trebuiau să se dea trei cărți: rugăciunile de dimineață și de seară, cântările din Psalmi și Catehismul¹.

Despre cele două din urmă se spune că erau acum traduse la moartea lui Ghenadie. Tălmăcirea lor se datorește aceluiași om, Făgărășeanului boier Ștefan, care și zicea, după datina nobililor: Fogarași, și ajunsese predicator în Lugoj și Caransebeș, orașe în cea mai mare parte românești, care și păstraseră cultul calvin din vremile lui Moise Peștișel și Ștefan Herce. Cântările lui Ștefan Fogarași erau întrebuințate în cele două centre ale Românilor din Banat, dar ele n'auvură parte de tipar; le cunoaștem astăzi numai după copia cu litere latine pe care a făcut-o ceva mai târziu Ioan Viski, predicatorul calvin din Sântă-Măria Hațegului (Boldogfalva)². Catehismul lui Alstedius, profesorul la școala calvină din Alba-Iulia, în traducerea lui Fogarași, nu fù mai norocos: el nu văzù lumina tiparului decât în 1648, când se găsi pentru ca să poarte cheltuiala un nobil român ungurit, Acațiu Barcsai, care ajunsese și prinț al Ardealului³. Însă, puțin timp înainte de moartea lui Ghenadie, care zăcea de grea boală, și de așezarea altui Vlădică, mai sigur în simpatiile lui pentru calvinism, Geley luă pe popa Dobre, și, furișându-l de ochii episcopului și ocrotitorului său, îl așeză în satul Prisac de lângă Bălgrad unde-l silì a lucra în douăzeci de zile — 5, 25 Iulie — un alt catehism calvinesc, care fù răspândit apoi, de Cărmuire,

¹ După Augustin Ötvös, *Geleji Katona István élete és levele* = Viata și scrisorile lui Ștefan Katona Geleji, în *Uj Magyar Muzeum*, I, p. 203 și urm., Bunea, *Vechile Episcopii*, p. 86 și urm.

² Silași, în *Transilvania* pe 1875, n-le 12-4.

³ *Bibliografia română*, I, p. 160 și urm.

în toată țara și chiar dincolo de hotare, printre Români supuși Domnilor¹. Predicatorul Craiului însuși, Gheorghe Csulay, luase asupra-și cheltuiala.

CAP. VI.

Biserica moldovenească la epoca lui Petru Movilă. Mitropolitul Varlaam.

Acest Catechism, adaus pe lângă acela al lui Chiril Lukaris, care, după ce fusese câtva timp mazil, căzuse ucis la 1638, chemă la luptă. Dacă în veacul al XVI-lea cărțile cu tendințe calvinești putuseră trece fără nicio protestare din partea clerului ortodox din principate, erau acuma cărturari în stare a răspinge atacul.

Nu în Țara-Românească însă. Aici blândul Teofil n'avea cunoștințele trebuitoare pentru o discuție de dogme, și ceilalți ierarhi nu erau mai învățați decât dânsul: la Râmnic păstoria Ignatie, acel preot «sârb» din Nicopol care purtase scrisori de uneltire în folosul lui Mateiu-Vodă atunci când el eră pribeag în Ardeal, și-l ajutase pe lângă puternicul Pașa dunărean Abaza², iar Ștefan, fiul lui Dumitru și al Dumitrei, țeranii din Costești³, care aveă cărja episcopiiilor de Buzău, nu făcuse nici el studii mai înalte, nici nu răsfoise prea mult prin vechile cărți de dispută toologică.

Din Chiev și, prin Chiev, din Iași se întinse scutul de apărare al ortodoxiei împotriva calvinismului care, plecând în același timp, din Țarigradul Împăratului și din Bălgradul

¹ Catechismul *acesta* nu s'a găsit, dar în ultimele timpuri s'a descoperit cartea de răspuns a Mitropolitului moldovenesc Varlaam, — v. mai departe. D. I. Bianu începuse a o tipări în «An. Ac. Române». Cf. *Ist. lit. rel.*, p. 145 și nota 3.

² Cronica țerii. p. 314; *Studii și doc.*, V, p. 70, no. iv.

³ *Inscripții*, II, pp. 331-2.

Craiului, părea că amenință să înece conștiința pravoslavnică a Românimii întregi.

În Moldova, păstoria lui Anastasie Crimca se mântuise în 1629, când Atanasie de Roman era acum Mitropolit ¹; Crimca se adăpostise iarăși la Dragomirna lui, unde în curând se stânse; de oare ce Domn la plecarea lui din Scaun era Miron Barnovschi, un prieten și o rudă, trebuie să se admită că Anastasie a *paretisit*, a demisionat de bună voie, fiind obosit trupește și doritor de odihnă. Despre Atanasie, urmașul său, nu se poate spune nimic, și moartea lui făcù loc, încă din 1632 († 13 Iulie), când stăpânià Moise Movilă, unui nou arhipăstor, Varlaam ².

Erà un călugăr după nevoile timpului și după dorința unui Teofan, unui Petru Movilă, înitorii ortodoxiei în aceste părți. Nu fu de boier ca Gheorghe Movilă, ca Anastasie Crimca, poate ca Teodosie Barbovski, al cărui nume de familie îl poartă și sftnici ai Domniei, ci, ca și episcopul, pe urmă Mitropolitul muntean Ștefan, contemporanul său, un fecior de țeran. Se născuse în părțile Putnei, și din aceeași căsuță de sat porniră alți doi frați cari nu se ridicară niciodată la mărire: unul, răzăș, în Ținutul Botoșanilor, și altul, Ștefan; Varlaam și-a împărțit averea între copiii celui d'întăiu, răzășul Andreiaș Moțoc și Marita, soție a preotului domnesc Ursul Cergariu, și între fiii celui de-al doilea, Popa Ursul și Toderășco ³. Fu unul dintre cei d'întăiu călugări dela mănăstirea lui Nistor Ureche, Secu, unde ajunsese egumen pe la 1610, mulțămîtă lui Anastasie Crimca ⁴: aici adăpostì el pe episcopul de Roman mazil, Mitrofan ⁵.

¹ Partenie, *l. c.*, p. 24.

² Cf. Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 255; *Inscriptii*, I, p. 41, no. 7 (mormântul la Bistrița).

³ Cf. *Arch. ist.*, I¹, p. 80; Urechiă, in *An. Ac. Rom.*, X, p. 348; *Studii și doc.*, VII, 322, no. 26; *Ist. lit. rel.*, pp. 145-6.

⁴ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 247-8.

⁵ *Ibid.*

Încă din 1621, Varlaam mergea la Petru Movilă pentru a-i da veste de o minune, întâmplată la Sucevița în 1621, îngreuierea moaștelor Sf. Ioan cel Nou când Mitropolitul voia să le strămute de teama cetelor de Cazaci prădători; îl trimesese Miron-Vodă însuși¹; și cu alte prilejuri va fi adus el la Chiev scrisori domnești, și poate chiar că a rămas aici o bucată de vreme, pentru a învăța cele ce se pretindeau acum dela un ierarh ortodox, cum era sortit să fie el. Trebuie să fi avut în adevăr însușiri sufletești și daruri de știință deosebite pentru ca să fie numit de-a dreptul Mitropolit, fără să fi trecut, după obicei, cu zăbavă îndelungată, prin Scaunele de Huși, Rădăuți și Roman, ai căror episcopi, Mitrofan — dela 1627 la 1633²—, Evloghie — întors în locul lui Dionisie la 1631³— și Dionisie, fost de Rădăuți — dela 1631⁴—, vor fi îndurat numai cu greu umilitoarea trecere cu vederea.

Numai unei prețuiri deosebite a lui Varlaam de Petru Movilă și supunerii lui Alexandru Iliș față de un așa de puternic fruntaș al Bisericii și cel mai sigur reprezentant al ortodoxiei, într'un timp când și Tarigradul avea un Patriarh eretic, i se poate datorî o numire făcută în atât de neobișnuite împrejurări.

La 23 Septembrie 1632 se făcea hirotonisirea lui Varlaam și cuvântul de salutare îl ținea însuși Meletie Sirigul, cel mai mare filosof teologic al Grecilor din acest timp⁵: acest vestit învățat și protosinghel al Bisericii constantinopolitane, autor al unor «Capitole» de combatere a învăță-

¹ Ghenadie Enăceanu, pp. 181-4.

² Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, p. 108 și urm.

³ Wickenhauser, *Radautz*, p. 27.

⁴ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 254-5.

⁵ Bianu, în *Columna lui Traian*, 1882, p. 212. Cuvântarea lui Sirig se păstrează în ms. 748 al Bibl. Metohului Sf. Mormânt în Constantinopol, fol. 27. V. Pargoire, în *Echos d'Orient*, pe 1908, p. 72. Biblioteca fiind de un timp închisă publicului, n'am putut căpăta o copie: alții vor fi poate mai norocoși.

turii calvinești din «Mărturisirea» lui Chiril Lukaris, stătută și mai târziu în Moldova, căpătând dela Vasile Lupu sarcina de a-i preface în greceasca vulgară argumentarea Împăratului Ioan Cantacuzino împotriva islamismului¹. De aici va fi scris el, în 1649, și acel opuscul despre Liturghie pe care i-l ceruse patriarhul Moscovei Nikon². Între 1646 și 1649 a prefăcut în grecește, la Iași și la Suceava, Viața Sf. Ioan cel Nou³.

Trecuseră numai câteva luni dela venirea în Domnie a lui Mateiu și, după exemplul dat de Munteni, «boierii și țara» se ridicară în Moldova asupra lui Alexandru Iliăș și a Grecilor săi. Sprijinitorul străinilor trebui să plece, și iubitorii unei Domnii românești cu boieri români credeau să poată avea iarăși pe Vodă Barnovschi, și, între cei cari-l întâmpinară la Iași, trebuie să fi fost și acel vechiu credincios care eră Varlaam, noul Mitropolit. «Preoți și călugări» meraseră cu el, spune cronica, împreună cu o seamă de boieri pentru a-l cere dela Poartă, așa precum Grigorie Mitropolitul, Teofil de Râmnic și unii «popi» făcuseră cale lungă până la Constantinopol pentru a cuceri Domnia lui Mateiu Basarab⁴. Dar Mateiu se întoarse recunoscut de Turci, pe cari-i speriasse biruința lui, pe când Barnovschi fû prins și tăiat ca să nu se facă obiceiul din aceste izgoniri de Domni și alegere de alți Domni după placul țerii.

În locul lui Barnovschi mort de sabie, veni iarăși Moise Movilă, stăpân plăcut pentru Varlaam, ucenicul fratelui acestuia. Dar el se împacă bine și cu urmașul acestuia, Vasile Lupu⁵, omul iubitor de lumină, cu-

¹ V. și *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 15-6.

² Chrys. Papadopoulos, pp. 75-6.

³ Pentru acest ms. și altele, v. Pargoire, *art. cit.*

⁴ Cf. Miron Costin, p. 296 și *Cronica munteană*, p. 318.

⁵ Pe o *Liturghie* grecească din 1633, scrisă, din porunca lui, fiind Vornic, de un călugăr Porfirie. i se înseamnă data venirii în Scaun: 27 April 1634; Papadopoulos Kerameus, *Ἱερ. Β:βλ.*, III, p. 199, no. 3.

noscător de carte grecească veche, deși nu în măsura pe care o pretind laudătorii săi interesați, mândru și darnic de câte ori eră vorba de o lucrare prin care să i se pomenească numele, în țară și departe peste hotarele ei, în tot Răsăritul creștin supus Turcilor. Cu acest Domn asigurat în Scaun, prin bogăția și istețimea sa, prin numărul patronilor țarigrădeni, Varlaam putea face mai mult în ce privește cultura decât chiar cu un prieten trecător ca Moise Movilă.

Vasile-Vodă căută, dela începutul stăpânirii sale, să facă o biserică, mai frumoasă și scumpă decât toate celelalte, în care să așeze, ca la Chiev, o tipografie și o școală. Începă să prefacă, — ajutând și frații Cantacuzini din Moldova, Toma și Iordachi, al căror neam se și îngropă acolo, — mănăstirea mai veche a lui Golea, care nu fû isprăvită însă decât după ieșirea sa din Domnie, la 1660¹. Dar grija de căpetenie o are pentru ctitoria sa cea nouă dela Trei Ierarhi, în care pe un trup de piatră ca al mănăstirii lui Petru Șchiopul, Galata, el puse podoabele introduse în arhitectura noastră dela începutul veacului al XVII-lea, în rândul întâiu brăiele împletite și rozetele, și, element ce nu se întâmpină înainte de dânsul, Vasile făcû să se lucreze în fină sculptură, la care va fi întrebuintat meșteri răsăriteni, mii de flori și arabescuri pe lespezile de marmură din care se alcătuiau părății. La 6 Maiu 1639 se sfinția această biserică minunată, dar lucrul odoarelor, policandre, candele, linguri, perdele, legături de cărți, urmă și mai departe, până la 1644.

În acest an totul eră gata în mănăstirea celor Trei Ierarhi, căreia poporul i-a zis, după slavonește, a Trei Sfețitelor, și Vasile făcû să se aducă de peste Dunăre, din Constantinopol chiar, cu binecuvântarea, câștigată prin multe pungi de bani, fără îndoială, a Patriarhului Partenie,

¹ *Inscripții*, II, p. 161 și urm.

moaștele Sfintei Paraschive, care pătimise mucenicia în Serbia. Chivotul fû întovărășit de trei Mitropoliți, Ioanichie de Heraclăa, Partenie de Adrianopol și Teofan de Palaio-patrai. Domnul însuși, boierimea și, dintre ierarhii țerii, Evloghie de Roman și Gheorghie de Huși¹, ieșiră înaintea sfințelor rămășițe până la Galați și Ismail; Vasile însuși intră, mergând în urma lor, cum se vede și într'o stampă din vremea sa, la Iași, în ziua de 13 Iunie 1641,— an, adaugă inscripția de pe chivot, când și Domnului i s'a născut, după slăbănogul Ioan-Vodă, un al doilea fiu, botezat Ștefan — frumos nume domnesc vechiu —, căruia, în inscripția citată, scriitorul, de bună seamă Varlaam însuși, îi urează viață îndelungată².

Îndată se întemeie și școala, care trebuia să dea, ca și școala-model din Chiev, dela «Obitel Brațcaia», învățătură de grecește și slavonește în același timp, poate și cu oarecare noțiuni de latinește, ca și aceia. La 15 April 1641, Vasile-Vodă cumpără dela boierul Mihail Furtună, fost Mare-Comis, cu 200 de lei, casa din Ulița Ciobotărească, lângă «hăleșteul Bahluiului»³. Aici se făcù școala, și Varlaam căpătă dela Petru Movilă pe însuși rectorul de până atunci al școlii din Chiev, ieromonahul Sofronie Pociățchi, care, ca egumen și director, lucră în Iași în iarna următoare⁴; câțiva dintre tinerii cari-și mântuiseră cursurile acolo îl întovărășiseră, și e păcat că nu știm numele acestor vechi profesori străini ai Moldovei, încătușată încă în cultura veche slavonă și în cea nouă grecească. Materiile erau tot

¹ Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, p. 114.

² *Inscripții*, II, pp. 151-2; *Bibliografia română*, I, p. 142: planșa și *Doc. Bistriței*, I, pp. 71-3; cf. II, p. xvii; cf. Miron Costin, p. 310 și *Studii și doc.*, IV, p. 343; Melchisedec, *Notițe*, p. 175.

³ *Doc. Callimachi*, I, 450, nota 1; Melchisedec, *Notițe*, p. 223 și urm.

⁴ Scrisoare a lui, din 17 Februar 1642, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, II, p. 326; scrisoare a lui Teofil Korydalleus către el, *Revista teologică*, II, p. 345 și urm., p. 359 și urm.; Melchisedec, *Notițe*, p. 191 și urm.

cele obișnuite la Chiev, adecă materiile ce se predau și în Colegiile iezuite din Apus, ori și în cele din Polonia ale Ordinului¹: gramatică, retorică, dialectică, aritmetică, muzică, geometrie, astronomie și teologie².

Pe când se întemeiă o școală ca aceasta, menită să dea buni scriitori de hrisoave solemne, înțelegători de slavonă bisericească și poate și un cărturar adevărat, cum a fost Nicolae Milescu Spătarul³,—Varlaam se gândiă și la tipografie.

CAP. VII.

Tipografia lui Varlaam Mitropolitul. «Soborașul» dela Iași.

În Ianuar 1641, Vasile-Vodă, care ceruse *șrift* călugărilor dela Frăția din Lemberg, fiindcă și erau mai aproape, primiă răspuns că ei îngăduie a se turnă slovele de care el are nevoie și sânt gata să-l ajute și altfel; la 12 ale lunii, Domnul trimetea pe un preot și un vameș, cu bani,

¹ V. mai sus, p. 189 și urm.

² Actul lui Gheorghe Ștefan, urmașul lui Vasile Lupu, prin care, la 2 April 1644 = 1656, întărește mănăstirii celor Trei Ierarhi trei sate: Răchitenii, Tămășenii și Juganii, înlăturând pe dascălii greci ce ar fi venit în locul celor slavoni și s'ar fi dovedit că «nu aduc niciun folos de învățătură ca acia pământului nostru», a fost falsificat, de alminterea în scopul de a înzestră cele d'întăiu școli românești din epoca de regenerare, de către Asachi, care pretindea a-l fi descoperit «într'o condică veche»; v. *Uricariul*, III, ed. a 2-a, p. 283 și urm. E adevărat că boierii aduși ca marturi corespund; cf. *Studii și doc.*, IV, p. 44. Dar forma documentului e cu totul neobișnuită; Gheorghe Ștefan nu putea numi mănăstirea Brațca, de unde, și nu dela Pecersca, s'au adus dascălii, astfel; «dela Chiev Pecerschi a sfintei Lavre», nici nu putea zice «părintele Pătrașco Moghila»; în sfârșit el n'ar fi cutezat a lovi cu atâta asprime în călugării greci.

³ V., pentru el, capitolul ce-l privește în *Ist. lit. rel.*

pentru a începe pregătirile¹. Pociatchi însuși merse după materialul trebuincios și, primit cu neîncredere, — căci în Lemberg nu eră multă dragoste, nici la neuniți, pentru oamenii din Chiev, — el izbuti totuși. Tipografia avu îndată de lucru: sinodul din Iași (11 Mart—9 Decembre 1642) provocă întâia ei lucrare².

Acest sinod, «sinodaster», scrie medicul lui Vasile Lupu, Danezul dr. Scogard, acest «soboraș» deci³, nu e o adunare a Bisericii moldovenești, cum s'ar putea crede, și el nu ne privește decât prin caracterul general ortodox al măsurilor sale. Patriarhul de Constantinopol, Partenie, se învoise cu Petru Movilă pentru afurisirea propozițiilor calvine din «Mărturisirea» lui Chiril Lukaris. Cel d'întăiu și aruncă anatema asupra celui care supt numele de Chiril a scris propoziții eretice împotriva ortodoxiei⁴. Petru pregătise mai de mult o *adevărată* «Mărturisire ortodoxă», care fusese și aprobată de un sinod provincial al Rușilor din Polonia la 1640⁵, îndreptată de autor, trimisă apoi într'o formă latină lui Sirig în Constantinopol, prin soli, și prelucrată de Sirig însuși, ca și de Porfirie de Nicăa. Petru voiă însă o recunoaștere mai deplină și mai solemnă, de arhieriei din mai multe neamuri răsăritene, și într'un oraș care să nu fie supt puterea unui stăpânitor de altă lege sau cu aplecări către vre-un fel de erezie, ci unul care, pe lângă «vitejia» în apărarea dogmei celei bune, să aibă și bogăția mărinimoasă ce trebuiă pentru a dà tainuri bune părinților.

Sinodul eră să fie însă, înainte de toate, un sinod *rusesc*. Patriarhia din Constantinopol trimese un exarh al ei, pe acel Porfirie, Mitropolitul Niceii, și pe Meletie Sirigul, cel mai bun cunoscător de dogme din tot Răsăritul grecesc. Încolo,

¹ Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 1-2, no. 1.

² Reprodușă și în cartea lui Dosofteiu de Ierusalim despre sinodul de acolo, Ἀσπίς ὀρθοδοξίας; în ed. Michalcescu, p. 154 și urm.

³ Hurmuzaki, IV¹, p. 668.

⁴ Michalcescu, p. 151 și urm.

⁵ Ghenadie Enăceanu, pp. 280, 291 și urm.

luară parte episcopii moldoveni, cu Varlaam în frunte, de sigur toți dascălii dela Trei Ierarhi, și apoi trei teologi din Rusia, în truntea cărora stătea Isaia Trofimovici din Cozlov, președintele Sfatului metropolitan de pe lângă Petru Movilă, ceilalți doi fiind rectorul Colegiului, Iosif Conovici și predicatorul Ignatie Xenovici. Nici episcopii și stareții Rusiei polone, de frică față de Guvernul lor, nu cutezară a veni la Iași, și ei își adăuseră numai iscăliturile pe actul sinodal. Din alte părți nu veni nimeni, nici chiar din Țara-Românească, din Ardeal. De alminterea, așa-zisul sinod nici nu eră menit să fie o adunare, solemnă, de Vlădici, ci mai mult un conventicul, o conferință de teologi ruși și greci strânși pentru a da o aprobare definitivă Mărturisirii de credință pe care o alcătuiseră împotriva calvinismului amenințator Petru Movilă și cu sfătuitoarii săi din Chiev.

Sirigul, prielnic catolicilor și, pentru aceasta, cel mai mare dușman al calvinilor, ar fi voit ca răposatul Patriarh Chiril să fie declarat solemn eretic și amintirea lui lovită de excomunicare. Aceasta nu i se învoi însă de către Ruși, de partea cărora stătea și Domnul. În schimb, aceștia trebuiră să părăsească punctul lor de vedere în ceia ce privește existența Purgatoriului în care se curăță sufletele și prezența dumnezeiască reală în Împărtășanie. Trei luni de zile se cheltuiră în aceste dezbateri și, dacă, la începutul lui Novembre 1642, se credea că teologii din Chiev stau să plece «în câteva zile»¹, se pare că ei mai zăboviră până în Decembre, căci numai la 20 Decembre 1642 ieșiră de supt teascurile dela Trei Ierarhi — Pociațchi ceruse dela Lemberg slovă grecească încă dela începutul anului² — gramata patriarhului Partenie, care osândiră propozițiile din catechismul lui Lukaris³. Teologii mulțămiră apoi în termeni exagerați,

¹ Raportul medicului lui Vasile Lupu, dr. Scogard, în Hurmuzaki, l. c.; 6 Novembre 1642.

² Ghenadie Enăceanu, p. 293.

³ *Bibliografia română*, I, pp. 199 (41); Pargoire, *art. cit.*

de curtenie retorică și de apologie bisericească, lui Vasile și plecară în sfârșit, unii spre Chiev, alții spre Constantinopol, fără să se fi înțeles în adevăr. Petru Movilă se simția jignit de îndreptările ce-i făcuse Sirigul, iar Grecii nu puteau primi din toată inima o declarație de principii ortodoxă, cu pretenția de a servi drept normă pretutindeni, care plecă dela ucenicii lor, abia scoși din barbarie, de la Chiev¹. Dar, după ce Sirigul îndeplinî misiunea, ce i se dase la Iași, de a îndrepta cartea, el o trimise Sinodului constantinopolitan la 30 Octombrie 1643, și acesta primî noul catechism ortodox *Ὁρθόδοξος ἑμολογία*, pe care Partenie Patriarhul o întări, în ce privește singur textul grecesc, la 11 Mart 1643, împreună cu ceilalți trei Patriarhi și cu episcopii din sinodul său². Al doilea Partenie anulă hotărârile de aprobare ale celui d'întăiu, și «Mărturisirea pravoslavnică» a lui Petru Movilă, tipărită în 1645 la Chiev, supt titlul modest de «Corp de învățătură pe scurt», reprodusă la 1649 într'o ediție moscovită și editată în sfârșit și de Lioveni, în tipografia lor cea nouă de pe lângă Mitropolia întoarsă acum la ortodoxie, n'avu trecere decât între Ruși. Din forma grecească se dădû numai peste vre-o zece ani, cu banii Marelui-Dragoman Panaioti Nikusios, o ediție latino-grecească la Amsterdam, în 1662 (ediția a 2-a, 1672)³.

Trebuie să se însemne și aceia că la sinodul din 1642 nu fusese de față nici chiar cel interesat mai mult la ținerea lui, Petru Movilă: înainte de 15 Decembre 1644 el negociă de-a dreptul cu Sirigul în ceia ce privește Catechismul, și-l schimbă așa de mult după arătările acestuia, încât Metletie putea vorbi de o lucrare comună³. Apoi în Februar 1645

¹ Demetrakopulos, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς*, p. 154 în Michalcescu, p. 23.

² Michalcescu, p. 28.

³ Cf. Picot, *Pierre Movilă*, cu Legrand, *o. c.*, II, p. 202; ediție critică la Leipzig, 1695. Apoi: Leipzig-Frankfurt, 1727; Breslau, 1751; Kimmel, în «*Libri symbolici Ecclesiae orientalis*», 1844; în sfârșit Michalcescu, *o. c.*, p. 26 și urm.

⁴ Melchisedec, *Notife*, p. 205, nota.

Movilă binecuvântă, acesta fiind și scopul venirii sale — invitațiile se fac la 1-iu Novembre 1644 —, împreună cu arhierii moldovenesti, și chiar cu Ștefan Mitropolitul muntean, căsătoria Mariei, fiica lui Vasile, cu Ianus Radziwill, print litvan de lege calvină, căsătorie pe care unii boieri evlavioși, ca frații Cantacuzini, o socotiau ca primejdioasă pentru sufletul miresei și jignitoare pentru rostul ortodox al țerii¹.

Totuși Petru Movilă însuși, care a și cântat nunta într'un «cuvânt duhovnicesc», pusese la cale încuscrirea, trimețând ca negociator pe arhimandritul de Ovruci². Și tot pe acest timp el stăruia împreună cu Vasile pe lângă Patriarhul de Constantinopol ca să îngăduie căsătoria între fiul regelui Danemarcei și fiica Țarului fără a cere să se răsboteze mirele³. Vasile și Petru Movilă urmară, de altfel, și mai departe cu aceste stăruinți, care se sfârșiră însă de îndărătnicia Grecilor⁴.

Din legăturile lui Vasile cu lumea slavă rămase tot mai puțin, mai ales după moartea înainte de vreme, la 22 Decembrie 1646, a șubredului fiu al lui Simion Movilă. Nu știm câtă vreme a rămas Pociățchi cu tovarășii săi la școala cea nouă din Iași, dar petrecerea lui n'a putut ținea mai mult decât însăși Domnia întemeietorului școlii dela Treisfetitele, Domnie care se mântul în 1653. Însă, la patru ani după încheierea acestei stăpâniri glorioase, vedem pe Mitropolitul Moldovei, pe episcopii de Roman și de Huși, «cu învoirea» Domnului, care eră pe atunci Gheorghe Ștefan, sfințind un episcop de Cernigov, pe Lazăr Baranovici, pe temeiul «mărturiilor» date din partea lui Silivestru Cosov,

¹ Cf. Hurmuzaki, IV²; *Fragmente*, III, p. 139; Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 9 și urm.; *Acte și fragmente*, I, pp. 196-8; *Memoriile lui Kemeny*, ed. Neagoe Popea, pp. 33-4 și notele; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 264; *Brașovul și Români*, pp. 92-4.

² Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 3 și urm.

³ Hurmuzaki, IV¹, p. 693 și urm.; Melchisedec, *Notițe*, p. 202 și urm.

⁴ Melchisedec, pp. 200-2.

noul Mitropolit al Chievului, și a Hatmanului și a grămăticului oștilor căzăcești (8 Mart 1657) ¹.

Cazacii, aliați ai lui Vasile Lupu, care fusese nevoit a-și da fiica, Ruxanda, după fiul Hatmanului Bogdan Hmilnițchi, după viteazul și brutalul Timuș, se desfăceau tot mai mult de legăturile lor cu Polonia și se apropiau, neputând face altfel, de Turci. Eră deci lucru firesc ca ei să-și sfințească episcopul peste hotare, în țara, neînraurită de voința regelui polon, a Moldovei, luând pentru hirotonisirea de către ierarhii moldoveni numai «mărturia» de alegere dela Chieful Mitropolitului Rușilor apuseni și dela «tabăra» Hatmanului Ucrainei. Cunoaștem acest singur caz, dar trebuie să fi fost mai multe în această vreme când războiul dintre Cazaci și foștii lor stăpâni Poloniei făcù imposibilă acea sprijinire pe Cazaci în cuprinsul regatului polon pe care o visase un Teofan, un Petru Movilă, și slăbi astfel esențial puterea Scaunului metropolitan al Chievului: el rămase oarecum în prinsoarea Poloniei, pe când Căzăcimea luà orientare religioasă către Moldova înraurită și prefăcută de spiritul ortodoxiei reformate și sprijinite pe canoane.

CAP. VIII.

Înrăurirea grecească în Moldova.

Mult mai trainică se dovedì înraurirea *grecească* în Moldova. Patriarhul Partenie I-iu al Constantinopolei trăia mai mult din ajutoarele lui Vasile Lupu, care-i plăti, de mai multe ori, din datoriile care apăsau greu, cum se plângeă și Atanasie Patelaros, asupra Scaunului ecumenic, preocupat de cămătari. Atanasie Patelaros petrecù la Galați

¹ Arch. ist., I¹, pp. 65-6.

cum s'a spus, doisprezece ani, până în 1654, stând la mănăstirea Sf. Nicolae de lângă oraş, care avea şi daniile dela Țarul Alexe¹. Soarta unui patriarh mazil, acel Partenie al II-lea care făcuse o politică contrară hotărârilor dela Iaşi, o hotărâ la 1645 Vasile, arătând Turcilor, cari-l întrebaseră, că nu e bine a-i face altceva decât a-l trimete în surgun la Cipru². Când, în 1601, Partenie fu prins şi aruncat în Mare, după ce fusese gătit, se atribui această straşnică faptă Domnilor români, la cari el trimesese totuşi, după o îndelungată duşmănie, doi Mitropoliti pentru împăcare³.

Atanasie Patelaros îşi petrecea acum zilele de mazilie, cu tain dela Domn, într'o mănăstire de lângă Iaşi, pe care Grecii o numesc «Pagoni», adică mănăstirea lui Păun Vameşul, cunoscută şi altfel, ca mănăstirea — dărmată pe la 1700 — Clatia dela Buciumi; era închinată Xeropotamului, ca şi biserica ieşeană Dancu, din vremea lui Petru Rareş şi biseriçuţa dela Copou a lui Vasile-Vodă, Sf. Atanasie⁴. Vasile îndreptă odată, în 1644, după ce plătise destul pe mai toţi arhieriei răsăriteni, strânşi în acea clipă 'n sinod la Constantinopol, către unul mai bogat decât dânsul, Țarul⁵.

Când Teofan de Ierusalim muri, el dădu grija de a alege pe urmaşul său, şi fratelui Patriarh din Capitala Împărăţiei turceşti, şi apărătorului, iar, mai ales, mărinimosului hrănitor al ortodoxiei, Voevodului moldovenesc⁶. Sinodul de alegere se făcu în Ierusalim, dar sfinţirea nu se săvârşi acolo orî în vre-un alt oraş supus puterii turceşti, ci în Iaşul lui

¹ Papadopol Calimah, *Despre Atanasie Patelarie*, în *Conv. lit.*, XXIII, p. 1015; XXIV. p. 30; Paul de Alep, ed. Cioran, pp. 1-2. Biserica Sf. Dumitru de acolo fu închinată la Atos; *ibid.* Şi Precista din acest oraş era închinată la Vatoped; Melchisedec, *Notiţe*, pp. 311-6.

² *Ibid.*, p. 201.

³ Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 160-1.

⁴ Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 96; *Studii şi doc.*, VI, pp. 57-61.

⁵ Melchisedec, *Notiţe*, pp. 207-8.

⁶ *Ibid.*, pp. 199-200.

Vasile-Vodă; un prelat grec, delegatul Ecumenicului,— tocmai Vasile trimesese în surgun la Rodos pe Atanasie Patellaros¹ —, Grigorie de Larisa, împreună cu Mitropolitul Varlaam, cu Anastasie de Roman și, pentru a se întregi soborul printr'un Grec, cu Lavrentie episcop de Casandra, miruiră, nu pe Mitropolitul răsăritean Meletie, care umblase după moștenirea lui Teofan, ci pe candidatul moldovenesc biruitor, pe egumenul dela Galata și reprezentant în Moldova al Patriarhiei de Ierusalim, pentru care strângea veniturile, pe Paisie². Ceremonia aceasta a sfințirii se făcù în mănăstirea Trei Ierarhilor, la 23 Mart 1645. În 1651, la întoarcerea din Moscova, Patriarhul petrecea la Curtea Domnilor noștri.

Și un patriarh de Ohrida, ba chiar unul de Ipec, tot Greci, veniră în acest timp pe la noi³.

Înainte de 1644 încă, Vasile întemeiă o episcopie a «Proilavului», a Brăilei, pentru orașele și Ținuturile ce se țineau de raiua turcească. Noua episcopie nu eră să facă parte din alcătuirea ierarhică moldovenească, ci stătea de-a dreptul supt autoritatea Patriarhului. Pentru acest loc propuse Vasile pe Meletie Sirigul, care și fù sfințit: în această calitate aveà să facă el în 1644 drumul la Moscova, cu scrisori de recomandăție dela amândoi Domnii noștri⁴. Ismailul, *Smilul*, locuit în mare parte de Români, cari aveau și o veche biserică a Sf. Nicolae, de prin veacul al XVI-lea. Ismailul unde veniseră boierii și clericii moldoveni la 1641 pentru a primi moaștele Sfintei Paraschive, eră cuprins în eparhie —, care se și numiă «a Brăilei și Ismailului»—, îm-

¹ *Ibid.*, p. 209.

² *Ibid.*, pp. 209-11.

³ Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 161-2; *Călătoriile lui Macarie*, pp. 79, 89; ed. engleză, p. 282; Muraviev, pp. 398-9.

⁴ Melchisedec, *Notițe*, p. 199; *Cron. Hușilor*, II, p. 161 și urm.; Ghenadie Enăceanu pp. 298 și urm., 302; Melchisedec, în *An. Ac. Rom.*, XII, p. 36 și urm.; cf. Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, pp. 234-5; *An. Ac. Rom.*, XXVII, p. 3.

preună cu Renii, Chilia, Cetatea-Albă, Benderul, și poate chiar cetățile muntene ocupate de Turci. Dar tocmai în acest an 1641 și în zilele serbărilor pentru aducerea moaștelor, Patriarhul Ioanichie îngădui călugărilor dela Sf. Munte, din mănăstirea Caracal, făcută de Petru Rareș, a înoi biserica Sf. Nicolae, făcând din ea o stavropighie patriarhală, îndatorită numai să trimeată Patriarhului pe fiecare an zece oacă de icre¹. Până și episcopi de Naupact, de Georgia aflau adăpost bun la Vasile-Vodă².

Supt un Domn așa de mult amestecat în afacerile răsăritene, închinările de mănăstiri moldovenești nu puteau fi rare. La o dată pe care n'o putem cunoaște, strălucita mănăstire a Trei Ierarhilor fù supusă tuturor lavrelor atonice laolaltă. Hlincea, începută de Vasile și isprăvită numai la 1660, fù înscrisă și ea între lăcașurile înstrăinate³. Biserica Sf. Atanasie dela Copou, în cealaltă margine a Iașului, fù sfințită, la 30 April 1628, de Patriarhul Chiril Lukaris, care a făcut deci, puțin timp înainte de moartea sa, o călătorie în Moldova, unde în curând erau să i se afurisească învățăturile; mitoc al Trei Ierarhilor, ea avù aceeași atârnare de obștea Atosului ca și aceasta⁴. Biserica Sf. Dimitrie din Galați, cred: Mavromolul⁵, care a găzduit mult timp un mare arhiereu grec⁶, ar fi fost și ea supusă birului către mănăstirile răsăritene⁷. Și mănăstirea lui Aron-Vodă erà la 1644 în atârnare de acea din Chalke⁸. După Vasile, în sfârșit, Gheorghe Ștefan făcù o stavropighie a «Bisericii celei Mari», din mănăstirea sa, a Cașinului⁹.

¹ Melchisedec, *Cron. Hușilor*, II, p. 152 și urm.

² *Călăt. lui Macarie*, p. 34.

³ V. *Inscripții*, II, pp. 108-9.

⁴ *Ibid.*, pp. 146-7.

⁵ *Ibid.*, p. 344.

⁶ V. mai sus, p. 315.

⁷ Melchisedec, *Notițe*, p. 218.

⁸ *Studii și doc.*, IV, p. 32, nota 1; cf. *Ist. lit. rel.*, p. 163, nota 1.

⁹ *Călătoriile lui Macarie*, p. 135.

CAP. IX.

Tipăriturile românești dela Iași.

Dacă *aceasta* eră politica religioasă a lui Vasile-Vodă, care în toate țințiã spre mărire, fără a țineã în seamã de ajuns temelia realã a situației sale, — Biserica Moldovei, care însemnã într'o privință așã de puțin pentru acest făcător și izgonitor de Patriarhi, pentru acest prezident de Sinod și patron al întregii vieți creștine din Răsãrit — un preot, econom al Mitropoliei din Pogoniana, Partenie Chrysokentitos, care copiã la 1632 Canoanele lui Mateiu Vlastaris, traduse în grecește de Kunalis Kritopulos, dateazã dupã Patriarhii Constantinopolei și dupã Domnii din «Vlahobogdania»¹ —, se îndreptã în altã direcție. Varlaam, un harnic traducãtor încă din zilele odihnei sale dela Secu, întrebuiță tipografia, ce pornise cu un decret sinodal grecesc, pentru scopurile fi-rești ale neamului sãu.

Pe vremea aceia, când limba poporului pătrundeã în pisanii de biserici, în epitafe domnești (ca al lui Radu Mihnea), în zapise, și când ea strãbãteã chiar, supt Simion Movilã, ori și supt Radu Șerban, supt Radu Mihnea, în amândouã țerile (în Moldova dela Ștefan Tomșa), în documente de întãrire și judecatã pentru pãmãnturi, — fără a mai pomeni de tratate, ca al lui Radu cu Brașovenii, — erã o sumã de manuscrise românești care așteptau tiparul. Nu vechi tãlmãciri maramurãșene de pe vremurile de barbarie a unei limbi începãtoare, ci bune traduceri nouã, pentru care dãduserã îndemn tipãriturile lui Coresi. Pãnã și compuneri originale, cuvãntãri la morți se încercau în românește, și avem pe aceia care a fost ținutã înaintea sicriului Sofroniei Ciogolea la 1639, într'o limbã bunã, de dascãlul

¹ *An. Ac. Rom.*, XX, p. 214 și urm.

Toader, de loc din Ardeal¹. Un *Cuvânt pentru curățire* și alte părți din *Molitvenic*, frumos traduse, așteptau tiparul².

În 1642 apăruse la Govora «Evanghelia învățătoare», «Cazania preste Duminecile anului și la praznice gospodschi» — adecă împărătești — «și la alți Sfinți mari», lucrare a egumenului Silivestru, carte destul de slabă în ce privește limba și fără o potrivire pentru împrejurările românești. În 1640 încă, se tipărise la Bălgrad Cazania ardelească. În cea d'întăiu Varlaam putea să vadă o lucrare de care Muntenii, dușmanii Domnului său, se puteau mândri, în cea de-a doua un mijloc de a face să pătrundă unele idei calvine. El însă, ortodoxul Mitropolit al Moldovei, avea încă mai de mult o altă Cazanie, cu totul nouă, talmăcită de dânsul după originale slavone, după *mai multe* Evanghelii cu învățătură, fiind «adunată din toți tălcovcicii Evanghelii, dascali Besearicii noastre». Eră o scriere de cea mai mare însemnătate în ceia ce privește adevărul graiului românesc ca și mlădierea unor perioade construite după slavona medievală, care și ea împrumutase țesătura de frază a vechii limbi grecești. În acest stil viu și plin de culoare, în care putea scrie doar unul care să-și fi petrecut o bună parte din viață numai între țerani sau între călugării ridicăți din mijlocul lor nu se mai făcuseră cărți bisericești până atuncea. Varlaam tipări acum pe a sa, la 1643, într'o slovă mare, grăunțată, care e aceeași cu a tipăriturilor rusești, și chiar în același format cu acestea, adăugind multe litere împodobite, frontispicii, ba pe alocurea, și ilustrații. Titlul eră: «Carte românească» — nu *rumânească*, Varlaam având, ca și contemporanul său Grigore Ureche, alcătuitoarea celei d'întăiu cronice românești a Moldovei, conștiința obârșiei romane a neamului — «de învățătură Duminecel[e] preste an și la praznice împărătești

¹ V. Pârvan, *Un vechiu monument de limbă literară românească*; extras din *Convorbiri literare*, an. XXXVIII; București, 1904.

² Gaster, *Crestomatia*, I, pp. 45 și urm., 80 și urm.

și la Svânti mari, tălmăcită deîn limba slavoniască pre limba romeniască». O înrăurire a titlului muntean se vede, dar Varlaam vorbiă mai pe înțeles oamenilor când înlătură cuvântul slavon Cazanie, și el puneă în acest titlu chiar mai mare însemnătate pe caracterul românesc al cărții sale decât pe însuși cuprinsul ei religios.

Ea fu primită cu o deosebită înțelegere și păstrată cu iubire în toate Ținuturile românești; până astăzi încă, în depărtate locuri ardelene, oamenii, dezgustați de un scris modern, împestrit cu vorbe de împrumut, pe care nu-l înțeleg, cer dela preotul mai tânăr, care vrea să predice original, a mai deschide pentru dânșii vechile foi unse și roase ale Cazaniei moldovenești din vremea lui Vasile Lupu. Și între cărturarii de atunci ai Țerii-Românești această publicație a trebuit să deștepte interes și să îndemne la o întrecere folositoare pentru înaintarea scrisului românesc.

În 1644 Varlaam a călătorit la Târgoviște, stând în fruntea unei solii de pace; atunci cunoscù pe Mitropolitul Teofil, tovarăș cu aceleași gânduri, deși cu mai puțină pregătire, la același lucru. I se va fi cerut voie să se adauge la *Cazania* munteană materialul de Vieți de sfinți și sfaturi bune creștinești care se află în «Cartea de învățătură» moldovenească și, pe o vreme când fiecare eră bucuros doar de folosul pe care-l puteă aduce munca sa, fără a se gândi și la drepturile ce poate avea asupra roadelor ei, Varlaam se va fi învoit bucuros. Astfel, schimbându-se unele pagini, și mai ales adăugindu-se foarte multe, se căpătă a doua *Cazanie* din Govora. O lucră,—în această mănăstire, unde egumeniă un Varlaam care nu-și ziceă în zădar: Arapul, ci va fi venit din părțile Siriei, și apoi la Dealu,—Meletie Macedoneanul, care nu izbutise a luă Scaunul ardelean nici după izgonirea biruitorului său din 1640, Ilie Iorest, ci alergase acum iarăși după îmbielșugatul și sigurul tain, — fără a mai pomeni alte daruri adause, — al Domnului muntean. Împreună cu un Rus, un Sârb și un croitor din târgul,

vecin cu Govora, al Ocnelor-Mari, el dădù, supt un titlu care amintește și pe cel vechiu și pe al lui Varlaam — «Evanghelia învățătoare Duminecelor preste tot anul și la praznice domnești» — îndreptarea cuvântului: «împărătești» din «Cartea» moldovenească —, etc., — această nouă și mai mare Cazanie.

În 1644 Varlaam mergea la Munteni în fruntea soliei de împăcare pe care Vasile o trimetea noului său «frate». Mitropolitul Moldovei putu cunoaște atunci pe Teofil, al Țerii-Românești, marele iubitor de cărți românești și începătorul tipăriturilor în această limbă pe pământ românesc de ortodoxie, precum și pe reprezentantul la Curtea din Târgoviște al curentului nou de cultură slavonă rusească, pe atunci Logofătul Udriște Năsturel, care i se părù «boiarin cinstit și slovesnicu, și cu toată destoinicia și înțeleagerea harnic, și drept pravoslavnic creștin»¹. Aici găsi el un Catechism calvinesc din Ardeal și fără zăbavă alcătui «Răspunsuri» scurte, care se tipăriră în 1645 la Iași. În ele se apără maslul, neînsurarea preoților după moartea celei d'întăiu soții, cultul icoanelor ș. a., lovindu-se fără cruțare în aceieretici calvini cari în multe privinți sânt mai răi decât «păgânii: Turcii, Tatarii»².

În documentele moldovenești se întâlnește numai rare ori ca martur — odată, pe la 1639-40, chiar ca martur la un botez — un Logofăt dintre cei mai mici, un al treilea Logofăt, Evstratie, care știa nu numai slavonește, lucru neapărat pentru unul cu dregătoria lui³, dar și grecește, *vechea* grecească. Om cu multe cunoștinți, el făcu și însemnări pe unul din manuscriptele cronicii lui Ureche⁴. Acest Evstratie,

¹ Udriște avea o creștere sistematică în cartea slavonă: dată, ca Rușii, dela 1-iu Mart.

² Cf. *Ist. lit. rel.*, p. 153.

³ Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, pp. 81-2.

⁴ Orășanu, *Cron. moldoveni*, pp. 98-9; cf. recenta scriere a d-lui Giurescu despre cronica lui Ureche (*Noi contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene*, București, 1908).

care iscăliă, altfel, de-a dreptul Istratie¹, tălmăcise din elinește, «limba cea mai suptire și ascuțită din toate limbile», o carte despre legi, o «Pravilă aleasă», după Zonaras, Vlastaris și Charmenopulos. Tot el avea în manuscris o prelucrare românească, răzimată pe hotărârile soboarelor ecumenice, despre Tainele Bisericești, — probabil în cea mai mare parte traducerea cărții cu același titlu a lui Gavriil Severos Peloponezianul, Mitropolit de Filadelfia, care stătută mulți ani de zile la San-Giorgio dei Greci din Venetia, păstorind marea și bogata comunitate a Grecilor de acolo².

După *Cazania* sa, Varlaam dădă tiparului amândouă lucrările Logofătului. Cele «Șapte taine a Besarecii» apăreau la 1644, dând preoților moldoveni și unora dintre boieri lămuriri asupra esenței credinței lor și ferindu-i prin aceasta de atingerea calvinismului, care atacă mai ales, prin tălmăcirea nouă, Tainele. Apoi, la 1648, aceiași cetitori aveau în mână «Cartea românească de învățătură dela pravilele în-părâtești și dela alte giudeațe», în care se cuprindea o parte numai din Nomocanonul tradus întreg de Evstratie.

Cartea de canoane a lui Evstratie n'a rămas, de altfel, fără înrăurire asupra Bisericii moldovenești din acest timp, ci provocă, la 24 Februar 1649, o legiuire privitoare la cler în genere și la arhieriei, care întregește măsurile luate cu privire la mănăstiri, cu câtvă timp înainte, de Miron Barnovschi.

Pârcălabii, globnicii, deșugubinariii, vătăfii, boierii în genere nu vor mai avea nimic a face cu întregul cler, mirean sau monastic. Potrivit cu «Sfânta Pravilă a Besiaricei», judecata, afară de cazurile de moarte, o vor avea episcopii,

¹ Act din 30 August 1630 în vol. XVI din *Studii și doc.*, Hârtii Paladi. Din nenorocire nu e originalul, care ni-ar fi dat iscălitura acestui scriitor.

² V. Hurmuzaki, XI, tabla; cf. Crusius, *Turco-Graecia*, pp. 522 și urm., 530-1. Pentru carte, Michalcescu, pp. 129-30, 180; e pomenită ceva mai târziu de Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului.

cari și ei sânt supuși judecății Mitropolitului și întregului sobor al țerii. Arhieriei singuri judecă procesele privitoare la căsătorii: «de cuscrii și de cumătrii și de sânge amestecat și de aceia ce petrecă din afară de leage»¹.

CAP. X.

Biserica Ardealului în epoca lui Petru Movilă și a lui Varlaam.

Între cele două lucrări ale Logofătului Evstratie se așează, cum s'a spus, o cărticică de polemică împotriva calvinilor și calvinizanților din Ardeal scrisă de Varlaam însuși.

Mitropolitul ardelean Ilie Iorest, numit în 1640, eră un călugăr putnean, de și născut în «partea Țerii Ungurești», de unde fusese ispitit spre viața de mănăstire încă din copilărie, ca alții despre cari a fost vorba mai sus; aici înaintă ajungând ieromonah. Mănăstirea nu mai aveă acum nicio însemnătate deosebită, dar cărturăria slavonă se va fi putut câștiga și acolo. În împrejurări pe care nu le cunoaștem bine, dar poate pe lângă episcopii Dosofteiu și Venedict, veniți din Moldova în Scaunul Vadului, trecu el peste munți, și, când Ghenadie Brad se stânse, el mulțami Guvernul mai bine de cum o puteă face Meletie tipograful, așa încât fu numit, — de și o scrisoare mai târzie a ierarhilor Moldovei spune că, «rămâind Românii fără păstor, s'au rugat de Craiul Racoți Gheorghe să li îngăduie a-și pune păstor după voia lor, și ei și-au ales pe acest Iorest». Hirotonia i se făcu însă, după datină, la Târgoviște, și, la 9 Novembre, el se întorceă de acolo cu un mic alaiu de nouă soți de drum².

¹ Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, pp. 119-20.

² *Sate și preoți*, p. 52.

El luase asupra-și sarcina de a aduce la îndeplinire programul lui Geley, jurând chiar, la numirea sa, «unele puncte», primind anume «condiții» și îndatorindu-se a face cutare «lucruri ce i-au fost prescrise»¹. Îl vedem umblând prin țară, pe la Făgăraș, pe la Brașov, poate pentru a încerca să se ție de cuvânt, dar mai degrabă ca să-și strângă florinul, «venitul vlădicesc». Tipografi îl părăsiseră, — el neavând, se pare, bani pentru dâșii, — și propovăduirea Credinței curate, pe care o voiă Craiul, lănceziă astfel, spre marea nemulțămire a superintendentului. Se mai adause și nemulțămirea lui Rákóczy pentru sinodul anti-calvinesc din Iași, la 1642, nemulțămire pe care o mai puteau ațâța legăturile lui Iorest cu Moldova, de unde-i veni, în 1641 chiar sau în 1642, proegumenul Ghervasie, «cu treabele svintei mănăstiri»². Deci el fû dat în judecata unui «sobor obștesc al tuturor protopopilor» — calvini — «și pastorilor» —, nu preoților — români de riturile grecesc și sirbesc» ca să-i cate nod în papură pentru a-l izgoni. Acești cucernici părinți găsiră că Vlădica lor e un stricat, care-și petrece cu «femeiuștile mai tinere și frumusele ale popilor și ale altora»³. Pentru acest păcat pe care nimeni altul din clerul ardelean de pe acea vreme n'ar fi fost în stare a-l săvârși, Iorest fû scos din Vlădicie, despoiat de averi și de scrisori, — în credința că prin ele se poate ajunge la cunoștința unor comori ascunse prin deosebitele Ținuturi românești —, bătut cu vergi, închis nouă luni, și apoi liberat, după ce făgădui, cu 24 de *sodăși* —, chizeși —, că va strânge prin țerile ortodoxe vecine prețul său de răscumpărare, în sumă de o mie de taleri. El nemeri în Moldova arătând că l-a clevetit predicatorul Curții, Gheorghe Csulay, cheltuitorul pentru tipărirea unui Catechism pe care Iorest nu-l va fi răspândit cu destulă râvnă, că i s'au adus împotriva învinuiri care sânt

¹ Petru Maior, p. 72 și urm.

² *Doc. Bistr.*, I, p. 76, no. cu. Iscălitura lui Iorest arată un bun caligraf.

³ Cipariu, *Arhivă*, p. 629, nota, după o cronică răsescă.

«un mare neadevăr», că în temnița sa au stat cu el «mulți preoți și creștini», cari de sigur n'aveau aceleași legături neîngăduite cu «femeiuștele mai frumușele», și că toate acestea le-a îndurat, «nu pentru vre-o vinovăție, ci pentru credința creștinească, de oare ce nu voia să se întoarcă la luteranism» (*sic*). Culese mărturii de purtări bune din partea egumenilor din Putna, Moldovița, Slatina și Bistrița, apoi de la toți ierarhii Moldovei: Varlaam, și noii episcopi, Anastasie dela Roman, Ștefan din Rădăuți — nu se află în pomelnice — și Ghedeon de Huși, un viitor Mitropolit¹ — urmașul lui Gheorghie, paretisit². Din Putna, unde, ca și la Soveja, adăugim, se pomenesc marii cneji ai Moscovei — un călugăr de acolo, care vindea și «soboli», se întâlnește în Moldova, la 1653-4³ —, Iorest merse cu aceste recomandări, în Iunie 1645, spre Curtea Țarului însuși. Nu știm ce va fi făcut acolo acest om care nu putea fi un stricat și un netrebnic, — odată ce întreg clerul moldovenesc din acel timp îi luă în scris apărarea, dar așa fi aplesat să cred că e același cu Iorest, care, după scurta păstorie din 1656 a lui Sava, ajunsse episcop de Huși, însă și acolo numai pentru puțină vreme, făcând loc, în 1657, lui Teofan⁴.

Lui Iorest i se dădea un urmaș încă dela 10 Octombrie 1643, atunci când el zăcea în temniță. Îl chemă Simon sau Simion Ștefan și fusese preot în Bălgrad, preot calvin firește, în mănăstirea ortodoxă de odinioară, din care vor fi fost gonți călugării. Și acesta trebui să primească un program dela Geley: va predică pretutindeni, până și la îngropăciuni, «Cuvântul lui Dumnezeu după Biblie»; va introduce Catechismul din 1640; va împărtăși numai pe oamenii de vârstă și cu purtări bune; nu va pune închinarea

¹ Melchisedec, *Notițe*, pp. 211-2.

² Același, *Cron. Hușilor*, I, p. 116 și urm.

³ *Studii și doc.*, IV, p. 265.

⁴ *Cron. Hușilor*, I, p. 122; Stinghe, *Ist. besearcei Șcheailor*, Apendice, p. 4.

către Mântuitorul pe aceiași treaptă cu «cinstea» cuvenită sfinților. Crucile și alte «semne» din biserici vor fi socotite numai ca podoabă; pomenirea morților nu se va mai face cu «superstiții băbești». Nunțile se vor celebra numai după înștiințările cuvenite, ca să nu se încheie împotriva canoanelor, și se vor despărți numai aceia ai căror soți vor fi ieșit din țeară fără a li se ști de urmă câte patru-cinci ani. Păcătoșii nu vor putea intra în biserică. Se vor țineă sinoade anuale, întrebându-se superintendentul, «episcopul ortodox unguresc» în cazurile mai grele; protopopii — li se zice: «seniores», bătrânii, — se vor face de sinod, și nu pe bani, și nu se vor scoate fără pricină și fără cunoștința superintendentului. Judecățile se vor săvârși întâiu de Vlădica în călătoria de vizitație, împreună cu protopopul, și apoi la Bălgrad, în Scaunul vlădicesc, cu mai mulți protopopi și cu sfatul aceluiași stăpân, superintendentul. Și, în sfârșit, el nu va uita să dea pe an «Craiului» său, căruia se cuvine a-i păstră credință, treizeci și două de piei de soboli și patru piei de răs.

Vlădica n'avea să se amestece în viața bisericească a Ungurilor decât doar atunci când un flăcău ungar ar lua pe o Româncă și ea n'ar voi să se cunune cu popa străin. Nu va neliniști nici pe «aceia dintre Români, preoți ori țerani», pe cari Duhul Sfânt îi va fi adus să se mântuie cu totul, supuindu-se «episcopului ortodox» al calvinismului. El nu se va amestecă măcar în acele Ținuturi care fuseseră câștigate de reformă, decât cu voia superintendentului, și între aceste Ținuturi se numără, pe lângă Hațeg și Inidora: Alămor, Orăștie, Ilia, Crișurile — deci Oradea —, cele trei protopopii făgărășene nouă. Cu privire la Banat, cu Lugojul, Caransebeșul, desăvârșit cucerite, nu se mai spune nimic. Afară de vidicul Bistriței și de Țara Bârsei, apoi afară de satele Târnavelor, îi rămâneă lui Simon Ștefan numai provincia pe care o avuseră odată Vlădicii de Vad¹.

¹ Cipariu, *Archivu*, p. 628 și urm.

Cum se vede, Maramurăşul, pe care «Craiul» nici nu-l stăpâniă de fapt, fiind aici numai feudal, «domn pe pământ», ca şi familiile Homonnay şi Rákóczy¹, e lăsat la o parte din cercul de acţiune al Mitropolitului care-şi ziceă cu mândrie: «arhiepiscop al Bălgradului, al Vadului, al Maramurăşului şi a tot Ardealului episcop de ritul grecesc». Aici Varlaam al Moldovei trimesese în 1633 pe Vasilie Tarasovici, care, prin această hirotonisire moldovenească, părea că voieşte a înoi rostul episcopilor de Vad, pe care-l reclamau, de altă parte, un Dosofteiu, un Venedict, — dar aceştia cu pretenţie de Mitropolie ardeleană. El îşi avea protopopul său, pe Ioan Marinici, şi purtă titlul de: «al Muncaciului şi Maramurăşului». Nu ştim supt ce înrăuriri Vasilie începū să arăte tragere de inimă pentru Unirea cu catolicii, pe care o primiseră vecinii săi de peste munte, din Galiţia polonă. Aceste apucături nu puteau să placă lui Gheorghe Rákóczy I-iu, care avea stăpânire şi în aceste Ținuturi, şi astfel se luară împotriva lui tocmai aceleaşi măsuri ca şi împotriva lui Ilie Iorest cu câţivă ani mai târziu. Fū pus la temniţă, şi i se smulse demisia, după mai bine de un an de închisoare (13 Decembre 1640—April 1642)².

Vlădici necanonici, ambulanti, «mergând de ici colo», hrăniţi, dar nu şi ţinuţi cu băutură peste seamă de sate, cutreierau încă de mult, fără să voiască a recunoaşte pe episcopul rusesc din Muncaciū, — care fū primit formal de «Congregaţie», de hatărul «Craiului», dar cu respectarea datinilor nobiliare, la 1639 —, Maramurăşul, primiţi şi de «congregaţia» nemeşilor, dar lipsiţi de sfinţire, din Moldova sau de aiurea, şi fără diplomă dela «Craiu». Îi vedem ţinând soboare, luând gloabe în cele patru *eraşuri*, judecând cazuri canonice şi strângând venitul obişnuit. Dintre ei tre-

¹ Nilles, *Symbolae*, pp. 830, 836-7.

² După Mondok, în Bunea, *Vechile episcopii*, p. 91; cf. Hurmuzaki, IV, p. 665.

buie să fie «popa Miron» (August 1635—Iunie 1637), care se pare a fi stat în Vad chiar¹, și «popa Dumitru», învoit de «Congregație» la 15 Decembrie 1637, care se sălășluia la Moiseiu, strângând venitul său de un florin dela țerani și un potronic dela nemeși, iar de la biserici 21 de bani pe an, împreună cu patru piei de miel și 22 de lumânări². Erau îngăduiți de nobili, de «boieri», și apărați împotriva pretențiilor de stăpânire ale lui Ghenadie Brad, ca și împotriva părilor câte unui preot ca acel din Borșa, și aveau dreptul de a fi întovărășiți, mai ales la judecăți, de solgabirăi și sfătuiți de vicespani. Ei trimeteau, cu știrea «congregației», soli la Vlădica ardelean supt Iorest, în 1641³, și nobilii se îngrijiau de felul cum se vor acoperi cheltuelile acestor drumuri⁴.

În această țară fără nicio rânduială bisericească statornică, Rákóczy putea să aștepte ceva pentru legea sa calvină, de care însă nu voia să știe nimeni, dar lucrurile se îndreptau către declarația de Unire cu Apusul catolic, declarație care se făcù în «congregația» din Ungvár la 23 April 1649. Atunci abia se alese și un nou episcop la Muncaci, Petre Rotosinschi, în călugărie Partenie, pe care-l recomandase în scris Vasilie, după liberarea sa și în ajunul morții, întâmplată în August 1648⁵. Văduva «Craiului» ridică însă împotriva lui pe un Grec calvinizat, Porfirie Ardan, sprijinit numai de doisprezece preoți ruși din posesiunile ei dela Muncaci,— puțini de tot față de cei 370 de preoți, Ruși și Români, cu șese protopopi, cari primiseră pe Partenie.

Noul Mitropolit ardelean, care n'avea a face cu văduva lui Rákóczy I-iu, ci cu fiul acestuia, «Craiul» cel nou,

¹ Cf. Budu, *Disertațiune despre episcopii și vicarii români din Maramureș*, Gherla, 1891, p. 50.

² *Ibid.*, p. 49 și urm.

³ *Ibid.*, p. 53.

⁴ *Ibid.*, l. c.

ondok, la Bunea, *Vechile Episcopii*, p. 101.

Gheorghe Rákóczy al II-lea, sfinți tot pe Partenie, căruia, pentru ideile lui catolice, arhieriei moldovenești nu i-ar fi dat consacrară, ba pomeni chiar în *dalterie*, pe lângă zapisele de învoire ale preoților, diploma dată lui din partea episcopului de Vaș, în numele arhiepiscopului primat al Ungariei¹. Recunoscut din nou — după sfințirea shismatică — de superiorii catolici la 22 Iulie 1655, dar ținut din partea Cărmuirii departe de reședințele episcopale obișnuite, Petru Partenie, al Muncaciului, dar nu și al Maramurășului, se așează lângă Ungvár, în mănăstirea Krasnobroda². Cât privește pe Calvinii, Porfirie al lor rămase numai pentru satele Rușilor din Miazănoapte — având vre-o sută de preoți —, iar pentru Români, ignorându-se Vlădica-popă din Moiseiul Putnei și din Bistra, se numi, încă dela 11 August 1652, fără a se întrebă Mitropolitul din Bălgrad, cu dela sine putere din partea superintendentului, preotul Simion Petrașcu³; el trebui să primească aceleași condiții ca și Simion Ștefan el însuși, cu acest adaus că «boscoanele ceale dela botez și dela cununie» trebuiau lăsate la o parte⁴.

De fapt însă, anarhia sufletească domniă în acest Maramurăș, unde satele aveau câte patru până la zece preoți trăind în munca și umilința iobăgiei⁵, cum rămaseră și, pe urmă, cu toată dorința de îndreptare a ierarhiei catolice⁶.

Ca preot al Bistrei eră la 1651 un Sava, care-și zicea Vlădică, și, urmând tradiția lui Miron și a lui Dumitru din Moiseiu, îl vedem sfințind, împreună cu Simion Ștefan și cu un Vlădică moldovenesc pribeag, pe Partenie al Muncaciului⁷.

¹ Șincai, III, p. 81 și urm.

² Basilevits, II, pp. 88, 94 și urm.; Nilles, *Symbolae*, p. 824 și urm.

³ Bod, în Șincai, III, p. 84; Cipariu, *Archivu*, pp. 610-4, 656.

⁴ *Ibid.*

⁵ Nilles, I, p. 831.

⁶ *Ibid.*, p. 837.

⁷ V. Petru Maior, *Ist. Bis.*, p. 153; Pray, *Specimen hierarchiae ungaricae*, I, p. 396 și urm.; Nilles, pp. 824-43; Dulișcovi, III, p. 97, nota; cf. Bunea, *o. c.* p. 99 și urm.; *Studii și doc.*, XII, p. XLVII.

În apropierea Ardealului, la Ciuciu, cu putere asupra Zarandului întreg, ființă acum protopopia Crișurilor, la care se numia în 1648 (15 Decembre) nemeșul Petru de Ciuciu sau Csucsy; numirea acestui protopop se făcù tocmai în aceleași condiții ca acelea ce se impuseră lui Simion Petrașcu¹. În Bihor e numit încă din 1641 «episcop» Avram din Burdan (Burdanfalva); pe lângă condițiile obișnuite, el e dator a băga de seamă că fiecare sat să-și aibă biserica în bună stare, dar gloaba celor ce vor face altfel o va lua el, Craiul². Astfel de protopopi sau predicatori — *concionatores* — neatârnați, erau mai de mult în părțile Beiușului, la Vajdafalva (Voivodeni)³, unde găsim la 1608 pe Mihail, urmaș al «arhidiaconului» Ioan din Seghești, dela 1554, și al lui Petru⁴. N'avem actele de numire ale protopopilor făgărășeni, nici ale celor din Hațeg, Inidoara și Ilia. Știm însă că înainte de 1659 la Inidora eră protopop Nicolae fiul lui Ioan, care Nicolae, ce e drept, aveà act de numire dela Mitropolitul Ștefan; el se coborà din linia vechilor protopopi, cu drept de moștenire dela 1506 înainte⁵.

La Lugoj și Caransebeș nici nu eră protopopie, ci predicatorii din orașe aveau toată puterea duhovnicească: unul din ei, care ni este acum cunoscut, Ștefan Fogarași, izbutia să-și tipărească în sfârșit, la 1648, într'o tipografie cu litere latine, din Bălgrad, traducerea-i mai veche, «Catechismul, summa szau meduva à uluitej si a kredinciej christinaszkae», titlu care mărturisește în de ajuns de barbaria

¹ Márki, în Bunea, *Vechile Episcopii*, pp. 97-8; II, pp. 236-7.

² *Ibid.*, pp. 26-9.

³ Cipariu, *Archivu*, pp. 609-10.

⁴ Bunyitay, *Nagy-Várad egyház történelme*, I, p. 349. Și in veacul al XVII-lea protopop se traducea cu «archidiaconus»; v. Nilles, p. 824: «archidiaconorum sigillis», etc.

⁵ Dobrescu, *Fragmente*, pp. 41-2. Alt protopop, la 1540; *ibid.*; cf. mai sus, pp. 171-2; nobilitarea unui preot de Ucriș la 1650; Dobrescu, *Fragmente*, pp. 29-30.

ortografiei și a limbii; cheltuiala o purtă Acațiu Barsai, care eră unchiul predicatorului Curtții, Csulay, supt ochii căruia se și făcù tiparul. De acum înainte, în poezii de ocazie, ca ale lui Mihail Haliciu, care învăță la 1674, în Basel, la calvini,—de bună seamă pentru a fi și el predicator în Banatul său,—ca și în dicționare româno-latine, scrierea cu litere latine rămâne o datină pentru Românii locuitori în acest unghiu de Apus de la hotarul Ardealului.

Toți acești protopopi erau agenții religioși ai Guvernului, și totuși cele mai aspre pedepse-i așteptau dacă ar fi cutezat a trece peste marginile competenței lor îngustate. Ba dieta din 1651 hotărâ că aceia dintre ei cari vor mai despărți cu ușurința îndătinată vor fi pedepsiți cu moarte¹! «Vlădici» de aceștia, cari «sânt oameni fără reședință», vor putea fi chemați înaintea oricărui tribunal dacă ar face nedreptate nobilului sau chiar iobagului român,—adauge dieta din 1655².

În de obște, ținându-se păstră și mai departe cultul icoanelor care fac minuni și varsă lacrimi, care poartă la gât salbe de multămită și se acopăr cu chipuri de argint ce amintesc boala de care a scăpat credinciosul prin rugăciuni îndreptate anume către acea icoană; ea vede și mai departe în călcarea posturilor cel mai mare păcat; cere să i se facă maslu la boală și să se ție toată rânduiala veche a tainelor; plânge pe morminte și siliă pe orice preot să facă acolo, după datina străveche, ce se coboară în timpurile păgânilor, slujba obișnuită; «boscoadele băbești» erau hrana obișnuită a sufletului ei. De dogmă nu-i pasă de loc, la predică abiă ascultă, și doar de se bucură până adânc în sufletul ei de graiul românesc, fie și mai puțin sfânt, care pătrunsese în biserică.

Preoții, doritori de a trăi ceva mai bine, fără sarcinile și jugurile iobagilor, se făceau a fi calvini, adecă recunoșteau

¹ Cipariu, *Arhivă*, p. 436.

² *Ibid.*

pe Vlădicii sau protopopii puși de «Craiu» din Bălgrad; cumpărau catechismul lui Rákóczy I-ii și poate-și dădeau osteneala să-l învețe pe din afară, cheltuiau potronicii lor și pentru alte tipărituri poruncite de Cărmuire și nu lipsiau dela soboare, cum nu lipsiau dela târg. Nemeșii, din dorința lor de a fi recunoscuți, cinstiți, măguliți de Cărmuire, și poate și din aceia de a nu fi ca oamenii ceilalți, — țeranii fără diplome latinești ascunse în lădițe, cari se țineau de legea veche, — se făceau bucurosi calvini, sămănând astfel cu Ungurii la lege, cum sămănuau la nume și, când și-l puteau plăti, la port. Așa făceau și boierii făgărășeni, ajunși acum mai adesea în rândurile țeranilor liberi, dar având mândria că sânt de altă ființă, au alte drepturi și altă chemare decât dâșii. Iar, între cei mai mari, câte unul, ca Mitropolitul Simion Ștefan, de și fățăriă cea mai mare «credință» religioasă față de «Craiu» și cea mai deplină ascultare față de superintendentul acestuia, de și predică, tipăriă și prezidă sinoade, de și înlătură icoanele din preajma sa și se feriă să nu se vadă la dânsul un singur rând scris slavonește, de și — ceia ce se petrece întâia oară —, păzindu-se de orice bănuială că ar avea legături cu țerile românești ortodoxe, nu se duceă măcar la Târgoviște să fie sfințit acolo, ci în-deplină sarcinile arhieresti pe singurul temeiu al diplomei «Craiuului», ca și Porfirie Maramurășeanul¹ — totuși stătea de vorbă bucuros cu catolicii, sfințiă în taină câte un Vlădică unit și-i spuneă chiar, suspinând, când erau numai ei doi împreună: «ce bucuros aș face și eu ca Sfințiă Ta»². Căci clasele mai luminate ale unui popor neliber n'au măcar voia să-și alegă o lege și să o ție, să păstreze astfel comunitatea sufletească de nevoie cu mulțimea necărturarilor, care nu protestă, dar nu se supune și nu lasă nimic dintr'ale ei, fără să-și deă seamă de binele ce poate izvorî mai târziu din această inerție a toate răbdătoare.

¹ Catolicii scriu despre el: «sine ulla alia consecratione etiam schismaticis graecis consueta»; Nilles, p. 831.

² «Utinam et mihi liceret eandem Unionem profiteri»; Nilles, p. 828.

Mitropolitul Simion Ștefan s'a privit, dela un capăt al păstoriei sale până la cellalt —, a murit pe la 1653¹ —, ca având legături numai cu superintendentul calvin al Ardealului și cu prințul acestei țeri. Nefiind sfințit la Târgoviște, el n'a avut nicio comunicare ierarhică sau frățască cu Biserica munteană. De aceia și-a zis el, în deosebire de înaintașii săi, și având conștiința de valoarea terminilor pe cari-i întrebuintă, «arhiepiscope», vrând să zică astfel că Mitropolia lui n'o are dela nimeni și n'o închină nimănuia. Dar el nu se apucă la luptă cu arhieriei români din Principatele rămase ortodoxe; numai după moartea sa un cleric român, urmând sfatului poruncitor, poate chiar dictării superiorului său ungar, întinse, la 1656, înapotriva atacurilor lui Varlaam, «Scutul caticizmușului», în titlul căruia chiar el declară că va aduce «răspunsu den Scrăptura Sv[ăn]tă împotriva răspunsului a *doao țări fără Scriptură Sv[ăn]tă*», lucrare pe care o plăti, de sigur, și caută să o răspândească, de sigur, același predicator puternic Csulay, care dăduse și Catechismul, reprodus acum a doua oară în broșura de polemică². Și, data aceasta, Catechismul, cu platoșa-i nouă de polemică, nu pornește dela Vlădica românesc subjugat de calvinism, ci dela Statul însuși, care-i ține jugul pe grumaz.

Simion Ștefan tipărise însă alte cărți, care nu jigniră pe nimeni, dar făcură să înainteze literatura poporului său.

Până la dânsul, «ereticul» și răzvrătitul ardelean, Românii n'aveau decât o singură *Psaltire*, tipărită — singură sau cu textul slavon, învoit de Biserică, în față, de mai multe ori, prin osteneala lui Coresi și a ucenicilor săi, și încă aceasta nu putuse pătrunde decât prea puțin în Principate.

¹ Cf. *Sate și preoți*, pp. 339-40.

² Reeditare de Bariț, «Catechismulu calvinescu, impusu clerului si poporului romanescu sub Domni'a principilor Georgiu Rákoczy I și II, Sibiiu, 1879; cf. *Bibliografia română*, I, p. 537, no. 64; *Ist. lit. rel.*, p. 173.

Aceiași soartă o avuse și Evanghelia, dată, după aceeași veche tălmăcire husită, care umblă de un veac și jumătate manuscriptă, de Coresi însuși și, cu mai multe schimbări încă, de concurentul acestuia, Lorinț diacul, care puse în față și un text slavon pentru a înlătură astfel bănuiala de erezie și a face să crească vânzarea. Într'un manuscript al Academiei Române, n-l 296, avem și o nouă traducere de prin anii 1620-30, a cărei limbă se asemănă cu aceia din citațiile Noului Testament pe care le dă Varlaam în *Cazania* sa, ceia ce ne-ar îndrepta către acesta însuși ca autor al versiunii nouă ¹.

Varlaam nu trăia în zădar într'o vreme când ortodoxia, încă nelămurită într'o mulțime de probleme religioase pe care le scosese la iveală numai filosofia ultimelor timpuri aplicată la Credință, eră năvălită de curentele nouă de idei și, ferindu-se de catolicism, cădea în calvinism, pentru ca, pe urmă, frica de calvini și luterani s'o facă a trece dincolo de cărarea cea dreaptă, abia trasă, și a se rătăci în largul câmp al dogmei latine, desăvârșit precizată în evul mediu prin Toma de Aquino și școala sa. Mulți se întreabă dacă în «Mărturisirea» chiar a lui Petru Movilă sânt mai multe orientări spre «shisma» catolică sau spre «erezia» nouă răsărită din aceasta. Pe când odinioară nimeni n'ar fi cutezat să atingă, în teorie sau în practică, dogma limbilor sfinte, dincolo de care Cuvântul lui Dumnezeu nu se poate îmbrăcă fără păcat în graiu omenesc, acuma nu în zădar se propoveduise de pe la 1560 înainte către Români, pe temeiul afirmației apostolului «neamurilor», marele Pavel, că fiecare popor are drept la Cuvântul lui Dumnezeu în rostul înțeles de dânsul. Ortodoxul Varlaam, apărător al vechii Credinți drepte, face mărturisiri ciudate în Predoslovio «Cărții românești de învățătură»: Scriptura se *po- goară* «pe înțelesul oamenilor, pân' au începută a scoate

¹ Cf. *Ist. lit. vel.*, p. 183, nota 2.

așeși cinesi pre limba sa, pentru ca să înțeleagă hiecine și să învețe și să mărturisască minunate lucrurile lui Dumnedzäu». Parc'ai auzi pe Coresi, îndreptățind cele d'intăiu cărți sfinte în limba poporului său, ori pe acei Vlădici români din Ardealul celor d'intăiu prinți calvini, cari, din convingere și râvnă, sau din poruncă ori de frică, tunau în cuvintele lui Pavel împotriva îndărătnicilor boscoroditori în slavonește! Și Varlaam, care se sfiște încă a scoate tipăriturile rusești din bisericile țerii sale și a da la tipar Psaltiri și Evanghelii românești, uită iarăși de concepțiile strict bisericesti, care nu pot privi pe oameni decât numai ca suflete unite prin aceeași credință și cuprinse în aceeași alcătuire duhovnicească, fără deosebire de neam sau de loc, fără căldură pentru aceste întâmplătoare și trecătoare lucruri ale pământului, — când se îndreaptă către «toată sementia românească pretutinderea, ce să află pravoslavnici într'ăcâșta limbă», întinzându-i ca un «dar» făcut lor și «limbii românești» cărți prin care se poate ajunge la înțelegerea Credinții și se pot furișă ici și colo părți din propoveduirea lui Isus, prefăcută în umila limbă de toate zilele.

Cu atât mai mult trebuiă să dorească un Vlădică românesc de lege calvină, — pe care nu-l opriă niciun Patriarh, niciun sobor mare sau mic, nicio tradiție sfântă, nicio putere lumească, ci, din potrivă, aceasta-l îndemnă către tălmăcire și tâlcuire în toate, — răspândirea psalmilor și a pildelor, a învățăturilor, a prezicerilor Mântuitorului în limba cea de obște. Varlaam își mai uită de datorie când arată iubire pentru «cartea românească», spre care-l îndemnă sufletul său; Simion Ștefan, făcându-și datoria, care-i vorbiă numai de înțelegere din partea tuturora și de luminarea religioasă a «poporului» — dacă acesta ar fi înțeles ungurește, n'ar mai fi fost de ce să se facă atâtea cheltuieli cu tiparul în cirilice —, simțiă și el cum i se deșteaptă în sufletu-i de fecior de țeran, — ca și Varlaam, dușmanul din țara «fără Scriptură», — iubirea pentru însuși acest graiu al Românilor de pretutindenii. Și atunci, cugetând, nu asupra folosului

întâmplător al limbii, menită să slujească, de o potrivă cu poporul însuși, rosturi străine, ci la frumuseța dulce și duioasă a acestei limbi înseși, iată că-l iea condeiul înainte și că scrie aceste cuvinte, vrednice de o veșnică amintire, fiind întâia formulare a nevoii și condițiilor unei singure limbi literare românești: «Aciașta încă vă rugăm, să luați aminte că Rumânii nu grăescu în toate țările într'un chip, încă neci într'o țară toți într'un chip; pentr' aceia cu nevoe poate să scrie cinevă să înțeleagă toți, grăindă ună lucră, unii într'ună chip, alții într'altă chip: au veșmânt, au vase, au altele multe nu le numescu într'un chip. Bine știm că cuvintele trebue să fie ca banii, — că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate țările, așia și cuvintele, — acelea sântă bune, carele le înțelegă toți. Noi, dereptă aceia, ne-amă silit, de, în cât am putut, să izvodim așia cum să înțeleagă toți; iară, să nu voră înțeleage toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfiat Rumânii priintr'alte țări, de ș'au mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăescu toți într'ună chip» (*Noul Testament* din 1648).

Pentru lucrările sale, Mitropolitul ardelean a găsit ajutători, nu între ai săi, ale căror cunoștințe de carte scăzuseră așa încât nu se mai puteau afla oameni învățați ca acei cari dăduseră la 1582 *Palia*, ci între călugării din Țara-Românească, pe cari se vede că nu-i speria prea mult erezia, bine răsplătitoare, a Vlădicăi din Bălgrad. Tălmăcitorul *Psal-tirii* din 1651 după «limba jidovască» însăși, căci, zice Simion Ștefan, «apa totu-i mai curată și mai limpede în izvoră decât în părae, că, de ce să departă apa de izvoră, totu-i mai înmestecată și mai turbure» —, nu e numit. Cât privește *Noul Testament*, — căci nu e o *Evanghelie* potrivită pentru slujbă, ci o carte de cetit —, ca întâiu traducător al lui se înseamnă Silivestru, «tahigrafal» muntean, fostul egumen dela Govora, care a făcut deci ca și Meletie Macedoneanul, înaintașul său, trecând, fără sfială și părere de rău, hotarul politic ca și cel religios. Fiind dela un credincios al legii

vechi, traducerea a fost, neapărat, revăzută, «poseduită», și Mitropolitul însuși se laudă că, «unde n'au fost bine, a isprăvit și a împlut, și a tocmit diin cătū a pututū», adăugind și o «șumă», un rezumat al cărții, de bunătatea și adevărul căreia ajunsese astfel a fi sigur.

Astfel Românii câștigară într'o limbă energetică, sigură și cuprinzătoare, într'o formă autentică, răzimată pe «izvoade» vechi latinești și pe «izvodul» slavonesc nou din Moscova, cele două cărți mai de căpetenie, din toată Scriptura, pentru sufletul creștin care caută mângâiere și îmbunare, care vrea să se înalțe și să se curățe de păcatele pământului, pentru sufletul omenesc însetat de bunătate, de blândeță, de iubire și de ideal. Frumos tipărite, scoase în vânzare cu un preț mic, lipsite de orice ar fi putut să para eres, ele erau menite să răzbată în toate părțile românești, pentru care se și aleses numai acele cuvinte care erau bun, mergător pretutindeni. E îndoielnic însă dacă ura împotriva Mitropolitului calvin a îngăduit pătrunderea acestor lucrări minunate, și, când, mai târziu, urmașul lui Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, izgonit acum din țară și pribeag prin Germania, Livonia, Suedia, așezat în slârșit într'o biată căsuță din Stettin, bătrân, sărac și bolnav, având lângă dânsul numai o slugă ce-și luă apucături de Doamnă, caută un balsam pentru sârmanul lui suflet rănit, care ispășia în dureri trădarea față de Domnul său, ambiția nesațioasă, necredința față de soția lui părăsită în țara pe care nu era s'o mai vadă, și cerea Psaltirea cea pentru toate săierințele, — duhovnicul său, Antonie fostul egumen de Moldovița, trebui să se apuce, se pare, de o nouă tălmăcire din slavonește, care s'a păstrat din fericire și până acum, având împreună și o copie a «Răspunsurilor lui Varlaam», scrise în țară de luterani și calvini¹.

¹ Manuscriptul îl are păr. canonic I. M. Moldoveanu, dar e proprietatea Mitropolitului Victor.

CAP. XI.

Alte tipărituri muntene, slavone și românești.

Pe când apăreau, la 1648 și 1651, cele două mari lucrări românești ale calvinizanților ardeleni, Moldova-și încheiă rostul tiparului, odată cu moartea lui Petru Movilă, cu isprăvirea traducerilor gata făcute, cu închiderea sau slăbirea școlii slavone, cu aruncarea lui Vasile-Vodă în acele primejdioase aventuri politice, cu perspectiva stăpânirii în Țara-Românească și chiar în Ardeal, care, la urmă, îi răpuseră capul. În Țara-Românească, Udriște Năsturel ajunge conducătorul operei literare și al tipografiei, în ultimii ani ai păstoriei bătrânului Teofil și în cei d'întăiu ai urmașului său, Ștefan din Costești.

La Dealu, fiind egumen un Slav, un Bosniac dela mănăstirea Gomionița, trecut prin Atos pentru a învăța și grecește, se dau pe rând, după ce acum tiparul din Chiev și, după el, acela din Lemberg, se odihniau, cărți de slujbă în limba slavonă. *Liturghiariul* din 1646, cu chipul lui Mateiu-Vodă și al Doamnei, apoi *Slujebnicul* din același an, — și acesta curat slavon, pe când un cleric din acest timp începeă unul româno-slavon, care însă a rămas în frumosu-i manuscript¹. Anul 1647 aduce o *Imitație a lui Hristos*, minunată carte în care sufletul vorbește de-a dreptul lui Dumnezeu stăpân și călăuz, — dar încă o lucrare slavonă, neînțeleasă pentru cei mai mulți, exercițiu de învățătură al lui Năsturel, care o prefăcuse din originalul latin. Și, precum se ținea ca o curiozitate nevrednică de tipar Slujba pe românește, astfel același învățat boier nu dădea meșterilor dela «tipografia domnească» acea tălmăcire românească a lui *Varlaam și Ioasaf*, care se răspândi însă într'o serie de manuscripte și numai dăunăzi a văzut lumina².

¹ Ms. 1790 al Bibl. Ac. Rom. V. *Bibl. Rom.*, I, n-le 49, 51.

² Mss. Gaster, *Chrestomatie*, I, p. 129 și urm.; mss. 2458, 2470 ale Ac. Rom.; ms. Cernica, *Biserica ortodoxă*, p. 1902; catalog, no. 52. D. general Vasiliu Năsturel a publicat în ultimii ani această traducere a lui Udriște.

Tipografia se strămută la Târgoviște apoi, având tot pe Bosniacul Ioan în fruntea ei; Doamna Elena închină *protos*-ului, celui d'întăiu între egumenii Sfântului Munte, lui Damaschin, poate pe atunci oaspete al Curții muntene, un *Triod*, în 1649. În anul următor egumenul greco-slav din Câmpulung, Melchisedec, — căruia-i urmasa la 1658 un «episcop» Dionisie¹, — lucrează o nouă *Psaltire* slavonă, cu un an înaintea *Psaltirii* românești din Bălgrad.

Dar lucrările românești ale tiparului crăiesc din Ardeal nu puteau să rămâie fără înrăurire. Mitropolitul Ștefan începe să facă a se simți dorințele și aplecările sale, în dauna modei slavone dela Curte, sprijinite și reprezentate de cumnatul însuși al Măriei Sale. Un diacon Mihail, nu știm de unde, fù prins de râvna tipăririi unei cărți din care să se învețe și preoții necărturari a cetii rugăciunile deosebite ce se cuvin la îngroparea clericilor. Având un manuscris slavon și unul grec, el stăruie de «oameni cărturari buni și înțelepți» ca să-i facă acea «Carte ce să cheamă Pogribania preoților mireană și a diaconilor», și el, diaconul, îngrijit, nu numai de «buna murire», ci și de «buna pogribanie», plăti pentru această broșură de cinzeci de pagini care deschide la 1650 șirul tipăriturilor românești.

Cu o tălmăcire a sa, pe care o întitulează, poate fiindu-se prea strâns de un original latin, dres în ce privește dogma, *Mistiri* sau *Sacrament*, apare acum însuși Mitropolitul la 1651, lămurind deocamdată preoților săi, prea adesea învinuiți de «grosime și grubie», botezul și mirul; a doua parte a rămas în manuscris².

Eră o încercare de a dà și clerului muntean ceia ce se dăduse celui moldovenesc prin cele *Șapte Taine* ale lui

¹ Lăpădatu, *Episcopia Strehaii*, p. 7, nota 2.

² După acest manuscris foarte îngrijit, pe care l-am găsit în mânăstirea Cernica, a publicat-o d. I. Bianu în anexă la cuvântarea sa *Despre introducerea limbii românești în Biserica Românilor*, discurs de intrare la Academia Română; 1904.

Evstratie Logofătul. Îndată, Ștefan voi să înlătore și să întrecă și cealaltă lucrare a cărturarului de elinească pe care-l avuse Moldova. «Îndreptarea legii», marea carte de canoane care se împarte la 1652, trebuia să fie făcută după un text elin al lui Alexie Aristinos sau Rodinul din vremea Împăratului Ioan Comnenul, care, de fapt, a comentat numai pe larg, un original al Logofătului Simion¹, cuprinzând legi împărătești, ca și hotărâri de sinoade, canoane călugărești ale Sf. Vasile și recomandări ale Sfinților Părinți; manuscriptul fusese căpătat dela Vistierul al doilea muntean, Gheorghe Karidas din Trikke († 1655)². Un școlar al lui Pantelimon Ligaridis și al lui Ignatie Petritzi — cel d'întâiu, predicatorul lui Matei-Vodă, cellalt, necunoscut —, călugărul Daniil Andrean sau Adrian, de loc din Țara Ungurească, pentru care-și zicea, în retorică elinească arheologică, «Panonianul», fû însărcinat cu traducerea. Dar acesta găsi că e mai bine să reproducă un manuscript complet al *Nomocanonului* lui Evstratie, schimbând doar, după textul grecesc, dela care luă unele lucruri, ordinea capitolelor. Cu o greoaie și confusă prefață a Mitropolitului despre felul cum s'au alcătuit canoanele bizantine și cu multe ilustrații, de tot frumoase, se publică această greoaie și nepractică strânsură la 1652³.

Peste câteva săptămâni, Târgoviștea mai dădea o *Târnoșanie*, din grecește și slavonește, — carte de folos într'un timp când se făceau din nou și se dregeau atâtea biserici, de hărnicia evlavioasă a lui Mateiu-Vodă și a Doamnei Elina. Această ultimă tipăritură românească din epoca lui Mateiu, în preajma războiului cu Moldova, a tulburărilor și a morții

¹ Krumbacher, *Gesch. der byz. Litteratur*, p. 607.

² *Studii și doc.*, IV, p. cclxii; Cron. lui Constantin Căpitanul, ed. Iorga, p. 133, nota 1.

³ Retipărire de Misail și Blaremburg, 1871; apoi de Bujoreanu, *Collecțiune de legiuiri*, III; cf. Pić, *Die rumänischen Gesetze und ihr Nexus mit dem byzantinischen und slavischen Recht*; Praga, 1886. V. și Xenopol, *Ist. Românilor*, IV, p. 163 și urm.; C. Popovici, în *Candela*, V ms. 2471 al Ac. Rom.

marelui Domn, are și această hotărâtoare însemnătate, că, fie și în afară de slujba propriu zisă, obișnuită, un Mitropolit ortodox îndrăzniă să prefacă într'o «limbă vulgară» rugăciuni tipicale, care nu fuseseră pronunțate niciodată în altă formă decât aceia a limbilor vechi și «sfinte». Tot mai larg se deschideă, în paguba vechii ortodoxii cu canoane și ierarhie elină, poarta prin care noul curent românesc pătrundeă și în clădirea pe veci a Bisericii, în tot cuprinsul Românimii.

Din toate aceste lupte și din toată această muncă ieșią însă un folos îndoit, din cele mai însemnate pentru literatura bisericească și pentru Biserică, dar, în același timp, pentru scrisul românesc și pentru conștiința românească. Și iată care anume.

Pe de o parte, Biserica ieșią din vechiul ei cerc de acțiune, care eră întâiu curat religios, în al doilea rând artistic, prin legătura artei cu clădirile bisericești, cu zugrăveala, cu facerea odoarelor și odăjdiilor, cu caligrafia și împodobirea cu miniaturi a manuscriptelor, întrebuițând și servind, afară de aceasta, o veche cultură străină ce nu mai hrăniă sufletește niciun popor. Acuma între limba românească și cultura bisericească și Biserica însăși se făcuse o legătură pe care nimic n'o mai puteă sfărâma: nici bănuielile ortodoxiei de tipic vechiu, nici modele de Curte, nici epitropia marilor clerici ai Răsăritului, nici rolul de patroni ai Răsăritului creștin, de moștenitori în unele privințe ai Împăraților creștini pe care și-l ieau cu plăcere câțiva dintre Domnii noștri cei mai mari, nici, în sfârșit, neamul străin, grecesc, de care se țin, prin obârșie, prin limba lor obișnuită, prin sentimentul național une ori, urmașii lor de după Mateiu Basarab și Vasile Lupu.

Această limbă românească eră apoi a Românilor de pretutindeni. Varlaam spune aceasta și Simion Ștefan o repetă; fără a face o mărturisire limpede în acest sens, astfel socotia și Mitropolitul muntean Ștefan rostul «cărților românești».

Aceste cărți le înțelegea oricine dintre acei mai puțini cărturari cari țineau, în afară de aceasta, la creștinătatea lor, pe care nu erau în stare să o cerceteze prea de aproape în ceia ce privește «pravoslavnicia» sau eresurile, «curăția» sau superstițiile și «boscoadele», purcederea numai din Tatăl, sau și din Fiul, a Sfântului Duh. Lege creștină, de încredere în Dumnezeu cel bun, de judecată dreaptă măcar peste mormânt, de viață viitoare după faptele fiecaruia, pe când cea de aici atârnă de atâtea alte motive pe care Dumnezeu nu le-a binecuvântat, nici le poate binecuvânta, de iubire între oameni, cari trebuie să se simtă frați și să se poarte frățește unii cu alții, lege creștină, zic, și graiu românesc, legând cu mărturisirea Credinței, cu evlavia rugăciunii, cu frumusețile mai înalte ale Scripturii, — «cuvânt dumnezeiesc», — toată viața inimii celei vii și gândului celui umil al oamenilor, atâta li trebuia lor. Și Biserica înțelese aceasta, — cel puțin până veni clipa când, înălțată pe o treaptă mai de sus a culturii, ea se închise în mănăstirile călugărilor.

PARTEA a VI-a.

VIAȚA BISERICESCĂ A ROMÂNILOR

ȘI

LITERATURA BISERICESCĂ DELA 1653—88

ȘI

LEGĂTURILE NOUĂ

DINTRE ARDEAL ȘI ȚARA-ROMÂNEASCĂ.

CAP. I.

Mitropolitul ardelean Sava Brancovici.

În care din țerile românești eră să urmeze curentul românesc în Biserică, după izgonirea lui Vasile Lupu, care luă cu el mândria, averea darnic cheltuită, prestigiul împărătesc, legăturile cu întreg Răsăritul slavo-elinesc, și după moartea bunului bătrân Mateiu, cu care se înmormântă pacea fericită a țerii, iubirea între sine a boierilor, venerația fiască a tuturor față de Domnul părinte și, în sfârșit, după stingerea luminatului Mitropolit al Ardealului Simion Ștefan, cel din urmă care știu să se facă respectat de Cărmuirea «crăiască»?

Simion Ștefan muri după ce căpătase dela Gheorghe Rákóczy al II-lea, principe ardelean dela 1648 înainte, întărirea solemnă a drepturilor de care și până atunci se bucuraseră preții românești¹. Încă din 12 April 1650, în Domnia lui se dăduseră drepturi episcopale în părțile de sus, «dincolo de Șieu și Someș, în Solnocul Interior și Mijlociu, în Ținutul Chioarului, de asemenea în comitatele Maramurășului și Sătmarului», unui «popa Sava» (*Szavul*)²; el eră dator să răspândească cele trei cărți calvine: *Catechismul*, *Noul Testament*, *Psaltirea* și, pe lângă vechile condiții, să judece cu protopopii și să primească ultimul apel la su-

¹ Șincai, III, pp. 92-3, an. 1653; Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 205.

² Dobrescu, *Fragmente*, p. 31 și urm.

perintendentul din Bălgrad, unde se vor ținea și soboarele. Iar peste un an Mihail Molodeț ajunge episcop de Maramurăș¹, unde se și întâmpină până mai târziu, ca urmaș al «popilor» călători de până atunci. Îngustat astfel din toate părțile, cu toate silințele sale de a servi calvinismul, bietul «popa Simon Ștefan», trebui să ceară cu umilință a i se înoui Vlădicia peste Ardeal, ceia ce se și făcù la 7 Iulie 1651².

Urmașul lui încă din 1652 — nu înainte de 1652 și pentru că la această dată el erà în Țara-Românească, «prah» înaintea măreției Mitropolitului său —, a fost Ardeleanul, «Panonianul» Daniil. Csulay, acuma superintendent, se îngrijì ca el să primească, jurând, aceleași condiții, de care înaintașul său fusese silit a se ține în tot timpul păstoriei lui³. El n'avù parte însă de o cârmuire liniștită; Gheorghe Rákóczy, om pornit și ambițios, care visă Coroana Poloniei și începù chiar, în Decembre 1656, un războiu, cu ajutoare moldovenești și muntene, pentru cucerirea acestei țeri, nu erà un ocrotitor sigur nici într'o privință. Cu două zile înaintea manifestului său de războiu împotriva Poloniei oficiale, la 28 Decembre, el numià un alt episcop, după recomandăția aceluiași Csulay, fără a pomeni măcar în actul de numire ființarea trecătoare a Mitropoliei lui Daniil⁴.

Sava, superintendent și urmaș al superintendentilor ce au mai fost, va trebui «să tipărească cărți în limba de obște a bisericilor peste care e pus», să «ție școli» și să-și plătească datoria către Craiu, după datină, fără a se mai pomeni acum îndatoririle impuse și lui Simion Ștefan. El va avea supt puterea lui tot Ținutul pe care-l avuse acesta, dar și unele părți care nu fuseseră supuse adevăratului

¹ *Ibid.*, p. 34; cf. Bârlea, *Inscripții maramureșene*, în *Studii și doc.*, XVII, p. 42, no. 161; p. 43, no. 164 (1653).

² Dobrescu, *l. c.*, pp. 34-6.

³ Márki, citat și de Boroș, în *Unirea dela Blaj*, n-1 jubilar.

⁴ Cipariu, *Archivu*, p. 648 și urm.

său înaintaş, precum : comitatul Albei, Severinul tot — şi «Mehadia» în legătură cu el, deci —, Inidora şi locurile din prejurul ei, Bihorul întreg şi regiunea Beiuşului, Maramuraşul şi, nu mai puţin, «toate Scaunele secuieşti şi săseşti», întru cât priveşte pe cei de rit ortodox, «Greci, Sârbi şi Români». Protopopii vor ascultă de dânsul.

Făgăraşul singur rămăsese astfel de o parte ; cele patru protopopii de aici fură unite cu acest prilej într'un episcopat formal, fireşte curat calvinesc¹. Aici stăpâniă ca şi sus, în Maramuraş, văduva lui Rákóczy cel d'intăiu, Susana Lorántfy, care făcù în Făgăraş şi o şcoală românească şi latinească, menită a lumina şi a calviniză în acelaşi timp².

Daniil primi să rămăie şi în această situație încă mai supusă şi în acest cuprins așa de strâmt. Sava însă nu voi să-l recunoască, şi numai în 1662, la 20 April, după lămurirea vremilor grele ce veniseră peste Ardeal, cu scoaterea lui Rákóczy cel de-al doilea, numirea în locu-i a lui Acațiu Barsai, Banul de Lugoj, apoi a lui Ioan Kemeny, prietenul lui Mateiu-Vodă, după intrarea Turcilor în țară şi jafurile lor neauzite, — noul prinț Mihai Apaffy, în urma cererii lui Ioan Bethlen, istoricul, scoteă părțile de peste Olt de supt autoritatea Vlădicăi de Bălgrad, supuinu-le statornic lui «Daniil episcopul» ; cu acest prilej i se spuneă deslușit că va trebui să se ție de condițiile obișnuite şi «să fie supus episcopului legii ortodoxe», adecă lui Csulay³.

Nici aici nu putù el să rămăie statornic ; gonit întâiu, la o dată pe care o putem hotărî, pe la 1659, când noul principe

¹ *Ibid.*, p. 554 : pomenirea unei concesiі a principelui Apaffy pentru ca Români de acolo «să-și ție protopop românesc şi episcop» ; fără dată.

² După Pokoly, *Istoria Bisericii reformate în Ardeal*, la Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906, p. 62.

³ Actul e tipărit pentru întâiași dată de Bunea, în *Vechile episcopii*, p. 113, nota 2.

Acațiu Barcsai adăugî Făgărașul iarăși la Vlădicia Bălgradului¹, — cu acest prilej se scutiră de bir, dar nu și de *cinstea* domnilor de pământ, preoții făgărășeni², — de dușmănia firească a lui Sava, care, cum vom vedea, prin obârșia lui și legăturile detot felul ce avea, eră mult mai tare decât acest biet pribeag bătut de asprele furtuni ale nenorocirilor, Daniil se adăpostî, la urmă, în Țara-Românească, unde iscăliă într'un târziu, — când se făcea la București, prin anii 1680, alt Mitropolit de Bălgrad, Varlaam, — «Daniil proin Ardelean». El murî astfel între clericii cu cari trăise și lucrase pentru cultură ca tînăr, și-și părăsise la moarte rătăcirile calvinești³.

Sava «Brancovici și Corenici» stăruia — și încă mai mult decât dănsul ținea la aceasta fratele său Gheorghe, care-și zicea însă une ori și Brâncoveanul⁴, — că se coboară din Despoții cu același nume de familie ai Serbiei⁵; cu toată cronica scrisă de Gheorghe⁶ și genealogia alcătuită de dănsul⁷, această coborâre din ultima dinastie care a stăpânit asupra Serbiei, înrudindu-se, după pierderea acestei țeri, cu Neagoe-Vodă și cu Petru Rareș, nu se poate admite⁸. Se născuse la Inău, în acele părți în care neconținut se purtă lupta dintre Turci și creștini, dintre cari cei d'întăiu avură stăpînirea țerii până la răscoala întetită de Sigismund Bathory la 1595; atunci, mulțămită mai ales vitejiei lui Gheorghe Borbély, se luură în curând Inăul, —

¹ Dobrescu, *Fragmente*, pp. 36-7.

² *Ibid.*, p. 39 și urm.

³ *Condica Sfântă*, la anul 1687, no. XXI.

⁴ *Studii și doc.*, XIII, p. 202.

⁵ Cu această chestie se ocupă acum profesorul I. Radonici dela Belgrad.

⁶ *Revista critico-literară*, I.

⁷ În anexă la Engel, *Geschichte von Serbien*.

⁸ La Alexandru Lăpușeanu erau adăpostiți în 1566 Gheorghe, Iavel, Ștefan, Ecaterina și Maria, coșiii lui Miclăuș și nepoții de fi ai herțegului Ștefan; Jirecek, *Гном.-Грнскн*, pp. 90-1, no. 96.

tabăra ardeleană eră la Inău la 14 Octombrie¹,— Şiria, Ceanaduş, Aradul şi Lipova², şi astfel încetă beglerbegatul de Inău, care e pomenit la 1588, de pildă³. Peste puţin Turcii căpătară însă iarăşi cuiburile lor dela Inău şi Lipova⁴, de unde Mihai Viteazul, ajuns stăpân al Ardealului, n'ar fi avut răgaz să-i scoată; dar cetăţile acestea se dădură dela sine Împăratului pe care-l reprezintă Voevodul cuceritor⁵. Slujitorii, ostaşii lui Mihai-Vodă apărau Lipova şi Inăul, spre care râvniau iarăşi Turcii, la 1600⁶. Pierdut, Inăul eră căştigat din nou de creştini la 1605⁷.

Voevozi sârbi şi români, cu un număr de pedestri, stăteau acum ca stăpâni prin aceste locuri, şi din mijlocul preoţilor, ortodocşi, nu calvini, ai acestor săteni războinici se ridică în chip firesc câte unul care putea fi socotit ca un protopop, dar îşi ziceă Vlădică, după exemplul acelor Vlădici, puşi de Turci pentru raiaua bănăţeană şi pentru Severin, pentru Ardealul la care poftiau, şi sfinţiţi la Ipec,—Vlădici dintre cari am cunoscut pe unul, Daniil, «al Ardealului şi Severinului»⁸. Unul dintre aceşti episcopi, Sava, e pomenit, la 15 Ianuar 1608, de Sigismund Rákóczy, noul principe ardelean şi «Craiu» unguresc, recunoscându-i-se drepturile de mai înainte asupra «unor biserici sârbeşti şi româneşti din Ținutul — *ditionis* — nostru ardelenesc⁹», dar scoţându-se de supt ascultarea lui preotul Mihai din Voivodeni, un fel de protopop calvin. Sava se luptase şi uneltise la Lipova, pentru căpătarea din nou a cetăţii, smulse de Turci după căderea lui Mihai Viteazul, şi avea de aici înainte reşedinţa lui

¹ Hurmuzaki, XII, p. 137, nota 2.

² V. şi Hurmuzaki, XI, pp. 380-1, no. DXXVIII.

³ *Ibid.*, p. 709, nota 1.

⁴ *Ibid.*, XII, p. 448, no. DCCCL.

⁵ *Ibid.*, p. 509, no. DCCCXVIII; p. 536, no. DCCCLVI; p. 615, no. CMLXXIV.

⁶ *Ibid.*, pp. 818-9, no. MCLXXXIII; p. 836, no. MCCIV; p. 988, no. MCCCVI.

⁷ Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovici*, p. 25.

⁸ V. mai sus; cf. tabla.

⁹ Cipariu, *Archivu*, pp. 609-10.

acolo ; în apropierea Lipovei Rákóczy-i dăruise și câteva moșii, care fuseseră în atârnarea cetății ¹; mai scotea venituri, pe lângă acelea culese dela «oarecare biserică [ale Sârbilor] și Românilor, ce sânt risipite prin Ardeal», dela o moară lângă Radna, pe Murăș ². Când însă, după moartea lui Sigismund Rákóczy, Turcii intrară din nou în Lipova, Vlădicia lui Sava trebui să aibă, neapărat, un sfârșit, și preoții bănățeni se sfințiră pe la schituri — cu privire la viața mănăstirească prin acele părți n'avem însă nicio știre — sau prin vecini. Numai în Novembre 1613, după o scurtă fază de stăpânire imperială, Bethlen Gábor, cu ajutoare turcești, putea să-și adauge la Ardealul său Lipova și Inăul, care-l apărau spre Apus. Încă la 1658 Ținutul a fost apoi ardelenesc, avându-și centrul în Inău, în «Boroș-Inău». Dela o vreme însă, rămâind al Turcilor, multe familii românești din aceste părți trecură în Ardeal, unde încă de pe vremea lui Mihai Viteazul unul dintre Voevozii sârbo-români din Ținutul murășan, Raț Mihail, făcuse biserica din Tiuș ³.

E deci cu neputință să se primească cei trei episcopi bănățeni din neamul său pe cari-i înșiră Gheorghe Brancovici : Mateiu-Moise, Longhin (!) și Sava. Cellalt Sava, în mirenii Simion, a petrecut câtvă timp, împreună cu un unchiu al său, în mănăstirea Comana, a lui Radu Șerbanu. Apoi se întoarse acasă, tocmai în vremea când Inăul și Lipova se alipiau la Ardeal. Ar fi dus viața obișnuită a preoților din aceste locuri de margine, și despre el s'ar fi spus că e «ziua popă, noaptea hoț», din partea Turcilor pe cari astfel de clerici războinici îi tulburau neconținut. Toate sânt însă zvonuri târzii, pe care nu se poate pune mult temei, iar că Gheorghe Brancovici avea o imaginație fără păreche, nu mai trebuie să se dovedească. De fapt, nimic sigur nu se știe despre nobilul sârb Sava Brancovici

¹ Dobrescu, *Fragmente*, pp. 15-7.

² *Ibid.*

³ Cf. Bunea, *Vechile episcopii*, p. 116 cu *Studii și doc.*, XIII, pp. 191-3.

din care diploma din 1656 a lui Rákóczy al II-lea făcea un episcop al Ardealului.

Gheorghe Brancovici aduce înainte gramata de întărire a lui Sava din partea lui Ștefan, Mitropolitul muntean; ea poartă data de Septembrie 1656¹. Domn muntean eră atunci Constantin Șerban, fiul lui Radu Șerban, ctitorul Comanei, unde i se aduseseră și oasele; e ușor de înțeles, deci, sprijinirea, de către acest bun aliat al lui Rákóczy, a unui călugăr care-și făcuse ucenicia în țară la noi și restrângerea, prin aceiași înrăurire, a lui Daniil, care-și părăsise ortodoxia pentru o situație mai bună peste munți. Se înțelege iarăși cum, în momente deosebit de grele, când aveă nevoie de tot sprijinul Domnilor vecini în lupta cu Polonia, Rákóczy se învoi a da lui Sava o largă putere și a-l scuti de îndatoririle scrise la care fuseseră supuși unii din înaintașii săi. De alminterea, atotputernicul Csulay, calvinizatorul fanatic, se află încă și acum între cei vii, și el recomandase chiar, pentru un motiv sau altul, pe Sava.

Peste puțin, stăpânirea lui Rákóczy, învins în Polonia și matur deci pentru răzbunarea Turcilor, suzeranii săi, cari erau jigniți de o ambiție ce nu mai ținea seamă de nimic, se prăbușia. Oștile Sultanului intrară în țară pentru a izgoni pe acest hain care cuteză să facă politică pe socoteala lui proprie. Astfel, Sava avu nevoie de întărirea noului prinț ardelean, Acațiu Barcsai, același Ban de Lugoj și rudă a lui Csulay, care la 1648 tipărise pe cheltuiala lui Catechismul calvin tradus de Fogarași, predicatorul din Lugojul său. Actul se dădù la 9 Ianuar 1659, din Dej, în drumul spre Bistrița, și acum Sava dobândia și Făgărașul, smuls dela Daniil, care fù izgonit din Ardeal². Amândoi Domnii români, Mihnea al III-lea din Țara-Românească și Gheorghe Ghica din Moldova, se aflaseră în oastea care în 1658 dădù puterea

¹ V. Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici*, Arad, 1906, p. 50.

² Dobrescu, *Fragmente*, pp. 36-7 și de aici la Mangra, *o. c.*, pp. 157-8.

lui «Borcea Acoș»; cel d'întăiu avea pretenții de cunoscător în teologie și pusese pe patriarhul de Antiochie, Macarie care, pentru a doua oară, întorcându-se dela Cazaci, străbătea țerile noastre, să-l încunune ca pe un Craiu neatârnat, în Târgoviștea sa, de Rusalii¹. În timpul când întăria pe Sava, crescându-i puterea, Barcsai avea încă în jurul său, după întoarcerea dela Inăul întărit de ostașii români de dincolo de munți, în Octombre din anul trecut, strajă de «curteni» din Principate, nu mai puțin de șeisprezece steaguri, și în curând el trebuia să încheie, ca să poată rămâne, tratate formale cu amândoi Domnii². În aceleași zile când Români în arme, supt boieri munteni și moldoveni, hotăriau toate în Ardeal, Sava mergea la dieta strânsă în Bistrița de Acațiu Barcsai și era întovărășit de Martin Szarpataki, însemnat nobil ardelean, care, la «curtea» lui din Șarpatoc, din «Șaroșpatac», unde a fost îngropat apoi Rákóczy³, avea «giude» român, pe Mandin Cozma⁴.

Sava era pe atunci încă fără reședință, căci Turcii arseseră totul în Bălgrad; nu-și făcuse nici pecete nouă, în locul celei vechi distruse în nimicirea mănăstirii și a bisericii lui Mihai Viteazul: îl vedem în 1659 pecetluind cu un taler de-ai Împăratului Ferdinand⁵. Cu acest prilej căpătă el, de care Barcsai avea nevoie pentru a-i atrage pe Români, scutirea preoților români de dijme, de «none», de «cvinte» și «cvarțe», atât în Ardeal, cât și în comitatele exterioare⁶. Cum știm, peste câteva zile preoții făgărășeni în deosebi erau și ei scutiți de orice dajde crăiască obișnuită⁷. «Craiu»

¹ *Studii și doc.*, IV, p. CCXCII și urm. Patriarhul de Antiohia Ioanichie e pomenit în *Doc. Cîntacuzinilor*, p. 9; no. XI.

² *Ibid.*

³ Șincai, III, p. 136.

⁴ Cf. *Doc. Bistr.*, I, pp. 96-7, no. CXXVIII; II, p. 9, no. CLXXVI.

⁵ *Doc. Bistr.*, II, d. 9, no. CLXXVI.

⁶ Șincai, la anul 1660; latinește la Cipariu, *Arhivă*, pp. 171-2, la Fiedler și de acolo în Mangra, *Siva Brancovici*, pp. 158-9.

⁷ Dobrescu, *Fragmente*, pp. 38-40.

cel nou se află în April la Gherla, și, însufletit și acum de aceiași bunăvoință față de preoții români, cari-i puteau fi așa de folositori, el făcea nobil pe unul din ei ¹. Fără niciun fel de condiții și presiuni se întăria apoi în Iunie protopopul din Inidora ².

La 28 August 1659 însă Gheorghe Rákóczy eră acum întors în Ardeal și începea lupta pentru recăștigarea puterii pierdute. Românii în cea mai mare parte se hotărâra pentru vileazul lor «Racolcea». Cu sutele și miile, boierii fâgărășeni, în frunte cu credinciosul lui Gheorghe Ștefan-Vodă, Iacob Nagy de Harsányi ³, țerani din sate, preoți alergau supt steagurile lui; dintre cei din urmă se deosebi prin stăruință și îndrăzneală fostul protopop din Inidora, înlocuit de Barcsai, calvinul Chirilă, care avea cu el șese sute de Români și pe căpitanul Ștefan Roman din Teleagd și se luptă cu ei la Sibiiu, la Inidora, la Deva și apoi în părțile de Apus, în Țara Moșilor, pe Crișuri, lângă Orade, chemând pe ai săi din sate la războiu și la răsplata nemeșiei; fu văzut la Zlatna, la Aiud, ca un înaintaș al luptătorilor de mai târziu, prădând și prinzând pe nobili, cari-i ziceau «ticălosul de popa Chirilă», până muri luptând cu Turcii în câmpul Cristiișului de lângă Turda, acolo unde fusese ucis și Mihai-Vodă ⁴.

Să se aduce că la Rákóczy, cu care se aliase Mihnea-Vodă, veni în solie Mitropolitul muntean Ignatie Sârbul, urmașul lui Ștefan care sfințise pe Sava, că pe lângă dânsul își căută norocul și Constantin-Vodă, cel care a ridicat din nou biserica din Muncaciu, și Gheorghe Ștefan, care stătuse un timp la Sighet, în același Maramurăș, că la Curtea lui se înfățișă și un sol dela Hatmanul Bogdan Hmilnițchi ⁵. Sava nu putea face, din partea lui, altfel decât

¹ *Ibid.*, p. 41.

² *Ibid.*, 41-2.

³ Cf. *Acte și fragm.*, I, pp. 285, 288-91; Șincai, III, pp. 120-5.

⁴ Șincai, III, pp. 126-7 și 130; *Sate și preoți*, p. 65-7.

⁵ *Studii și doc.*, IV, p. ccxcvii și urm.; Șincai, III, p. 124.

să treacă în tabăra rákóczyană, unde erau toate legăturile și toate datoriile lui; îl vedem scriind dela Bălgradul *acestui* Craiu în Decembre 1659¹.

Barcsai fugise, dar Turcii bănățeni îl aduseră înapoi, și, multe luni de zile, în 1659 și 1660, până 'n primăvară, el stătû în Sibiiu, înconjurat de Gaudy, cu seimeni de peste munți și cu săteni români din Ardeal². Și el aveă unii ostași români, ca pe Petru Balmoș din Szamostelka, nemeș și el, care murî la 25 April 1660 și fû îngropat românește, cu cântări în limba sa și cu lumânări aprinse; și Petru Buday, alt Român, se află închis în cetate. La îngroparea lui Balmoș, nu la biserica românească, făcută pe vremea lui Ghenadie Brad³, de jupân Stoica, ci la cimitirul eretic Sf. Elisaveta el fû petrecut de «episcopul părinților ardeleni» — *parinthiarum transylvaniensium*⁴. Îi știm numele: eră Ghenadie, care în Iulie 1659 își dă titlul de arhiepiscop de Bălgrad, Maramurăș și a toată țara Ardealului și privește păstoria «Vlădicăi Sava» ca isprăvită⁵. Și Brașovenii îl primiau, trimetându-se din Șchei solii la dânsul pentru a li face acte duhovnicești⁶.

Tulburările, războiul lăuntric, amestecul Turcilor urmară în Ardeal și după moartea, întâmplată tot în cursul anului 1659, a lui Gheorghe Rákóczy al II-lea. Din ele n'a mai ieșit Vlădicia de Sibiiu, de asediu, a lui Ghenadie. Dar pe Sava-l întâlnim la 18 April 1661 judecând un proces canonic⁷. Când Turcii impuseră Domnia lui Mihail Apaffy, acesta întări pe Sava, cu toate că Csulay nu mai trăia acuma, numai în părțile de dincoace de Olt, lăsând, de

¹ *Doc. Bistriței*, II, p. 9, no. CLXXVI.

² *Studii și doc.*, IV, pp. CCCV-VI.

³ *Inscripții ardelene*, II, p. 180.

⁴ *Sate și preoți*, pp. 67-8.

⁵ *Doc. Bistriței*, II, p. 9, no. CLXXV.

⁶ Stinghe, *Ist. besecarecei Șcheailor*, p. 10.

⁷ *Ibid.*, p. 10, no. CLXXVII.

sigur, Țara Făgărașului, nu lui Ghenadie, ci vechiului Vlădică Daniil (23 April 1662)¹. Totuși prințul cel nou nu făcù greutăți pentru a întări, la 1663, scutirea de dijme a preoților români, adăugînd acuma că ei nu vor da nici dijma viilor². De aici înainte însă, Țara-Românească, ca și Moldova, nu mai are nicio înrăurire politică, nicio puțință de amestec în Ardeal, și astfel Sava se găsește singur înaintea principelui său.

El nu tipărește nimic; nu mai avea, după cumplitele prădăciuni turcești, nici litere și nici măcar casă de lucru sau de locuință, cetatea Bălgradului fiind pentru cîtva timp cu totul ruinată. Zăbava în publicarea de cărți care i se poruncise încă prin cel d'întăiu act de numire și i se amintise prin acesta de-al doilea, se tărăgăni însă prea mult. Trebuie deci numai un superintendent mai hotărât și mai băgător de seamă în Scaunul de pe care Csulay îngrozise și batjocurise, pe rînd, dezorganizase și înjosise, la sfârșit, Biserica românească de peste munți, pentru ca prigonirea să înceapă. Sava dădù însuși cel d'întăiu prilej de acțiune împotriva lui mergând după milostenie la Moscova, în 1668.

CAP. II.

Înrăurirea rusească a Moscovei asupra Românilor.

Fără înrăurire asupra noastră supt raportul politic, și cu atît mai mult supt cel religios, fuseseră legăturile de înrudire ale lui Ștefan-cel-Mare cu dinastia Țarilor Rusiei prin căsătoria fiicei sale Elena³. Multă vreme numai întâmplător oameni din părțile noastre au nemerit în Marele-Ducat al

¹ Bunea, *Vechile episcopii*, pp. 120-2, nota, și de aici în Mangra, o. c., pp. 160-2.

² Cipariu, *Arhivou*, pp. 572-3, de unde în Mangra, p. 162-3.

³ V. *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, p. 204.

Țarului, căutând blănuri și fildeș pentru Sultanul, făcând apoi mai târziu până la depărtatul «Mosc» negoț de Cazachii. Vasile Lupu s'a amestecat în afacerile Țarului negociind în chestia Azovului, ocupat de Muscali; el făcù să se predea garnizoana, cumpărată de dânsul, a orașului: în oastea turcească de supt ziduri se aflau și Români, ba chiar căpitanul contingentului muntean fù ucis¹. După 3 Mart 1654 însă, Cazacii, pe rând dușmani și prieteni ai lui Vasile Lupu, pentru același motiv de încuscire între Timuș fiul Hatmanului și Ruxanda fiica lui Vodă, se supuneau Țarului Alexie, celui de-al doilea Romanov, și acesta pornise, pentru «drepăturile neamului rusese», de care vorbise și Petru Movilă, războiul cu Polonia². Cu soli căzăcești, veniră atunci la noi pentru întâiași dată Trimeși ai Țarului, cu vorbe pravoslavnice pe buze și cu lăcomie în inimă. Mateiu-Vodă nu voi să-i primească și nici să-i vadă cu ochii lui de bolnav care simția că i se apropie sfârșitul, dar Gheorghe Ștefan, Domnul Moldovei, făcù altfel.

Eră un om evlavios, care clădi în munții Bacăului, căutând să imite măcar în săpături Trei Ierarhii stăpânului dușmănit pe care-l răsturnase, frumoasa mănăstire a Cașinului, unde i s'a adus apoi, din străinătate, și trupul. Dar cărți n'a tipărit, și din vina Mitropolitului său. Căci Varlaam se dusesese «la munte»,—ceia ce înseamnă în vechiul lui lăcaș dela Secul,—în clipa trădării și a răscoalei, lăsând pe un arhieru cu conștiința mai ușoară să încunune pe ambițiosul biruitor. Nici Anastasie de Roman, nici episcopul de Rădăuți, fără a-și părăsi, măcar, cel d'intăiu, cărja, nu alergară la chemarea călcătorului de credință și de jurământ. Ghedeon de Huși nu se uită însă așa de aproape la trecutul și vrednicia morală a Domnului celui nou și turnă pe creștetul lui unsul sfințirii. El ajunse astfel Mitropolit³. Pe când Varlaam căută de averea mănăstirii de-

¹ *Studii și doc.*, IV, p. CCV și urm.

² *Ibid.*, p. CCLIV și urm.

³ *Studii și doc.*, IV, p. CCXLIV și urm.

unde-i pornise tot rostul de cleric și scriitor și se pregătia de sfârșit, scriindu-și, la 18 August 1657, în prezența episcopului de Rădăuți, Sava (dela 1658, la Roman), ultima diată — moartea marelui Mitropolit se întâmplă încă din 1658, și la 16 April el intrase acum, fără frângere de suflet, «în casa cea cea de lut a moșilor săi»¹, — Ghedeon cârmuia fără cea mai mică strălucire sau cel mai slab semn de originalitate Mitropolia moldovenească, așa de sus înălțată pe vremea lui Vasile Lupu.

Ghedeon, care sfinția și episcopi pentru Rușii din Polonia², eră în fruntea Bisericii Moldovei când solii ruși sosiră la Curtea lui Gheorghe Ștefan. Acesta eră prea bătrân și prea încercat pentru sa să poată fi înșelat de prefăcătoria religioasă a Muscalilor. O legătură cu dâșii, cari propuneau lucruri așa de bune, ca ajutorul fără tribut, înapoierea Bugeacului, a Chilie, Ismailului și Cetății-Albe, a Benderului, i se părù însă prielnică supt raportul politic. Ghedeon fù unul dintre solii moldoveni cari merseră la Moscova pentru a luà în biserică Sf. Ioan din Kremlin jurământul Țarului Alexie³.

Ei aduseră și o învoire de negoț—cum se și făgăduise,— dată de Țar la 29 Iunie 1656⁴. Pe acel timp călugării ruși veniau cu mărfuri și cu uneltiri, la Soveja se făcea mănăstire cu bani dela Moscova, la Putna se pomeniau Țarii ca binefăcători și Mitropolitul ardelean izgonit, Iorest, un Putnean, alergă la Împăratul Alexie Mihailovici pentru a-și plăti gloaba impusă de «Craiu»⁵.

¹ V., pentru mormântul său, *Inscripții*, I, p. 31: inscripția, slavonă, a pus Varlaam să i-o sape, pe o piatră albă, împodobită numai cu un chenar și o singură floare, încă din 1642. Pentru testament, *An. Ac. Rom.*, X, pp. 345-6. Cf. *Ist. lit. rel.*, pp. 164-5.

² *Arch. ist.*, II, pp. 65-6.

³ Hurmuzaki, IX¹, p. 217: mărturisirea din 1664 a lui Gheorghe Ștefan pribeag.

⁴ *Studii și doc.*, IV, pp. 244-5, no. LXXX.

⁵ V. și mai sus.

Pe atunci Moscova părea să se pregătească de un mare rol panortodox. Luptele întetite de fel de fel de agenți, și chiar de Domnii noștri, între doritorii de cinstea cea mai mare ce putea să capete un Grec, apoi erezia lui Chiril Lukaris, nehotărârea urmașilor săi față de dânsul, luarea unor măsuri a căror inițiativă pornise din Chiev și proclamarea unei «Mărturisiri» de ortodoxie, al cărei concept venise din mâinile lui Petru Movilă, slăbiseră foarte mult autoritatea «Bisericii celei Mari» din Constantinopol¹. Patriarhii vagabonzi și cerșitori din Alexandria și Antiohia nu însemnau nimic. Cei din Ierusalim, stăpânitori de mai multe bogății în părțile slavo-române și premergători ai reformei din dogmă, datine, ierarhie, viață canonică și viață culturală în ortodoxie, avură un însemnat rol supt Teofan și supt Paisie, dar acesta se obosi curând, și numai norocul care-i dădă ca urmaș pe un cleric învățat ca Nectarie (1661-1669) mențină o bucată de vreme prestigiul Patriarhiei. Dar nici acest nou Patriarh nu eră un harnic călător, și astfel grija ortodoxiei la București, la Iași, la Chiev și la Moscova o avă, un timp, Paisie Ligaridis, latinizantul cu două fețe, care, ajuns, în umbra Patriarhului Paisie, arhiepiscop de Gaza, se întorsese la noi în 1654 și jucă un mare rol în judecata dintre Patriarhul rusesc Nikon și Țarul,—care la 1660 pornise împotriva lui, fără a-l putea doborî însă așa de ușor cum doborâse un prinț ardelean pe Vlădicii din pă-mânturile sale².

Influența moscovită în ortodoxie fù împiedecată însă de această ceartă îndelungată și din ce în ce mai plină de înviersunare între Țarul Alexie și Patriarhul Nikon, un mare Patriarh, de sigur, prin încrederea în dreptatea lui, prin energia cu care o apăra și maiestatea cu care știu să o reprezinte. Ligaridis, a cărui chemare ar fi fost să facă

¹ V., pentru luptele dintre arhieriei, Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 168 și urm., 176-7, 208 și urm., 218 și urm.

² Chrys. Papadopoulos, *o. c.*, p. 87 și urm.

pace, pentru binele Creștinătății în Răsărit, suflă asupra focului, poate pentru vechile sale aplecări latine, dar poate și numai din ambiție, din setea de intrigi a călugărului grec. După ce dihonnia dintre Țar și Patriarh fû astfel înveninată prin silințele dibace ale răului oaspe, trebui să se ajungă la o mare hotărâre sinodală. Până atunci trecură pe la noi spre Moscova o sumă de prelați greci, cari împospătară simpatiile pentru elenismul religios, cel mai sigur păstrător al datinei. Însuși Patriarhul de Ierusalim veni în țerile noastre la 1664, primit foarte bine de blajinul Domn bețiv al Moldovei, Istratie-Vodă Dabija, pe care-l sfătuiau și-l călăuziau Cantacuzinii, și mai puțin bine de Domnul muntean Grigore Ghica, totuși un Răsăritean de limbă grecească, deși dintr'un neam de Arnăuți săraci. Nectarie fû oprit însă de a trece hotarele Împărăției stăpânilor săi, și astfel el se întoarse, după ce petrecu un timp la Iași, în chiliile dela Sf. Sava, mitoc al Sfântului Mormânt, unde dădea învățătură elinească Nicolae Kerameus, care trecu apoi la Atena,—el muri acolo în 1663¹—, iar, după dânsul, alt dascăl, mai puțin vestit, Teodor din Trapezunt († 1665²).

Totuși se ajunse la un Sinod de judecată, după sosirea la Moscova, în 1664, a Mitropolitului de Iconiu, Atanasie, trimes al Patriarhilor, cari iscăliseră un «τόμος» în această privință. Dacă Nectarie nu putu să vie, mulțămindu-se a trimete acolo pe arhidiaconul său Dosofteiu Notaras, dacă și Patriarhul de Constantinopol, Dionisie, cu atât mai mult, — un înaintaș al său, Partenie, fusese spânzurat, în Mart 1657, supt învinuirea că ar stă în legătură cu Țarul pentru «a scoate Grecia din robie³» —, fû împiedecat de a se duce la

¹ V. Chrys. Papadopulos, *Δοσίθεος π. Ἱερ.*, (v. mai departe), p. 2.

² *An. Ac. Rom.*, XX, p. 217. Cf. Papadopulos Kerameus, IV, p. 305 (331) și Sathas, *Νεοελλ. φιλολ.*, pp. 322-3. Pe Istratie-Vodă, care știă să plătească, îl lăudau și profesorii școlii grecești din Padova; Legrand, *o. c.*, II, p. 139; cf. p. 356, no. 548.

³ *Studii și doc.*, IV, p. CCLXXXII și notele; cf. *Călătoriile Patriarhului Macarie*, trad. Cioran, p. 160, nota 1.

Muscali, Patriarhii de Alexandria și Antiohia luară asupra lor județul. Prin Georgia, și nu pe drumul obișnuit al Țării-Românești și Moldovei, care li-ar fi fost închis, ei răz-bătură până la cetatea de reședință a Țarului, unde sosiau în Novembre 1666. Sinodul se începù îndată, și, cu toate simpatiile generale de care Nicon se bucură în Răsărit, el fù scos prin decret sinodal, iscălit de Macarie al Antiohiei, de Paisie din Alexandria și de alți douăzeci și nouă de arhie-rei, ruși, greci, și chiar sârbi, în Decembre următor¹. Dar Dosofteiu Notaras trebui să stăruie la Constantinopol pentru ca Patriarhii să se poată întoarce nesupărați pe unde erau obișnuiți să călătorească. Peste puțin, la 23 Ianuar 1669, Nectarie de Ierusalim își părăsiă cărja și, împotriva aștep-tării tuturor, și a lui chiar, se alese în locu-i foarte tâ-nărul arhidiacon Dosofteiu — «nefiind bărbați în Ierusalim», spuse cineva ironic, «a domnit Debora».

Cu ridicarea lui la demnitatea patriarhală începe la noi o nouă eră grecească, fără că totuși înrăurirea Moscovei și a Rusiei polone să înceteze cu totul. Între cele două curente se dă, de pe la 1670 la 1700, o luptă, care face interesantă, și din alt punct de vedere decât al personalităților, al con-flictelor dintre ele și, în alt ordin, al răspândirii limbii ro-mânești în cetire și slujbă, — această parte din dezvoltarea Bisericii românești².

Îndată chiar după închiderea sinodului din Moscova, Sava, Mitropolitul ardelean, împreună cu fratele său, neliniștitul Gheorghe Brancovici, care ar fi vrut lucuros să uneltească în seama Țarului printre creștinii din Balcanii, sosiau la Moscova, pentru a strânge banii cu cari să se facă din nou reședința metropolitană din Bălgrad³. Gheorghe dă însuși

¹ Chrys. Papadopoulos, Πατρ. Ίερ., p. 150 și urm.

² În general, v., pentru Dosofteiu, Chrys. Papadopoulos, Δοσίθεος, πατριάρχης Ιερουσόλων (1641-1707); extras din «Νέα Σύων», V., Ierusalim, 1907.

³ Memoriele lui Brancovici; v. Maugra, p. 66.

această știre, adăugind că, la 29 Iunie 1662, de Sf. Petru și Pavel, Sava a luat parte la slujba pe care o făcură cei doi Patriarhi greci, cari nu apucaseră a plecă, și noul Patriarh pus de dânșii în Moscova¹.

Principii ardeleni dela începutul veacului avuseră legături de prietenie cu Țarii, trimetând la ei și câte un Grec dintre Cantacuzini². Data aceasta însă, călătoria Vlădicăi românesc, care *trebuie* să fie calvin și care se întorcea cu mânilor pline dela ortodocși, — dela cei din Moscova, cari atrăseseră luarea-aminte a tuturor prin drama luptei și înfrângerii lui Nikon, cari aveau în mijlocul lor doi Patriarhi și o mulțime de prelați din tot Răsăritul, și cari ieșiseră abia din ședințele unui sinod unde se afuriseră *rascolnicii* ruși, dușmani ai elenismului ierarhic și canonic, — părû deosebit de îndoielnică. Turcii stătuseră pe gânduri înainte de a îngădui întoarcerea Patriarhilor cari luaseră parte la sinodul din Moscova, și unul din ei trebuî să «paretisească» fără zăbavă. Apaffy, omul Turcilor, nu crezû că poate lăsa în liniște pe Vlădica lui, întors din asemenea locuri primejdioase, cu odăjdii, cu cărți slavone, dar poate nu numai cu atâta³.

Întâiu, după stăruința noului predicator al Curții, abiă întors din Apus, Mihail Tophaeus, care puse în mișcare pe superintendent, un om mai tolerant, se impuse lui Sava, la 20 Februar 1669, a doua zi după întoarcere, dacă nu chiar în lipsa lui, — același program de păstorire calvinească, cu care se înjugase grumazul înaintașilor săi. Se mai adăuseră cu acest prilej și alte puncte, precum: întemeierea de școli românești în Bălgrad și Inidora, în Maramurăș, în părțile Chioarului, rămâind ca învățătura tinerilor să se poată urma și în alte școli, cu aceiași limbă (*uberiore linguae cultura*);

¹ *Ibid.*

² Szilágyi, *Bethlen Gábor fejedelem levelezese*, p. 416; cf. *Studii și doc.*, IV, p. CLIX.

³ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 257 și urm.

înnoirea tiparului din Bălgrad, pentru a se da la lumină «cărți folositoare, mai ales cele sfinte»; înlocuirea preoților cari nu știu decât să «boscorodească slavonește», cu alții cari să cunoască «temeiurile de nevoie ale Legii creștine» — calvinești — și «scrisul românesc»; supunerea tuturor măsurilor de ocârmuire la aprecierea superintendentului și, după isprăvirea oricărui sobor românesc, înfățișarea Vlădicăi și a unei delegații în sinodul maghiar calvin, pentru a se revedea hotărârile și a se învăța «lucrurile Legii celei adevărate și preceptele bisericesti»¹.

Sava n'avea nici putința, dar nici voia de a urmări aceste învățături, și el era încă destul de tare, prin legăturile, prin bogăția și prin însușirile sale personale, pentru a nu fi tulburat din cauza neîndeplinirii lor. Să se mai adauge că Tophaeus nu era încă decât inspiratorul politicii religioase a lui Apaffy și că nu ajunsese la demnitatea de superintendent care-l puneă într-o situație mai potrivită pentru a lăsa. Deocamdată actul din 1669 rămase numai ca o amintire a măsurilor ce fuseseră luate în trecut și ca o îndrumare pentru viitor. În sfârșit, Gheorghe Brancovici se făcuse folositor, prin cunoștința lui de limbi și oameni, prin talentul lui subtil de a lega și a dezlega intrigi politice, lui Apaffy, care avea greutățile lui la Poartă. Când fratele mirean căpătă moșia Vințului-de-jos și era însărcinat la 1675 să reprezinte la Poartă pe principele său², era greu să se prigonască, de hatărul fanaticului tânăr predicator, fratele episcop. Din potrivă, vedem, la 20 Decembre 1673, că se scutesc preoții români de orice dijmă, ca pe vremurile lui Barcsai³.

Când un nou superintendent, Gașpár Tiszabecsi, urmă lui Petru Kovásznai, el ceru și căpătă dela «Craiu», la 14

¹ Cipariu, *Archivu*, pp. 611-2; Mangra, *o. c.*, p. 163 și urm.

² Thallóczy în *Szazádok*, 1888, p. 698; și în *Ungarische Revue*.

³ Cipariu, *Archivu*, pp. 573-4; Mangra, *o. c.*, pp. 166-7; traducerea lui Samuil Clain, *ibid.*, pp. 70-2.

Iunie 1674, o poruncă privitoare la descoperirea tipografiei lui Rákóczy și la dreptul său de a supraveghea oricând pe «Vlădică, pe vicarii lui, pe protopopi și toți păstorii bisericilor românești din Ardeal», aceștia fiind datori a se înfățișa oriunde i-ar chema el¹. Iarși o hotărâre menită să rămâie numai pe hârtie, odată ce în dosul Vlădicăi stătea puternicul frate al acestuia. Domn muntean eră, apoi, pe acest timp Grigore Ghica-Vodă, care în multe rânduri avu legături tainice cu Apaffy, negociind între acesta și Împărat², și Vlădica Sava alergase să mângâie pe Doamna lui Ghica în clipa grea a celei d'întăiu maziliri a soțului ei, când ea fugise desnădăjdută în Ardeal³. Mai mult, fratele episcopului, Gheorghe, aveă încă din 1673 o înțelegere tainică cu Vodă, și spre «dărgirea» Bisericii ortodoxe⁴.

Totuși, la 1675, Sava ținū *cel d'întăiu* sobor al său pentru îndreptarea clerului în sens calvin. Predică românească, limbă românească în Biserică, școală de catechism, pe temeiul, firește, al celui din 1640, din care Cipariu asigură că s'a dat o nouă ediție la 1657⁵; se înlătură multe sărbători, se hotărăște stujba zilnică în orașe, iar la sate de trei ori pe săptămână, afară de serbători; se oprește cununia între rude, a fugarilor, cari poate au legături de căsătorie aiurea, a oamenilor răi; se opresc vechile datine dela morți: fuga înaintea preotului ce a cuminecat pe bolnav, țipătul pe uliți al femeilor, frica de îngropare Lunea și Miercurea, darea de «oi sau vaci», de găini, de colaci peste mort ori peste groapă, aruncarea banilor în ea pentru drumul sufletului pe la multele vămi din altă lume, hrănirea mortului și răcorirea lui cu «apă pre pajște», spă-

¹ Cipariu, *Archivu*, p. 575; Șincai, la anul 1674; Mangra, pp. 72-3, 167-8.

² *Studii și doc.*, IV, p. CCCXII; cf. *Despre Cantacuzini*, p. CXIII și urm.

³ *Sate și preoți*, p. 69.

⁴ Hasdeu, în catalogul de documente ardelenene publicat în revista *Traian; Revista din Iași*, I; *Neamul Românesc* pe 1908, p. 252.

⁵ Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 60-70; cf. Mangra, *o. c.*, 175, nota 1.

larea, cu molitvă, a oaselor — se scrie, în batjocură : «oaselor, *hainelor*»; aprinderea de focuri «în curte la Gioi Mari sau la Blagoveștenii» pentru încălzirea morților, spălarea «picioarelor dobitoacelor» și *arderea* lor «cu lumina în frunte». Preoții vor fi numiți de Vlădică, întrebându-se protopopul și aducându-se mărturii scrise de bune purtări; ei nu vor petrece la vin, nu vor primi să fie vornici la nunți, nu vor fi «măscărici și vrăjitori»; ei nu vor îngădui botezul cu mir și apă sfințită, lăsarea în părăsire a bisericilor, necumenicarea de patru ori pe an, purtarea «paștilor pre de afară» — asimilate cu «cina Domnului» calvină — de către mireni, binecuvântarea dobitoacelor și molitvele asupra lor, «vrăjile» și «serbătorile drăcești» de Marți și Miercuri, nici toaca de Păresimi a copiilor cari alergau la biserică — azi, în Bucovina, de Paști, — nici bătaia cu lopata, nici stropirea cu apă de Înviere, nici hora în ceasuri de biserică¹. Cum se vede, se satisfăceau toate vechile cereri ale calvinilor; și că hotărârile se luaseră cu gândul la Guvernul țerii dovedește și aceasta: «cum amu avutu și până acumu obi-ciaiu, și poruncă, cumu în toate rugăciunile noastre să facem pomană pintru Mărie Sa Craiu, milostivul Domnu». Nu se poate tăgădui serios nici aceia că Sava a primit cu cu acest prilej, și în formă limpede, botezul cu *orice fel* de apă și căsătoria *cu jurământ*².

În schimb, la 30 Decembre din acest an, Sava eră asigurat de Craiu că nu i se vor mai călca datinile cele bune, nici nu se vor mai smulge parohiile românești, nici nu se vor lua florinii cuveniți Vlădicăi, — precum, se pare, începuse a face Tiszabecs³. La 1676 apoi se porunci aspru a nu se mai lua dijmă dela preoții noștri⁴.

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 145 și urm.; Mangra, *o. c.*, p. 79 și urm.

² Aceasta o arată păr. Bunea în *Ierarhia Românilor*, p. 266 și urm., și n'o poate infirma păr. Mangra, *o. c.*, p. 82 și urm.

³ Engel, *Geschichte von Serwien*, pp. 482-3; Cipariu, *Archivu*, p. 651; Mangra, *o. c.*, p. 74.

⁴ Șincai, la acest an; după Clain, în Mangra, *o. c.*, pp. 74-5; v. pp. 168-9.

Dar în Iulie 1679 se ținea un sobor pentru a lua socoteală lui Sava de averea Bisericii sale și, mai ales, de «venitul școlei ș'a tipografiei», la care contribuise și «Craiu» însuși, dând 40 de florini, 40 de vedre de vin și 12 măsuri de grâu, pe care se oferia a le servi în fiecare an, pentru a se începe talmăcirile și tipăriturile¹. Mitropolitul veni în fața dușmanilor săi și se dezvinovăți pe deplin, aducând înainte tot ceia ce se credea că ar fi risipit².

Pacea s'ar fi întărit apoi din nou, între el și Apaffy, — spune Gheorghe Brancovici, — prin diploma dela 24 Octombrie 1679, de nouă întărire pentru Sava, diplomă pe care acesta ar fi făcut-o să fie «primită» în dieta dela 16 Ianuar 1680, spre mai deplină asigurare împotriva dușmanilor, cari-i uriau ortodoxia, păstrată încă în ciuda hotărârilor de formă din 1675, ce atingeau dogma, dar loviau mai ales urmele păgâne, — nu și cele «scrise la tipic», — sau împotriva celor cari, străini, râvniau la bogăția lui, ori, Români, umblau să-i iea Scaunul³. Am putea descoperi cui se datoresc aceste privilegii: noului Domn muntean, om mândru și energetic, cu care toți vecinii trebuiau să socotească, lui Șerban-Vodă Cantacuzino, care, ca urmaș al Împăraților bizantini, se simția și apărător al ortodoxiei: el își începuse în Novembre 1678 Domnia, care eră menită să dea o nouă viață politicei Principatului muntean, și a Românilor în de obște⁴.

Dela un timp însă politica lui Șerban-Vodă se lămurî ca prietenoasă creștinilor, celor din Apus, spre cari-l îndreptau misionari franciscani, ca și Gheorghe Brancovici,

¹ *Magyar Tört. Tár*, 1878, I, p. 240.

² Zaccnicul din Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 259 și urm.

³ Aceste acte se pomenesc de Gheorghe Brancovici; cf. Cipariu, *Archivu*, p. 651; Mangra, *o. c.*, p. 75.

⁴ Păr. Bunea tăgăduiește aceste acte, aducând înainte că dieta a anulat unele privilegii ale «preoților greci și români» care nu fuseseră înscrise legal; *Mitropolitul Sava Brancovici*, p. 81, nota 1.

care se visă acum Dăspot al Sârbilor, liberați cu ajutor împărătesc din vechea robie a Turcilor. Apaffy, dușmanul Nomților și credinciosul desăvârșit al Împăratului său din Constantinopol, eră pentru dânsul un spion, o piedecă, o primejdie. Crezù că poate, cu bani, să facă un «Craiu», și el se puse 'n înțelegere deci cu pribegii ardeleni cari alergaseră la Poartă, Ștefan Csáky, Paskó — aceștia catolici — și Beldy. La început, când își luase abia Scaunul în primire, el se vestise ca prieten al vecinului său, dar îndată el schimbă foaia, și nu trecù mult până ca Apaffy află cine stă la spatele trădătorilor săi, cari, la Constantinopol, îi gătiau căderea¹. Partidul principesei, în frunte cu Teleky, cu Székely, cu Naláczy, îndemnă pe Apaffy la măsuri de energie împotriva celor ce se compromit, prin legăturile cu pribegii².

În Februar 1680, Brașovenii plătiau pentru potcovirea cailor «Vlădicăi Românesc» («des Bläschen Bischoff»), «cari se trimet Craiului»³. Confiscările începuseră: s'ar putea ca Sava, care aflase că i se pregătește soarta lui Iorest, — căci procesul deschis împotriva lui, în Iulie 1679, urmă încă⁴, și din deosebite părți veniau plângeri împotriva Vlădicăi, care numește preoți fără să întrebe pe protopop și slințește biserici fără știrea «Craiului»⁵, — să fi trecut atuncea în Țara-Românească, «în părțile turcești», spune actul de osândă, și ca îndată după întoarcere să fi fost adus cu sila la Bălgrad, unde se îmbolnăvi. La 2 Iulie se începù în acest oraș marele sobor de judecată; luau parte reprezentanții lui Apaffy, «jurații și titorii» Mitropoliei, între cari Pavel Suci, pro-

¹ V. și *Studii și doc.*, III, pp. 96-8: scrisoarea e din 1691-2, când se putea gândi la *mucarer*, la întărirea după trei ani, Patriarhul Iacov numit la 1689.

² Cf. *Sate și preoți*, p. 73 și urm.

³ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 222.

⁴ V. actul de osândă, în Mangra, o. c., pp. 170-1.

⁵ Bunea, *Vechile episcopii*, p. 128.

topopii din Bălgrad, din Deva, din Ormeniș și din Vinți. Se aduse împotriva bătrânului Vlădică bolnav învinuirea că nu caută de catechism și de tipografie și apoi — pentru a mai mări puțin scandalul și a da o umbră de îndreptățire pentru măsurile cele mai sălbatice, — și aceia că el ar fi trăit cu țiitoarea fratelui său însuși, Unguroaica Ecaterina Tömösvári, care și după neam nu-i putea fi rudă, cum s'a adaus pentru a-l apăsa și mai mult. Töfői, Tophaeus, acum «episcop» al Credinței curate, își alese un procurator pentru a pără pe Sava, iar «Craiul» numi o comisie judiciară, din care făcea parte protonotariul său, un pastor calvin și protopopul din Alvinti, Ioan Zoba. Gheorghe Brancovici și negustorul Pater Ianăș¹ nu erau în stare să înduplece sau să înduioșeze astfel pe judecători. Fără a sta mult pe gânduri, ei scoaseră, prin hotărârea din aceiași zi de 2 Iulie, pe Sava și din Vlădicie și din ceata preotească², dându-l în mâinile magistraților.

Îndată sinodul alese pe Iosif Buday de Piskints, vre-o rudă a celui ce stătuse închis în Sibiiu cu Barcsai; deci un nobil pentru alt nobil. În împrejurările obișnuite, noul Vlădică ar fi iscălit și jurat condițiile calvine, de care nu scăpă, nici de cele vechi, nici de cele mai nouă, și ar fi păstorit în liniște, ca Simion Ștefan, fără a se mai trudi cu gândul că nimeni nu l-a întărit și sfințit duhovnicește. Dar Apaffy știă bine ce poate împotriva lui mânia Domnului muntean, pe care o trezise. Deci, înainte de a da actul de numire lui Ștefan, el îl trimese, cu doi protopopi, ca spioni și chizeși, la Mitropolitul muntean, pentru a fi întărit acolo, «după leage».

De fapt, Iosif a fost recunoscut și sfințit, dar mărturia ce i se dădă la București, e cea mai aspră critică a neo-

¹ Asupra căruia v. *Sate și preoți*, p. 76; *Doc. Bistriței*; Lăpedatu, în *Prinos Sturdza*, p. 301 și urm.

² Mangra, o. c., p. 169 și urm.

meniei săvârșite la Bălgrad. «Cel mai denainte Mitropolitul Sava», spune acest act, care nu dovedește numai solidaritate ortodoxă, ci și simțire românească, «scoțindu-se den Scaunul de *celu ce domneaște acolo* Craiul Ardealului, împreună cu totu Svatul țării ș'a protopopiloru Biseericii noastre, cari sântu acolo, pentru ale lui *năpăști*, de carele Svatul, *ca niște oameni slobozi*, l-au judicatū acolo, *nepohtindu judecată de aiurea*, și alegându-lu de acolo Craiul cu totu Svatul țării și cu voia protopopiloru și creștiniloru pravoslavnicu, care sântu acolo lăcuiori, pre chir Iosif ieromonabulū»,—se primește noul Vlădică atârnător de Scaunul Târgoviștii și membru al «Bisericii noastre», numai «ca să nu rămăe acelu Scaunul văduvū și creștinii de acolo fără păstoriū, neputându celū mai denainte să-și dobândească Scaunulū, pentru nemutatele obiceiuri și tocmeale ce are republica țării Ardealului»¹.

La această dată va fi ajuns la Curtea lui Șerban-Vodă Gheorghe Brancovici, care alergase la Banul Radu din Craiova, fiul lui Udriște Năsturel², și de aici la Domnul ocrotitor pentru a-i cere să apere, odată cu dreptatea fratelui său, ortodoxia comună și cinstea neamului³. Deși se dăduse, fie și pentru motivele arătate, și în forma aceia, întărirea lui Iosif, care primi, după cerere, cea d'intăiu condică de *zaconic* episcopal⁴ și începū vizitația sa⁵, plângeri se făcură la Constantinopol împotriva grosolanei samavolnicii din Iulie și la 30 Septembrie Apaffy trebuiă să se îndreptătească față de oamenii săi de la Constantinopol, arătând că Sava a fost scos prin sobor și că are vinovății care și de moarte l-ar

¹ Actul este în *Condica Sfântă*: publicat de Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 234-5; Popea, *Vechea Mitropolie*, pp. 7-8; Ghenadie Enăceanu, *Condica Sfântă*.

² *Studii și doc.*, V, pp. 710-11.

³ Memoriile lui Gheorghe Brancovici.

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 257-63; Mangra, p. 92 și urm.

⁵ *Doc. Bistr.*, II, pp. 30-1, No. ccxv; socotelile Bistriței, în *Studii și doc.*, I-II, p. 52.

face vrednic¹. Și «Craifului» îi spusese în față Șerban că numai de hatărul creștinilor din acele părți a fost sfințit Iosif și că nici n'a ținut în seamă ce s'a adus împotriva lui Sava, care aici, în Țara-Românească, trebuia să fie judecat². Totuși Apaffy, incredințat că Brancoviceștii stau în legătură cu Beldy și pribegii și că de aceia a și fugit Gheorghe, aruncă în temniță pe Sava, care nu putuse scăpa, — aceasta și pentru a-l împiedeca de a merge prin țară, «sfințind preoți și biserici», cum îl pârâseră dușmanii³. Numai la 28 Decembre, Iosif își câpătă diploma de numire pentru teritoriul până la Olt⁴. Dacă în temnița sa, Vlădica Sava a fost insultat și bătut, rămâne tot așa de îndoielnic ca și multe altele care s'au scris pe seama lui — ceste cu Craiul, prietenie cu Craiasa, etc.; așa ceva n'a îndrăznit poate Apaffy, care știa ce bine pot să sape Domnii români, cu Grecii lor mai dibaci decât toți mândrii agenți unguri ai Ardealului. La 1681, în August, Csáky și Paskó se învoiau în scris cu Constantin Brâncoveanu, nepotul lui Șerban-Vodă, pentru a da înapoi, dacă ar fi să capete ei puterea, Scaunul vlădicesc lui Sava, și totodată «să lase în vechile drepturi și datine Biserica noastră din Ardeal: să îngăduie legea ortodoxă, ce se zice de obște: românească în obișnuitele ei ceremonii vechi, cu liber exercițiu, după legile țerii, și, dacă unele lucruri ar fi apăsate împotriva voinții lor [a Românilor], să facem a se aduce, iarăși, în starea de libertate veche, public, înaintea țerii⁵». În curând nici nu mai eră nevoie

¹ *Török-Mag. Allam-Okm.*, VI, p. 101.

² *Ibid.*, p. 97; Septembre 1680.

³ *Tört. Tár*, 1878, II, p. 706; cf. *Sate și preoți*, p. 342 și urm.

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 60-70; Mangra, *o. c.*, p. 173 și urm.

⁵ Petru Maior, p. 80, nota; Cipariu, *Arhivă*, p. 652; Mangra, *o. c.*, pp. 179-80: «Religionem orthodoxam, vulgo valachicam, ab antiquo solitis ceremoniis eos uti, cum libero exercitio, secundum canones patriae, et, si quae contra voluntatem eorum in suis terminis oppressa fuerent, coram Regno pristinae libertati restitui efficiemus, Metropolitam seu Vladikam Szavam, cum plena restitutione honoris, pristino officio

de cea mai grosolană formă a prigonirii, căci Sava muriă, în temniță la Vinți, pe moșia fratelui său, ori liber, dar fără putință de a părăsi țara.

Și în Iulie 1681 unii îl țineau de Vlădică¹. În ultimele lui zile el ar fi fost cuprins în diploma de baron dată de Împăratul fratelui său, Gheorghe, la 7 Iunie 1683, dar nu mai trăi până în Septembrie, când acesta fù făcut și comite².

Aceste diplome, citate numai de istoricul sârb Raici, n'ar fi false, cu toate că, pentru Șerban-Vodă, Gheorghe eră încă în 1688 numai «dumnealui Gheorghie Brancovici»³ și la 1689 i se zicea la Viena: «acel individ», etc.⁴. El fù îndată arestat și stătù douăzeci și doi de ani închis.

Astfel prin cazul Vlădicăi Sava, care se poate pune, în ce ne privește, alături cu acela al Patriarhului Nicon, Biserica românească din Ardeal ajungea să-și strângă și mai mult legăturile cu cea din Târgoviște, și, orice ar fi făgăduit trecătorul episcop Iosif, care dispare în 1682 încă⁵, se dădea prilej de afirmare și de recunoaștere, chiar din partea principelui ardelean și a nobilimii acestei țeri, a dreptului de existență pe care-l avea ortodoxia românească acolo și a dreptului de control pe care, de aici, îl putea reclama Biserica românească a Principatului muntean.

În adevăr, când Iosif închise ochii, urmașul său, Ioasaf, — un fost episcop de Lacedemona, trecut dela noi în Ardeal, — fù numit în adevăr în Ardeal, în dieta ce se adună în Făgăraș — și nu în Bălgrad chiar —, dar, pe urmă, el trebui să treacă munții pentru a fi ales din nou de către *un sobor muntean*.

uti cum plena auctoritate elaborabimus et contra quosvis illegitimos impetitores, tam in religione, quam in libero exercitio ac ceremoniis iisdem patrocinabimur.»

¹ Studii și doc., XIII, p. 100.

² Cipariu, *Archivul*, p. 653. D. Radonici crede că diplomele sânt autentice.

³ *Gen. Cant.*, p. 235 și urm.

⁴ Mangra, p. 22.

⁵ *Sate și preoți*, p. 81.

Astfel se zădărniciă regula pe care Iosif trebuise a o înscrie în fruntea *Zaconicului* său, rămas altfel nescris : « Aleagerea Vlădicăi nostru rumănescu aici în Ardeal este den mila și den voea Craiului, care lucru ne este noaă îngăduit de la Craii cei mai de mult răposai ; când va fi lipsă, se se strângă toți protopopii, și încă și dentre ceialalți preuți, și, den voc a tot săborul, unindu-se toți la un cuvânt, așa se-l aleagă ; care, de se va părea și Craiului că este harnic, așa-l va întări în Vlădicie precum se veade în *Probatae Constitutiones*, titlul al optulea, articoluș întâi »¹.

Sigismund Boer, un « boier de Făgăraș » de-ai « Craiului », intră în Brașov cu Ioasaf la 26 Mart 1682 și la 1-iu April acesta porniă spre trecătoarea Branului² —, un adevărat drum de ispășire, o Canosă a politicei ardelene calvinești. Iar la 11 April Șerban-Vodă porunciă să se strângă sobor la Mitropolie « ca să aleagă și să hotărească pe cel ce se va găsi mai vrednic spre îngrijirea cea păstorească a Mitropoliei aceia »³.

CAP. III.

Biserica munteană dela 1654 la 1682.

Care eră însă starea Bisericii muntene într'un timp când un Domn energetic înălță așa de sus prestigiul ei ?

Mitropolitul Ștefan își prelungi păstoria și în vremurile neliniștite de'naintea morții lui Mateiu Basarab. În 1652 el tipăriă Pravila cea mare, iar în Novembre 1653, în urma

¹ Albe rămân rubricile : « Vlădica cu ce rânduială trebuie se trăiască ; ce-i deregătoria titorilor ; ce este venitul Besearoci ; canonul protopopilor, canonul popilor ; de popii carii vin dentr'alte țări ; de săborul mare ; obicaiul, slobozie, tărie ; de săboarale mici ale eparfiilor ; despre aleagerea diacilor, pre popie ». Tot programul calvin căzuse. Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 257-63 ; Mangra, p. 93 și urm.

² *An. Ac. Rom.*, XX, p. 223.

³ *Condica Sfântă*, no. XVII.

războiului cu Moldova, ieșă înaintea Patriarhului de Antiochia, Macarie, care intră în Târgoviște¹. Mitropolitul Ignatie, Sârbul dela Râmnic, care și acolo-și zicea «*arhiepiscop al Râmnicului și al Mehădiei toate*»², и всея Мехедия, îi urmă, în împrejurări necunoscute.

Acest Mitropolit sluji la înmormântarea lui Mateiu, la sfințirea lui Constantin-Vodă³. Rășcoala Seimenilor îl cruță, și el merse în fruntea soliei muntene care cercetă în Maiu 1655 pe Gheorghe Rákóczy al II-lea⁴. Și Mihnea cel Rău îi dă sarcina de a se înțelege cu «Craiul» în 1659⁵. O scurtă retragere la Râmnic în 1655 nu se prelungise prea mult⁶. Dar, după căderea Domniei lui Mihnea, Gheorghe-Vodă Ghica, sau măcar fiul său mai hotărât, Grigore, chemă în Scaun iarăși pe Ștefan, care stătuse de acum înainte ca Mitropolit, fără a se mai însemna în vre-o privință, până la 25 April 1668. Pe mormântul său în Mitropolia din Târgoviște, căreia tocmai îi dăduse un clopot⁷, se înseamnă cu mândrie, în românește, că el a «fost păstor în Scaun ani 20», trecându-se astfel cu vederea ca nedreaptă și necanonică păs-toria trecătoare a Sârbului din Nicopol, Mitropolitul tulburărilor⁸.

Soborul alese, la 20 Maiu 1668⁹, în locul Românului Ștefan, din Rămeștii Vălcii de obârșie¹⁰, născut însă din părinți dela Costeștii Argeșului, pe alt Român, Teodosie,

¹ *Călătoriile patriarhului Macarie*, pp. 78-9; cf. *Istoricul eparhiei Râmnicului*, p. 44.

² *Istoricul eparhiei Râmnicului*, p. 42: la 1646.

³ V. *Cronica țerii*, p. 335.

⁴ *Studii și doc.*, IV, pp. CCLXV, 33 și urm.

⁵ *Ibid.*, p. CCXCIX, după Szilágyi, *Bellum boreo-orientale*, II, pp. 557-8; *Mon. Comititalia Trans.*, XII, p. 388; cf. *Studii și doc.*, IV, p. CCC.

⁶ *Căl. patr. Macarie*, p. 161.

⁷ *Inscripții*, I, pp. 117-8.

⁸ *Ibid.*, pp. 122-3. Pentru «a doua venire în Scaun» a lui Ștefan în 1657 (apoi vine și a treia oară), v. *Condica sfântă*, notele la no. IX.

⁹ *Condica Sfântă*; *Studii și doc.*, V, p. 629, nota 1.

¹⁰ *Studii și doc.*, XIV, p. VIII, nota 2.

care erà de loc din Veștemul Ardealului și se călugărise la Cozia, ajungând apoi egumen la Argeș¹.

Nu se călcău astfel drepturile episcopilor Râmnicului și Buzăului. În cel d'întăiu Scaun, în locul lui Ignatie Sărbul fusese așezat, la 1653, egumenul Coziei, Dionisie, care rămase în tot cursul stăpânirii tulburate a lui Constantin-Vodă. Încă din Septembrie 1658, stătea însă la Râmnic un al doilea Ignatie, căruia i se zice, pentru a-l deosebi de cel d'întăiu: «Grecul»,—arhiereu ambițios care, călcând pe urmele Sărbului, și întrecându-l chiar, nu-și zicea numai episcop, cum erà de fapt, ci: «cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop Mitropolit chir Ignatie de Râmnic, a toată țara», adecă a toată Țara Oltului². Domnul însă nu știa, firește, decât de «piscupia dela Râmnicul-de-sus» și «părintele piscupul Egnatie Grecul»³.

Grecul nu erà, de alminterea, dintre cărturarii din acest neam cari se sălășluiau dela o vreme la noi, și păstoria lui e tot așa de stearpă ca și a înaintașului său român. La moartea lui, întâmplată în Mart 1668, se alese, în ziua de 21 ale lunii, Serafim, care erà episcop de Buzău încă din vremea lui Mateiu Basarab, dela 1649⁴. Serafim erà un preă nou episcop de Râmnic pentru ca să aibă dreptul de a pretinde la Mitropolie, și încă mai nou erà Grigorie dela Buzău, fost egumen de Brâncoveni — un ucenic de-al Mitropolitului Grigorie — ales la 4 April⁵, — înlocuitorul în acest Scaun al lui Serafim.

Dar, pentru a se aduce în fruntea ierarhiei muntene un simplu egumen dela Cozia, mai trebuia ceva. După încheierea Domniei lui Mateiu-Vodă, după frământările din timpul lui

¹ Cf. și Lesviodax, p. 400.

² *Istoricul eparhiei*, pp. 45, 48 și urm.

³ *Studii și doc.*, V, p. 604.

⁴ Lesviodax, p. 440; *Condica sfântă*, no. I.

⁵ *Condica sfântă*, n-le II-III; cf. și *Istoricul eparhiei Râmnicului*, p. 52.

Constantin Basarab, după venirea de Domni străini, greci, în Scaunul muntean, ca unii ce puteau fi mai siguri în credința lor față de Turci, se alcătui în țară, în jurul lui Constantin Cantacuzino Postelnicul, pe care Grigore Ghica puse să-l zugrume la Snagov, pentru trădare, și în jurul fiilor săi, dintre cari doi, Drăghici și Șerban, râvniră Domnia, un puternic partid al boierilor de țară, Români sau romanizați, neamuri bune și vechi, care înțelegeau să nu împartă cu nimeni cinstea, dregătorile, veniturile. Când placul Turcilor, cumpărat, ca de obicei, cu bani, făcui din Radu Leon, fiul lui Leon-Vodă Tomșa, un Domn al Țerii-Românești, acesta fii arătat cu degetul ca străin el însuși și ocrotitor de străini, ca stricător de datini și călcător de drepturi, și boierimea, care cetia în cronici și aveă și altfel întipărite întâmplările ultimelor decenii, se hotărâ a înoi împotriva lui ceia ce se făcuse de generația bătrânilor împotriva lui Leon-Vodă însuși.

Pricini de plângere împotriva acestui Radu-Vodă care vorbiă grecește erau destule: «marghiolii» lui, Sofialăul, Bulasachi, nu cruțau nici mănăstirile în lăcomia lor de bani și de bucate; din argintul icoanelor, spune cronica de familie și de partid a Cantacuziniilor, se făcură «scări și tipsii și șale ferecate» pentru mândria trufașă a Domnului; pe degetele lui sau ale vre-unui puternic ocrotitor din Țarigrad se vor fi mutat cele «două inele de aur cu pietre scumpe» de pe oasele sfinte ale moaștelor lui «popa Nicodim» din Tismana, pe care Mateiu-Vodă o închinase la Sf. Munte¹; averile egumenilor treceau în Vistieria domnească. Cel puțin așa spun dușmanii².

Se pregătiă o răscoală; Șerban Cantacuzino, Mare-Spătar, eră în măsură a strânge la București pe căpitani, iuzbași și slujitori³; trebuia ca un Mitropolit înțeles cu nemulțămiiții din acest partid «național» să fie gata a luă crucea în mână

¹ Ștefulescu, *Tismana*, p. 189.

² Pp. 370-1 din *Magazinul istoric*, I.

³ Cron. lui Constantin Căpitanul, p. 160.

pentru a merge, în sunet de clopote, înaintea cetelor răscolate. Oameni evlavioși, darnici pentru cele sfinte, ctitori de biserici — în 1671 ei isprăviră frumoasa biserică dela Coeni pe Argeș, lângă Curțile lui Radu-Vodă Șerban, bunicul lor ¹ —, Cantacuzinii aveau mulți părteneri printre clerici. Și astfel, cu voia lor și pentru interesul lor politic, fû ales Mitropolit Teodosie.

Supt cuvânt că Domnul vrea să ucidă pe boierii cari nu-i plac, se strânse la Curte, în ziua de 3 Decembre 1668, — pe când se întorcea dela Moscova Mitropolitul ardelean Sava —, o mare mulțime de boierime și oameni din popor. De aici gloata plecă spre Mitropolie, unde clopotele se puseră în mișcare pentru a înmulți și mai mult numărul luptătorilor împotriva tiranului patron al Grecilor. Un fel de sobor al răscoalei se ținû la Cotroceni, unde peste câțiva Șerban eră să ridice mănăstirea sa, o capodoperă a artei bisericesti după tipicul definitiv care se elaborase până atunci. Aici se alese deputația de plângere care trebuia să caute tocmai în Tesalia pe Sultan spre a-i cere curățirea pământului țerii de Greci. Radu-Vodă se grăbise a se lepădă, la 9 ale lunii, prin act formal, îndreptat către «arhierei», — tustrei episcopii erau de față —, «arhimandriți, egumeni, boieri, slujitori, popi, diaconi și toți țărani cãți să află viețuitori în țara Domniei Sale», de Greci laolaltă și de fiecare din cei mai mari în deosebi, asigurând bunele datini de pe vremea lui Vodă Mateiu bătrânul ².

În mănăstirile neînchinat, el se învoia a nu se pune egumeni decât «Rumâni, după obiceiul și tocmeala lor, iar om strein, grec, să nu fie volnic nimenilea a pune». Închinări nouă se opresc. Călugării greci vor ieși din biserică domnească a Curții, făcând loc unor «popi mireni rumâni». Asupra acestor puncte, Radu făcû jurământ la Mitropolie ².

De fapt, încă din April 1666, supt înrăurirea Mitropoli-

¹ *Inscripții*, I, p. 88.

² *Mag. ist.*, I, pp. 131-4.

tului Ștefan, Radu întărise hotărârile lui Mihai Viteazul cu privire la înlăturarea străinilor din fruntea oricărei mănăstiri¹ și, cu câtva timp înainte chiar, el orânduise întoarcerea acelor «obiceaiuri bune ce eră pierdute și precupite de streini»; un străin putea râvni la egumenie, numai dacă, fiind și «om de folos», stătea un timp la noi, ca «să se dea locului», dacă-l primiă soborul și dacă jură că «va lăcui până la moarte» în mănăstire, cârmuind-o în dreptate și credință și fiind în seamă soborul. Egumenul, de orice neam, va fi scos dacă se va dovedi «viclean și va începe a lăcui răzvrătit și va fi de zmințeală fraților», mai ales înstrăinând averea².

De fapt, dacă pe lângă Radu-Vodă se găsește episcopul grec Sofronie, de Vidin, — la Tismana, la Argeș — Teodosie —, la Dealu, la Snagov, la Câmpulung, la Căldărușani, la Arnota, la toate mănăstirile domnești deci, care sânt înșirate în această ordine³, erau la 14 April 1666 numai egumeni români și cetind românește.

Astfel Radu-Vodă grecul eră prea slab ca să poată lua măsuri împotriva acelor dintre răsculați, cari rămaseră; ceilalți, între cari și Mitropolitul, aduseră numirea unui nou Domn, potrivit pentru ca neamul și aliații Cantacuzinilor să poarte toate trebile după voința lor⁴. E bătrânul Antonie-Vodă din Popești, dela care Sava Ardeleanul căpătă, la 25 April 1670, — precum Simion Ștefan căpătase, cu toată calvinia lui, dela Mateiu-Vodă în 1650, — întărirea moșiei pe care Mitropolia Bălgradului o avea, încă din zilele lui Mihai Viteazul, în Țara-Românească⁵.

¹ *Doc. Cant.*, pp. 64-5, no. xxvii.

² Actul — v. *Doc. Cant.*, pp. 61-2, no. xxii. — e întărit de Partenie al Constantinopolei la 7173. Se hotărește că între cele trei mănăstiri, Tismana, Cozia și Bistrița, va fi o legătură care să îngăduie unui călugăr dintr'una din ele a fi egumen și la celelalte.

³ *Doc. Cant.*, p. 69 sau *Mag. ist.*, I, p. 401.

⁴ *Mag. ist.*, IV, pp. 371-2.

⁵ Pușcariu, *In orele libere*, Sibiiu, 1837; *Socotelile Sibiului*, p. 18, nota 1.

Teodosie dădù, firește, carte de blestem pentru descoperirea acelor boieri cari îndemnaseră la uciderea bătrânului Constantin Cantacuzino¹. El întări măsurile luate pentru a pedepsi pe Stroe Leurdeanul, puind supt actul de afurisanie iscălitura egumenilor români: dela Tismana, Cozia — unde eră un Teodor, — dela Bistrița, Arnota, Dealu, Câmpulung, Glavacioc — viitorul Mitropolit Varlaam, poate un Moldovean —, dela Snagov, Govora, Căldărușani, și, în al doilea rând, ale celor greci, dela Sf. Treime —, Radu-Vodă» din București, — dela Sf. Gheorghe, mitoc al Ierusalimului, — dela Gruia, dela Mislea, dela Sărindariul din București și dela mănăstirea Mihai-Vodă din același oraș, afară de «egumenul Doamnei, Dionisie» (dela biserica bucureșteană a Doamnei lui Șerban)². Prin ei toți, Vornicul Stroe se prefăcù, fără cea mai mică bunăvoință, în «părintele monah Silivestru», călugărare fără pildă până atunci, pentru a scăpa dela moarte.

Când Grigore-Vodă Ghica ajunse iarăși Domn, firește însă că veni ceasul răsplătirii pentru Mitropolitul cantacuzinesc și episcopii de partid. Caterisirea lui Teodosie s'a săvârșit îndată după venirea în țară, în primăvara anului 1672, a Domnului din a căruia poruncă fusese ucis Constantin Postelnicul Cantacuzino. De sigur că a fost un sinod de judecată, din care trebuie să fi făcut parte, nu Vlădicii țerii, părtași la toată acțiunea politică a fruntașului lor, ci episcopi greci de peste Dunăre, pe cari Ghica-i putea atrage tot așa de lesne ca și Radu Leon. Până atunci Mitropolitul prigonit de Domn își părăsise Scaunul de bună voie sau fugise peste hotare; o judecată sinodală, asemenea cu aceia care, în chip atât de dramatic, se isprăvisse abia la Moscova, era și lucru gingaș, și lucru greu — aceasta putea să o știe Grigore-Vodă — din punctul de vedere al observării canoanelor. Se pare că Ghica va fi fost sfătuit atunci

¹ *Doc. Cant.*, pp. 75-6, no. XXXII.

² *Doc. Cant.*, pp. 77 și urm., 82-3, n-le XXXIII, XXXIII-a.

de arhiereul grec care în această vreme a avut mai multă înrăurire asupra întregii vieți religioase a Românilor.

Dosofteiu de Ierusalim, noul Patriarh tânăr — căci de el e vorba, — se ocupă în cele d'întăiu timpuri ale administrației sale cu orânduirea «Frăției Sfântului Mormânt» dela metohul ierosolimitan la Constantinopol, căreia-i dădă un epitrop și un «comitet de frați aleși», apoi el începă clădirea mănăstirii din Betleem, pentru care Constantin-Vodă Cârnuț dăduse în mâna Patriarhului Nectarie 7.000 de lei¹, și, în sfârșit, cu sinodul provincial din Ierusalim, menit să alcătuiască acea declarație prin care se vestiă lumii întregi că în zădar aduc în sprijin Calvinii din Franța în lupta lor cu Janseniștii catolici dogmele Bisericii răsăritene, care nu consimte cu Chiril Lukaris². Dar, înainte și după sinod, el trebui să călătorească pentru ca prin pomenile strânse să poată acoperi o datorie de 100.000 de lei care apăsă asupra Patriarhiei. Eră în Iași, la Duca-Vodă, prin 1670-1 și, de oare ce fū chemat în 1674 la Constantinopol din «Macedonia, Bulgaria și Serbia», trebuie să se creadă că, după sinodal din 1672, el a venit iarăși prin țerile noastre, ai căror Domni și boieri puteau ajuta mai mult pentru acoperirea cheltuielilor Scaunelor patriarhale din Răsărit decât țeranii slavi de peste Dunăre³.

Un Grec fū pus în locul lui Teodosie, unul dela Atos, egumenul Sfintei Treimi, deci al mănăstirii Radu-Vodă, Dionisie⁴. El nu stătū decât prea puțină vreme în Scaun și, după moartea lui, încă de la 24 Decembre din același an, se alege Varlaam din Glavacioc, care călătorise și el prin

¹ Chrys. Papadopoulos, *Δοξίθεος π. Ίερ.*, pp. 6, 8.

² Michalcescu, p. 126 și urm.

³ *Ibid.*, pp. 6-7.

⁴ V. Lăpedatu, în *Conv. lit.*, XXXIX, n-le 11-2; *Studii și doc.*, V, p. 629, nota 1; *Condica sfântă*, no. x.

Moscova, la 1666-7¹, și «prin 1671» ajunsese episcop la Râmnic²; acestuia i se propusese Mitropolia încă din primăvară, dar el nu voise să primească, precum mărturisește însuși la ieșirea sa din Scaun: «chir Teodosie în silă s'a scos den Scaon, și, episcop Râmnicului fiind, mi s'a făcut silă de cel de atuncea Domn ca să mă mut la Scaunul Ungrovlahiei, și am primit toată spaima Domnului, ca să nu facă acest lucru fără de cale», și chiar a doua oară, când luă cărja căzută din degetele unui mort în loc de a o smulge din mâinile Mitropolitului său viu, el ar fi făcut aceasta tot «avându-se silă de spre Domn»³.

După Decembre 1672 se făcù o învoire care loviă greu în eparhia Râmnicului, de unde plecase Varlaam. Grigore-Vodă aveă lângă el pe un Daniil, «striin, din țara Moldovei», cu care eră legat prin cine știe ce amintiri sau interese. Acesta va fi râvnit locul pe care-l căpătase Varlaam, sau măcar Scaunul Râmnicului; neputându-l mulțămî, pentru motive pe care nu le cunoaștem, Grigore, care cetia prin letopisetele țerii și se învățase de acolo să ceară lui Apaffy feudele sale ardelenе Făgărașul și Amlașul, și știă despre Scaunul cel vechiu de episcopie a Strehaii, pomenit și în cronică, «s'au socotit d'inpreună cu toți cinstiții sfetnicii Mării Sale și au tocmit și au așezat această sfântă mănăstire a fi episcopie a Țerii-Românești»; Daniil fù sfințit de Varlaam singur⁴. Episcopia Strehaii, pentru Mehedinți, pentru acea «toată Meedia» de care vorbiă Ignatie Sârbul, fù păstrată de Duca-Vodă, supt care e pomenită în 1674 și 1675⁵. Șerban, aducând înapoi rosturi canonice, a trebuit să înlătore dela început această ciudată episcopie din placul domnesc⁶.

¹ *Biserica ortodoxă română*, XIII, pp. 678, 689-97.

² *Istoricul eparhiei*, p. 53 și urm.; *Condica sfântă*, n-le VIII-IX.

³ *Condica sfântă*, p. 54.

⁴ *Pisanie contemporană la Lăpădatu, Episcopia Strehaii*, pp. 8-10.

⁵ *Ibid.*, pp. 6, 14; cf. *An. Ac. Rom.*, XXVI.

⁶ «Arhiepiscopul Daniil» care se află în 1686 în Focșani pe lângă fostul

Lăsând la o parte rostul lui Varlaam în tipărirea de cărți românești, el ajută pe Doamna lui Grigore Ghica să ridice schitul vâlcean Fedeleşcioiu. O fericită întâmplare ni-a păstrat izvodul cheltuielilor făcute cu clădirea, începută la 30 Iulie 1673, și astfel știm că s'au pus 90.000 de cărămizi, în parte dela Jiblea, cu 80 de bani și un leu mia, dându-se în seama «meșterului de zid» Stoica, și a zidarului Marin, pe cari-i supravegheă Logofătul Dragomir; că vârnicerii au costat 10 galbeni ungurești, că piatra de var a fost strânsă de oamenii din Rădăcinești, Scăunești și Dolofani, iar lucrul la zid, pentru cărat și altele, de Jiblieni; că piatra, în «buduri» și «cuiburi», s'a adus din Albești, cu «vataful de pietrari» Stoica, plătindu-se un «năem» destul de ridicat căraușilor de către duchiul Ștefan; că, pentru lemne, s'au tocmnit patru meșteri; o evanghelie tipărită și frumos legată cu argint, o cruce, un potir, un discos, o zveasdă, o lingură, o copie, o cadelniță și trei candeluțe cu «zale» le-a dat Doamna, și la această d'întăiu zestre Vlădica, din partea lui, adause: o «Liturghie de Mosc», un Octoih, o cadelniță și o cruce¹.

În acest timp, la Tismana erau închiși fostul Mitropolit Teodosie, logofătul și cronicarul cantacuzinesc Stoica Ludescu și Gheorghe socrul lui Aga Mateiu Cantacuzino: Gheorghe fû ucis aici, încă din Maiu 1673², iar Teodosie, care stătû și mai departe la «zâtocenie» pentru «multele prihăni» ce i se aruncase³, scriă năcăjit dela locul său de pocăință, la 9 August din anul următor, cerând lui Radu Crețulescu, cumnatul Cantacuzinilor, și fiului acestuia, Pârveu, surguniți și ei în Mărgineni, «să nu pregete la ce s'ar cădea

Mitropolit moldovenesc Teodosie — *Studii și doc.*, VII, pp. 321-2 —, nu poate fi acest Daniil, care fusese numai episcop. E desigur «proin Ardeleanul», fugit, pentru vre-un motiv politic, din Țara-Românească.

¹ *Studii și doc.*, V, p. 484 și urm., și, pentru moșii, cf. *Istoricul eparhiei Râmnicului*, pp. 57-8.

² Cronica lui Ludescu, *Mag. ist.*, V, p. 41; cf. p. 12.

Ibid.

pentru dânsul»¹. Plângeri și stăruinți, care trebuiau să fie zădarnice atâta timp cât Ghica și apoi Duca-Vodă, care nu eră să revizuiască doar procesele pierdute de partidul can-tacuzinesc, avură Scaunul muntean.

Când însă Șerban călcă peste prigonire ca peste pragul măririi sale, lucrurile se schimbă. Îndată i se făcù județ lui Varlaam. În primăvara anului 1679, dând pare că lui Apaffy un exemplu pe care acesta-l urmă potrivit cu interesele sale și într'un mod care-i eră special, Șerban strângea la București, după cererea lui Teodosie, îndată adus dela Tismana, și după «tomul» de învoire al Patriarhului de Constantinopol, Dionisie, — care fù, prin urmare, întrebat, după norma amintită de curând în Moscova, — un sinod. «Biserica cea Mare» eră reprezentată de episcopul de Mire (Mireon) și de Ienachi Porphyrita, care nu eră numai agentul lui Șerban la Poartă² — el îi și cumpărase Domnia, biruind pe Rusetesti, sprijinatorii lui Duca-Vodă —, ci și Logofătul-cel-Mare al Patriarhiei³. Și alți arhierii străini, «cari se întâmplase atuncea aici», au fost de față, — Metodie de Dristra (Silistra)⁴ —, împreună cu «arhierii țerii» —, Ștefan al Râmnicului, fost egumen de Sadova și ales de acolo la 15 Ianuar 1673⁵, un Român ai cărui nepoți se chemau Badea și Irimia, amândoi logofeți, iar părinți îi erau Bogdan și Nedelea⁶ — și Grigorie de Buzău; egumenii ca și boierii au fost chemați să iea parte la dezbateri. Varlaam nu făcù nicio împotrivire, ci recunoscù lipsa de vinovăție a lui Teodosie; apoi «aù pus cărja pre masă înaintea Domnului și a tot soborul», — ca odinioară Nikon, de suferințele căruia știă, firește. «Și, luând cărja, Domnul

¹ Studii și doc., V, p. 487, n-le 25-6.

² *Ibid.*, III, p. 96 și urm.

³ Cf. Cron. lui Ludescu, în *Mag. ist.*, V, pp. 19-20.

⁴ V. *Condica sfântă*, no. xiv. Și un Emanuil de Patras eră pe atunci la noi (*ibid.*, no. xii).

⁵ *Ibid.*, n-le XII-III, pp. 45-6.

⁶ *Istoricul eparhiei Râmnicului*, p. 74.

aă dat-o Vlădicăi Teodosie, și l-au trimis la Mitropolie cu mare cinste, Marți, în săptămâna cea mare înainte Paștilor, Aprilie 26»¹.

Schimbarea cea nouă în Biserica munteană fuscse făcută într'un chip care nu îngăduia nicio critică. Vlădica depus și cel adus înapoi în Scaun nu-și păstrară ură. Varlaam clădi în liniște, în eparhia Mitropolitului, la Trivale, lângă Pitești, un schit care-i pomenește încă numele², pe când Teodosie își făcea și el o mănăstioară pe dealul de de-a-supra Râmnicului vâlcean, la Cetățuie, isprăvindu-l la 19 August 1680³. Apoi Varlaam, care trăi până după sfârșitul Domniei lui Șerban-Vodă, izgonitorul său, fû așezat de noul Domn, Constantin Brâncoveanu, la mănăstirea Râncăcioului și acolo poate își încheie zilele ca schivnic⁴, — se pare după Septembrie 1698 chiar.

Acest sobor muntean, prezidat de un Mitropolit de loc din Ardeal, care se întitulă cu mândrie — în titlul *Liturghiei* din 1680 — «Mitropolitul Târgoviștii și Bucureștilor, arhiepiscopul a toată Ungrovlahiia și exarhul laturilor iproci» — o traducere iredentistă, am zice azi —, eră chemat să facă la 1-iu April 1682 alegerea unui nou episcop ardelean.

CAP. IV.

Biserica Românilor din Ungaria până la Unirea cu Roma.

Pe atunci eră atotputernică înrăurirea lui Dosofteiu al Ierusalimului, care numai cu ajutorul lui Șerban Cantacuzino izbutise a rezolvî la Poartă în sensul dorit de el vechea chestie a «mănăstirilor închinat» către Ierusa-

¹ Cron. lui Ludescu, p. 20; cf. și *Condica Sfântă*, pp. 54-5; *Efemeridele* lui Cariofil, trad. Erbiceanu, p. 12.

² *Inscripții*, I, pp. 140-1, no. LX.

³ *Ibid.*, pp. 177-8, no. LXX.

⁴ *Biserica ortodoxă română* XIII pp. 678-9; *Lescriptii* I, p. 444.

lim și care căpătase de curând, dela Ștefan Petrițicu, Domnul Moldovei, închinarea către Sfântul Mormânt a Trei Ierarhilor, o întărire a închinării făcute de însuși ctitorul, Vasile-Vodă¹. Grecii nu mai erau priviți cu ochi răi ca pe vremea lui Radu Leon, când interesul politic al unui puternic partid cerea aceasta, ci, din potrivă, se urcau lesne la locurile d'întăiu, în care se puteau așeza fără grijă. Astfel Grecul, Ioasaf, fost episcop de Lacedemona, fû ales de soborul românesc din București, care, după concepția curentă atunci, se gândia mai mult la ortodoxie decât la neam². El făcù jurământul formal de ortodoxie neprihănită.

Ioasaf trecù în Ardeal ca un răsplătitor și pedepsitor, simțind în el toată căldura unui învierșunat apărător al ierarhiei statornicite, al neschimbatelor canoane. Scoaterea lui Sava Brancovici o mărturisiă fâțiș ca un abuz, căci episcopul numai de Patriarhul său drept-credincios se poate judecă, iar nici de cum de «Craiu» mirenilor, — și de popii lui unguri,eretici, încă mai puțin. Sava trebuiă să facă apel la Constantinopol, de unde ar fi venit delegați patriarhali. Tipărirea de cărți pentru slujbă în sens calvin e un mare păcat, și el nu se va face cu niciun preț vinovat de dânsul, ci, ca ierarh ortodox, recunoscând însă, ca limbă îngăduită în Biserică, limba poporului, «va tălmăci și va dà la lumină cărți de credință dreaptă». Fără să întrebe pe nimeni, cu puterea lui vlădicească, netăgăduită, el scoase pe protopopii calvinizanti din Armeniu, Săcădate, Mohu, Corabia și Daia. Eră hotărât, cu puterea dela Patriarhul Dosofteiu, a izgoni pe preoții însurați a doua oară.

Orice s'ar zice, din punctul de vedere național astăzi, orice s'ar fi zis atunci din punct de vedere calvin, de

¹ Chrys. Papadopoulos, *o. c.*, pp. 34-5.

² Candidați mai fuseseră un Nicodim și un Partenie, — Români amândoi, cred; *Condica sfântă*, n-le XVII-VIII; cf. Popea, *Vechea Mitropolie*, pp. 9-10.

protopopii din Vinț, din Daia, din Bălgrad, Inidora, Iliă, Tuscea și Romoșel, reprezentanții legii reformate în mijlocul Românilor, ba chiar de protopopul Staicu din Brașov, orice-ar fi fost rugați să adauge magistrații din Sas-Sebeș, despre neștiința de românește a unui episcop care ar fi spus grecește și Tatăl Nostru, Crezul, cele zece Porunci și ar fi predicat grecește de Paști — și-l știm că iscăliă numai grecește, — oricât s'ar fi cârtit împotriva celor din jurul lui, preoți și călugări răsăriteni cu pletele lungi, oricât ar fi fost învinuit că a dat bani pentru Scaunul său și că a numit pentru dare de bani, — Ioasaf merită tot respectul pentru credința, consecvența și curajul său. Ortodoxismul militant intrase cu Ioasaf, zis Acachie, în Ardealul deprins cu toate uneltirile religioase impuse de Guvern, cu toate prefăcătoriile și îmbrobodirile. Când i se ceru socoteală de un sinod chemat pentru a-l izgoni, nu voi să recunoască forul înaintea căruia, el, episcop, fusese admis; cerând să-l asculte Craiul însuși, fără a spune o vorbă de îndreptățire, se lăsă despoiat de mitră și cărjă de către aceia cari nu i se puteau înfățișa altfel decât ca niște barbări șieretici, prigonitori ai Bisericii celei adevărate (12-14 Iulie 1672)¹.

Ioasaf plecă spre o mănăstire de odihnă, incredințat — și pe deplină dreptate — că și-a făcut datoria întreagă. Mitropolitul Teodosie, din partea lui, bine sfătuit și energic îndemnat de Patriarhul Ierusalimului, nu era om care să facă pe voia lui Apaffy, lăsând a se izgoni episcopul pe care-l alesese și-l sfințise după canoane și trimetând apoi după poruncă un altul sau alegând și sfințind pe acela ce i-ar fi fost trimes de dincolo, de către soborul de alegere și de «Craiul», stapânitor și în Biserica Românilor. Dacă superintendentul Tophaeus își avuse răzbunarea, Teodosie lăsă,

¹ *Mon. Comititalia Transylvaniae*, XVII, p. 292 și urm.; *Török-Magyarkori Allam-Okmánytár*, VI, pp. 273-4. Cf. *Sate și preoți*, pp. 82-3; Dobrescu, *Fragmente*, p. 43 și urm.

în schimb, mai mulți ani de zile Ardealul fără păstor, odată ce nu-i folosise înștiințarea pe care o dăduse la 1680. Ba încă se făcù drum într'acolo, la 1683, fraților Lichudis, pe cari Dosofteiu de Ierusalim îi trimesese în Moscovia pentru a întemeia acolo o Academie; ei petrecură o bucată de vreme în Țara-Românească, bine primiți de Șerban Cantacuzino, și de aici trecură în Ardeal, unde stătură vre-o trei luni, cercetând cu deosebiți teologi despre deosebitele întrebări teologice și despre Purcederea Sfântului Duh¹.

Ioan din Vinti avù în acest răstimp conducerea, în cel mai răspicat sens calvin și în cel mai josnic servilism guvernamental, a Mitropoliei neocupate. Despre înălțimea lui de concepție ajunge mărturisirea făcută la sinodul din 1682 că principele, «Craiul», are toate drepturile asupra tuturor bisericilor din țară, pentru că lui și Împăratului turcesc, iar nu Patriarhului, îi plătește lumea birul². Așezându-se la Sas-Sebeș — nu în Bălgrad —, el începù și lucrul de tipar pe care-l doriau stăpânii săi: o culegere de predici la morți, culeasă din cărți ungurești, *Sicriul de aur* (1683) și o cârticică de morală calvină, un fel de catehism poporal, *Cărarea pre Scurt*, au fost traduse de el în românește. În sfârșit acela care la orice prilej se arată încunjurat de «toți protopopii și totu săborul Rumănilor din Ardeal», ținù la 1684 și un sinod după normele prescrise de Tophaeus, patronul său³.

Numai când Ioasaf murì, Biserica românească de dincoace de munți, a principatului muntean, alese un înlocuitor al său, pe un călugăr de loc din Veștem, satul lui Teodosie, și pe unul care poartă caracteristicul nume de Sava, ca o amintire a Vlădicăi prigonit și întemnițat de Apaffy; el

¹ Chrys. Papadopoulos, *Πατρ. Γερ.*, pp. 194-5.

² *Mon. Com. Trans.*, l. c., p. 293.

³ *Ibid.*, XVIII, p. 237.

veni din Țara-Românească, aducând cărțile de slujbă românești tipărite acolo și pe care Domnul i le dăduse cu mâna lui¹. Ioan din Vinți și ai lui, atâtați de neîmpăcatul Tophaeus, nu-l vor fi primit, sau el va fi părăsit iute, prin moarte sau prin retragere, rostul său de Vlădică.

Dar la 1-iu Iunie 1685 soli munteni dela Șerban-Vodă, care se încredințase că Turcii nu vor sprijini pe Csáky², se aflau la Făgăraș, și ei se învoiau a părăsi cauza acestui «vanzător al Ardealului» și a încheia cea mai strânsă legătură de apărare reciprocă cu Apaffy³. O urmare fû și aceea că principele Ardealului se înțelese la alegerea în Mitropolia din București și după normele voite de Șerban a unui nou Vlădică ardelean. Se alese Varlaam, ucenic poate al Mitropolitului muntean cu acest nume, care plecă la 23 Decembre 1685 din Brașov, cu alaiu, pentru a căpăta puterea episcopală dela izvorul ei tradițional și canonic⁴. Avuse doi concurenți greci, pe egumenii dela Côtroceni și Radu-Vodă; îl sfințiră Teodosie și Daniil, fostul episcop de Ardeal. E drept că, la întărire, în ziua de 19 April 1686, i se impuseră condițiile știute, dar nu și pe acelea care se adăugiseră pe vremea lui Sava Brancovici⁵. Și Varlaam ținû apoi soboare binecuvântate de noul superintendent, Ștefan Horty⁶, și el lăsă pe Ioan din Vinți și pe Gheorghe din Daia, indiscutabili calvini, să lucreze cele d'intăiu *cărți de slujbă românești*, cu dogmă «curată»: un *Ceasloveț* din 1687, o *Rânduială a diaconstvelor* din același an și, în 1689, un *Molitvenic*, pe lângă opusculul *Povestea la 40 de mucenici*. Altfel bun gospodar, el făcû daruri Bisericii din Bălgrad, de

¹ Sânt amintite în averea Mitropoliei; Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 261; Mangra, o. c., p. 95.

² *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 296 și urm.

³ *Mon. Com. Trans., l. c.*, pp. 341-4, no. xcv.

⁴ *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 228.

⁵ *Mon. Com. Trans., l. c.*, p. 486 și urm.; Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 238-9; *Cond. sfântă*, n-le XXI-II; cf. n-le XIX-XX.

⁶ Cipariu, *l. c.*, pp. 264-5.

mult lăsată în părăsire pe vremea certelor dintre episcopi și protopopi¹. Prima să fie numai «Vlădica» Românilor, al căror «pispec» se intitulă Horthy, ca și, după dânsul, Ștefan Veszprémi².

Se găsisse în sfârșit un om moale care știa să împace ortodoxia din inima lui cu calvinismul scos la iveală în toate chipurile și Domnul muntean nu mai eră aplecat să se îndușmănească pentru prefăcătoriile lui Varlaam cu aliatul ce câștigase în 1685.

CAP. V.

Biserica moldovenească dela căderea lui Gheorghe Ștefan înainte. Noile lucrări literare și tipărituri în Moldova. Mitropolitul Dosofteiu.

În 1664, când veni întâiu ca arhidiacon pe lângă arhierul său³—și, îndată, înlocui ca exarh pe Patriarhul Nectarie în țerile dela Dunăre,—apoi în 1669, când făcu cel d'întâiu drum al său în Moldova, Dosofteiu a putut cunoaște la Curtea lui Dabija-Vodă, care se arată dela început un călduros sprijinitor al elenismului și ortodoxiei reprezentate de cucernicii oaspeți din Răsărit, pe un arhieru român, care purtă același nume ca și dânsul și aveă aceleași gusturi de cărturar, aceiași plăcere pentru tiparul în slujba legii, aceiași hărnicie. Dosofteiu Moldoveanu eră dintr'un neam de negustori răsăriteni: tatăl său se chemă doar Leontari, bunicul Barila, iar mama Misira, toate nume care nu sună tocmai românește⁴. Fiindcă el zice tatălui

¹ Șincai, III, p. 206.

² Cf. Bunea, *Vechile episcopii*, pp. 140-2.

³ Dosofteiu, *Psaltirea în versuri*, prefața a doua; Nectarie, Ἀντίρρησις, Iasi, 1682, Prefața.

⁴ *Arch. ist.*, I¹, p. 118.

său «Leontar Barilovici», fiindcă încă dela mănăstire știa, nu numai slavonește și grecește, dar polonește și latinește, trebuie să se creadă că neamul lui se așezase în Polonia, unde trăiau o sumă de Greci și Armeni hrănindu-se cu negoțul, iar numele mătușei sale, Stanca, și al unui cumnat, Șerbul, dovedesc că ai lui se strămutaseră mai de mult în Moldova¹; ei se socotiau, spune un cronicar care a cunoscut pe Dosofteiu, printre «mazili»². A petrecut câțiva ani poate la Schitul-cel-mare, slavo-românesc, din Galiția, dar mai ales la Pobrata, mănăstirea rămasă un timp în uitare și aproape în părăsire, căreia însă Vasile Lupu îi dădă la 1645-6 un nou zid de împrejmuire și-i va fi făcut și alte daruri, «văzând lucrurile mănăstirii învechite»³ și, adăugim, stricate de pe la 1620⁴, după năvăliri de hoți, beții, focuri, rămâind biserica doi ani și descoperită⁵.

La 10 Maiu 1658 Dosofteiu eră, deși încă tânăr, episcop de Huși, înlocuind pe Teofan, precum tot atunci Sava înlocui pe Anastasie la Roman: lămurirea o putem găsi în căderea lui Gheorghe Ștefan-Vodă, în fuga lui trădătoare: în vremea unui Domn dela Turci, Gheorghe Ghica, bănuim un sinod ca acela din 1600 împotriva episcopilor pribegi⁶. Mitropolit rămăsese încă Ghedeon, deși omul lui Gheorghe Ștefan și agentul lui de odinioară la Moscova; tulburările moldovenești din 1658-9, cu năvălirea Domnului mazil și cu scurta Domnie a lui Constantin Basarab, care, gonit dela Munteni, își încercă norocul și în Moldova, dădură lui Ghedeon prilej să se compromită și mai mult. Astfel el fù scos în folosul lui Sava:

¹ G. Popovici, *Index Zolkieviensis*, în *Candela* pe 1884, pp. 750-1; Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 279.

² Neculce, p. 233.

³ *Inscripții*, I, p. 62.

⁴ Mărturia lui Dosofteiu; Melchisedec, *Notițe*, pp. 163-4.

⁵ *Ibid.* Șoldan Vornicul și Gheorghe fratele lui Vasile-Vodă lucra-seră la clisearnită, la un turn și la trapezării, dar luându-și ca plată o parte din avutul mănăstirii; *ibid.*

⁶ Cf. Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, pp. 125-6; *Cron. Romanului*, I, pp. 277-8.

de Roman, călugăr dela Secu și ucenic al lui Varlaam, lângă care i se și odihnește trupul, în marginea păreților mănăstirii lui Nistor Ureche. În acest chip Dosofteiu, cleric cult și de neam bun, căpătă episcopia Romanului. El întrebuintă banii săi, și alții pe cari-i putuse căpătă, pentru a drege Po-brata, de unde pornise, mântuind trapezăria, făcând o a doua pentru vară, dăruind veșminte și altă zestre¹; mai târziu, la 1677, el eră s'o închine, «pre mâna» lui Dosofteiu Patriarhul Ierusalimului, unde «sânt începăturile spăsăniiii rodului omenescū»².

Răsăritean de obârșie, avându-și rădăcini în Polonia, păstrând tragere de inimă pentru această țară, Dosofteiu trăia într'o vreme când râvna închinărilor se pornise din nou: la 1660 Hlineca, isprăvită de Ștefan, fiul lui Vasile Lupu, trece la o mănăstire din «Rumelia»³; mănăstirea lui Teodor Movilă din Burdujeni, înnoită de Costinești, fū supusă mănăstirii atonice Sf. Pavel; apoi, încă dela început, va fi fost închinată mănăstirea din Dealul-Mare, a «codrului Iașilor» pe care o făcū Iani Hadâmbul⁴; în sfârșit Duca-Vodă, închinând Cetățuii sale, isprăvită la 1671, ca metoh al Ierusalimului, Hlineca vecină, dădū ca despăgubire mănăstirii «rumeliote» Andriano dela Argyrokastron biserica Sf. Ioan Gură-de-aur, pe care o făcū la Iași în 1682⁵. Dosofteiu stătū astfel, dela început, supt înrăurirea omonimului său grec, care-l sfătuiă în chestii de dogmă și de canoane. Deci fiul lui Leontari nu poate fi privit ca reprezentând același curent românesc ca și feciorul de țeran Varlaam. Iubirea lui însă pentru lege, talentul său de a scrie, în prosă și chiar în versuri, într'o limbă pe care o stăpâniă acum foarte bine, munca lui

¹ Melchisedec, *Notițe*, p. 165.

² *Ibid.*

³ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 280.

⁴ *Inscriptiții*, II, pp. 106-7, no. LXI.

⁵ Cf. N. Costiu, pp. 7, 24; *Inscriptiții*, I, pp. 13-4, no. VII; II, pp. 108-9, no. LXIII; pp. 131-3, no. XV; Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 280-1. Clopotele Cetățuii, turnate în Danzig, sânt din 1669.

pentru a da Moldovei un tipar nou, îl așează, nu numai printre cei d'întăiu ierarhi ai Românimii, dar și printre cei mai vrednici ctitori ai literaturii noastre.

La 5 Ianuar 1664 muriă Mitropolitul Sava ¹. Un Ghedeon, poate altul decât cel vechiu, pe care nu înțelegem de ce l-ar fi adus înapoi Istratie-Vodă Dabija, un Ghedeon de *postrig* din Secul, unde a dăruit o Evanghelie slavonă, — scrisă de «pisețul» Daniil —, la 14 Mart 1664, și unde e îngropat supt o piatră fără inscripție, — îi luă locul, ținându-l vre-o șapte ani ², căci numai în 1671 Dosofteiu se întâlnește 'n Scaunul arhiepiscopal ³. Poate însă că el urmase lui Ghedeon încă dela 1670, căci în ziua de 26 Ianuar 1671, Duca-Vodă, om lacom și crud cu boierii, dar evlavios, darnic pentru cele sfinte — a făcut, după modelul Trei Ierarhilor, pe deal de-asupra Iașilor eleganta mănăstirea Cetățuia, încinsă cu un fin brâu de sculpturi —, scriă «frăților» dela Lemberg să-i tipărească «400 de Psaltiri după cartea ce adaug aici, scrisă cu litere slavonești, dar în limbă românească, ca să poată înțelege mai lesne poporul, care nu știe slavonește, precum și o carte *Cazania*, cu întrebări și răspunsuri» — deci un fel de Catehism ortodox — «în scrisoare românească», ce trebuie să iasă numai în două sute de exemplare, spre «învățătura creștinilor, răspândirea măririi lui Dumnezeu», — căci, spune Vodă, sau Mitropolitul care dictează în numele său pisarului leșesc, «prin cărți sfinte se împrăște credința pravoslavnică și din ele-și scoate Biserica lui Dumnezeu știința și așezămintele» ⁴.

La Lemberg însă nu se găsi o primire bună pentru această propunere. Atunci Domnul se îndreptă către călugării dela Uniev, alți tipografi, și la aceștia apără, numai

¹ *Inscripții*, I, pp. 31-2, no. 68.

² Pomenit încă la 15 August 1670; Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 282. Cf. *Notițe*. pp. 23-6

³ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 282.

⁴ Hurmuzaki, *Supl.*, II³, pp. 84-5, no. LI.

în 1672-3 însă, după căderea din Domnie a lui Duca și în mijlocul tulburărilor războiului dintre Poloni și Turci, minunata carte de versuri, nouă în țesătură și plină de energie concisă, carte lucrată în curs de cinci ani de zile, care e Psaltirea în versuri a lui Dosofteiu, în stare ea sigură a-i asigura gloria literară: și astăzi se cântă versuri dintr'însa de copiii cari străbat cu steaua străzile orașelor noastre năpădite de alte datini și stăpânite de alte gusturi¹.

Gândul lui Dosofteiu eră însă mai mare și cu totul nou: voia să puie în mâinile preoților cartea românească de slujbă, apărându-se împotriva ortodocșilor tipicari cu vorbele cunoscute ale Apostolului Pavel, pe care le întrebuițau și calvinii, precum și cu acelea, mai puțin răspândite, ale lui Marcu de Alexandria². Dacă *Psaltirea* lui e numai pentru învățătură, el trecu îndată la alte cărți, care trebuiau să smulgă calvinilor unul din cele mai firești și mai puternice mijloace de propagandă. Călugării dela Uniev îi trimeteau odată cu *Psaltirea* în versuri, care aveă la sfârșit Crezul în slavonește, versificat, al Sf. Ambrosiu de Milan și Augustin de Hippona, și un *Acaftisteriu* românesc și el, dar cu titlul mai mult slavon: cuprinde Paraclisul Maicii Domnului, canonul din Sâmbăta Paștelor, cu *intreaga slujbă de seară în românește*, «canonul la toți sfinții den paraclis», rugăciuni pentru cine merge la cuminecătură³. Cărticica fû așa de mult căutată, încât peste câtvă timp trebui să se deă o a doua ediție, într'o cărticică în-12, din care nu mai avem niciun exemplar complet⁴.

Lucrul lui Dosofteiu fû zăbovit de împrejurările neprielnice ale războiului. Mitropolitul, împreună cu noul episcop

¹ Cf. *Ist. lit. rel.*, p. 183 și urm.

² Prefața ediției a doua din *Liturgie*; *Bibl. română*, I, pp. 262-3; no. 77.

³ Cf. și Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 300-2.

⁴ *Ist. lit. rel.*, p. 196, nota 2.

de Roman, Teodosie¹, cu Serafim, trecut în 1667 dela Huși la Rădăuți, în locul Putneanului Teofan², și cu noul episcop al Hușului, Ioan, călugăr dela Secul³, se află în tabăra Turcilor în Iunie 1673⁴. Când noul Domn, Ștefan Petru sau Petriceicu, un iubitor de creștini, fără multă chibzuială însă, luă hotărârea de a trece la Poloni în lupta dela Hotin, el eră sigur de învoirea lui Dosofteiu. Turcii rămâind însă în stăpânirea Moldovei, pe care Ștefan nu putu s'o ție decât scurt timp, cu ajutor polon — Decembre 1673 până la Ianuar 1674 — Dosofteiu trebui să fugă împreună cu el. Când se întoarse apoi, în Domnia lui Dumitrașcu-Vodă Cantacuzino apărat de Tataari, el găsi un alt Mitropolit, care nu eră altul decât Teodosie de Roman. Fostul Mitropolit nu cuteză să iasă din mănăstirea Sf. Sava, unde-l apăară autoritatea prietenului său, Patriarhul de Ierusalim⁵; el stătea aici ca într'un fel de închisoare onorabilă, — soarta Vlădicilor maziliți pentru motive politice, — și de acolo nu-l scoase decât ieșirea din Domnie a lui Dumitrașcu-Vodă. Încă din 1685 — 1676-7 — supt Antonie-Vodă Roset, Dosofteiu, ca «Mitropolit al Sucevei», împreună cu Ioan, trecut la Roman, cu Serafim de Rădăuți și cu noul Hușean Calistru⁶, închină mănăstirea sa Pobrata, la care se făcuse ctitor nou, către Sf. Mormânt, pomenind și pe Domnul din Scaun, pe «cinstita» sa Doamnă, Zoe, și pe «iubiții fii ai lor»⁷. Cât despre Teodosie, el mai trăia la 1697 în Focșani, îndeletnicindu-se cu gospodăria sa de mazil⁸.

¹ Melchisedec, *Cron. Rom.*, I, pp. 302-3.

² Acesta moare la 1670; Wickenhauser, *Radautz*, p. 29.

³ Îngropat acolo; *Inscripții*, I, p. 32, no. 70. Cf. *Cron. Hușilor*, I, pp. 131-2.

⁴ *Ist. lit. rel.*, p. 180 și nota 2.

⁵ N. Costin, pp. 12-3.

⁶ La mijloc între el și Ioan fusese și un Sofronie; Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, p. 136 și urm.

⁷ După *Candela* pe 1885, p. 147 și urm., în Melchisedec, *Notițe*, p. 162 și urm.

⁸ *Studii și doc.*, VII, pp. 321-2, no. 23; p. 323, no. 30 și nota.

Rămânând asigurat în Scaun, având peste puțin, din Novembre 1678, în Domnia Moldovei pe ocrotitorul care-l făcuse Mitropolit, Dosofteiu luă iarăși șirul tipăriturilor românești. Data aceasta, el nu mai ceru să i se tipărească lucrările peste hotare, ci căută a-și face, cu banii Domnului ce-i stătea în ajutor la toate, o tipografie în țară. Slova o căpătă dela Patriarhul cel nou al Moscovei, Ioachim, care abia începuse el însuși lucrul cărților slavone curate, de care avea nevoie Biserica lui, în sfârșit liniștită. Va fi avut mijlocitor pe acel Nicolae Milescu, fost școlar la Trei Ierarhi, fost secretariu la capuchehaia moldovenesc din Constantinopol, fost al doilea sau al treilea Spătar și ajutor, din partea lui Ghica-Vodă, al «Craiului» Acațiu Baresai, fost favorit al lui Ștefan-Vodă Lupu, în sfârșit, — care-l «însemnă» la nas pentru înțelegerile sale trădătoare cu «Cârnul» Constantin-Vodă. După ce întâlnise pe Gheorghe Ștefan pribeagul și mersese pentru afacerile lui până la Stockholm, unde dădu în «Enchiridion sive stella orientalis occidentali splendens» o mărturisire de credință ortodoxă, în care, ca și în «Scutul» lui Dosofteiu de Ierusalim, se înlătură orice element calvinesc furișat dela Lukaris încoace¹, și până la Parisul lui Ludovic al XIV-lea, — Milescu, ne mai având de lucru în Apus după moartea Domnului său, la 1668, trecu la Ruși. Nicolae Spătarul slujise la «biuroul ambasadurilor», în care se află la 1674, lucrase la Moscova, începând din 1672, mai multe cărți de cunoștinți elementare care lipsiau până atunci Rușilor — a scris și despre tâlcuirea proorociilor² și despre sibile — și călătorise pentru Țar până în Siberia și la granițele «Chitaii» depărtate. Se împrietenise și cu Paisie Ligaridis, care voi să-i lase în 1673, când nădăjduia să poată pleca în Palestina, casa-i din Moscova³, și mai târziu

¹ *Enchiridion*, se află în «La perpetuité de la foy de l'Église catholique touchant l'Eucharistie», Paris, 1669, II, p. 50 și urm.

² Cf. *Ist. lit. rel.*, p. 176 și nota 3.

³ Chrys. Papadopulos, *Πατρ. Ίερ.*, p. 168.

Dosofteiu de Ierusalim îi ceru — la 1689 — o descriere grecească despre China, și din raportul lui Milescu mai ales redactă Hrisant, nepotul Patriarhului, acea carte despre «China Supusă», acea *Κίττα δουλεύουσα*, care s'a tipărit numai în zilele noastre ¹.

Prin Spătar, întors din China, se căpătară literele rusești mărunte, rotunde, aduse de diacul Ionașco al lui Bilăi, deci Bilevici, cu care se începă tiparul cărților românești la 1679, de meșterul rus Vasile Stavnițchi, ajutat, pentru săpăturile în lemn, de faurul român sau țigano-român Stancul, și, pe lângă ei, de un Mitrofan, din noua mănăstire de cărturari a Bisericanilor, care dădă și Rusiei un episcop, pe Pahomie de Voronej ², și de ucenicii săi Ursu, Nicolae și Andreiu.

În aceste împrejurări se tipări în Iași, la 1679, cea d'întăiu *Liturghie* în românește, «Dumnezăiasca Liturghie» a lui Dosofteiu, cu materialul liturgic tradus din grecește, și nu din slavonește, după obicei, ca un «dar limbii românești» și, în același timp, o carte de ajutor pentru preoții «carii nu 'ntăleg sârbiaște sau elliniaște»; cartea fû așa de bine primită, încât trebui să se deă la 1683 o nouă ediție, — binecuvântată de Patriarhul Partenie de Alexandria, ce se află în Iași, — în format mic, pe care o îngrijă tipograful român Nicolae ³. Ea cuprinde și o sumă de molitve, la sfințitul antimiselor, la prinosul roadelor, la «caria cea cu pâine», la «culesul viilor», la vinul pus în crama, la cuminecătură, la colive, la «blagoslovitul mățășorelor la Duminica Floriilor»; apoi Cazania la Joia Mare, un «cuvânt de învățătură», slujbe de vecernii și de utrenie, «otpustulă», denii, polu-noștință, «văzglășenii» de Paști ⁴. În al doilea an, Mitropolitul, ca odinioară Coresi Ardeleanul, și pentru același motiv, ca

¹ *Ist. lit. rel.*, p. 177.

² Melchisedec, *Notițe*, p. 76 și urm.

³ *Bibliografia română*, I, pp. 262-3.

V. *ibid.*, I, p. 262.

să împace judecata cea nouă cu prejudecățile cele vechi ale altora, și cu aceeași îndreptățire — că «grădina încuiată și fântâna pecetluită, de dânsule de-amândoaă ce folosu-i», se publică o Psaltire slavo-română, tradusă după Biblia lui Ieronim, cu adaus de rugăciuni, într'o foarte frumoasă limbă românească. În 1681, Dosofteiu dă un «Molitivănicu de n-țalesu», cu «tainele svintei Besiarici, cu carile să face spăseniia noastră a creștiniloru», Molitvenic întreg, afară doar de acele molitve, speciale și locale, care se dau întâiași dată în anexele la a doua ediție din Liturghieriū, — unele din bucăți fiind alcătuite de Mitropolitul însuși, ca acea rugăciune pentru ploaie pe care a scris-o, cum însuși spune cu acest prilej, la 23 Iunie 1674, în Cetățuia lui Duca-Vodă. Un *Octoih*, din care s'au păstrat numai câteva foi, veni acum la rând¹. *Parimiile preste an*, date de «tipar-nița țării» la 1682, în Octombree, care începe cu lauda în versuri a Domnului și a lui Ioachim, Patriarhul dăruitor de tipar, cuprind, pe lângă traducerea unei părți din Scriptura Vechiului Testament, care se cetește în biserică, în timpul postului mare, și «canoane» din Triod, Penticostariu și Mineie. În același timp, dela 1682, pentru cetire însă, nu pentru întrebuințarea în biserică, el începea ediția Vieților de Sfinți pe care, din slavonește, cât și din grecește, începuse a le traduce de mult, supt Gheorghe Ghica².

Când Polonii năvăliră iarăși în țară după despresurarea Vienei, în Decembrie 1683, și luară cu dânsii pe Duca-Vodă, pentru a pregăti o stăpânire de trei luni lui Ștefan Petriceicu, Dosofteiu n'avu niciun amestec în această ispravă. Rămase Mitropolit și după plecarea lui Ștefan-Vodă, și găsi vorbe bune pentru Dumitrașcu Cantacuzino, care fu numit atunci

¹ *Bibl. Română*, I, p. 263, după Melchisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I, p. 275.

² Două din cărțile ce a întrebuințat, o «Culegere de istorii» și *Βιβλιον καλούμενον Ἐκλόγιον* din Veneția, 1663, se află încă azi la Academia Română, și ele cuprind însemnări de ale lui; cf. *Ist. lit. rel.*, p. 197 și urm.

a doua oară. Sfinți și pe Constantin-Vodă Cantemir, biet om bătrân care nu prea înțelegea mult din cărți și nici n'avea aplecare să cheltuiască pentru ele, chiar dacă ar fi fost ca părintele Vlădica să-l puie și pe dânsul ca și pe Duca în rândul celor mai mari Împărați binefăcători ai Bisericii. În 1686, însuși regele polon Sobieski, cu care eră înțeleasă toată partida Costineștilor — Miron Costin, marele cronicar și autorul de versuri, de poeme despre Moldova, în limba polonă, își creștea copiii la Iezuiții din Iași¹, iar Grigore Hăbășescu Hatmanul, în numele lui și al altor boieri, făcea, la 30 Mart 1673, o profesie de credință curat catolică, declarând că așteaptă tot binele Creștinătății dela Papa² — intră în țară și țină câteva zile Iașul, din care fugise Vodă Cantemir. Marele lui plan de a păstra Moldova, izgonind pe Tatars, se zădărnici însă prin neizbânda expediției făcute de dânsul în Bugeac; Polonii trebuiră să iasă din Moldova, nu fără oarecare rușine și multe suferinți³.

Dosofteiu va fi venit cu icoanele înaintea cuceritorului creștin, și el crezută deci că nu mai poate să rămâie în țară: luând cu dânsul odoare, odăjdii, documente ale Bisericii moldovenești, ba chiar și moaștele Sf. Ioan cel Nou, crezând deci că are dreptul a duce cu el toată zestrea de veacuri a Mitropoliei, pe care o despoia acum, după ce până acolo o ilustrase, el plecă în suita lui Sobieski, dela care așteptase mântuirea. Ca o pedeapsă pentru această faptă nescotită, nu se mai pută întoarce niciodată în țară.

Neapărat că un sinod strâns de Cantemir trebuî să ieie în cercetare fuga lui Dosofteiu, părăsirea de Scaun, despoierea Bisericii, păcate din cele mai grele pe care le poate săvârși un arhieru. Se ceru amestecul Patriarhiei, și de-

¹ Pentru aceasta, v. *Studii și doc.*, I-II, p. 54 și urm.; *Conv. lit.*, pe 1907.

² I. Ardeleanu, *Istoria diecesei române greco-catolice a Oradei-Mari*, I, p. 122.

³ Cf. *Studii și doc.*, XI, p. 161 și urm.

legați de-ai Bisericii celei Mari dela Țarigrad luară parte la caterisirea și afurisenia unui Mitropolit care fugise cu un rege catolic¹. Dosofteiu fù numit atunci episcop polon în părțile rusești, la Zolkiew, de unde nu se mai clinti; cu bogăția veșmintelor arhieresti furate din Moldova, el obișnuia să se îmbrace pentru a sluji cu pompă la zile mari și regale, și atunci nobilii noii sale patrii, deprinși cu simplitatea grosolană a necărturarilor Vlădici ruși, rămăneau uimiți, văzând «frumoasa țereonie ce eră în Biserica țerii noastre»². Trecu apoi la Muscali și căpătă dela dânsii, când luară din nou Azovul, episcopia acestui oraș. Dar Turcii îl căpătară înapoi la 1711, după neizbânda războiului dela Prut, și atunci bietul episcop de Azov, care desprețuise strălucirea Mitropoliei moldovenești, se adăpostì în săracul port vecin al Taganrogului, și, acolo, între pescarii sălbateci, își apără el viața în același an 1711, care văzù falimentul politicei creștine de nuanță rusească, precum anul 1686 văzuse falimentul aceleiași politice în veșmânt polon³.

Acest fugar, sortit să mântuie în păreri de rău, departe de țara sa, pe care n'o văzuse de peste douăzeci de ani, îndeplinise însă prin cărțile sale, nu numai o însemnată operă literară, dar, în același timp, începuse o adevărată revoluție bisericească, din cele mai potrivite cu timpul și mai folositoare pentru dezvoltarea neamului.

Ceia ce spusese deslușit, din spirit calvin, primit cu voie sau fără voie, Vlădicii ardeleni, în tipăriturile lor pe limba poporului, ceia ce îngânaseră încă sfios un Varlaam, un Ștefan al Ungrovlahiei în «cărțile românești» publicate de dânsii, se proclamă, se trâmbiță acum în auzul oricui, cu puterea unei convingeri ce stăpânește viața întregă. Liturghia se dă la lumină prin tipar, spune titlul însuși, ca «să 'nțaliagă toțu sp[ă]seniia lui Dumnedzău cu întreg

¹ Mențione la Neculce, p. 233; cf. N. Costin, p. 36.

² Neculce, l. c.

³ *Candela*, l. c.

înțales». Dosofteiu goniă astfel pe calvini, la cari se gândeste când apără cultul sfinților făcători de minuni, în prefața «Proloagelor» sale, din cea mai puternică a lor cetățuie, și dădea cartea sfântă, ca hrană sufletească, de cetit și de ascultat în biserică, mai ales — căci în popor erau așa de puțini cei cărora putea să li folosească de-a dreptul! — unui popor întreg. Ceia ce, prin ascunzători de mănăstire, lucraseră, după priceperea lor, un Rafail de Dragomirna, tălmăcitor la 1661 al unui Paraclis, un Stoica, dela care avem, în manuscris, un Molitvenic din 1669¹, — ieșiă acum la lumină, spre folosul multora, în forma dată de Mitropolitul Moldovei. Și aceste cărți erau sigure și curate, controlate cu originalele elinești, traduse de-a dreptul după acestea. «Slovenii» nu mai erau dascălii și stăpânii; din același izvor luaseră și ei mai de mult, de același izvor se apropiă acum și neamul nostru, pentru a-și sătură setea de Scriptură. Tot ce veniă din trecutul slavon nu mai aveă acum același preț ca mai înainte, o revizuire generală sau mai bine o *nouă formă* a întregii literaturi bisericești pe temeiul cercetării răbdătoare a celei d'întăiu tradiții scrise — până la evreiește e adevărat că nu se urcau noii tălmăcitori, ca aceia cari, în Ardeal, dăduseră *Palia* din 1582 sau *Noul Testament*, *Psaltirea* din 1648-51 — se impunea.

CAP. VI.

Tipăriturile Mitropoliților munteni Varlaam și Teodosie.

Îndemnându-se din munca roditoare ce se cheltuia în Moldova, Mitropolitul muntean Varlaam se gândeste și el a începe tipărituri, ca în vremile luminate și fericite ale lui Mateiu Basarab. Deocamdată nu se încumetă a preface în românește părți din Scriptură, dar el plătește unor «dascăli», dintre

¹ V. Gaster, *Chrestomatia*, I, pp. 178 și urm., 175 și urm.

cei de limbă slavonă, tot mai rari și mai slabi, să-i traducă o lucrare, ieșită la Lemberg, a lui Ioanichie Galetovschi, arhimandrit de Cernigov, și ea apare la 1678, cu planșe săpate de Rusul Ivan Bacov — și tiparul eră de formă ru-sească, luat din Moldova, fără îndoială. «Cheia Înțeleșului», cuprinzând un număr de lămuriri pentru cei ce voiesc să înțeleagă mai adânc cărțile sfinte. Eră încă un început slab, o cârtică aleasă întâmplător, mai mult dovadă de ambiție decât de înțelegere.

Dar iată că Domn ajunge Șerban Cantacuzino și că Teodosie Mitropolitul vine de-și ieă locul lângă dânsul. Fratele noului Domn, Constantin, e un om foarte învățat, de o cetire și de o erudiție unică, fost școlar al lui Gherasim Cretanul și al lui Dionisie, cultivat apoi la școala înaltă din Padova¹; știe — dacă nu slavonește, — grecește, elinește, are o frumoasă bibliotecă pe care a cules-o răbdător în vremea petrecerii sale prin Apus, bibliotecă din care se mai culeg din timp în timp cărți răzlețe. Nepot de fică al lui Radu Șerban, el se simte, cu toată obârșia grecească a tatălui său, Român și urmaș al Domnilor Terii-Românești. I-i jale de halul în care i-a ajuns neamul și, până să-l plângă în Cronica sa, rămasă neisprăvită, a tuturor Românilor, el îl zugrăvește cu amărăciune în prefețele cărților religioase tipărite în Domnia fratelui său. «Jalnic și plânguros lucru», spune el, e a se vedea «atâta micșorare și călcare rodului nostru cestui rumănesc, carele odată și elū numărat între putearnicile neamuri și între tarii oameni să numără, iară acumū atâta de supusū și de ocărătū iaste, cât nice învățatură, nice știință, nice armă, nice legi, nici nice un obiceiiu între totū rodulū ce să pome-neaste astăzi Rumăn — între Rumăni ce zicem, cuprindem și pe Moldoveani, că tot dintr'o fântână cură — nu iaste,

¹ *Operele lui Constantin Cantacuzino Stolnicul*, București, 1901, pp. 11-2.

ce, nește nemearnici și orbi într'un obor învârtindu-se și înfășurându-se, dela streini și dela varvari, doară și dela vrăjmașii rodului nostru, cer și să împrumutează, și de carte și de limbă și de învățătură. O grea și duroasă întâmplare!... Cât neștine va putea pentru ca să ajute rodul și fealiul lui, datoriu iaste, și măcaru o scântee, cătră atâtea mii ale altora focuri mari ce să vădă, zgândărându, de a lumina dentr'un tăciunași câtu de micu, încă neștine a o lăsa și a să lenevi de a nu o mișcă, nu trebue». «Zmăcinarea și măcinarea ce păgăneștile porunci fac», «oștile, răpirile, hlăpiile» îl dor, și el ar vrea prin orice mijloc — și știe bine că niciunul nu e mai potrivit decât cultura în limba lui —, să ridice neamul decăzut și cufundat în așa de des întunec.

El a fost deci îndemnător la tipărirea de cărți românești, și gândul lui îl simțim în acele prefete care poartă iscălitura lui Teodosie și stau înaintea cărților talmăcite de «dascălii» cari se tocmesc și se plătesc și revăzute de tineri boieri cu creștere bună, ca frații Greceni: Șerban, încă numai al doilea Logofăt la 1688, și Radu, care, până să ajungă cronicarul domnesc al lui Constantin Brâncoveanu, nu putea alipi niciun titlu de numele său. Înțelegem de unde pornesc tendințele de a pune la îndemâna preoților, a diaconilor și a oricărui credincios cărțile lui Dumnezeu și cărțile Bisericii: «Bine ar fi și de mare folos cându fieșucarele în osebită limbă a sa o aru auzi [Liturghia] și o aru înțelege (măcaru și altă slujbă a Besearecii) ...A auzi tuturor den fire și de obște datu iaste, măcaru în streină, măcaru într'a lor însaș limbă; iară a o înțelege, unii numai sântu, și mai vartos cei numai ce răzmați sântu întru învățătură și ostenescă inoptându și mănecându pe cetaniia cărților... Mulți, de nu mai mulți preoți și alaltu cinu beserecescū de a cunoaște orânduiala și țeremoniile ei, cum a să sluji trebue și fieștecare la vreama ei de a să zice și de a să glăsu, putincioși nu

sântu să...¹. Să dea la toți dumnezeăscul cuvântu... Până în zioa de astăzi n'au rămasu niciun neamă, nicio limbă (măcaru și varvară și carii ca ceale de apoi hotară ale lumii depărtăți), ca să nu citească întru a lor limbă dumnezeiasca Scriptură... Nu sântu tainele credinții noastre ca ale Elefsineanilor» — misterele de la Eleusis —, «să zacă ascunse și închise, ce toți să cade să ia darurile ceale bogate ale lui Dumnezeu pentru spăseniia lor».

Astfel ieși întâiu o carte de *Liturghie*, în tipografia Mitropolitului Teodosie, lucrând la dânsa călugărul Inochentie și Chiriac ieromonahul, ucenici ai Moldovenilor; se spune în titlu chiar că «s'au dată în lumină întru folosul tuturor preoților și diaconilor, ca să poată pe lesne cunoaște de a slujă cum să cade»; dar în românește sânt numai recomandațiile către cel ce slujește, tipicul, iar nu și rugăciunile: «Liturghia toată», spune Mitropolitul, sau cel ce scrie pentru dânsul, mai respectuos de tradiție decât îndrăznețul înoinor Dosofteiu, «a o prepune pre limba noastră și a o mută, nice am vrutū, nice am cutezat», pentru neîndestularea limbii, pentru «lipsa dăscăliilor», adecă a cunoștințelor mai înalte în cler, pentru «neînțeleagerea năroadelor» de rostul cel adevărat și adânc al Bisericii simbolice, dar și — adecă înainte de toate — «pentru neobiciailui Beserecii noastre, ce până astăzi s'au ținut». Altfel, această publicație de concurență și de apărare împotriva unui curent românesc prea hotărât cuprinde același material liturgic ca și tipăritura lui Dosofteiu.

Urmă o *Evangelhie* cu textul înoin, lucrată de Chiriac singur, la 1682. Nu e numai pentru cetire, ci și pentru slujbă, și se spune că a «îndereptat-o» și «așăzat-o», în vederea acestui scop, puind-o înaintea tuturor celor ce voiesc să cetească, dar mai cu seamă în mâna clericilor, alt frate domnesc, lor-

¹ Până aici din prefata *Liturghiei* muntene din 1680. Celelalte din prefata *Bibliei* dela 1688.

dachi Cantacuzino. *Apostolul* din 1683, cuprinzând și «Faptele Apostolilor» și Epistolele lor, tipărit «întru folosul și înțeleagerea pravoslavnicii rumăneștii Beseareci», — altă lucrare a «știuților și învățaților cari s'au întămplat dascalii», are și el un scop practic. Iar pentru cetirea singură se pregăti, printr'o îndelungată cercetare a traducerilor mai vechi, prin apropierea lor de textul grecesc și versiunea Septanților, Biblia întreagă. Lucrează la dânsa un arhieru grec așezat de mai mult timp în țară și cunoscător de românește, Ghermano de Nisa, Nisis (*Νισος*), apoi, neapărat, Grecenii, iar ca ultim și de căpetenie revizuitor Stolnicul Constantin Cantacuzino. Această măreață lucrare, pentru executarea tipografică a căreia se aduse din Moldova ajutătorul lui Dosofteiu, Mitrofan, pe care acesta-l făcuse pe la 1683 episcop de Huși, ieși într'un strălucit volum la 1688 și e cel d'întăiu document sigur de limbă literară stabilită pe înțelesul tuturor Românilor și la înălțimea oricăror concepții generale omenești.

PARTEA a VII-a.

LUPTA INTRE
STRICTA ORTODOXIE GRECEASCĂ
ȘI
NOUL ASALT AL CATOLICISMULUI,
CU
STĂPÂNIREA LIMBII POPORULUI
IN BISERICĂ.

CAP. I.

Înrăurirea Patriarhului Dosofteiu de Ierusalim; lupta lui cu catolicismul și încercările catolice în Principate.

Dosofteiu se laudă că lucrările sale bisericești, în care nu mai eră nimic exclusiv slavon, sânt făcute după tipicul Sfântului Munte și al «Marii Biserici». Cărțile muntene au toate, în titluri și în prefețe, însemnarea că sânt scoase «pre izvod grecesc» — *Liturghia* —, «precum umblă [cartea] cea ellingască» — *Evangelhia* —, «după orânduiala și urmarea grecescului tipic», «după adăvărătul izvodul grecesc» — *Apostolul*; *Biblia* se dă la tipar numai cu «voie de la sfânta și muma noastră Besearca cea Mare». Cum se vede, elenismul bisericesc ne cucerise întâiu, supt Ieremia și Nichifor dascălul, prin ierarhie, apoi, pe vremea lui Teofan, prin canoane și, în același timp, prin tot mai desele închinări de mănăstiri, iar acum, la noi ca și la Moscova, el luptă pentru înlăturarea totală a slavonismului și întemeierea prin noul biglotism româno-eling a unei nouă înrăuriri grecești în literatura și slujba bisericească.

Întru aceasta, a avut un mare rol Dosofteiu Patriarhul «tizul» Mitropolitului Dosofteiu¹. Mult timp din anii câți a fost Patriarh al Ierusalimului, l-a petrecut el în Țara-Românească sau în Moldova. Eră la București în Februar

¹ Care el îi zice așa; *Bibl. Română*, I, p. 213.

1670, la Buzău, Focșani, Iași în Maiu următor; din Constantinopol, unde plecase, el veni în Țara-Românească în toiu iernii anului următor. Drumul dela București la Iași îl făcea în Maiu-Iunie 1673; în 1674 îl găsim și prin Banat, la Becicherec, de unde merge la Belgrad. În Decembre 1677 trecea Dunărea spre Capitala munteană, reședință a lui Duca-Vodă. În al doilea an de Domnie al lui Șerban-Vodă, Patriarhul își făcea obișnuita călătorie la noi în Maiu 1680. Apoi veni numai după șese ani, în April 1686, pentru amândouă țerile¹. În Iunie 1693 el vindea drepturile Scaunul său, asupra mănăstioarei sărăcite dela Polovraci, printr'un act scris românește, cu singura intitulare grecească².

«Văzând pe Moldoveni că au tipografie», scrie el, «iar Grecii nu, muriam de năcaz.» Plăti în 1680 lui Mitrofan să-i facă una, și acesta, călugăr harnic, care știă și elinește, se prinse. Litera costă o sută de lei numai, și la 1682 putea să apară cea d'intăiu lucrare a lui Dosofteiū.

Acesta voia să lumineze Răsăritul de limbă grecească asupra ortodoxiei, să lămurească nesiguranțele, să înlătore îndoielile, să răspingă orice amestec de erezie. Avea în vedere pe calvini, dar, mai mult decât pe dânsii, pe catolici, pe cari Sobieski, marele rege polon, și înrăurirea franceză în Orient îi sprijiniau din răspuțeri. În 1684 frații Lichudis discutau la Lemberg cu lezuiții, de față fiind și Domnul prins al Moldovei, Duca-Vodă, și credeau că i-au învins³, dar îi găsiră și la Moscova unde ambasadorul austriac se laudă că li-a căpătat voia de a locui statornic⁴. Simion Polotchi și Simion Medvedev apărau prin graiu și prin scris

¹ Lista, după Lebedev, *Istoria Bisericii greco-răsăritene* (rusește), Petersburg, 1903, la Chrys. Papadopoulos, Δοξίσις, pp. 56-8.

² Ștefulescu, *Polovragii*, Târgul-Jiului, 1906, p. 63 și urm.

³ Chrys. Papadopoulos, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων*, p. 195.

⁴ *Ibid.*, p. 198.

părerile Latinilor¹. Un Iezuit, Mihail Iacovevici, crezù chiar să poată căpăta Scaunul patriarhal al Moscovei după moartea lui Ioachim. Mitropolitul Ghedeon al Chievului erà socotit ca șovăielnic în ortodoxie. Până la sinodul de afurire din 1690 primejdia catolicismului se păstră încă în Statele Țarului. Izbânzile Polonilor în părțile Moldovei, ale Imperialilor în Banat, în Ardeal, în Țara-Românească păreau să le pregătească terenul; planurile ortodoxe, național-sârbești ale lui Gheorghe Brancovici fură curmate prin întemnițarea lui².

Dosofteiu prevăzù războiul și are meritul de a-și fi gătit cel d'întăiu armele.

Și în Principate situația catolicismului, despre care, o bucată de vreme, nu se poate spune nimic decât să se înscrie episcopii în *partibus* ai Moldovei, erà mai prielnică, și aceasta mai ale; în Moldova. În această țară, care se chemă că atârnă în ceia ce privește poporația sa latină, de episcopii poloni, pe cari nu-i putură înlocui, cum voiau la 1631-3 — lupte între Baptist Zamoyski, de o parte, și de alta, un della Fratta, un Paolo Bonnicio³ — Franciscanii conventuali, Vasile Lupu încercă să puie un episcop grec unit, și cerù pentru aceasta dela Papă, cu stăruinți și din partea Împăratului, pe Iacint Makripodari⁴. Nu-l căpăta însă, și Polonii au și mai departe cu numele păstoria Moldovei catolice: un Kurski, reprezentat la 1660 de Italianul Gabriele Tommasi, un Rudzinski, de la 1665 înainte, un Goracki, numit în 1678, un Dluski, care-și capătă diploma de numire la 1681. Pe vremea acestor episcopi de Bacău, cari nici nu trec granița țerii, — vizitează satele, și mai ales micile colonii catolice din orașe, misionari cunoscuți, cari

¹ *Ibid.*, p. 197.

² V. mai sus, cap. respectiv.

³ *Acte și fragm.*, I, p. 64 și urm.; *Studii și doc.*, I-II, p. XLII, 423-4. N-le XI-II; Eubel, *l. c.*

⁴ *Studii și doc.*, I-II, pp. 424-5, No. XIII.

lasă descrieri de călătorie interesante, în lipsă de alt folos: Bandini, Petru Parcevic, — cel d'întăiu supt Vasile Lupu încă, iar celalt, la 1673¹ arhiepiscop de Marcianopol, supt Ștefan Petriceicu, care scrie și la Genova după ajutor împotriva Turcilor și se îndreaptă către Papa, cerând să se facă din nou bisericile catolice dărâmate². Pe aceeași vreme Matei Basarab cereă, la 1650, să se dea un bun păstor bisericii Baraților din Târgoviștea sa, și i se trimeteă, în Februar al anului următor, Conventualul Bonaventura de Campofranco; Papa numiă totodată, după stăruințele acestui Domn, care aveă multe legături ascunse cu creștinii din Balcani, pe Francisc Soimirovich, alt Franciscan, la episcopia de Prizren și expediă la Curtea munteană ca plenipotentiar al său pe arhiepiscopul de Sofia, din același Ordin³. Arhiepiscopului i se datori întoarcerea catolicilor din Câmpulung, trecuți la luteranism încă de mult, la legea lor cea veche⁴.

Mulți Domni, din interes politic, se arată prielnici așa de mult, încât fac și profesii de credință în sens catolic. În pribegia sa, Gheorghe Ștefan declară că a recunoscut adevărul dogmei romane și, înainte de această aparentă schimbare de lege, ciudatul aventurier Mihnea, care-și ziceă Mihaiu-Vodă și râvniă la gloria Viteazului cu acest nume, având nevoie de sprijin împărătesc și de adăpost în părțile apusene, dacă vitejia nu l-ar duce la bun capăt, trimese în 1658, toamna, pe un călugăr franciscan, «confidentul său», Grigore din Chiprovaci, pentru ca să arate ce venerație deosebită păstrează el Scaunului Apostolic⁵. Cu acest prilej și Mitropo-

¹ Cf. *Studii și doc.*, I-II, pp. XLII-III; unde și izvoarele. V. însă, în deosebi. Pojesevich, *Peter, Fr. von Parchevich* în «*Archiv für öster-reichische Geschichte*», LIX (1880), p. 337 și urm..

² 28 Mart 1673; Ardeleanu, *o. c.*, I, pp. 131-2; cf. *Studii și doc.*, IX, pp. 150-1.

³ *Studii și doc.*, I-II, pp. 425-6, No. XIV.

⁴ *Mag. ist.*, V, p. 61.

⁵ *Studii și doc.*, I-II, pp. 426-7, n-le XV-VI.

litul Ignatie fu pus să scrie către «fratele» său din Roma că e «unit», împreună cu tot clerul său¹ și că dorește ca episcop latin pe Gabriel Tommasi, sfătuitorul de toate zilele al Domnului său. Mihnea făcuse din nou Bărăția târgovișteană, îi dăruise a doua oară moșiile de odinioară și avea pe lângă dânsul pe arhiepiscopul de Sofia, Petru².

Turcii, cari puseră capăt acestei Domnii a răscoalei, arseră mănăstirea catolică din vechea Capitală a țerii, dar Radu Leon luă asupra-și s'o facă la loc, în 1664. Pe vremea lui, Conventualii fură scoși prin decizia romană din Mart 1665, și Târgoviștea, Câmpulungul, ca și alte centre catolice muntene fură unite cu provincia Observanților din Bulgaria, cu arhiepiscopatul de Sofia, mutat dela un timp la Nicopol³. Pribeag prin Apus, Grigore-Vodă Ghica, ale cărui speranțe erau puse în Germanii cari se aflau în războiu cu Turcii și visau cuceriri, făcû din Viena, unde se adăpostiă la 10 April 1667, jurământ de credință catolicismului, în mâinile nunciului Spinola, care se laudă că a putut cuceri acest suflet viclean⁴. O astfel de declarație îi veniă cu atât mai ușoară, cu cât el eră fiul unei Levantine catolice și fusese născut în Pera⁵. Când, la 1671, înțelegându-se cu prietenii din Constantinopol, porni prin Italia într'acolo, el se scuză că n'a putut să-și facă datoria de pelerinagiu la Loreto și Roma chiar⁶. Își botezase catolic un fiu născut la Viena din căsătoria lui cu Doamna Maria Sturza, și-l numise Leopold în hatârul Împăratului. Dar catolicii nu se resimțiră de loc de Domnia lui a doua, înce-

¹ «Tanquam ad meum fratrem nas meas exaro... Cum unito meo clero»; Theiner, *Vetera Mon. Russiae*, I, p. 38; Ardeleanu, I, pp. 429-31.

² *Arch. istorică*, 12, p. 48.

³ *Ibid.*

⁴ Cf. *Studii și doc.*, I-II, p. 427, no. xvii; Ardeleanu, *l. c.*, pp. 419 și urm., 429; Hurmuzaki, IX, pp. 247-8.

⁵ Ardeleanu, p. 120: «essendo nato in Pera, e di madre cattolica».

⁶ *Studii și doc.*, I-II, pp. 428-9, no. E.

pută la 1675, decât doar prin aceia că începură, nu fără greutăți, a-și face o bisericuță la București¹.

Un călugăr catolic, tovarășul lui Antide Dunod², asigură că Șerban Cantacuzino cel «tiran», «crud», «lacom», «sângeros», «înșelător», e «cel mai rău dușman al catolicilor și un adevărat Aman»³; el citează și faptul batjocurii săvârșite asupra lui Andrei, județ de Câmpulung, care, nevoind să treacă la legea țerii, pe care o declară «aramă și plumb» față de «aurul» latin, ar fi fost ras «ca Papa», — «lăsându-se numai la bărbie un vârf ca o coadă de rândunică» — și bătut pe uliți⁴. Dar el respectă credința negustorilor bulgari catolici din Chiprovaci (Ciporovci) și Copelova (Copolovci)⁵. Și, ceia ce hotărăște mai mult, un al doilea misionar catolic, Giovanni-Battista del Monte, care spune însuși că a stat douăzeci și doi de ani prin părțile noastre, nu pomeneste nimic de prigonirile lui Șerban, ba asigură chiar că doi din frații săi, Constantin și Mateiu, care va fi stat deci și el un timp la studii în Italia, — «amândoi oameni învățați și buni filosofi și binevoitori față de ritul latin», ar fi chiar «Greci uniți»⁶; unul din ei, Constantin Stolnicul, primă, de alminterea, la 1696, dedicația cărții lui Nicolae Comnen Papadopulo din Padova, «*Praenotationes mystagogicae ex iure canonico*», în care se căută a se dovedi unitatea dreptului grec și latin, carte pe care cardinalul Kollonits o dă ca îndreptariu uniților din Ardeal⁷. Cronica Bărăției din Târgoviște vorbește de «foarte multe averi» ce s'ar fi dat de Șerban bisericii, pe care ar fi

¹ *Mag. ist.*, V, pp. 64-5. Dacă nu e vorba de întâia Domnie; Ardeleanu, p. 120.

² Cf. *Cronicile muntene*, în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 429 și urm.

³ *Mag. ist.*, V, p. 37.

⁴ *Ibid.*, pp. 37-8. Nora județului fusese întâiu ortodoxă, apoi imbrățișase catolicismul, pentru ca, pe urmă, cu cei doi fii ai ei, să meargă la Patriarhul de Ierusalim să-și ceară iertare; *ibid.*, p. 62.

⁵ *Ibid.*, pp. 63-4; *Sbornicul bulgăresc* pe an. 1907.

⁶ Ardeleanu, I, p. 120.

⁷ Nilles, p. 360, nota 1.

voit chiar s'o facă din nou ¹. Del Monte, Dunod, arhiepiscopul de Nicopol chiar, Antonio Stefani, fură întrebuițați adese ori în negocierile Domnului cu Imperialii ². Catolicii, privind cu bucurie la înaintarea oștilor împărătești, cereau numirea unui vicariu pentru Țara-Românească, ba chiar alegerea dregătorilor celor mari, în noua alcătuire a țerii, dintre credincioșii Bisericii apusene. Să nu uităm tipărirea de vicariul pentru Moldova, Vito Piluzio, în Roma, la 1677, a unui catehism latin în românește ³, al doilea după catehismul pe care-l tălmăcise Gheorghe Buitul, Bănățean dela începutul veacului, tipărindu-l la 1636, Catehism Mare după Canisius ⁴.

Astfel din toate punctele de vedere o acțiune a Patriarhului de Ierusalim, prin tradiție reprezentant al ortodoxiei celei mai curate în părțile slavone și românești, se impuneă.

Cea d'întâiu lucrare pe care o tipări la Iași Mitrofan, fû răspunsul lui Nectarie, înaintașul lui Dosofteiu ca Patriarh de Ierusalim, la argumentele aduse de «frații» din orașul sfânt, pentru Primatul Papei. Această scurtă *ἀντιβήσις* din 1682 eră foarte potrivită pentru a deschide focul. Îndată, Patriarhul trimese, din Adrianopol, unde se găsiă în trecere, un manuscript al vestitei lucrări de lămurire a credinții pe care o dăduse în vremurile bizantine Mitropolitul de Salonic Simion; supravegherea tiparului o avu, data aceasta, în raport cu însemnătatea lucrării, un Ioan Molybdos din Perint sau Heraclêa, care nu eră vre-un arhieru, ci un medic care se întâmpină mai pe urmă în serviciul lui Constantin-Vodă Brâncoveanu ⁵ și ajunse numai după

¹ *Arch. ist.*, I², p. 49.

² Ardeleanu, p. 120: *Gen. Cant.*, p. 214 și urm.; *Doc. Cant.*, p. 323 și urm.

³ *Bibl. rom.*, I, p. 216; Bianu, în *Columna lui Traian*, pe 1883, p. 142 și urm.

⁴ *Bibl. Rom.*, I, p. 447; *Archiv für siebenbürgische Landeskunde. N. Folge*, XIX, p. 629. Am tipărit undevă o notiță culeasă în *Bibl. Lathyani* din Alba Iulia despre acest Buitul.

⁵ Chrys. Papadopoulos, *Πατρ. Ἰερ.*, p. 206.

câtvă timp Mitropolit al Silistrei, supt numele de Ioan Comnenul¹. Cartea eși la 1683, și în 1686 se trimetea un exemplar la Moscova pentru ca frații Lichudis să dea o ediție slavonească, împotriva Iezuiților cu cari aveă de lucru².

În curând Dosofteiu își strămută tiparul grecesc în «tipografia domnească» din București. Cu gândul la Șerban-Vodă publicase el la 1685 slujba grecească a Sf. Sergiu și Bacchus, al căror hram îl purtă, pe lângă al Maicii Domnului, mănăstirea cea nouă începută la 1679 de acest Domn în mijlocul pădurilor dela Cotroceni, — mănăstire pentru care se aduseră dela început, după înțelegerea cu trimeșii obștii atonice, Natanail dela «Lavra împărătească» și Paisie dela Ivir, călugări greci supt un egumen de același neam, Partenie, un Ivirean așezat mai de mult în țară, și poate chiar acel care duse la Atos vestea plăcută a zidirii noului metoh românesc³.

Dacă în Moldova, vegetă școala elinească din Sf. Sava, după moartea la Iași a lui Nicolae Kerameus, îngropat în Cetățuia⁴, dacă în această țară creșterea copiilor lui Duca-Vodă eră incredință⁵ lui Molibdos Comnenul, lui Spandoni, «filosof peripatetic», și lui Azarie Tzigala din Santorin, care trecu apoi ca dikaiophylax al «Bisericii celei Mari» și «dascăl de științi» în școala din Constantinopol⁶, apoi dacă pentru învățatura iubitorului de carte fiu al necărturarului Constantin-Vodă Cantemir, s'a adus alt «filosof», Ieremia Kakavela, Curtea din București stăteă cu mult mai presus în ceia ce privește sprijinirea clerului grec, păstrător al celei mai sigure ortodoxii, și a dascălilor greci, a căror «fi-

¹ Cf. Papadopulos-Kerameus, în *Deltion*, al «societății ist. și etnogr. din Grecia», II, 1889, p. 667 și urm. (n'am avut lucrarea la îndemână).

² Chrys. Papadopulos, *l. c.*, p. 197.

³ *Doc. Cant.*, p. 113 și urm.; *Inscripții.*, I, p. 79 și urm.

⁴ *Bibl. Rom.*, I, p. 465.

⁵ *Ibid.*, p. 300.

⁶ D. Cantemir, *Descr. Moldaviae*, p. 151; *Ist. imp. otoman*, I, p. 135, nota 11; Erbiceanu, *Cron. greci*, tabla; cf. Papadopulos Kerameus, *Ἱστορ. Βυζαντ.*, IV, p. 400; *Ist. lit. rom. în secolul al XVIII-lea*, I, p. 37.

losofie» se împletică în chip firesc cu teologia cerută acum
 dela orice creștin cu o cultură mai înaltă. Și Patriarhul
 de Constantinopol Dionisie Seroglanul, după ce fû scos din
 Scaun, află câțva timp bună primire la București¹. La
 Șerban-Vodă alergară Mitropolitul de Adrianopol (1682)², al
 Sofiei, Auxentie, al Silistrei, Ghenadie, al Nisei Ghermano³, —
 unii mazili, alții porniți în călătorie de întremare bănească.
 Ioan Cariofil, unul din fruntașii Grecilor, și Logofăt al Pa-
 triarhiei constantinopolitane, se află în București la 1679⁴.
 O școală de elinește fû așezată la Sf. Sava, în care bănuim
 încă un metoh al Ierusalimului, ca și mănăstirea cu același
 nume din Iași; aici știu Domnul muntean, prin largă sa
 dărnicie, să atragă pe Sebastos Kymenites Trapezuntinul⁵,
 care a scris un Calendariu bisericesc și critica neînțelege-
 rilor dintre Biserica Răsăritului și a Apusului⁶. Șerban-Vodă
 cheltuiă pentru tipărirea Noului Testament la Venetia, și
 tot cu banii lui ieșii povestea, firește moralizatoare în
 sens bisericesc, a Evreiceii Marcada⁷.

Moartea lui Șerban-Vodă, în toamna anului 1688, împie-
 dedă mutarea tipografiei la București. Supt Brîncoveanu
 însă, ea lucrează aici, pentru binele întregii ortodoxii în
 limba celei mai curate și mai vechi datine.

La 1690, trei ani după intrarea Ardealului în stăpânirea
 de fapt a Imperialilor, — Iezuiții se apropiiau altfel de hotar —,
 se tipăria la București, «pentru a se împărți în dar orto-
 doxilor», o carte de polemică mai veche, dar vestită, «Ma-

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, p. 33; *Studii și doc.*, III, p. 36 și urm.

² Papalopulos Kerameus, I, p. 252.

³ V. mai sus p. 402; actele sinodului din 1682; prefata Bibliiei din 1688; Del Chiaro, *Istoria delle rivoluzioni della Valachia*, p. 43.

⁴ *Efemeridele* lui, trad. Erbiceanu, p. 13.

⁵ Legrand, *Epistolaire grec*, pp. 1-2.

⁶ Cantemir, *Ist. imp. otoman*, I. c.

⁷ Legrand, *Bibl. hellénique*. II, pp. 246-7, 439-43; Helladius, *Status praesens Ecclesiae graecae*, 1714, p. 9 și urm.

nualul împotriva schismei papistașilor», *Εγχειρίδιον κατὰ τοῦ σχοματος τῶν Παπιστῶν*, scris de unul care statuse în mijlocul catolicilor din Ierusalim, Maxim Peloponesianul, ucenic al lui Pigas¹. Urmează îndată, în același an încă, o altă carte, aceasta împotriva calvinilor, răspingerea de către Meletie Sirigul a ideilor cuprinse în Mărturisirea lui Chiril Lukaris. Se adaugă și un Manual scris la 1672 de Dosofteiu însuși, «împotriva vătămării de suflet calvinești»; notariul Marii Biserici, Mihail Macri din Ianina, vine însuși pentru a îngrijii de îndreptări, iar Mitrofan de Huși, încă de pe la 1687 fugar în Țara-Românească, poate în urma prigonirilor pricinuite de campania lui Sobieski în Moldova, avu tiparul însuși². Cartea fusese trimeasă în Ardeal la 1680, ca să ajute pe ortodocși a răspunde calvinilor: ea a fost dată prin urmare în mâinile episcopului Iosif, care nu s'a folosit tocmai mult de dânsa, și unii boieri români arăta-seră, încă de pe vremea lui Șerban-Vodă, intenția de a o tălmăci, pentru aceiași apărare a ortodoxiei împotriva atacurilor calvinești³. Altă carte nu se mai «bătù în tipariu»⁴, și iarăși Iașul ajunsese locul de unde se răspândiră cărți de învățătură asupra întregului Răsărit.

În adevăr, Domnul de până atunci al Moldovei, bătrânul Cantemir, care n'avea bani pentru tipografi, tălmăcitori și tot felul de «dascăli» și care nu știa să strângă măcar în jurul său pe arhiereii greci, muri, în Mart 1693, și, după cele câteva săptămâni de stăpânire a învățatului Voevod Dumitrașcu Cantemir, ales de țară, și uns de Patriarhul Alexandriei, Gherasim, puterea o căpătă la Poartă Constantin, fiul lui Duca-Vodă, ctitorul tipografiei moldovenesti. Cu Brâncoveanu, Patriarhul nu se mai află în aceleași legături ca odinioară, de când acesta ocerotise și primise la el pe

¹ Chrys. Papadopoulos, Δοσ., p. 41.

² Cf. Melchisedec, *Cron. Hușului*, I, pp. 146-7.

³ Prefața a doua a lui Dosofteiu; *Bibl. Rom.*, I, p. 303.

⁴ *Bibl. Rom.*, I, p. 319.

Ioan Cariofil, ale cărui păreri «libere» cu privire la «prezența reală» în Eucharistie, împrumutat dela dascălul său Teofil Korydalleus, fuseseră osândite de un sinod constantinopolitan, adunat la 1691 «cu cheltuiala și prin îngrijirea» lui Dosofteiu, și mântuit cu un mare scandal, Patriarhul rupând în bucăți cărticica lui Cariofil, iar Alexandru Mavrocordat, Tâlmaciul-cel-Mare al Porții, luându-l chiar la bătaie¹. Domnul muntean, așa de mult lăudat până atunci, trebui să audă din gura aceluia pe care de atâtea ori îl dăruise cu pomeni îmbielșugate, aceste cuvinte tari: «Legile lui Dumnezeu nu s'au dat pe munții Țerii-Românești, nici de Domnii Țerii-Românești, ci în Constantinopol și de către Împărați și sinoade; dacă are deci ceva de spus Cariofil, să mergem laolaltă la Constantinopol și să vorbească²». La Iași, unde tânărul Duca luase însă, în Novembre 1693, pe Maria, fiica Brâncoveanului³, făcù să apară Dosofteiu un «Manual» împotriva lui Cariofil, pe care i-l lucră, în Iunie 1694, un nou tipograf de grecește, altfel necunoscut, Dumitru Pădure. Cu această carte de 108 pagini ieși un opuscul, cuprinzând Cuvântarea lui Ioan Eugenikos împotriva Sinodului de Unire cu Roma, ținut la Florența, sinod la care și Ioan luase parte⁴.

Timp de vre-o doi ani de zile, din 1692 până în Februar din anul 1694, lucră Pădure acum la o întinsă carte de combatere a vestitului Leon Allatius, promotor al catolicismului între Greci și dascăl al lui Ligaridis, care într'o scriere despre Purcederea Sf. Duh atacase pe Greci. **Τόμος καταλλαγής**, *Cartea Schimbării*, cuprinde lucrări, mai vechi sau mai nouă, ale unui număr de teologi ortodocși, ca acel Ioan Eugenikos, din veacul al XV-lea, Gheorghe Koressi, Macarie Macrì, Teodor Agallianos, polemist din aceiași vreme

¹ Chrys. Papadopulos, *l. c.*, p. 41 și urm.; cf. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, pp. 37, 185.

² Papadopulos, *l. c.*, p. 44.

³ *Ist. lit. rom.*, I, p. 332.

⁴ Cf. Krumbacher, pp. 495-6.

cu Ioan și Macarie, ca Mateiu Vlastaris, din veacul al XIV-lea, cunoscut prin culegerea-i de Canoane ¹, și apoi hotărârile a două adunări constantinopolitane, ținute în Sf. Sofia ². Ele privesc prin urmare Sinodul de Unire din 1439 și arată în ce chip au fost combătute și înlăturate hotărârile lui de teologii și arhieriei strănși în sinoade ai Bisericii răsăritene din veacul al XV-lea.

O a doua carte din acest ciclu de lucrări grecești, lămuritoare ale ortodoxiei, apare la 1698, «Cartea Dragostei», **Αγάπης**, supt îngrijirea lui Kakavelas și cu lucrul tipografic al unui călugăr Dionisie, care nu știa grecește. În ea se dau scrieri de-ale Patriarhului constantinopolitan Filoteiu, din veacul al XV-lea, hotărâri sinodale, scrisori de Împărați și de Patriarhi, note polemice împotriva unor lucrări de polemică, tratate de-ale lui Marcu Eugenikos, dusmanul Unirii mai nouă ale Latinilor, proclamate la Florența ³. Scrisori de-ale lui Fotie, începătorul «Schismeii» pentru catolici, dezbateri sinodale supt prezidenția lui, scrieri de-ale lui Nicolae Kerameus, profesor la Iași († 1672) și ale lui Meletie Pigas, lămuriri ale lui Dosofteiu însuși fac împreună «Cartea bucuriei», **Χαράς** a triumfului, adevă, publicată la 1705 ⁴, în Râmnic, după împăcarea cu Brâncoveanu. Dosofteiu voia să încheie această întinsă compilație polemică printr'o *Istorie a patriarhilor din Ierusalim*, ca statornici mărturisitori și apărători ai ortodoxiei, care apărui însă numai după moartea sa, prin îngrijirile nepotului Hrisant ⁵.

¹ Cf. Krumbacher, *o. c.*, p. 113-4, 608, etc.

² Asupra căroră v. Chrys. Papadopoulos, *l. c.*, p. 46.

³ Chrys. Papadopoulos, p. 48.

⁴ *Ibid.*, p. 50.

⁵ *Ibid.*, p. 50 și urm.

CAP. II.

Negocierile Ardelenilor pentru Unirea cu Roma ;
cele d'întâiu învoieli.

Asemenea cărți erau acum în adevăr de nevoie pentru ortodoxie. În adevăr la 1696 Ardealul, unde eră Mitropolit românesc, dela 1692 (Decembre), Teofil, care primise din partea guvernatorului calvin al Ardealului, Gheorghe Bánffy, condițiile obișnuite¹, trecuse în stăpânirea formală a Împăratului — ultimul «Craiu», al doilea Apaffy, părăsindu-și drepturile, pe care nu le mai putea menține —, și, încă dela 1692, 23 August, Împăratul dăduse de veste că preoții răsăriteni, cari vreau să scape de toate greutățile, să nu mai plătească adecă datoria de iobagi către domnii de pământ și să culeagă în schimb dijma dela credincioșii lor, n'au decăt să treacă prin Unire la Biserica apuseană de care se ține și Măria Sa, stăpânul cel nou al țerii². Când ne gândim la câte umilinți eră supus un biet preot român, chiar dacă dregătorii observau față de dânsul hotărârea crăiască de a nu se supune la niciun fel de dijma preoțimea noastră, când ne gândim că, în locul veniturilor de care se bucură pastorul sas ori maghiar, el aveă drept doar, după ultimele măsuri, luate prin 1688, la o claie de grâu și una de ovăs, un caș de Sâmpietru, sau doi potori în schimb, la o zi de coasă și una de secere pe an, afară de cei 12 bani ai botezului și tot atâta pentru cununie³, vom înțelege cât de ademenitoare eră ispita ce se întindea bietilor oameni sătui de năcazuri, cari n'aveau măcar în sufletul lor întunecat convingerea de adevăr, simțul de înaltă chemare care întărește pentru o luptă cât de grea.

¹ Nilles, p. 153 și urm.; *Sate și preoți*, p. 172; Cipariu, *Acte și fragmente*, pp. 254-5.

² Nilles, p. 162.

³ Cipariu, *Acte și fragm.*, p. 264.

Nici episcopul Teofil, un nemeș din Teiuș, care se chemase până atunci Toma Szerémi și eră aplecat către dătinile ca și către limba colegilor săi nobili, dintre Unguri¹, — biată unealtă a Calvinilor cari-i întăriau în scris numirile de protopopi², — nu eră în stare să ducă o luptă pentru credință, și știm sigur că încă din 1697 el intrase în legături cu Iesuitul Baranyi, care-l îndemnă să prindă cu amândouă mâinile un prilej care nu se va mai întoarce³. O nouă ediție a Catechismului lui Canisius, nu pentru popor, ci pentru preoți, carte tipărită cu litere cirilice și ortografie obișnuită, apărea, la Sâmbăta-Mare (Tyrnau), centru școlar al Iezuiților la hotarele Ardealului, în 1696⁴.

Să amintim că în Principate chiar, de curând, Armenii din Moldova, câștigați de un misionar din neamul lor, Axentie sau Oxindie Virzirescu, părăsiseră Moldova pentru ca, supt acest nou episcop unit, să trăiască, primind dogma romană, în Statele împărătești care li se deschideau primitoare⁵. Cei rămași în Botoșani, Iași și Roman întemeiau la 1690 o «frăție a tinerilor» pe care o puneau supt scutul Papei întâiu, al *catolicosului* în al doilea rând, iar, în al treilea, supt al «locotenentului de episcop al eparhiei Sucevei, al «sfintelor schituri din Suceava, închinată sfântului Axintie» — *Zamca*, veche biserică moldovenească trecută la Armeni și întărită militărește, îndată, la 1691, de regele Sobieski⁶, și metocul Hagigadar —, Hagi-Koh-Varzarès Mândrul», episcop al lor și înainte de Unire, încă de pe la 1677⁷. Episcopia însă fusese așezată acum pe pământul Împăratului, la Gherla, care e de atunci un târg armenesc

¹ Cf. Cipariu, p. 239.

² Cipariu, *o. c.*, pp. 254-5; *Studii și doc.*, XII, p. 282, no. x.

³ *Sate și preoți*, p. 173.

⁴ *Bibl. Rom.*, I, la această dată.

⁵ *Doc. Bistriței*, I, pp. cv-vi, Benkő, *passim*; Gr. Goilav, în *Arch. soc. și lit. din Iași*, VII, p. 634 și urm.; Nilles, p. 915 și urm.

⁶ V. *Studii și doc.*, VI, p. 636 și urm.

⁷ *Ibid.*

și un focar de propagandă unită între Armenii rămași în legea veche.

La începutul anului 1697, în Februar, Ardelenii ajunseră la o hotărâre cu privire la propunerile, pline de făgăduieli și de îngăduință, de prietenie și de cruțare, pe care le făceau catolicii, arhiepiscopul primat al Ungariei însuși, cardinalul Kollonits, prin Iesuitul Baranyi, negociatorul nelipsit al Unirii. Se țină la Bălgrad un sinod ca acelea obișnuite, — și pentru judecăți, — fiind de față mai toți protopopii și foarte mulți dintre preoți. Vlădica Teofil, bucuros să scape de jugul calvinesc, vorbi, arătând câte a pătimit până atunci biata Biserică românească dela stăpânitorii țerii: întemnițări și bătăi ale Mitropoliților, ca în cazul lui Sava, control apăsător și jignitor al tuturor actelor acestora, vizitări în silă de către oameni superintendentului, cari se uitau să vadă și ce fierbe 'n oală țeranul în zi de post, batjocura portului și a icoanelor, răspândirea de cărți pierzătoare de suflet, călcarea privilegiilor care dădeau preoțimii scutirea de dijmă. Acuma clerul românesc se poate întoarce la vechile-i datine, pe care Împăratul — căci de el, și nu de prelații catolici ai Ungariei eră vorba, — le recunoaște pe toate, cerând ca Românii să se unească doar cu dânsul în ceia ce privește numai patru puncte de credință: să primească primatul Papei, întrebuintarea pâinii nedospite, azimei, în cuminecătură, purgatoriul în care se limpezesc sufletele și purcederea Duhului Sfânt, nu numai dela Tatăl, ci și dela Fiul.

Eră puțin, pe lângă ce se impusese până atunci. Românii, țerani, mireni din orașe, preoți, protopopi și Vlădici, țineau mai mult la icoane decât la Patriarhul din Tarigrad, pe care nu-l văzuseră niciodată, și nici n'avuseră prilej să audă măcar de dânsul; păstrarea posturilor eră pentru dânsii mai mare lucru decât judecata asupra puterii Papei sau soarta sufletelor până ajung în Raiu ori în Iad, unde e tot temeiul, și tipicul de slujbă, obiceiurile la înmormântări,

la botezuri și nunți, aveau mai mult preț pentru ei decât felul de purcedere al celui de-al treilea ipostas al Treimii de o ființă și nedespărțite, și cine făgăduia să li păstreze ritul întreg, să-i osebească oriunde de latini, în cari vedeau și acuma niște papistași primejdioși, să lase în putere tot pravila și canoanele, și nu cine știe ce drept nou latin, putea cere multe, mai ales când făgăduia să înlătore crudul regim din «Compactate» și «Aprobate», care făcea din Români un «neam tolerat», și nu «adevărați fii ai patriei». Siguri că în sfârșit vor putea trăi și ei ca oamenii, preoții mari și mici din adunare iscăliră și pecetluiră deci cu cea mai mare bucurie, făcând Împăratului pentru atâta bine un mic hatâr, fie și în patru puncte; dar, fiind oameni pățiți, ei însemnară deslușit că Măria Sa li va da scutiri și venituri pentru clerici, slujbe pentru mireni, primirea în școli pentru copiii Românilor.

La 21 Mart, actul solemn se puneă în scris, iar la 10 Iunie, spre mai multă încredințare, se adăugiau și iscăliturile¹. Teofil, dând această știre la 21 Mart, adăugă doar sau lăsă pe Baranyi să adauge că se primesc «mai ales» cele patru puncte, cerându-se cu acest prilej ca orice paroh să-și aibă biserica, și aceasta pământul ei, *eclejia*, și ca preoții să atârne numai și numai de Vlădică, iar nu și de mireni. La 23 August 1697 se și hotăria la Viena că preoții români se vor bucura de drepturile religiei catolice la care se vor alipi².

Astfel se «întoarce» Biserica Românilor din Ardeal la legea catolică. Dar schimbarea se făcū în tăcere, fără să răzbată ceva la urechile Domnului muntean, și ale Mitropolitului său. Din această parte nu veni deci nicio protestare, deși Teodosie se întitulă cu gândul la Ardeleni, «exarh

¹ *Ortus et progressus*, Cluj, 1730, 1764; Laurianu, în *Magazinul istoric*, III, p. 267 și urm.; după Glain, în *Cipariu, Acte și fragmente*, pp. 80-3; după original, în Nilles, p. 165 și urm. Cf. *Sate și preoți*, p. 174 și urm.

² *Mag. ist.*, III, p. 280.

laturilor», nu totdeauna «plaiurilor», și Patriarhul Dosofteiu, în Prefața la Biblia din 1688, puneă supt înrâurirea bisericească a ierarhiei muntene pe «Rumâni, Moldovani și Ugro-Vlahi», supt care nume se cuprind firește locuitorii români de dincolo de munte¹.

«Unirea» Românilor de supt Coroana Ungariei eră să ieă însă peste puțin forme mai hotărâte și un caracter public, care nu puteau să lase nesimțitoare Biserica ortodoxă a Românilor din principatul muntean, care ajunsese și ocrotitoarea, epitroapa vieții bisericești a fraților de peste munți.

Lupta între Unire și dușmanii Unirii începeă, interesând și amestecând în vâlmașagul ei, mai mult ori mai puțin, pe toți Români, din întreaga întindere a Românimii.

Teofil fusese totuși începătorul, și hotărârea soborului său e cel d'întăiu semn al afășierii unității românești în forma bisericească, — singura cu putință, — prin care se statornicia, ca urmare firească, unitatea culturii, strânse încă 'n jurul Bisericii naționale.

¹ *Bibl. română*, I, p. 289.

AD A U S

Lipsa de caractere cirilice în număr suficient mă face a zăbovi până la încheierea lucrării publicarea actului sinodal din 13 August 1595. Deocamdată observ numai că el e dat, ca scrisoare, către puternicii din Polonia, stăruind asupra necesității dogmei constantinopolitane, de Nichifor protosinghelul, de Mardarie Mitropolitul moldovean, de Mihail cel muntean, de Agafton al Romanului și de Amfilohie al Rădăuțului. Nichifor iscălește întâiu ca fost vicariu în Constantinopol, apoi Mardarie, în al treilea rând Mihail; urmează Agafton, dar după el aflăm pe Luca de Buzău iscălind grecește, după acesta pe Amfilohie, iar la urmă *pe un Râmnicean, Partenie.*

Un articol iscălit S. Dragomir, în «Revista Teologică» din Sibiiu, II, n-le 9-10, adauge lucruri însemnate, pe temeiul izvoarelor sârbești, cu privire la Sava Brancovici.

Se vede dintr'o icoană dela Hilandar în Atos, descrisă în «Spomenicul» sârbesc pe 1898 (XXXIII), că Longhin Corevici a fost cu adevărat «Mitropolit» de Inău și s'a adăpostit în Țara-Românească, unde lucră icoane, pentru Mateiu Basarab, Doamna Elina și Mitropolitul Teofil, în August 1643, ajutat fiind de frunțași boieri ca Vistierul Stroe, al doilea Vistier Șerban și Udriște Năsturel, pe atunci al doilea Logofăt.

Se pomenește și piatra de mormânt — azi neexistentă —,

dela mănăstirea Comana, a lui Longhin, cu această inscripție :
«Cu mila lui Dumnezeu Longhin, cu neamul dintre Căre-
vici-Brancovici, arhiepiscop de Inău».

Tot acolo despre rudele ungurești ale Brancovicilor.

Un studiu al răposatului arhimandrit Ruvarac arată că
Ioan patriarh de Ipec în veacul al XVI-lea era Român.

AD A U S

Tipa de caractere cunoscute în număr suficient mai mare a
altorori până în încheierea lucrării publicării actualului sinodal
din 13 August 1905. Decontată o parte din numărul și el e
dar ca scrierile care părăsesc din Polonia, stăruind
caștigă pe deplin în România, și de Am-
prolănuindu-se în Mănăstirea Măgurelelor, în
Alinași cel mai mare de Așchii în România și de Am-
titonia al Rădăuților în România, în România, în România,
cât și în Constantinopol, apoi în Mănăstirea în al treilea rând
Alinași: în România, dar după el altă parte pe lângă ea
lucru în România grecească, după aceea pe Amfiteatru, dar în
unul pe un în România, România.

În articolul în România în România în România în România
din Sibiu, II n. 10-11, adaugă lucruri însemnate pe te-
meul lucrărilor sărăcilor, cu privire la Sava Brancovici.
Se vede fiind o iconă dela Hilandar în Atoș descrie
în România în România pe 1898 (XXXIII) că lângă
Căreștii a fost cu abderăstul în România de la un și ea
abderăstul în România, unde lucră iconă pentru
Măgurele, Doamna Elina și Măgurelele, în
Anul 1893 ajută în România de la un și ea în
studiu al doilea în România și în România, pe
anului al doilea în România.
Se pomenește și pictura de moară în —

TABLA CUPRINSULUI

TABLA CUPRINSULUI.

PRIMA SLAVINA

PARTEA I-A

- Cap. I. Npila colchicului cu Vitean de colitare genaru
Daria la subterno a ferber romanesti 10
- Cap. II. Ispitului a timpului Daria la colchic 15
- Cap. III. Vitean de colitare romanesti 20
- Cap. IV. A doua parte a Daria la colchic si viata lui
Daria a mare principat pana la începutul se-
colului al XV-lea 25
- Cap. V. Daria la colchic si Daria la colchic sarbatescu 30
- Cap. VI. Daria la colchic si Daria la colchic constantino-
politana pentru Daria la colchic si Daria la colchic
si Daria la colchic 35

PARTEA II-A

- Cap. I. Daria la colchic si Daria la colchic constantino-
politana 40
- Cap. II. Daria la colchic si Daria la colchic constantino-
politana 45
- Cap. III. Daria la colchic si Daria la colchic constantino-
politana 50
- Cap. IV. Daria la colchic si Daria la colchic constantino-
politana 55

TABLA CUPRINSULUI

Pagina

<i>Pnefața</i>	III
<i>Introducere</i> : I. Începuturile vieții creștine la Dunăre	1
II. Cele d'întăiu orânduiei bisericești în părțile noastre.	7

CARTEA I-iu.

EPOCA SLAVONĂ.

PARTEA I-A.

CAP. I. Lupta catolicismului cu Vlădicii de schituri pentru luarea în stăpânire a țărilor românești	15
CAP. II. Întemeierea Mitropoliei Țerii-Românești	17
CAP. III. Cele d'întăiu biserici românești	23
CAP. IV. A doua episcopie a Țerii-Românești și viața bisericească în acest principat până la începutul veacului al XV-lea	32
CAP. V. Decăder ea înrăuririi grecești. Noua înrăurire sârbească	38
CAP. VI. Luptele cele din urmă ale Patriarhiei constantinopolitane pentru păstrarea drepturilor ei ierarhice asupra Moldovei	49

PARTEA a II-a.

<i>Legăturile Bisericii celei nouă cu catolicismul luptător.</i>	55
CAP. I. Biserica munteană și catolicismul	57
CAP. II. Catolicismul în Moldova supt Alexandru-cel-Bun	60
CAP. III. Mănăstirile lui Alexandru-cel-Bun	67
CAP. IV. Urmașii lui Alexandru-cel-Bun și mănăstirile Moldovei	70

PARTEA a III-a.

	Pagina
<i>Ortodoxia de limbă slavonă în epoca lui Ștefan-cel-Mare.</i>	79
CAP. I. Mitropolitul Teoctist	81
CAP. II. Clerul moldovenesc supt Mitropolitul Teoctist . .	84
CAP. III. Crearea episcopiei Rădăuților	89
CAP. IV. Mănăstirea Putnei	92
CAP. V. Alte mănăstiri și biserici ale lui Ștefan-cel-Mare .	95
CAP. VI. Biserica latină supt Ștefan-cel-Mare. Rezumat . .	98

PARTEA a IV-a.

<i>Biserica Moldovenească supt Petru Rareș</i>	101
CAP. I. Clădiri	103
CAP. II. Urmașii Mitropolitului Gheorghie. Teoctist al II-lea	105
CAP. III. Clădirile bisericesti din epoca lui Petru Rareș. .	108
CAP. IV. Petru Rareș și Biserica Ardealului.	110

PARTEA a V-a.

<i>Curentul cel nou de cultură slavo-grecescă în epoca lui Neagoe-Vodă.</i>	111
CAP. I. Alcătuirea noului curent slavo-grecesc în Țara-Românească	113
CAP. II. Patriarhul Nifon și organizarea Bisericii muntene. .	116
CAP. III. Mănăstirile oltene de cultură slavonă ale Craioveștilor	119
CAP. IV. Mitropolitul sârb Maximian.	121
CAP. V. Macarie, meșterul de tipar slavon	124
CAP. VI. Ctitoriile lui Neagoe-Vodă	127
CAP. VII. Mănăstirea dela Argeș. Alte zidiri ale lui Neagoe. .	129
CAP. VIII. Neagoe-Vodă ca scriitor	133
CAP. IX. Urmașii lui Neagoe. Mitropoliții și ctitoriile lor .	135
CAP. X. Clădiri bisericesti ale epocii	140
CAP. XI. Noul tipar slavon din a doua jumătate a veacului al XVI-lea	143
CAP. XII. Vlădicii munteni dela sfârșitul veacului al XVI-lea	145
CAP. XIII. Noile legături ale Bisericii muntene cu Patriarhia din Constantinopol supt Mihai Viteazul. Starea episcopilor sufragane.	148

PARTEA a VI-a.

	Pagina
<i>Curentul nou slavon în Moldova.</i>	153
CAP. I. Macarie episcopul de Roman	155
CAP. II. Ucenici ai lui Macarie.	158
CAP. III. Cronicarii Isaia de Rădăuți și Eftimie de Neamț .	160

CARTEA a II-a.

EPOCA SLAVO-ROMĂNEASCĂ.

PARTEA a I-a.

<i>Tipăriturile românești ale lui Coresi. Cea d'întăiu Biserica reformată a Românilor de peste munți</i>	163
CAP. I. Catehismul din Sibiiu	165
CAP. II. Planuri de tipar românesc în Moldova supt Despot. .	166
CAP. III. Tipăriturile românești ale lui Coresi și Biserica reformată a Românilor de peste munți	170
CAP. IV. Urinarea dezvoltării Bisericii reformate a Românilor de peste munți	175
CAP. V. Mitropolia ardeleană și tipăriturile românești din vremea ei	181

PARTEA a II-a.

<i>Lupta Bisericii moldovenești cu „recucerirea“ catolică</i>	185
CAP. I. Petru-Vodă Șchiopul și episcopii din vremea sa	187
CAP. II. Propaganda catolică a lezuiților poloni în Moldova. .	189
CAP. III. Legăturile Bisericii moldovenești cu Patriarhia constantinopolitană	197
CAP. IV. Movileștii și catolicismul	205

PARTEA a III-a.

<i>Politica religioasă a lui Mihai Viteazul</i>	209
CAP. I. Mihai Viteazul și arhieriei din Balcani	211
CAP. II. Cele d'întăiu închinări de lăcașuri românești la Locurile Sfinte	215
CAP. III. Sinodul lui Mihai Viteazul pentru disciplina clerului monahal	216
CAP. IV. Noua Mitropolie din Balgrad	218
CAP. V. Întoarcerea episcopiei de Muncaciu la Români	223

	Pagina
CAP. VI. Episcopii Ardealului după Mihai Viteazul	227
CAP. VII. Dezvoltarea Bisericii moldovenești în această epocă. Episcopia Hușilor	235
CAP. VIII. Sinodul dela Iași (1600)	238
CAP. IX. Biserica Moldovei supt Movileștii întorși în stăpânire. Mitropolitul Anastasie Crimca	240

PARTEA a IV-a.

<i>Întemeierea înrăuririi grecești prin Radu-Vodă Mihnea</i>	145
CAP. I. Împrejurarile Bisericii muntene după Mihai Viteazul.	447
CAP. II. Arhieriei greci în trecere prin țerile noastre. Chiril Lukaris.	254
CAP. III. Legături cu Patriarhii. Călătoriile și opera lui Teofan al Ierusalimului.	258
CAP. IV. Nouă închinări de mănăstiri	161
CAP. V. Reforma lui Miron-Vodă.	276

PARTEA a V-a.

<i>Elenismul bisericesc în lupta cu slavonismul înviat și cu noul curent românesc din Principate.</i>	277
CAP. I. Grecii lui Leon-Vodă și răscoala lui Mateiu Basarab.	279
CAP. II. Ctitoriile lui Mateiu Basarab	282
CAP. III. Petru Movilă, Mitropolitul Chievlului	290
CAP. IV. Înraurirea lui Petru Movilă asupra Bisericii muntene. Curentul nou elino-slavon de supt Mateiu-Vodă	294
CAP. V. Tipărituri ardelene	300
CAP. VI. Biserica moldovenească în epoca lui Petru Movilă. Mitropolitul Varlaam	303
CAP. VII. Tipografia lui Varlaam Mitropolitul, «Soborașul» dela Iași	309
CAP. VIII. Înraurirea grecească în Moldova	314
CAP. IX. Tipăriturile românești dela Iași	318
CAP. X. Biserica Ardealului în epoca lui Petru Movilă și a lui Varlaam	323
CAP. XI. Alte tipărituri muntene, slavone și românești	338

PARTEA a VI-a.

Pagina

<i>Viața bisericească a Românilor și literatura bisericească dela 1653—88 și legăturile nouă dintre Ardeal și Țara-Românească</i>	343
CAP. I. Mitropolitul ardelean Sava Brancovici	345
CAP. II. Înfrâurirea rusească a Moscovei asupra Românilor .	355
CAP. III. Biserica munteană dela 1654 la 1682	371
CAP. IV. Biserica Românilor din Ungaria până la Unirea cu Roma	382
CAP. V. Biserica moldovenească dela căderea lui Gheorghe Ștefan înainte. Noile lucrări literare și tipărituri în Moldova. Mitropolitul Dosofteiu	387
CAP. VI. Tipăriturile Mitropoliților munteni Varlaam și Teodosie	398

PARTEA a VII-a.

<i>Lupta între stricta ortodoxie grecească și noul asalt al catolicismului, cu stăpânirea limbii poporului în biserică</i>	403
CAP. I. Înfrâurirea Patriarhului Dosofteiu de Ierusalim; lupta lui cu catolicismul și încercările catolice în Prin- cipate	405
CAP. II. Negocierile Ardelenilor pentru Unirea cu Roma: cele d'întăiu învoieli	417
<i>Adaus</i>	423

VERIFICAT
1987

E R A T Ă .

A se îndreptă :

La p. 76, rândul 10 de sus: *Florența pentru Rom*

BIBLIOTECA
CENTRALA UNIVERSITARA
BUCURESTI

VERIFICAT
2007